

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Bədii mətnin
lingvistik təhlili*

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Bədii mətnin
lingvistik təhlili*

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun "Seçilmiş əsərləri" toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, 2019. 552 səh.

Əsər iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə bədii mətn və onun dili, linqvistik təhlilin mahiyyəti, konkret prinsipləri, üsul və metodları, texnikası kimi sırf nəzəri məsələlər şərh edilir, bədii mətnin linqvistik təhlilinə aid nümunələr verilir, ikinci bölmədə orta məktəblərin ədəbiyyat kursunda tədris olunan Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərlərindən linqvistik təhlil üçün mətnlər verilir.

Kitabdan ali və orta məktəb müəllimləri, aspirant və dissertantlar, magistr və tələbələr, eləcə də Azərbaycan dilini mükəmməl öyrənmək istəyən hər bir kəs faydalana bilər.

ISBN 9 789952 835861

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadgurbanov.az

İLK SÖZ

Ömrünü elmə sərf edən insan heç vaxt ölmür!
Məhəmməd Peyğəmbər

Ali məktəb tələbələrinə biliklərin əsaslarını mənimsətməkdə, onları proqram materialları ilə daha ətraflı və daha dərinlən tanış etməkdə dərslük və dərş vəsaitlərinin rolu olduqca böyükdür. Aydınldır ki, tədris prosesində dərslüyə, dərş vəsaitinə ehtiyac hər hansı başqa vasitəyə olan tələbatdan qat-qat artıq olur. Elə buna görə də hazırda dərslük və dərş vəsaiti yaratmaq problemi xüsusi olaraq diqqəti cəlb edir.

Oxuculara təqdim olunan “Bədii mətnin linqvistik təhlili” adlı kitab ali məktəblər üçün dərslük, dərş vəsaiti probleminin zəruri tələbləri nəticəsində meydana çıxmışdır. Vəsait Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin təsdiq etdiyi proqram əsasında hazırlanmış və pedaqoji universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Kitabın ümumi məqsədi başqa dərş vəsaitlərində olduğu kimi, tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək göstərməkdir. Konkret halda isə məqsəd linqvistik təhlilin necə aparılmasına istiqamət vermək və lazımi materiallarla – hazır mətnlərlə təmin etməkdir.

Vəsait giriş və iki bölmədən ibarətdir. “Giriş”də fənnin tədris və öyrənmə obyektindən, onun formalaşması, dilçilik fənləri sistemində yeri və s. məsələlərdən bəhs olunur, məqsəd və vəzifələri aydınlaşdırılır.

Birinci bölmə bədii mətnin linqvistik təhlilinin nəzəri məsələlərinə həsr edilmişdir. Bədii mətnin linqvistik

nəzəri əsasları ilə bağlı problemlər çətin, lakin aktual problemlərdəndir. Bu sahədə elmi aydınlığa, yeni mülahizə və müddəalara, lingvistik təhlil metodlarının şərhinə böyük ehtiyac vardır. Elə buna görə də kitabın birinci bölməsində mətnin təhlilinin mühüm məsələləri ilə yanaşı, imkan daxilində, mətn üzərində işləməyin üsul və metodlarının yığcam şərhı də verilmiş, tələbələrin işini asanlaşdırmaq üçün lingvistik təhlilin bir sıra nümunələri göstərilmişdir.

İkinci bölmə lingvistik təhlil üçün mətnlərdən ibarətdir. Vəsaitdə hər cür mətn deyil, yalnız bədii mətnlər verilmişdir. Mətnlər seçilərəkən orta məktəbin ədəbiyyat proqramı əsas götürülmüş və öyrədilməsi nəzərdə tutulan yazıçıların – söz sənətkarlarının əsərləri kitaba daxil edilmişdir. Hər bir mətnin sonunda həmin mətnin məzmununa dair yığcam məlumatla yanaşı, təhlili istiqamətləndirmək üçün suallar tərtib olunmuşdur. Sualları təhlil prosesində dəyişdirmək, yaxud əlavələr etmək olar və lazımdır.

Kitabın sonunda lingvistik təhlilin müxtəlif məsələlərinə dair geniş ədəbiyyat siyahısı vardır. Həmin siyahıdan məqsədəmüvafiq istifadə etmək mümkündür.

“Bədii mətnin lingvistik təhlili” fənninə dair elmi və metodiki ədəbiyyata yenə də ciddi ehtiyac vardır. Bu kitab çap edildikcə təkmilləşdiriləcəkdir. Kitabın indiki variantı ilə əlaqədar xeyirxah fikir söyləyəcək şəxslərə qabaqcadan öz minnətdarlığımızı bildiririk.

GİRİŞ

Ali məktəblərdə öyrənilən hər bir fənn tədris planlarına müəyyən məqsədlə daxil edilir. Filoloji təhsilin keyfiyyət və səviyyəsi nəzərə alınaraq, ayrı-ayrı illərdə tədrisə yeni-yeni humanitar elmlər cəlb olunmuşdur. Bunlardan biri *“Bədii mətnin linqvistik təhlili”* fənnidir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, bu fənn də təbii və qanunauyğun formada – elmi-nəzəri əsasları işləndikdən və metodiki cəhətləri yarandıqdan sonra linqvistik fənn hüququ qazanmış və tədris olunmağa başlanmışdır.

1. *“Bədii mətnin linqvistik təhlili”*nin obyektı və onun tədris fənni kimi formalaşması

Tarixən hər bir tədris fənni müəyyən zərurət və ehtiyac əsasında yaranıb inkişaf edir. BMLT (Bədii mətnin linqvistik təhlili) də belə tədris tələbləri əsasında meydana çıxmışdır. Məlumdur ki, hər hansı tədris fənninin varlığını müəyyənləşdirən üç meyardır – onun obyektinin, məqsəd və metodlarının olmasıdır. Bu meyarların hər üçü *“Bədii mətnin linqvistik təhlili”* üçün mövcuddur.

*“Bədii mətnin linqvistik təhlili”*nin obyektı mətndir. Mətn nədir? Ümumiyyətlə, mətn problemi olduqca mürəkkəbdir. Mətn haqqında ümumməqbul hesab edilən fikir hələ yoxdur. Bunu hərə bir şəkildə izah edir. Ona görə də hazırda bu problem ətrafında elmi və elmi-metodik ədəbiyyatda geniş mübahisə hökm sürməkdədir. İstər nəzəri əsərlərdə, istər lüğətlərdə və istərsə də elmi-metodik ədəbiyyatda mətnə müxtəlif mövqedən yanaşılmış, fərqli tə-

riflər verilib, fərqli mülahizələr söylənmişdir. Bunun da nəticəsində mətn nəzəriyyəsinin bir neçə qəliz variantı meydana gəlmişdir. Bəzi mülahizələrdə mətnin yazılı və şifahi mövcud olduğu göstərilir, onun üçün abzasların, bölmələrin, başlıqların varlığını vacib hesab edirlər. Müəyyən cəhətlərlə bağlı fərqli fikirlərin olmasına baxmayaraq, bütün mülahizələrdə mətnin mütləq məzmunlu olması göstərilir. Əlbəttə, mətn üçün, doğrudan da, məzmun başlıca şərtidir. Ancaq yuxarıda qeyd olunanlardan bəzilərini, məsələn, başlığı mətnə vacib şərt hesab etmək düzgün olmaz. Çünki Azərbaycan ədəbiyyatında saysız-hesabsız əsərlər göstərmək mümkündür ki, onların xüsusi başlığı yoxdur. Şifahi xalq ədəbiyyatında bəyatıların xüsusi başlığı olmadığı kimi, klassik şeir üslubunda yazılmış əsərlərin – qəzəl, qəsidə, müxəmməs, mürəbbə və sairin də xüsusi başlığı yoxdur və olmur. Adətən, qəzəldən bəhs ediləndə onun birinci misrasını və ya misranın bir hissəsini ad-başlıq kimi işlətmək ənənəsi vardır.

Mətn üçün başlıca əlamət onun tam məzmunlu nitq parçası olmasıdır. Burada dilin bütün quruluşuna dair əlaqələrin vəhdəti mövcud olur. Nitq prosesinin tamamlanmış hissəsi olan mətn müxtəlif xüsusiyyət və keyfiyyətləri özündə əks etdirdiyi kimi, həcmcə də iri və xırda formada mövcuddur. Məsələn, A.Səhhətin 1912-ci ildə yazdığı şeirlərdən müstəqil forma və məzmunu malik “İnsanlıq vəzifəsi” 8 misradan, “Əhmədin qeyrəti” isə 78 misradan ibarətdir.

Mətn çoxdur. Aid olduğu sahədən, üslubundan, mövzu və məzmunundan asılı olaraq mətnin müxtəlif növləri meydana gəlmişdir. Məsələn, elmi mətn, bədii mətn, publisistik mətn, epistolıyar mətn və s. Hər mətnin növünün özünə aid xüsusiyyətləri, cəhətləri vardır.

Bunlardan bədii mətn daha geniş anlayışdır. Buraya bədiiliklə səciyyələnən bütün yazılı və şifahi ədəbiyyat aiddir. Məlumdur ki, bədii mətn daha zəngin, daha rəngarəng dil

xüsusiyyətlərinə malik olur və bu cəhətdən başqa mətn növlərindən fərqlənir. Bədii mətndə sözün əksər məna çalarları, səslərin incəliyi, musiqiliyi, cümlə konstruksiyalarının rəngarəngliyi cəmləşmiş olur. Bir sözlə, bədii mətn dil meydanıdır.

Bədii mətnin tədqiqi və təhlili ilə bir çox elm sahələri məşğul olur. Lakin bədii mətnin öyrənilməsi ilə filologiya elmləri daha çox bağlıdır. Bu ümumi obyektədən – bədii mətnədən filologiya elmlərinin hər biri öz sahəsini müəyyənləşdirir. Ədəbiyyatşünaslıq mətnin məzmununu, sosial-ictimai keyfiyyətlərini, bədii əlamət və xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa, mətnşünaslıq hər bir mətnin əslinə uyğunluğunu bərpa etməyə çalışırsa, dilçilik elmi onun dil materialını öyrənir.

Deməli, dilçilik fənni olan “Bədii mətnin lingvistik təhlili”nin obyekti, ümumiyyətlə, mətn yox, bədii mətnlərdir. Hansı bədii mətni lingvistik mövqedən təhlil etmək olar? Fənnin təşkilində bu da çox maraqlı və vacib məsələlərdəndir. Bəzi mütəxəssislər lingvistik təhlil üçün yalnız XIX əsrdən bədii material götürməyi məsləhət bilirlər. Bu fikirlə qəti razılaşmaq olmaz. Çünki Azərbaycan dilinə aid elə hadisə və cəhətlər vardır ki, onlara ancaq klassik ədəbiyyatda rast gəlmək olur. Yaxud dilin hazırkı mədəni səviyyəsini aydınlaşdırmaq üçün əsas mənbə kimi müasir dövrdə yazılan əsərlərə müraciət etmək zərurəti meydana çıxır. Elə buna görə də lingvistik təhlil üçün ancaq müəyyən əsrin və ya dövrün materialı ilə məhdudlaşmayıb, ayrı-ayrı zamanlarda yazılıb meydana çıxmış bütün dəyərli əsərləri işə cəlb etmək lazımdır.

Azərbaycan dilçiliyində “Bədii mətnin lingvistik təhlili” fənninin nəzəri əsaslarını ümumiləşdirməyə imkan verən mətn üzərində lingvistik iş aparmağın müəyyən tarixi vardır. Əsasən, əsrimizin 30-cu illərindən başlayaraq xalqımızın məşhur söz sənətkarlarının əsərlərinin dil xü-

susiyyətləri elmi tədqiqatın vacib obyektinə çevrilmişdir; Şərqin böyük mütəfəkkir sənətkarları olan İzzəddin Həsənoğlu və İmadəddin Nəsimidən başlamış bu günə qədərki görkəmli söz ustalarımızın əsərləri dilçilik mövqeyindən təhlilə cəlb edilmişdir. Xətai və Füzuli əsərlərində dilimizin mətnliyi, füsunkarlığı axtarılmış, Vaqif və Vidadi yaradıcılığında xəlqilik, M.F.Axundov pyeslərində ədəbi dilin büllurlaşması izlənilmişdir.

Mətn üzərində lingvistik tədqiqat tarixində 50-ci illərdən sonrakı dövr xüsusilə fərqlənir. Bu illərdən başlayaraq lingvistik tədqiqat işləri həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətə daha çox irəliləmiş, sürətli inkişaf yolu keçmişdir. Tədqiqatçılar bədii əsərlərin dilinin dərin və hərtərəfli təhlil üsullarını işləyib hazırlamışlar. Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Nəcəf bəy Vəzirovun, Aşıq Ələsgərin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Mirzə Ələkbər Sabirin, Nəriman Nərimanovun, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin və başqalarının əsərlərinin dilinə dair yüksək səviyyəli əsərlər meydana çıxmışdır. Görkəmli şair və yazıçılarımızdan Cəfər Cabbarlının, Hüseyn Cavidin, Məmməd Səid Ordubadinin, Süleyman Rüstəmin, Səməd Vurğunun, Abdulla Şaiqın, Süleyman Rəhimovun, Mehdi Hüseynin, Rəsul Rzanın və başqalarının əsərlərindəki xarakterik dil hadisə və faktları elmi şəkildə şərh olunmuş, dilimizin keçmişinin və müasir vəziyyətinin vacib məsələlərinin aydınlaşdırılmasına imkan yaradılmışdır.

Uzun illərin axtarışları əsasında bədii mətnin xüsusiyyətlərinə dair meydana çıxan zəngin nəzəri düşüncə və müddəalar filoloji təhsil üçün müstəqil bir fənnin yaranmasına əsas vermiş və bu zərurət 70-ci illərdən pedaqoji institutlarda həyata keçirilməyə başlanmışdır.

Ali məktəbin tədris planına "Bədii mətnin lingvistik təhlili" fənninin daxil edilməsi filoloji təhsil sistemində dilçilik problemlərinin dərinlən mənimsədilməsində, tədrisin

keyfiyyətinin müsbət istiqamətdə təkmilləşdirilməsində xüsusi rola malik olmuşdur. Bu fənnin təşkili təsirinin nəticələri yüksəkixtisaslı kadr yetişdirməkdə özünü ciddi və aydın göstərir. Ali pedaqoji məktəblərimizdə əsaslı şəkildə 1975/76-cı tədris ilindən öyrənilən “Bədii mətnin lingvistik təhlili” fənninin nəzəri və metodiki məsələləri indi artıq xeyli işlənmiş və dəqiqləşdirilmişdir. On il müddətində müəyyən miqdar təcrübə toplanılmış, fənnin təşkilinə dair əsaslı fikirlər, elmi mülahizələr formalaşmışdır. Lakin deməliyə ki, bədii əsərlərin dilinin təhlilinin bir çox nəzəri və praktik məsələləri hələ də həllini gözləyir. Çünki bədii dilin xüsusiyyətlərinin tədqiqi və təhlili ilə bağlı problemlərin miqyası olduqca geniş və rəngarəngdir. Filoloji təhsilin ümumi inkişafı ilə əlaqədar olaraq bunların müasir elmin tələblərinə uyğun həlli və fənnin nəzəri əsaslarının, metodiki cəhətlərinin daha da təkmilləşdirilməsi Azərbaycan dilçiliyinin qarşısında duran aktual vəzifələrdəndir.

Yuxarıda verilən məlumat və qeydlərdən aydın olduğu kimi, bədii mətn üzərində lingvistik mövqedən aparılan axtarışlar və elmi işlər dilçiliyə məxsusdur və buna görə də “Bədii mətnin lingvistik təhlili” tam şəkildə dilçilik fənləri sisteminə aiddir.

2. “Bədii mətnin lingvistik təhlili”nin dilçilik fənləri sistemində yeri və onlarla əlaqəsi

Hər bir elm sahəsində olduğu kimi, dilçilikdə də fənlər müəyyən sistem yaradır. Dilçilik fənləri kompleksində “Bədii mətnin lingvistik təhlili” xüsusi mövqeyə malikdir. Onun nəzəri-lingvistik əsasını tədris olunan bütün dilçilik fənlərinin ümumi problematik məsələləri təşkil edir. Lakin bununla bərabər, BMLT aşağıdakı dilçilik fənləri ilə daha

möhkəm əlaqəli olub, onların elmi istiqamət və nəticələrinə daha çox əsaslanır.

1. “Ümumi dilçilik” fənninin problemlərinə əsaslanma-sı. Başqa dilçilik fənləri kimi, “Bədii mətnin lingvistik təhlili” də ümumi dilçiliyin fəlsəfi və elmi-nəzəri problemləri üzərində qurulur. “Ümumi dilçilik” fənnində dilçilik bir elm kimi əsaslandırılır, onun obyektı, elmlər sistemində yeri, başqa elmlərlə əlaqəsi, sahələri, şöbələri, dilin mahiyyəti, təbiəti, işarəviliyi, dil quruluşunun sistem təşkil etməsi, onun inkişaf qanunauyğunluqları, dünya dilləri və onların təsnifi, dil ilə təfəkkürün vəhdəti, dil ilə nitqin münasibəti, dilin üslub müxtəlifliyi, dillə cəmiyyətin əlaqəsi, yazının mənşəyi, dilin tədqiqat metodları və s. bu kimi mühüm problemlər şərh olunur. Bu problemlərin müasir həlli, oradakı başlıca anlayışlar “Bədii mətnin lingvistik təhlili”nin əsasını təşkil edir.

2. “Azərbaycan dilinin tarixi” fənni ilə əlaqəsi. Bədii əsərlərin dilinin araşdırılması ilə məşğul olan “Bədii mətnin lingvistik təhlili” fənni “Azərbaycan dilinin tarixi” ilə möhkəm bağlıdır. Məlumdur ki, dil tarixi tədris olunarkən hər hansı konkret dilin yaranması, formalaşması və inkişafının qanunları şərh edilir. Məhz “Azərbaycan dilinin tarixi” fənnində də dilimizin ilk dövrlərdən başlamış inkişaf yolları, dövrləri, mərhələləri aydınlaşdırılır. Burada dilimizin ayrı-ayrı dövrlərdə fonetik, leksik-semantik, qrammatik quruluşundakı dəyişikliklər, şifahi və yazılı ədəbi dilin yaranması, onun funksional üslublarının, digər cəhətlərinin kəmiyyət və keyfiyyət nailiyyətləri göstərilir.

Qeyd etdiyimiz bu cür nəzəri biliklərlə silahlanmadan lingvistik təhlilə cəlb edilən hər hansı bədii mətni elmi süzgəcdən keçirmək, onu düzgün və obyektiv qiymətləndirmək qeyri-mümkündür. Çünki hər bir bədii əsər ədəbi dilin məhsulu kimi müəyyən dövrdə yaranır və meydana gəldiyi illərin dil xüsusiyyətlərini özündə mühafizə edib

saxlayır. Elə buna görə də təhlil zamanı əsərin yarandığı dövrün dil xüsusiyyətlərinə dair lazımi bilik və bacarığa malik olmaq əsas şərtlərdəndir.

3. “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” fənninə əsaslanması. Bu fənn “Bədii mətnin lingvistik təhlili”nin daha çox müraciət etdiyi və daha artıq dərəcədə əlaqələnilib əsaslandığı bilik sahəsidir.

“Müasir Azərbaycan ədəbi dili” hazırda istifadə olunan ədəbi dilimizin quruluşunun təsvirini verir. Burada ədəbi dilin səs sistemi, fonetik hadisələri, lügət tərkibinin xüsusiyyətləri, frazeoloji tərkibi, qrammatik quruluşunun əlamət və keyfiyyətləri aydınlaşdırılır. Müasir dil fənninin tədrisi prosesində yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin formalaşmış təkmilləşməsinə xüsusi qayğı göstərilir, ədəbi dil normalarına riayət etmək vərdişi aşılır.

Buna görə də lingvistik təhlil prosesində hər hansı dil hadisəsini, dil faktını müqayisə edib aydınlaşdırarkən ədəbi dilin müasir norma tələbləri başlıca meyar götürülür, fakt və hadisələrin real vəziyyəti bu norma ilə ölçülür və qiymətləndirilir.

Bu fənlərin qarşılıqlı münasibəti nəticəsində dilin sistemlərinin ayrı-ayrı dövrlərdəki vəziyyəti aydınlaşdırılır, onların inkişaf səviyyəsi geniş və əhatəli müəyyənləşdirilir.

4. “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” ilə əlaqəsi. Pedagoji institutların filologiya fakültələrində tədris olunan fənlər içərisində “Azərbaycan dilinin üslubiyyəti” hələ tam formalaşmamışdır. Xeyli müddətdən bəri tədris olunmasına baxmayaraq, bu fənnin ayrı-ayrı institutlarda qoyuluşu fərqlidir. Bu fərqlərin əsas səbəblərindən biri, şübhəsiz ki, bütöv və stabil dərsliyin olmamasıdır. Doğrudur, Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyətə aid bir sıra əsərlər yaradılmışdır. Lakin bu kitablarda dilimizin bütün üslubiyyət məsələləri əhatə olunmur.

“Üslubiyyat” fənnində nədən bəhs olunur? Bu fənnin məzmunu olduqca genişdir. Burada başlıca olaraq dilin funksional təzahürlərindən bəhs olunur. Üslubiyyatda ədəbi dilin üslublar sistemi, bunların bir-biri ilə əlaqə və münasibətləri aydınlaşdırılır, dilin fonetik, leksik, semantik, sözyaratma, morfoloji və sintaktik üslubi imkanları, onların sinonim vasitələri şərh edilir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin üslubi normaları da burada öyrədilir.

Buna görə də “Bədii mətnin lingvistik təhlili” fənni “Üslubiyyat”dan sonra tədris edilərək onunla əlaqə yaradır, dil hadisələrinin təhlilində onun elmi nəticələrinə əsaslanır. Bu fənlərin qarşılıqlı münasibəti bir sıra mürəkkəb proseslərin açılmasına elmi şərait yarada bilər.

5. *Dialektologiya fənni ilə əlaqəsi.* Məlum olduğu kimi, realist bədii əsərlərdə nitqin fərdiləşdirilməsinə xüsusi fikir verilir. Bu halda bəzən leksik, fonetik və morfoloji dialektizmlərdən istifadə olunur. Eyni zamanda dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən canlı mənbələrdən biridir ki, bu mənimsəmə prosesində əsas vasitəçi yazıçıdır. Müasir ədəbi dilimizdə bu gün qanuniləşən, normativ sayılan onlarla leksik vahid S.Vurğun, S.Rəhimov, R.Rza və başqaları tərəfindən dialektlərdən gətirilmişdir. Təbii ki, bədii mətndə ədəbi dilin normativ xüsusiyyətləri ilə dialekt faktları oppozisiya yaradarkən dialektoloji savad və məlumat lingvistik təhlildə tələbələrə kömək edir.

3. “Bədii mətnin lingvistik təhlili” fənninin məqsəd və vəzifələri

Fənnin məqsədi və konkret vəzifələri nədən ibarətdir?

Bu fənnin başlıca məqsədi tələbələrin dil haqqında biliyini genişləndirmək, ümumiləşdirmək və əməli vərdişlərini daha da gücləndirməkdir.

Linqvistik təhlil məşğələlərində tələbələr elmi müşahidə aparmaq yollarına dərinlən yiyələnir, mətnə kommentariya verməyin üsullarını öyrənir və elmi axtarış əsasında seçib müəyyənləşdirdiyi dil faktlarını müstəqil təhlil etməyə daha çox alışırlar. Bütün bunlar hərtərəfli hazırlığa malik filoloq-müəllimlərin yetişməsinə daha çox kömək edir.

“Bədii mətnin linqvistik təhlili” fənninin həyata keçirilməsinin aşağıdakı konkret vəzifələri vardır:

1. Tələbələri linqvistik təhlilin xüsusiyyətləri, metodika və texnikası ilə tanış etmək. Bu vacib vəzifənin həlli üçün ilk məşğələlərdən tələbələrin linqvistik təhlilə dair məlumatını artırmaq, onları təhlilin prinsip və metodları ilə silahlandırmaq lazımdır. Bunsuz yüksək keyfiyyətdə təhlil aparmaq qeyri-mümkündür.

2. Tələbələri bədii dilin xüsusiyyətləri, özünəməxsus qanunauyğunluqları ilə tanış etmək. Bədii ədəbiyyatın dilinə dair tələbələrə bu istiqamətdə verilən zəruri biliklər onlarda bədii mətn üzərində daha yaxşı, daha düzgün və müstəqil işləmək qabiliyyəti formalaşdırır.

3. Dilin fonetik, lüğəvi və qrammatik vasitələrinin geniş elmi xarakteristikasını vermək. Bu vəzifənin həlli müasir elmin tələbləri əsasında yerinə yetirilir. Təhlil prosesində dilin yaruslarının inkişaf səviyyəsi, müasir vəziyyəti nəzərə alınır.

4. Tələbələrdə dil hadisələrini, lazımi faktları düzgün seçmək və elmi şəkildə təsnif edib qiymətləndirmək bacarığı aşılamaq. Tələbələr dil hadisələrinin təhlilinə elmi mövqedən yanaşb müasir dil problemləri ilə tarixi məsələləri fərqləndirməyi, dilin müxtəlif hadisələri, faktları arasındakı əlaqəni, oxşarlığı və fərqi aydınlaşdırmağı bacarmalıdırlar.

5. Müxtəlif fənlərin tədrisi nəticəsində əldə edilmiş elmi-nəzəri biliklərin praktikaya tətbiqi məharətinin ar-

tırılmasına fikir vermək. Filoloq-müəllim ana dilinin xüsusiyyətlərini nəzəri cəhətdən bildiyi kimi, hər bir dil hadisəsinin təhlilini də bacarmalıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün fərdi-müstəqil təhlillər aparılmasına daha geniş yer verilməlidir. Aydınır ki, başqasının müdaxiləsi, “köməyi” olmadan aparılan hər bir fərdi təhlil yetişməkdə olan gənc mütəxəssisin formalaşmasına həmişə öz müsbət təsirini göstərir.

6. Bu fənnin tədrisi zamanı başqa fənlərlə əlaqə yaratmaq. Məlumdur ki, tələbələr hələ birinci kursdan başlayaraq müxtəlif dilçilik fənlərinin tədrisi ilə əlaqədar nəzəri məlumat və biliklər alırlar. Həmin bilikləri verən fənlərlə əlaqə lingvistik təhlil prosesində daha da möhkəmləndirilməlidir.

7. Tələbələrin lazımi ədəbiyyatla tanışlığını, əlavə məlumat kitablarını, nəzəri məqalələri oxumasını təşkil etmək. Bu sonuncu vəzifənin həlli üçün müəllimin məsləhət və göstərişlərinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Məlum olduğu kimi, ayrı-ayrı əsərlərin dil xüsusiyyətlərinə dair müxtəlif illərdə çap olunmuş tədqiqat əsərləri, məqalələr və məlumatlar mövcuddur. Bu əlavə materiallardakı məlumatlarla tanış olmaq tələbənin təhlil işinə kömək edir. Buna görə də həmin ədəbiyyatı məqsədəməvafiq şəkildə izləmək, oxuyub öyrənmək vacibdir. Əsəri tədqiqat obyektinə kimi seçilmiş yazıcının dil haqqında fikirlərini, mülahizə və müddəalarını da bilmək zəruridir.

Qeyd etməliyik ki, bədii mətnin lingvistik təhlili ədəbi-bədii əsərin dilinə dair, bir növ, elmi-tədqiqat işidir. Bu sahədə aparılan işlər tələbələrin tədris ustalığını kamilləşdirdiyi kimi, elmi-tədqiqat bacarığını da təkmilləşdirməkdə xüsusi roi oynamalıdır.

I BÖLMƏ

BƏDİİ MƏTNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

I FƏSİL

BƏDİİ MƏTN (ƏSƏR) VƏ ONUN DİLİ

Bədii yaradıcılıq xüsusi, spesifik sahədir, həyatın ob-
razlı təfəkkürə məxsus ifadə formasıdır. Bədii yaradıcılığa
aid olan hər bir əsərdə zamanın ictimai-siyasi quruluşu,
xalqın həyat tərz, adət-ənənəsi, arzu və istəkləri təsvir olu-
nur. Buna görə də milli dil əsasında yaranmış hər bir bədii
əsər dövrün aynası, onun xüsusiyyətlərini əks etdirən va-
sitə rolunu oynayır.

1.01. BƏDİİ ƏSƏRDƏ DİLİN ROLU

Bədii əsərin əsas “tikinti materialı” sözdür; xatirə və
müşahidə, təəssürat və düşüncə, fikir və duyğu sözlə, sö-
zün daxili poetik imkanı ilə ifadə olunur. Nə bədii əsərin
özü, nə bədii surət, nə də yazıçının sosial fikri, amalının
ifadəsi sözsüz mümkün deyildir. Ona görə ki, ədəbiyyatın
ilk ünsürü dildir, bu onun əsas alətidir və faktlarla, həyat
hadisələri ilə birlikdə ədəbiyyatın materialıdır. Xalqın ən
həkimanə tapmacalarından biri dilin əhəmiyyətini “o nə-
dir ki, baldan şirindir” deyə təyin edir. Bununla təsdiq olu-
nur ki, yer üzündə elə bir şey yoxdur ki, adı olmasın, ona
ad qoyula bilməsin. Söz bütün faktların, bütün fikirlərin
paltarıdır. Lakin faktların arxasında bu və ya başqa bir fik-
rin nə üçün elə deyil, belə olmasının səbəbi gizlənilir. İctimai
həyatın faktlarla gizli olan mənalərini vermək vəzifəsini

daşıyan bədii əsərdən aydın, dəqiq bir dil, diqqətlə seçilmiş sözlər tələb olunur. Klassiklər elə bu dil ilə yazmışlar, bu dili tədrisən, əsrlər boyu əmələ gətirmişlər” (M.Qorki).

Sənətkar sözlə insanın əxlaqi-mənəvi aləmini, fikir və düşüncəsini açır, yaşadığı dövrə hərtərəfli münasibət bildirir, bir fərdlə yox, xalqla danışır, gələcək nəsillərə müraciət edir. Belə məqamlarda, yəni canlı və təsvir prosesində o, bir müdrikə – filosofa çevrilir, bilə-bilə sözü qanadlandırır, onun bütün imkanlarını işə salır. Söz söyləməyin şirinliyi oxucunu alır, onda təzə hislər, təzə duyğular, bəşəri arzular oyanır. Buna görə də böyük sənətkarlar sözü çox yüksək qiymətləndirir, ona böyük əhəmiyyət verirlər. Hələ 500 il əvvəl böyük Füzuli söz haqqında deyirdi:

*Xəlpə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.*

*Artıran söz qədrini siddə ilə qədrin artırır
Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.*

*Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xəbə-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyğudan bidar söz.*

*Bir nigarı-ənbərin xətdir könüllər almağa,
Göstərir hərdən niqabi-qeybdən rüxsar söz.*

*Xəzini-gəncineyi-əsrardır, hərdəm çəkər,
Riştəyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.*

*Olmayan gəvvəsi-bəhri-mərifət arif degil,
Kim, sədəf tərkibi-təndir, löləyi-şəhvar söz.*

*Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.*

Bədii əsər yazarkən ictimai həyatın geniş poetik təhlilini vermək, oxucunun ağına, hiss və duyğusuna təsir etmək üçün ümumxalq dilinə – ədəbi dilə, şivələrinə, dialekt və klassik ədəbiyyatın dilinə yaradıcı münasibət bəsləmək istedad və zəhmət tələb edir. Buna görə də böyük sənətkarlar həm mövzuya, həm surət, mənzərə, lövhə və detallara, həm də sözə eyni qayğı ilə yanaşır, sözü mənaya uyğun işlədirlər. Belə olduqda isə bədii əsərdə sözün yeri daralır, fikir tutumu və təsir artır, mənzərə və lövhə daha yaxşı yadda qalır.

Janrından və həcmindən asılı olmayaraq bədii əsərdə həm müəllif, həm də surət iştirak edir. Təsvir olunan hadisə və əhvalata hərə bir baxımdan münasibət bildirir. Baxışlar, zövq və istəklər isə həmişə çarpazlaşır. Hər yaranan surət bədii konfliktin bir qütbündə dayanır. Bu cəhət, bu amil surətin psixologiyasını, portretini və dilini fərdiləşdirir. Hər bir orijinal surət istər müsbət, istərsə mənfi olsun, fərqi yoxdur, öz düşüncəsinə və ifadə tərzinə uyğun söz seçir. Dəyərli və maraqlı bədii əsərdə söz bədii mündəricəni həmişə geniş açır, fikri aydın reallaşdırır. Belə məqamlarda sözün rolu və bədii əhəmiyyəti artır, təsiri güclənir, gerçəklik öz ifadəsini geniş və bədii çalarlarla tapır.

Bədii ədəbiyyat üçün dilin əhəmiyyəti və rolu əvəzsizdir. Dil bədii ədəbiyyatın əsas vasitəsidir.

1.02. BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİ

Bədii əsərin dili həyatı, onun müxtəlifliyini, münasibət və davranışı, fikri, mənəvi aləmi lövhə və mənzərələr-

lə, hissi-emosional, şairanə, obrazlı ifadə edən sənət dilidir. Bu “sənətin dili” ifadə tərzinə, üsul və vasitələrinə görə düşüncənin heç bir sahəsinə bənzəmir. Elmin bütün sahələrində şərt, başlıca olaraq, faktdır, rəqəmlərdir, tutarlı elmi məntiqdir, zəkanın genişliyi və dərinliyidir, hərtərəfli elmi ümumiləşdirmədir. Sənətin fakt və rəqəmi isə üsul və vasitədir. Burada məqsəd həyatın, gerçəkliyin real və canlı təsviridir. Belinskinin sözləri ilə desək, “həqiqət budur ki, sənətdə xəyal, elmdə isə zəka və kamal ən fəal və həlledici rol oynayır”.

Spesifiklik təkcə bədii idrakda, təsvir və canlandırma-da yox, həm də özünü formada və formanın bütün komponentlərində göstərir. Bu səbəbdən də tədqiqatçılar həmişə bədii dilin ümumiliyindən deyil, onun xüsusiyyətindən, dil məcralarına bənzərsizliyindən söhbət açırlar. Bədii dil ədəbi dildən, danışq dilindən, sözün geniş mənasında ümumxalq dilindən təcrid olunmur; onun tutumlu, cilalanan, təzədən işlənən bir qolu, təsirli sahəsidir. Buna görə də ümumxalq dilində işlənən, canlı danışqda çox çevik, çox işlək görünən bütün sözlər bədii dilə keçsə, asanlıqla bədii əsərdə özünə yer tuta bilmir. Bədii mətnə işlənən hər bir söz “sınaqdan çıxarılır”, xəyal və təfəkkürlə təmasa gətirilir:

*Günəş – kainatdır,
Ulduz – kainat,
Bürclər də sehrli
Qitələrdir.*

*İnsana vətənsə
Sonsuz kainat –
Doğma Yer kürəsi
Görüş yeridir.*

*Ulduzlar nurlanır
Biri-birindən,
Parlayır gün kimi
Cahanda insan.*

*Keçib arzuların
zirvələrindən
Tapır öz baxtını
İnsanda insan.*

Nəbi Xəzrinin *“Ömür yoldaşı”* poemasından¹ götürülən bu parçalarda işlənən sözlərin hamısı ümumxalq dilindən alınmışdır. Lakin şair bədii dilin “normalarından” kənara çıxmasa da, hər sözə fikir, amal baxımından yanaşmışdır. Həm bu parçada, həm də bütövlükdə poemada söz sözə, fikir fikrə qovuşmuş, estetik amal bədii ifadəsini hərtərəfli tapmışdır.

Bədii əsərin dili mütləq mənada canlı danışığın ifadə imkanlarını, dialektləri, arxaizm, vulqarizm və jarqonizmi, məhəlçiliyi, loruluğu inkar etmir. Bunlar ehtiyac duyulanda, surətin hərəkət və münasibəti, özünəməxsus bədii məntiqi tələb edəndə işlədilir və daha çox obrazın dilinə daxil edilir. Yazıcının *öz dili* isə sadəliyi, təmizlik və aydınlığı ilə seçilir.

Elmi əsərə mövzunun mahiyyəti ilə əlaqədar bol-bol rəqəm, fakt gətirilir. Burada güc hərtərəfli elmi ümumiləşdirməyə, faktlarla düşünməyə, mühakimə yürütməyə və nəticə çıxarmağa verilir. Təbliği səciyyə daşıyan, geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulan elmi-publisistik əsərlərdə bəzən bədii haşiyələrə, mübaliğə, kinayə və simvollara da təsadüf olunur. Ancaq belə təsvirlər, belə bənzətmələr elmi

¹ Nəbi Xəzri. *Ömür yoldaşı* (poema). “Azərbaycan”, 1985, səh. 3.

əsərdə azalır, az-az nəzərə çarpır. Bənzətmə bolluğu bədii əsər üçün səciyyəvi olub, heç zaman elmi əsərə məziyyət, dərinlik gətirmir.

Bədii əsəri bənzətməsiz, lövhə və mənzərəsiz, ricət və haşiyəsiz təsəvvür etmək olmaz. Burada dilin obrazlılığına, bədiiliyinə, təsvirin əlvanlığına, fikrin emosional ifadəsinə xüsusi qayğı göstərilir. Rəmzlərin, müxtəlif səpkili məcazların, boya və rənglərin çoxluğu, dilin şairanəliyi, obrazın ifadəliliyi əsərin bədii-fikri tutumunu artırır, oxucunu təsvir olunan hadisələrdən ayrılmağa qoymur.

Canlılıq, əlvanlıq, yığcamlıq və poetiklik, seçilən, istifadə olunan sözlərin ifadə imkanlarının genişliyi bədii dilə aydınlıq, ciddi özünəməxsusluq gətirir. Lakin bunlar bədii dili canlı danışıqdan, ədəbi dildən, geniş mənada ümumxalq dilindən təcrid etmir. Sənətkar söz və ifadəni ümumxalq dilindən alır, onu məqsədə, bədii mətnin tələbinə uyğun işlədir. Bədii mətndə söz rəngarəng çalarlar alır, fikrin hərtərəfli ifadəsini şərtləndirir. *“Məlikməmməd bir də atasından təvəqqe elədi ki, ona izin versin. Atası izin verdi və Məlikməmməd kefi kök, damağı çağ qayıdıb öz otağına gəldi. Elə ki gün batdı, axşam oldu, Məlikməmməd qıs-qıvrıq geyinib, ox-yayını götürüb, bağa getdi. Məlikməmməd də o biri qardaşları kimi bir saat gözlədi, iki saat gözlədi, axırda gördü ki, yuxusu gəlir. Nə etsin? – Xəncərini cəld çıxarıb barmağının başını yardı və yerinə istiot-duz tökdü. Ta sübhə kimi barmağının ağrısından yata bilmədi. Sübhə yavuq gördü bir nəriltili gəlir ki, yer zəlzələ eləyir. Durub cəld ağacın dalında gizləndi ki, görsün bu nədir? Bir vaxt gördü ki, bir div gəlir, adam baxanda bağı yarılr. Məlikməmməd o saat barmağını dişlədi: “Aha, almanı aparın bu imiş”².*

Verdiyimiz bu parçaya diqqətlə nəzər yetirilsə, aydın olar ki, Y.V.Çəmənzəminli sözlərin hamısını ümumxalq

² Yusif Vəzir Çəmənzəminli. Əsərləri, üç cildə, I cild, Bakı, 1966, səh.95.

dilindən almış və xalq ədəbiyyatının şirin təhkiyə üsulundan qeyri-adi istedadla istifadə etmişdir. Yazıçı bilə-bilə söyləməni canlı danışığa yaxınlaşdırmış, təzə söz və ifadə yaratmamışdır. Lakin sözlərin düzümünə, məqamına, işlənməsinə, onların poetikliyinə xüsusi qayğı ilə yanaşmışdır. Ona görə belədir ki, bədii əsərin dili məcrasını, imkan müxtəlifliyini ümumxalq dilindən alır, “bədii dil ümumxalq dilinin bütün qanun-qaydalarına tabedir. Onun bütün quruluşunu, zənginliyini, söz ehtiyatını və əlvanlığını burada axtarıb tapmaq olar. Bunlardan əlavə, yalnız bədii mətnə xas olan və başqa sahələrdən tələb olunmayan xüsusi cəhətlər var ki, onu biz bütün kamilliyi ilə nə ədəbi dildə, nə də canlı danışiq dilində görürük. Bu cəhətlər bədii dilin ümumiliyini yox, xüsusiliyini, spesifik tərəflərini göstərir. Bədii dil ilə ümumxalq dili arasındakı fərqi dürüst dərk etmək üçün insanın təfəkkür tərzindəki xüsusiyyətləri misal gətirmək olar. Elmi təfəkkür ilə bədii təfəkkür arasında nə fərq varsa, bu təfəkkürün ifadə forması olan ədəbi dil ilə bədii dil arasında da ona oxşar bir fərq vardır. Belinski sənəti surətlərlə düşünmək, “obrazlı təfəkkür” adlandırmışdır. Surətlər vasitəsilə olan təfəkkürün ifadə forması, yəni dili, aydın şeydir ki, sürətli, bədii olacaqdır. Bu, ümumi dildən, hətta canlı danışiq dilindən fərqlidir. Canlı dildə də, elmi, ədəbi dildə də bəzi hallarda bədii ünsürlərin əlamətlərini görə bilərik”³.

Bədii əsərin dili hər sözü, hər ifadəni sevmir. Sənətkar sözü seçir, cilalayır, onun poetik imkanına, aydınlıq və sadəliyinə xüsusi fikir verir. Ona görə ki, bədiilik sözlə alınır, sözsüz təsəvvür olunmur. Söz yerinə düşməyəndə dil ağırlaşır, gözəlliyini itirir, fikrin ifadəsi çətinləşir. Bu cəhəti nəzərə alan N.Q.Çernuşevski deyirdi: “Bədiilik on-

³ Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı, 1963, səh. 73-74.

dan ibarətdir ki, hər bir söz təkcə öz yerini tapmaqda məhdudlaşıb qalmasın, o, vacib, əvəzsiz olsun, imkan daxilində çoxsözlülüyə yol verməsin. Poeziya nəsrədən məhz onunla fərqlənir ki, dahi yazıçı ən vacib cizgiləri götürür, həm də onları elə müvəffəqiyyətlə seçib işlədir ki, bunlar iki-üç kəlmə ilə oxucunun fikir dünyasında öz bütöv təsvirini tapır.

Surəti beş-on səhifədə elə təsvir etmək lazımdır ki, onun bütün əlamətlərini öyrənmək mümkün olsun – bunu ən bacarıqsız nasir də edə bilər. Yox, siz o zaman rəssam təsiri bağışlayarsınız ki, cəmi beş sətir vasitəsilə oxucunun fikir dünyasında əşya haqqında həmin təsəvvürü tam şəkildə yaradasınız”⁴.

Oxucuda insan, hadisə və əhvalat haqqında aydın və bütöv təsəvvür yaratmaq təkcə istedadın təsirlənməsinin dərəcəsiindən asılı problem deyildir. Yazıçı, hər şeydən əvvəl, sözü duymalı, sözün yerini və qədrini bilməli, canlı danışığı və ümumxalq dilini də dərinləndirən öyrənməli, bədii təfəkkürə, poetik dərrakə ilə fəlsəfi təfəkkürü və psixoloji müşahidəni birləşdirməlidir. Dünya ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri dildən bu şəkildə istifadə üsulu ilə yaranmışdır. Bütün dövrlərdə bədii dil canlı danışiq dilindən alınan sözlər hesabına zənginləşmişdir. “Sağlam və vicdanlı ədəbiyyatın ən əsas vəzifəsi məhz ondan ibarətdir ki, həmişə onun vasitəsilə danışiq mübadiləsinə elə ifadələr gətirilsin ki, həmin anda cəmiyyətdə çoxluq təşkil edən və fərdi keyfiyyətləri ilə seçilməyən, müstəqillikdən uzaq olan insanların ağıl və ifadəsinə təsir göstərə bilsin. Bununla belə, bu ifadələri vaxtında dəyişməyi bacarmaq lazımdır ki, onlar köhnəlməsin, kif atmasın. İctimai ifadələrin yaranması, onların hərəkətə gətirilməsi belletristikanın və çox hallarda

⁴ Русские писатели о языке. Ленинград, 1955, с.203.

ədəbi tənqidin, daha doğrusu, hissiyyata, marağa və fərdi əxlaqın şərtlərinə və gündəlik həyata daha çox yaxın olan ədəbiyyatın birbaşa vəzifəsidir.

Oxucu ifadə sözündən sıxılmamalıdır. Hər bir ifadə az və ya çox, həm də ciddi məna kəsb edən bir ideyanın düsturunu, yaxud meyarı kimi ortaya atılır; yalnız sonralar ifadə fərdi keyfiyyətlərdən uzaq olan şəxslərin əli altında bayağılaşır və çirkli, zərərli əsgə parçasına çevrilir. İstedadlı yazıçılar həmin dəqiqə hiss edirlər ki, düstur itmişdir və onun əvəzinə yeni parol ortaya atmağın vaxtı gəlib çatmışdır”⁵.

Hansı janrda yazılırsa-yazılsın, fərqi yoxdur, söz bədii əsərə asanlıqla gələ bilmir. Çünki bədii ədəbiyyatda hər söz müəyyən qeydlə, şərtlə bağlı olur, bədii təfəkkürə uyğunlaşdırılır, cilalanır, ciddi və yüksək bədii fikir daşıyır; emosionallığa, bədiilik və gözəlliyə, idraki-tərbiyəvi təsirə xidmət edir. Başqa şəkildə desək, “Bədii dildə söz bədii-lik, vətəndaşlıq, həmişəyaşarlıq hüququ qazanır; tələffüzə asan yatır, əsərin obrazlılığını, aydınlıq və konkretliyini şərtləndirir. Buna görə də yalnız dil üzərində aparılan iş yazıçının yaratdığı poetik nümunələr haqqında oxucuda tam təəssürat yarada bilər. Budur, siz hər hansı bir əsəri oxuyursunuz. Ancaq ağıl-düşüncə vasitəsilə dərk etdiyiniz səhifələr gəlib keçir; bunlar sizin emosiyənizə müdaxilə etmir. Lakin birdən rəssam ruhunuzun incə bir telinə toxunur, gərilməmiş tellər-simlər səslənməyə başlayır, daxili poetiklik əmələ gəlməyə başlayır; rəssam oxucusunu öz qəhrəmanlarının həyəcanlarına o dərəcədə yaxınlaşdırır ki, o, qəhrəmanla birlikdə həyəcanlanmağa başlayır, oxucuda qəzəb, göz yaşları, pafos, gülüş hisləri yaranır. Əhvali-ruhiyyənin oxucuya aşılması hadisəsi incəsənətin sehrli cəhətlərindən biridir. Lakin yazıçı bu xüsusiyyətlərə də

⁵ Д.И.Писарев. Язык как средство объяснения. В кн. Русские писатели о языке. Ленинград, 1955, с.241.

əmək nəticəsində yiyələnir. Özündə belə bir ritm, belə bir lüğət tərkibi, sözlərin hər cür uyuşması ritmini tapmaq bacarığı tərbiyə etmək lazımdır ki, olduqca gərəkli emosiya, əhvali-ruhiyyə yaransın”⁶.

Yazıçı ömrünü, bədii yaradıcılığını zəhmətlə mənalandırır. Söz və ifadəyə bir yaradıcı zərgər kimi yanaşır, estetik təsir doğurmayan, mənası tamamlanmayan, fikri hərtərəfli açə bilməyən sözlərdən qaçır. Əsl yazıçı hər bir oxucuda ya gözəllik, ya da nifrət hissi doğurmağa çalışır. Şübhəsiz, bütün bunlar dil materialı olmadan mümkün deyildir:

*Sən bir şəfqət bacısı, mən döyüşçü qəhrəman,
Artıq verdi bu gündən qəti hökmünü zaman.
Tez ol, sevgilim, tez ol!
Gəlib keçir saatlar.
Qapımızda kişnəyir yəhərli köhlən atlar,
Tez ol, götür çantanı, gərək biz yola düşək.
Tez ol, darvazaya çıx, gəl yubanma, görüşək,
Mən köhlən at belinə yatıb quş kimi uçum,
Sən də çap, dalımca gəl, başlanıb artıq hücum.
Tez ol, sevgilim, tez ol!
Düşmən aşib həddini.
Quldur kimi keçib o, Vətənin sərhədini*⁷.

Bu şeir parçasından göründüyü kimi, bütövlükdə bədii yaradıcılığın ənənə və təcrübəsi sübut edir ki, sənətkar sözü özünün fərdi zövq və istəyinə yox, bədii mətnin, estetik idealın tələbinə uyğun seçir. Çünki bədii əsərdə söz fikirdir, hiss və duyğunun, mənəviyyat və psixologiyanın

⁶ А.А.Фадеев. Борьба за чистоту языка, за ясность и точность словестного выражения. Русские писатели о языке. Ленинград, 1955, с.412.

⁷ Əhməd Cəmil. Vaxtında gəlmişik bu dünyaya biz. Bakı, 1979, səh.62.

ifadə formasıdır. Buna görə də təkcə şeirdə yox, səhnə əsərlərində və bədii nəsrdə şərt sözün düzümü, qrammatik qaydaların gözlənməsi deyildir. Şərt sözün sərrastlıqla seçilməsi, mənanı hərtərəfli açma bilməsidir.

Bədii dil obrazlı dildir. Bu keyfiyyətə söz sənətkarları dilin obrazlılıq vasitələrindən, onların zəngin imkanlarından bacarıqla istifadə əsasında nail ola bilirlər.

Doğrudan da, bədii dil sadəliyi, yığcamlığı, obrazlılığı, aydınlıq və ahəng müxtəlifliyini sevir. Yersiz işləən silsilə bənzətmələr, tələffüzü çətin sözlər, rənglərin artıqlığı bədii əsərə fikir dərinliyi gətirmir. C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, M.Ə.Sabir, S.S.Axundov, A.Şaiq, Y.V.Çəmənəzəminli, M.S.Ordubadi, C.Cabbarlı, M.Hüseyn, S.Rüstəm, M.H.Şəhriyar, B.Vahabzadə, B.Q.Səhənd, R.Rza, M.Dilbazi, İ.Əfəndiyev və başqaları bədii əsərlərində söz və ifadənin sadəliyinə, təhkiyənin şirinliyinə xüsusi fikir vermişlər. Onlar ümumxalq dilini, canlı danışığı ənənəsini, dialekt və şivələri yaxşı bilməklə yanaşı, ondan daim yaradıcı şəkildə istifadə etmək, təzə söz – neologizmlər yaratmaq, bədii dili zənginləşdirmək qayğısına qalmışlar. M.Ə.Sabir və C.Məmmədquluzadə, sonralar isə C.Cabbarlı, Y.V.Çəmənəzəminli və başqaları bu baxımdan daha çox fərqlənirlər.

Hansı janrda yazılırsa-yazılsın, bədii əsərdən tələb birdir: bədiilik, orijinallıq, xəlqilik və yüksək ideallıq. Bu ümumi cəhətlərə baxmayaraq, şeir dili nəsr dilindən, bunların dili isə səhnə əsərlərinin dilindən müəyyən qədər fərqlənir.

Aydındır ki, dramaturgiyada müəllif dili – dramaturq dili “yoxdur”. Səhnə əsərlərində ideya və fikirlər, başqa janrlardan fərqli olaraq, ancaq surətlərin dili ilə verilir. Burada hər bir surət öz adından danışır, hadisə və əhvalatlara, dövrə və zamana münasibət bildirir; hər bir söz-

dən sərbəst, istəyinə uyğun istifadə edir; sözlər vasitəsilə öz dünyagörüşünü açır, istək və düşüncəsini ifadə edir. Böyük sənətkarlar surət dilini fərdiləşdirməyə və tipikləşdirməyə xüsusi əhəmiyyət verirlər. Dramaturgiyada söz hərəkət, konflikt səciyyəsi daşıyır. Hər bir leksik vahid obrazı hərəkətə gətirir, daxilən hərərətləndirir. Ona görə də səhnə əsərində sözdən istifadə, mükəllimə və monoloq qurmaq dramaturqdan xüsusi bacarıq, yüksək istedad tələb edir.

Bədii dil bütün janrlarda söz azlığını, fikir genişliyini sevir. Ona görə də bacarıqlı yazıçılar dilin təmizliyini qoruyur, alınma və gəlmə sözləri ancaq zəruri ehtiyac duyulanda işlədirlər. Ümumiyyətlə, yazıçı yaradıcılığının lüğət əlvanlığı dil zənginliyidir, bədii yaradıcılıq axtarışıdır, təzə sözlər də bu prosesdə yaranır, ümumi dilin zənginləşməsinə xidmət edir.

1.03. ŞEİR DİLİNİN ƏLAMƏTDAR CƏHƏTLƏRİ

İstedadla yazılan bədii əsər həmişə ideya-siyasi kamilliyi, idraki-tərbiyəvi əhəmiyyətinin genişliyi ilə fərqlənir. İstedad isə həm lirik, həm dramatik, həm də epik əsərlərin tələbidir. Başqa janrlar kimi, şeirin tələbi sərt və mürəkkəbdir: zəngin qafiyə sistemi, fikrin mükəmməl ölçü – vəzn çərçivəsində verilməsi onun mürəkkəbliyini artırır. Onu da qeyd edək ki, şeir üçün söz seçmək, sözü yerində işlətmək və onların düzümünə həssaslıqla yanaşmaq hələ hər şey demək deyildir. Burada intonasiya və misra quruluşunda müdriklik, sözlərin dinamikliyi – dəyişməsi, səslərin yaxınlıq və təkrarı xüsusi əhəmiyyət qazanır; fikri, bədii məntiqi gücləndirir, dilin ifadə tərzində aydınlıq yaranır. S.Ə.Şirvani şeirin bu cür çətinliklərini nəzərə alıb deyirdi:

*Cəzadan, təqibdən olmaqçün azad,
Bəzən sözlərini söyləmə çılpaq.
Asta ol, sözünü daim gözlə sən,
Acı sözünü də de xoş sözlə sən.*

Sənətkar poeziyanın ənənəsini, xalq müdrikliyini yaxşı biləndə, bədii əsəri istedadla yazanda şeirin dili zəngin və aydın, sadə və emosional olur. "Bədii əsərin müvəffəqiyyətli uyuşması fikrə və məcazlara elə şəkil verir ki, o, həm oxucunun şüuruna, həm də onun hiss və duyğularına xüsusi bir təsir bağışlayır, onu düşündürür və ona həzz verir. Bədii həzz fikir və ideya ilə bərabər bədii sözün qüdrətindən doğan bir haldır. Sözün bu füsunkar qüvvətindən istifadə edən, onu öz ideyalarına xidmət etdirən yazıçı ölməzdir.

Sözün yüksək mənada ahəngdarlığını, bədii ifadəsini əldə etmək üçün onu axtarmaq, seçmək, ölçüb-biçmək lazımdır. Böyük sənətkarlar həmişə yaradıcılıq işinin çətinliyindən danışmışlar. Onlar "dişvari asan etmək üçün özlərində tofıq axtarmışlar, sözün işgəncə və əzablarından, münasib bir obraz yaratmaq üçün yuxusuz gecələr keçirdiklərindən bəhs etmişlər, qələmin acizliyindən, kələmin hünərsizliyindən şikayət etmişlər. Bu da onların sözə verdikləri əhəmiyyəti, söz üzərində ciddi işləmək həvəsini göstərir"⁸.

Nəzmlə yazılmış əsərlərdə səs və səsin təkrarı vacibdir. Buna görə də "səslərin təkrarına ədəbiyyatda çox təsadüf edilir. Yazıçı müəyyən sözə xüsusi bir ifadə vermək üçün sözdəki səsləri başqa sözlərlə də təkrar edir. Məsələn, Süleyman Rüstəmin "Çapayev" şeiri bu cür səs təkrarı üzərində qurulmuşdur. Səs təkrarları sözün həyəcanını,

⁸ Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, I cild, Bakı, 1967, səh.255.

gərginliyini, təsirini artırır, mənaya xüsusi bir qüvvət verir. Sənətkar tərəfindən düzəldilən yersiz söz oyunu əsəri formal və məzmunuz bir şəkllə sala bilər. Bu cəhətdən aşiq-larda təsadüf etdiyimiz bəzi dodaqdəyməzlər müəyyən dərəcədə formal bir xasiyyət daşıyır: söz də, səs də, poetik sintaksis və intonasiya da – hamısı yalnız bir məqsədə tabe olmalıdır: yazıçı zəngin və müxtəlif bədii vasitələrdən istifadə edərək, həyata qarşı olan münasibətini daha canlı və ifadəli, daha təsirli və mənalı şəkildə verməyə çalışır”⁹.

Lirik şeirdə poetik “*mən*” geniş, çoxtutumlu anlayışdır; hərəkət və istiqamətverici qüvvə, ideya daşıyıcısıdır. O, həyata, təsvir olunan əlamətə ayıq, ümumi oxucu nəzəri ilə baxır, yaxşını pisdən, pisi yaxşıdan, səciyyəni səciyyəvi olmayandan seçir, ümumiləşdirir, daxili mənanı açır. Bunlar isə sözün hərərət və poetikliyindən, onun necə işlənməsindən asılı olur. Çünki şeir fikrin genişliyini, sözün yerinin darlığını sevir. Əsl şeirin hər sözündə, hər ifadəsində mənalı ahəng, dərin və düşündürücü fikir yaşayır:

*Araz sahilindən yolum düşəndə
Bir an həyəcansız keçə bilmirəm.
Nələr olduğunu o biri tayda
Çox gözəl bilirəm, necə bilmirəm?!*

*Eşitsin səsimi bacım, qardaşım,
Hicran yollarında ağardı başım.
Damır ürəyimə yenə göz yaşım,
Gündüzü gecədən seçə bilmirəm.*

*Yenə öz eşqimlə verib qol-qola,
Vüsal həsrətiylə çıxmışam yola.*

⁹ M.Rəfilı. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, səh. 179.

*Görənlər deyir ki, uğurlar ola,
Mən gündüz bilmirəm, gecə bilmirəm¹⁰.*

Şeirdə Cənubi Azərbaycan qayğı və düşüncəsi geniş və məzmunlu ifadə olunmuşdur. Şair gərəkli bir məzmunu uyğun, lazımlı forma tapmış, sadə, aydın, yatımlı sözlər düşünmüş, kədərinə emosional şeir dili ilə ifadə etmişdir. Şair sözün kəsərinə, şirinlik və oynaqılığına xüsusi qayğı göstərmişdir.

Sənətkarın şeir dili özünəməxsusluğu, fərdi üslub və ifadə tərzinin aydınlığı ilə seçilməlidir. Ancaq bunlar – bədii dilin realist ənənə üzərində zənginləşməsi onu romantik bədii təsvirdən təcrid etmir. Predmet obrazlı bədii dildə, poetik ruhla böyüdülmür, təsvir olunan xırda bir mənzərə xüsusi təsir oyadır. Şairin özü də bədii obrazda yüksək emosional bədii dillə danışarkən təbii vəziyyətindən çıxmır, düşüncəni, münasibət və davranışı, xatirə və təəssüratı, geniş mənada gerçəkliyi ifadə edir. Hüseyn Cavidin aşağıdakı şeirində bunu aydın görmək olar:

*Açmasın çiçəklər, gülməsin güllər,
Ötüşməsin şirin dilli bülbüllər.
Dərdim çoxdur, ellər, ellər, ay ellər,
Yar-yar deyib gecə-gündüz aqlaram.*

*Göz yola dikməkdən bağrım oldu qan,
Bir xəbər yox hilal qaşlı yarımndan.
Yaralı könlümü olmaz oxşayan,
Yar-yar deyib gecə-gündüz aqlaram.*

*Gülməz, yüz bahar olsa, gülməz üzüm,
Yardan başqa bir gözəl görməz gözüm.*

¹⁰ Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, I cild, Bakı, 1969, səh.283.

*Sanki anadan ayrılmış öksüzüm,
Yar-yar deyib gecə-gündüz ağlaram¹¹.*

Rəsul Rza deyir ki, “ən mənalı söz belə yerli-yersiz işlənəndə itirir dəyərini, duzunu”. Demək, fikir və söz israfçılığı, yersiz söz təkrarı şeir dilinin təbiətinə yad-dır. Şeirdə söz sözə, fikir fikrə qovuşmalı, misrada sözü sözlə əvəz etmək mümkün olmamalıdır. Hər söz, hər ifadə bədii məntiqi, mənzərə və lövhəni, xırda bir detallı tamamlamalıdır:

*İçindən oyulub qəlbim döyünsün,
Yarışa çağırırsın daşqın selləri.
Təzə bir mahnıyla sel kimi hər gün
Oyatmaq istəram yatmış çölləri.
Dibi görünməyən ümman göstərin,
Baş vurum,
Kəşf edim dərinliyini.
Mənə əzab verin, iztirab verin,
Dadım səadətin şirinliyini¹².*

Bədii əsər mürəkkəb orqanizm, mürəkkəb quruluşdur.

Lirik şeirdə də, lirik-epik əsərlərdə də hadisə və əhvalat, bədii obraz yaşayır; hadisələr də, surətlər də bədiiliyi ilə seçilir. Surətlər danışanda niyyət və amallarına uyğun danışirlar; təsvir və tərənnümə, haşiyə və ricətlərə keçildikdə şair onlara bənzəmir. Amma bu mürəkkəb prosesdə dil ayrılığı, xüsusi dil fərqi nəzərə çarpmır. Yaxşı bədii əsərdə şair poetik təhkiyəni təbii aparır, sanki öz fikir və duyğularını oxucu ilə bölüşür, onun istək və düşüncəsini

¹¹ Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri, dörd cildə, I cild, Bakı, 1982, səh. 94.

¹² Bəxtiyar Vahabzadə. Payız düşüncələri, Bakı, 1981.

ifadə edir. Bütövlükdə isə şeir dil canlılığı, xəlqilik və küt-ləvililiyi, aydınlıq və yüksək bədiiliyi ilə səciyyələnir.

1.04. NƏSR DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Bədii dil bədii əsərin forma, zahiri əlamət ünsürlərindənəndir. Formanı isə sənətkar yaradıcılıq prosesində tapır, sosial-ictimai məzmunu müvafiq şəkildə kəşf edir. Buna görə də bədii yaradıcılıqda forma məzmunu, onun mahiyyətinə uyğun gəlir. Bu cəhətdən bədii nəsrin dili şeir və dramaturgiya dilindən müəyyən xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Nəsr əsərinin ayrı-ayrı cümləsində söz bədii niyyətə uyğun seçilir, onun sayma və cümlənin həcminə sədd qoyulmur. Lakin bu, cümlədə, bütövlükdə bədii əsərdə məntiqi zərifliklə nəticələnmir. Məzmunlu nəsr əsərlərində həmişə mükəmməl ahəng, söz və fikir emosionallığı fəaliyyət göstərir.

Zahirən bədii nəsrdə sənətkar sərbəstdir və onun cümlə daxilində sözü istədiyi kimi işlətmək imkanı vardır. Ancaq belə bir sərbəstlik nasiri “sərt” bədii dil tələbindən kənarda qoymur. O, sözü qeyri-adi həssaslıqla seçir, əsərin ümumi pafosuna uyğun intonasiya yaradır, musiqilik, bədiilik fikirdən-fikrə güclənir: “Şakirin hədiyyəsini anamla birlikdə apardıq, onu evdən çıxarıb xeyli gəzdirdik. Anam maşına çətin minirdi, başı gicəllənirdi, amma maşında gəzməyə həvəsi vardı, onu zavoda aparırdım. Zakiri gördük. Rəşidi də tapdıq. Anam Şakirlə yaxşıca əylənməklə nəvə eşqində olduğunu çox incə-incə bürüzə verirdi. Rəşidi görəndə, əlbəttə, əl verib hal-əhval tutdu. Rəşid fikirli idi. Dıvar qəzetinin son nömrəsində işlə təhsili yaxşı əlaqələndirdiyi barədə yazmışdılar. Ətirli-saçaqlı tütünlə dolu qutunu ona verdim. Mənə baxdı, anama baxdı,

qutuya nəzər salıb cibinə qoydu, könlü bir xeyli açıldı, öz kisəsindəki maxorkadan eşmə düzəltdi, yandırır möhtəris papirosçularsayağı bərk-bərk sordu. Ağzı zavod bacası kimi tüstüləndi. Onun sözlü olduğu, könlünün açılmadığı, düşündüyü, çətinlik çəkdiyi anamın da nəzərindən qaçmadı. Zavodun həyatında, məşının yanında toplaşdıq”.

Epik əsərlərin iri formaları – roman və povest müasir poemalardan nəzm və nəsr münasibətlərindən əlavə, bir sıra başqa xüsusiyyətlərinə görə də xeyli fərqlənir. İndi poemalarda surət çoxluğuna, hadisə genişliyinə o qədər də yer verilmir. Müasir romanlar isə qollu-budaqlı olur, romanla povest arasındakı sədd bir çox hallarda qırılır.

Yalnız roman və povestlərdə deyil, bir sıra hekayələrdə də təhkiyəni təkcə müəllif yox, surətlər də aparırlar. Amma bu, əsərlərdə dil vəhdətini pozmur. Yazıçı hadisələri daxili tellərlə bir-birinə bağlayır, ümumi dil ahəngi yaradır. Surət ümumiləşir, fərdi keyfiyyətlərini saxlayır, öz sosial və məhəlli mənsubiyyətinə uyğun seçir. Xarakterindən asılı olaraq obrazın dilində şivə və dialekt kəlmələrinə, gəlmə və alınma sözlərə, hətta qeyri-etik ifadələrə də təsadüf olunur.

“ – Ata!.. Küçədə danışirlar ki, Nikolay taxtdan düşüb...

Qaradavoy Davudun rəngi ağardı. O, əvvəlcə dinmədi, sonra da titrək əlləri ilə bir-iki dəfə salavat çevirdi:

– Əstəğfurulla... Əstəğfurulla... Ya Rəbbi, Sən mənim günahıma yazma. Ədə, it oğlu it... Sənə deməmişəm ki, ağılına gələni danışma?! Necə yəni Nikolay taxtdan düşüb?

Qaradavoy Davud oğlunu bir yaxşı əzmək üçün əlini yaxındakı xəkəndaza atdı. Ancaq Məmməd xəkəndazla döyülməyin dadını yaxşı bildiyindən onun əlindən qurtulub qaçıb darvazadan küçəyə fırlandı.

Davud hirsindən dodağını gəmirirdi. Oğlunun dalınca xeyli baxdıqdan sonra arvadına çıxırdı:

– *Arvad, çıx o çoskanı qaytar evə... orda-burda ağzına gələni deyər... mənə düz Sibirə göndərlər. Çıx görək*”¹³.

Bədii əsərdə obraz insanların əhatəsində yaşayır,ictimai mühitdə fəaliyyət göstərir. Bu səbəbdən də obrazın dili onun təfəkkürünü, fərdi əlamətini tamamlayır, onun ətraf mühitə, cəmiyyətə münasibətlərini əks etdirir. Şivə ünsürləri, vulqar sözlər yerində işlənəndə, zərurətdən doğanda surətin təbiiliyini, onun dilinin şirinliyini artırır. Eyni zamanda, nəsr əsərlərinə məxsus obrazın nitqində söz sırası daha çox pozulur; bəzən obrazın nitqi canlı danışığı xatırladır. Çünki epik ədəbiyyatda obrazlar üz-üzə dayanır, adi, sərbəst şəkildə söhbət edirlər. Lakin bunlar obraz dilinin qeyri-bədii olması demək deyildir. Bədii surət əsər boyu hərəkət edir, təsiri, fikir və düşüncəni sözlə oyadır. O, aydın və mənalı danışq, sözü dünyagörüşünə, təcrübə və müşahidəsinə uyğun seçir.

Janrdan və həcmindən asılı olmayaraq bədii əsərin hamısında yazıcının obyektiv aləmi ilə subyektiv aləmi cəmləşir. O, hadisələrə, surətlərin hərəkətinə istiqamət verir. Sözə, özünün və surətin dilinə qayğı ilə yanaşır. Onun dili bütün məqamlarda səlisliyi, yüksək bədiiliyi ilə seçilir. Çünki bacarıqlı və istedadlı yazıçı dili ömrü boyu öyrənir, ona yaradıcı-vətəndaşlıq həssaslığı ilə yanaşır. Ona görə ki, “dil bədii ədəbiyyatın bir sıra xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır: yazıcının üslubu, əsərin mövzusu, bədii quruluşu, surətin təsviri, qəhrəmanların xasiyyətləri, şəraitin təsviri və nəhayət, əsərin ideyası – bütün bunlar bədii dilin təyininə böyük rol oynayır”¹⁴.

Nəsr əsərlərində yazıçı surətləri, onların xasiyyət və psixologiyasını aydın və anlaşqlı səciyyələndirir, əyalət-

¹³ Sabit Rəhman. Seçilmiş əsərləri, altı cildə, I cild, Bakı, 1975, səh. 132.

¹⁴ Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri, üç cildə, I cild, Bakı, 1967, səh.255.

çilikdən qaçır, həmişə məzmunlu metaforlarla, yığcam və təbii lövhələrlə düşünür.

İstər şeir və dramaturgiyada, istərsə də bədii nəsrdə dil zəifliyi, dil kasıblığı – bədii əsərin zəifliyidir. Ona görə də yazıçılar sözü qaldırır, qanadlandırır, onu həm məcazi, həm də müstəqil mənada işlətməyə, bədii dilin adi danışıq dili səciyyəsinə enməsinə çalışırlar.

1.05. BƏDİİ ƏSƏR ÜMUMXALQ DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ÖYRƏNMƏKDƏ MÖTƏBƏR MƏNBƏ KİMİ

Məzmunlu bədii əsərlərdə bütöv bir xalqın tarixi, adət-ənənəsi, mənəviyyat və psixologiyası, arzu və ideali yaşayır. Dahi söz ustası M.Füzulinin əsərləri dövrün mənzərəsi, Azərbaycan mühitinin özünəməxsusluğu, xalq, həyat və məişəti haqqında canlı təsəvvür oyadır. Onun xələf və sələflərinin tutarlı əsərlərində də dövrün və zamanın müxtəlifliyi, insanların fikir və düşüncələri yaşayır. Tarix, tarixi hadisələr, ziddiyyətlərin mürəkkəblik və çoxcəhətliyi, xalqların azadlıq uğrunda mübarizəsi öz ifadəsini həm də bədii əsərdə tapır. Buna görə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və yazılı ədəbiyyatda dilin inkişaf yolu, özünəməxsus xüsusiyyətləri, tədricən morfoloji-sintaktik dəyişikliyə uğradığı aydın görünür. Bu və buna bənzər xüsusiyyətlər nəzərə alınsa, bədii əsər daha çox aşağıdakı keyfiyyətləri öz varlığı ilə mühafizə edir, qoruyub saxlayır və spesifik inkişaf xüsusiyyətlərini anlamağa imkan verir:

1. Nəsildən-nəslə ötürülən milli dil həmişə inkişafə, zənginləşməyə istiqamətlənir. O, daim, əsasən, daxili potensial hesabına genişlənir, uğurla seçilmiş alınma və gəlmə sözlər ona zənginlik gətirir. Belə bir ciddi proses

öz geniş təzahürünü daha çox bədii ədəbiyyatda tapır və nəticədə dilin tarixi inkişafı, ayrı-ayrı ifadələrin etimologiyası, cümlə üzvlərinin yerdəyişmə qanunauyğunluqları, nitq hissələrinin təsirlərə məruz qalıb-qalmaması, müxtəlif dövrlərdə sözün rəng və ifadə imkanları haqqında fikir söyləmək, müqayisələr aparmaq çətinlik törətmir.

2. Bədii dil eyni zamanda milli bədii dilin yaranma, inkişaf və hərtərəfli formalaşma tarixidir. Burada ancaq yaşamaq, təzə çalar qazanmaq haqqı olan sözlərə yox, həm də tarixi inkişafı ayaqlaşa bilməyən, varlığını ancaq lüğətlərdə və klassik bədii yaradıcılıqda saxlayan sözlərə təsadüf olunur. Demək, bədii yaradıcılıq həm də dilin arxaik ünsürlərini, qədim xüsusiyyətləri özündə saxlayır, dilə həssas, yaradıcı münasibət ənənəsini bir nəsildən o biri nəsələ ötürür.

3. Dildə elə sözlər vardır ki, onlar klassik ədəbiyyatda işlənmiş, lakin zaman keçdikcə onların məzmunu və forması dəyişmiş, fikrin ifadə vasitəsi kimi daha yatımlı olmuşdur. Eyni zamanda, tədricən bədii yaradıcılıqda feil zamanlarının, feili bağlamaların, feil növlərinin, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkildələrin, bağlayıcı və ara sözlərinin, köməkçi nitq hissələrinin funksiyası xeyli genişlənmişdir; əvəzliliklərdə, sifətin dərəcəsində rəng və çalar müxtəlifliyi yaranmışdır. Belə bir dəyişmə və zənginləşməni, müasir dövrdə nitq hissəsinin tutum və ifadə imkanlarının genişliyini ancaq müqayisə yolu ilə, klassik ədəbiyyatın köməyi ilə öyrənmək olur.

4. Klassik poeziya, dramaturgiya və nəsr dilində sözün düzüümü, seçilməsi, mətnə daxil edilməsi daha ciddi prinsiplər əsasında aparılırdı. Lakin elə dövr yaranır ki, məsələn, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında adi danışq tərzli hərtərəfli emosionallıq və bədiiliklə birləşir və cümlə üzvlərinin sırası tez-tez pozulur. Müasir bədii nəsr-

də bu ənənə bütöv şəkildə saxlanılmır, bu cür hallar saf-çürük edilir.

Beləliklə, şeirin, dramın və bədii nəsrin dili yüksək bədiiliyi və zəngin dil faktları ilə başqa mətnlərdən fərqlənir. Dilin tarixini, onun inkişaf mərhələlərini və eləcə də müasir səviyyə mənzərəsini müəyyənləşdirməkdə milli *şifahi* və yazılı ədəbiyyat tədqiqat üçün geniş material verir.

Bütün yuxarıda deyilənlərə əsasən, bədii əsərlər ümumxalq dilinin, onun mühüm bir qolu olan ədəbi dilin hər hansı əlamət və keyfiyyətlərini araşdırmaq, xüsusiyyət və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaq, müqayisə etmək və öyrənmək üçün mötəbər mənbələrdəndir.

II FƏSİL

LİŊQVİSTİK TƏHLİL

Hər bir elmdə müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması üçün təhlilə geniş yer verilir. Mövcud qanunlar, hadisə və proseslər ancaq elmi təhlil əsasında obyektiv şəkildə şərh oluna bilər.

Dilin qanun-qaydalarından bəhs edən dilçilik elmində təhlil formalarından müxtəlif məqsədlər üçün istifadə edilir. Belə məqsədlərdən biri də bədii əsərlərin dilini mənimsəməkdə, onu dərinlən öyrənməkdə tətbiq olunan **lingvistik təhlildir**.

2.01. LİŊQVİSTİK TƏHLİL VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ

“**Lingvistik təhlil**” termininin ifadə etdiyi anlayış olduqca genişdir. Lingvistik təhlil dedikdə, müxtəlif mövzuya və sahəyə aid olmasına baxmayaraq, hər hansı mətnin dilçilik cəhətdən araşdırılması, elmi süzgəcdən keçirilib ümumi nəticələr çıxarılması nəzərdə tutulur. Təhlil yalnız bədii əsər üzərində aparıldıqda daha da dəqiqləşir, təhlilin sahəsi konkretləşmiş olur. Bu formada iş *bədii mətnin lingvistik təhlili* adlanır. Hər hansı bədii mətn dilçilik baxımından təhlil oluna bilər.

Mətnin lingvistik təhlilinin nə kimi əhəmiyyəti vardır? Təcrübə göstərir ki, tələbələr dil dərslərində dilin nəzəri

məsələlərini mühazirə və dərsliklərdən kifayət dərəcədə öyrənə bilirlər. Lakin dilin praktik cəhətdən öyrənilməsi sahəsində gerilik hiss olunur. Məlum olur ki, müəyyən dil hadisəsinin varlığını, onun əmələgəlmə qanunauyğunluğunu nəzəri cəhətdən şərh etməyi bacaran bir çox tələbələr hər hansı adi dil hadisəsini faktik material əsasında izah etməkdə çətinlik çəkirlər.

Bədii mətnin lingvistik təhlili ali məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinə dair faydalı iş formalarından olub, xüsusi tədris əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, lingvistik təhlil prosesində auditoriya əsl dilçilik laboratoriyasına çevrilir, dil hadisə və faktları bədii mətn vasitəsilə əyani şəkildə nümayiş etdirilir. Bu cür lingvistik təhlil dil hadisələri və qanunlarını tələbələrin daha dərinədən və möhkəm qavramalarına kömək edir. Burada tələbələrin dil hadisələrini şüurlu mənimsəməsi, onlara yaradıcı yanaşması, müstəqil iş apara bilməsi və s. kimi keyfiyyətlər də həyata keçirilir. Yüksək bədii yaradıcılıq nümunəsi olan hər bir əsər – bədii mətn mürəkkəb hadisələri əks etdirir, rəngarəng xüsusiyyətlərə malik olur. Zəngin keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən belə əsərlərin sosial-ictimai məzmununu, estetik əlamətlərini, bədii xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq, ətraflı təhlilini və təsvirini vermək üçün onu dərk etmək, qavramaq lazım gəlir. Təhlilə cəlb edilən əsəri dərk etmək üçün onun lingvistik əsasını təşkil edən hər bir dil vahidini – sözün, ifadənin mənasını, cümlənin ifadə etdiyi məzmunu başa düşmək tələb olunur. Buna görə də mətnin sosial və bədii xüsusiyyətlərini anlatmaqda, onun məzmununu açmaqda lingvistik təhlilin xüsusi əhəmiyyəti vardır.

S.Vurğunun “Muğan” poemasından aşağıdakı misralara nəzər yetirək:

*Muğan Muğan olsa, biri üç eylər,
Muğan tufan olsa, üçü heç eylər.*

Həmin misralar mənasının dərinliyinə görə aforizm səviyyəsinə qalxmışdır. Burada sözlərin əksəriyyəti məcazi mənada işlənmişdir. S.Vurğun çobanın dili ilə Muğan torpağının barlı-bərəkətli olduğunu, əlverişli iqlim şəraitində bol məhsul götürdüyünü, əlverişsiz iqlim şəraitində isə kənd təsərrüfatına ciddi zərər dəydiyini xatırladır. Təhlil prosesində əvvəlcə bu məna və məzmun dərk edilməli, sonra lingvistik araşdırmalar aparılmalıdır.

Misralardakı “tufan”, “bir” və “heç” sözlərindən başqa, digər leksik vahidlər təkrar olunmuşdur. Belə ifadə tərzı fikri daha da qüvvətləndirmiş, onun emosionallığını, bədii təsirini artırmışdır.

Linqvistik təhlil müxtəlif xarakterdə ola bilər. Təhlil edilən əsərin – bədii mətnin yazılma dövrünün, janr xüsusiyyətinin nəzərə alınması, bədii vasitələrinin, dil hadisələrinin araşdırılması təhlilin xarakterini müəyyənləşdirir. Adətən, mətnin təhlilinə bir neçə mövqedən yanaşmaq olur:

1. Ədəbi dilin qrammatik quruluşuna münasibət səp-kisində. Bu cür təhlildə, uyğun cəhətlərlə yanaşı, bədii mətnin müasir ədəbi dilin morfoloji və sintaktik normalarından necə və nə dərəcədə fərqləndiyi müəyyənləşdirilir.

2. Çətin anlaşılan söz və ifadələrin semantik baxımdan izah edilməsi. Burada klassik ədəbiyyatın dilində işlənilən mənasını tam və qismən dəyişən leksik və frazeoloji vahidlər, arxaik ünsürlər şərh olunur.

3. Lüğəvi vahidlərin estetik mövqedən araşdırılması. Məlumdur ki, söz bədii ədəbiyyatda konkret məna ifadə etməkdən əlavə, estetik vəzifə də daşıyır ki, bu da, öz növbəsində, oxucuya emosional təsir bağışlayır. Linqvistik

təhlildə bu və ya buna bənzər digər məsələlər aydınlaşdırılır. Müşahidələr göstərir ki, tədris prosesində məzmunlu linqvistik təhlillə yanaşı, bəzən formal təhlil də yer verilir. Formal təhlil, məlum olduğu kimi, dilin hadisə və faktlarını əsərin məzmunundan təcrid olunmuş şəkildə götürmək və “aydınlaşdırmaqdır”. Belə təhlil məqsədsiz, gərəksiz olduğu üçün ona qətiyyənlə əhəmiyyət verib, müraciət etmək lazım deyildir.

Bədii parçaların öyrənilməsində məzmunlu təhlil xüsusi yer tutmalıdır. Belə təhlildə, dilçilik nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, dil vahidlərini vəhdətdə götürüb, hər birini əsərin məzmunundakı yeri və kəsb etdiyi əhəmiyyət baxımından elmi şəkildə aydınlaşdırmaq lazımdır. Məzmunlu linqvistik təhlilin əsasını geniş filoloji izahat təşkil etməlidir.

Linqvistik təhlil bədii əsərin yeganə təhlil forması deyildir. Bədii əsərin təhlili ilə ədəbiyyatşünaslıq da məşğul olur.

2.02. LİŊQVİSTİK TƏHLİLİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ TƏHLİLİ İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ

Bədii əsərin dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq baxımından təhlilində ümumi və fərqli cəhətlər vardır. Ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, hər iki elm sahəsinə aid təhlildə obyekt bədii əsərdir. Lakin linqvistik və ədəbi təhlilin məqsəd və vəzifələrinə görə aparılan müşahidə və araşdırma işləri bir-birindən fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Başqa sözlə desək, hər iki təhlilin özünəməxsus səciyyəvi cəhətləri vardır.

Ədəbiyyatşünaslıq təhlilində əsas məqsəd mətni ideya və ədəbi-bədii cəhətdən aydınlaşdırmaqdır. Məsələn, C.Cabbarlının “1905-ci ildə” pyesində əsas ideya xalqlar

dostluğunun təbliğidir. Ədəbi təhlildə bu ideyanı açmaq üçün pyesin mövzusu, məzmunu, kompozisiyası, süjeti təhlil olunur və oradakı surətlər xarakterizə edilir. Nümunə üçün həmin əsərin qısa təhlilini verək.

Əsər 1931-ci ildə yazılmışdır. Mövzusu iki xalqın tarixi keçmişindən götürülmüşdür. 1905-ci il hadisələri bu ideyanı əks etdirmək üçün bir tarixi fon kimi götürülmüşdür. Əsərin süjet xəttini 1905-ci ildə Azərbaycanda cərəyan edən mürəkkəb hadisələr – rus çarizminin yeritdiyi siyasət, törətdiyi milli qırğın, Cənubi Qafqaz xalqlarının rus çarizminə qarşı mübarizəsinin daha mütəşəkkil şəkil alması və s. təşkil edir.

C.Cabbarlı general-qubernatorun simasında çar hökuməti casuslarından birinin bədii surətini yaratmışdır (*burada general-qubernator surəti hərtərəfli xarakterizə olunur*).

Əsərdə Bakı milyonlərinin ümumiləşdirilmiş surəti olan Əmiraslan Salamov çar mütləqiyyətinin sadıq nöqəri kimi qələmə alınmışdır (*burada Salamov surəti geniş təhlil edilir*). Bundan sonra erməni kapitalisti Ağamyan, millətçi burjua ziyalı Bahadur bəy surətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir.

Volodin və Eyvaz Əsriyan kimi fəhlə surətləri əsərdə inqilabçı fəhlə sinfini təmsil edirlər (*burada həmin surətlərin təhlili verilir*).

Dramaturq müsbət planda təsvir etdiyi gənc Baxşının timsalında proletar inqilabının həqiqi yolunu tapmaqda çətinlik çəkən bir qrup ziyalının ümumiləşdirilmiş obrazını vermişdir (*burada Baxşı və Sona surətləri təhlil edilir*).

“1905-ci ildə” əsəri çoxplanlı bir əsərdir (*orada əsərin kompozisiyası araşdırılır, dil haqqında qısaca məlumat verilir*).

Ədəbi təhlildə bədii əsərin dilindən bəhs edərkən ədəbiyyatçı bədii mətnin dilinə “oxunaqlıdır”, “rəvandır”, “sadədir” sözləri ilə ümumi qiymət verir. Bir az geniş for-

mada isə onu əsərdəki metafor, təşbeh, istiarə, sineqdoxa kimi məcazlar maraqlandırır. Ümumiyyətlə, ədəbi təhlildə dil məsələlərinə ədəbiyyatçının arzu və zövqünə uyğun münasibət bildirilir.

Linqvistik təhlildə isə mətndəki bütün dil vahidləri araşdırılıb öyrənilir. Linqvistik təhlilin əsas məqsədi mətni təşkil edən hər bir dil ünsürünün xüsusiyyətlərini, onların bir-biri ilə əlaqəsini, bədii əsərdə məzmununa necə xidmət etdiyini aydınlaşdırmaq, qiymətləndirməkdir.

Linqvistik təhlil və ədəbiyyatşünaslıq təhlili arasında əlaqə, münasibət necə olmalıdır? Hər iki elm sahəsində yüksək səviyyədə təhlil aparmaq üçün bu təhlil formaları arasında möhkəm əlaqə olmalıdır. Təhlil prosesində bu iki elm sahəsinin tələbinə əsaslanmadıqda, bunları bir-birindən təcrid etdikdə tədqiqat işi əhəmiyyətsiz, faydasız zəhmətə çevrilə bilər.

2.03. DİLİN BÜTÜN SİSTEMİNƏ AİD LİNGVİSTİK TƏHLİL APARILMASI

Dilçilikdə belə bir aksiom vardır ki, dil sistemlər sistemidir. Yəni dilin quruluşu müxtəlif sistemlərdən ibarətdir. Dildə səslər, sözlər, ifadələr, cümlələr və bunlara aid hissələr sistemlər formasında mövcuddur.

Bədii mətnin linqvistik təhlili tarixindən aydın olur ki, bəzi dilçilər dilin ancaq leksik və qrammatik sisteminin öyrənilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişlər. Dilçiliyin ayrı-ayrı şöbələrinin obyektı olan bir çox sahələr isə kölgədə qalmış və nəticədə mətnin dili lazımi səviyyədə deyil, birtərəfli öyrənilmişdir.

Bədii mətnin linqvistik təhlili zamanı dilin bütün sistemi əhatə olunmalıdır. Dil sistemlərinin ayrı-ayrılıqda nə kimi əlamət və keyfiyyətə, imkana malik olduğu mətn üzə-

rində əyani nümayiş etdirilməlidir. Belə olduqda tələbənin dilə marağı artır, biliyi daha da dərinləşir.

Dil sisteminə dair lingvistik təhlil iki cür aparılır: xüsusi lingvistik təhlil və ümumi lingvistik təhlil.

Xüsusi lingvistik təhlil prosesində hər hansı bədii mətndə müəyyən dil hadisəsi, müəyyən konkret sistem araşdırılır, onun müxtəlif variantları, yaranma yolları və s. aşkar edilir. Bu cür lingvistik təhlildə fonetik hadisələr, ayrı-ayrı nitq hissələri, hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, nitq hissələrinə məxsus qrammatik kateqoriyalar, sözün quruluşu, sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər, cümlə, cümlənin növləri, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə və s. mövzular məqsəd kimi qarşıya qoyula bilər. Şübhəsiz, bu cür xüsusi lingvistik təhlil prosesində ayrı-ayrı dil hadisələri bir-biri ilə vəhdətdə götürülməli və müqayisəli şəkildə izah edilməlidir.

Ümumi lingvistik təhlildə isə hər hansı bədii mətn fonetik, leksik, semantik, frazeoloji və qrammatik baxımdan araşdırılır, bunlar arasındakı münasibət, kəmiyyət və keyfiyyət əlamətləri, xüsusiyyətləri meydana çıxarılır. Bütün bunların nəticəsində tələbələrin nəzəri lingvistik görüşləri, praktik bacarıqları daha da təkmilləşir.

III FƏSİL

LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN KONKRET PRİNSİPLƏRİ

Mətnin linqvistik təhlil prinsipləri və bu prinsiplərin kəmiyyəti, xarakterik cəhətləri müasir dilçilik elminin ən mürəkkəb məsələlərindəndir. Bir problem kimi hələ bu sahədə ümumməqbul fikir formalaşmamışdır və mübahisələr davam etməkdədir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etməliyik ki, mətnin linqvistik təhlili ümumi dilçiliyin prinsiplərinə əsaslanır, oradan istiqamət alır. Bununla bərabər, bir sıra konkret linqvistik prinsiplər də meydana gəlmişdir ki, təhlil prosesində onlardan da istifadə olunur. Elmi-metodiki ədəbiyyatda prinsiplər müxtəlif miqdarda göstərilir. Bəziləri dörd, bəziləri isə daha çox prinsip olduğunu qeyd edirlər.

Linqvistik təhlilin prinsipləri özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir və aşağıdakılardan ibarətdir.

3.01. TARİXİLİK PRİNSİPİ

Linqvistik təhlilin başlıca prinsiplərindən biri tarixilikdir. Elmi təhlildə bu prinsip xüsusi mövqeyə malikdir. Məlumdur ki, dil inkişaf edən ictimai-tarixi hadisədir. O öz inkişafı prosesində az-çox bütün komponentləri üzrə dəyişikliklərə uğrayır və həmin dəyişikliklərin izləri bu və ya digər mətnə (elmi, bədii, publisistik və s.) qalır. Bu cür fərqli cəhətlər, dəyişikliklər ancaq tarixi mövqedən

doğru və düzgün öyrənilə bilər. Elə buna görə də tarixilik prinsipi lingvistik təhlil zamanı hər hansı bir əsərin aid olduğu konkret tarixi dövrü və onun dil xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Məsələn, əgər M.F.Axundovun əsərlərindən seçilmiş mətn lingvistik təhlilə cəlb edilmişsə, həmin mətnin dilinə müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından deyil, XIX əsr ədəbi dili baxımından yanaşmaq vacibdir. Nümunə üçün “Hekayəti-xırs-quldurbasan” (1852) əsərindən götürülmüş aşağıdakı parçaya nəzər yetirək.

“Pərzad: – Neyləyim, yazını pozmaq olmaz. Əlbət, mənim də qabağıma belə yazılmışmış ki, gərək mən tacir arvadı olaydım.

Bayram: – Yəni nə dərdidir? Tacirə arvad olmaqdan əvvəl özünü bu gölə tullayıb boğulsan, yey deyilmi?

Pərzad: – Əlbəttə, yüz qat boğulmağım Tarverdiyə arvad olmaqdan yeydir. Səndən çəkinirəm. Əgər sən rüsxət versən, bu gün bu dərd ilə özümü sağ qoymaram”.

Göründüyü kimi, bu nümunədə müasir ədəbi dil baxımından bir sıra fərqlər, o cümlədən leksik fərqlər vardır. Mətndəki “yey” sözü XIX əsr üçün adi, müasir dil baxımından köhnəlmiş sözdür. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərə aid bədii mətnlər məhz bu prinsip nəzərdə tutulmaqla təhlil edilməlidir.

3.02. ARDICILLIQ PRİNSİPİ

Düzgün təşkil olunmuş lingvistik təhlilin əsas prinsiplərindən biri də ardıcılıqdır. Bu prinsip dil hadisələrinin sistem şəklində izlənməsini tələb edir. Belə ki, nəzəri ədəbiyyatda, mülahizələrdəki ardıcılıq bu prosesdə də gözlənilir. Məsələn, dilin fonetik sisteminə dair elmi məlumat əvvəlcə fonemlər, sonra fonetik qanunlar və digər hadisələr üzrə verildiyi üçün təhlil də buna müvafiq qurulmalı olur. Nümunəyə nəzər yetirək:

*Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Quşlar qamusi fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü. (Xətai)*

Burada əvvəlcə fonemlər **q – h** diqqəti cəlb edir. Bu hadisənin səbəbi şərh olunduqdan sonra açıq və qapalı hecalar, sözlərdəki vurğu və s. təhlil olunur.

Ümumiyyətlə, irihəcmli mətnlərdə də dil hadisələrini bu cür ardıcılıqla təhlil olunması məqsədəuyğundur.

Linqvistik təhlil təcrübəsi göstərir ki, ardıcılığa əməl olunmadan aparılan təhlilin linqvistik xarakteri təhrif edilir və qarşıya qoyulan məqsəddən müəyyən mənada uzaq düşülür. İlk təhlildə ardıcılığa xüsusi yer verildikdə tələbələrin linqvistik bilikləri daha da sistemləşir, onlarda hər hansı dil hadisəsinə daha diqqətlə yanaşmaq bacarığı formalaşır. Beləliklə, tələbə istər-istəməz müşahidə etdiyi dil hadisələrini mühazirə və dərslikdə öyrəndikləri ilə müqayisə edir, qarşılaşdırır və nəticələr çıxarır.

3.03. DƏQİQLİK PRİNSİPİ

Mətnin linqvistik təhlili həmişə elmi-nəzəri müddəalara əsaslanmalıdır. Təhlilin elmi xarakter alması üçün hər bir faktın dəqiq və düzgün təhlilinə diqqət yetirilməlidir. Müşahidələr göstərir ki, tələbələr bəzən omonim şəkilçiləri, yaxud omoformları düzgün ayırd etməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, “Evin tinində maşın dayanmışdır” cümləsində “ev” sözüünə artırılan “-in” şəkilçisi ilə “tin” sözündəki “-in” hissəciyini ayırd edərkən səhvə yol verirlər. Bu zaman hal və mənsubiyyət şəkilçiləri, səs artımı haqqında mövcud elmi-nəzəri məlumatları xatırlatmaq lazımdır.

Onda tələbəyə aydın olar ki, “ev” sözündəki “-in” yiyəlik hal şəkilçisidir, “tin” sözündə isə “-i” mənsubiyyət şəkilçisi, “-n” bitişdirici samit, “-də” yerlik hal şəkilçisidir. Onlar bilməlidir ki, bir sözdə heç vaxt iki hal şəkilçisi ola bilməz. Bu tipli çoxlu misallar vermək olar.

Klassik ədəbiyyatdan seçilmiş bədii mətnlərin lingvistik təhlilində elmi dəqiqlik və düzgünlüyə daha ciddi fikir vermək lazımdır. Çünki həmin mətnlərdə müasir ədəbi dil baxımından fərqli fonetik xüsusiyyətlərə, qrammatik konstruksiyalara rast gəlinir, onları düzgün müəyyənləşdirmək və elmi cəhətdən əsaslandırmaq, şübhəsiz, lingvistik təhlilin səmərə və keyfiyyətini yüksəldir.

3.04. ƏSƏRİN İDEYA VƏ MƏZMUNU İLƏ ONUN DİLİNİN VƏHDƏTDƏ GÖTÜRÜLMƏSİ PRİNSİPİ

Bu prinsip əsərin məzmunu ilə onun dilini vəhdətdə götürməyi tələb edir. Əsərin dilinin təhlilində müsbət nəticə əldə etmək üçün onun ideya və məzmununun nəzərə alınması vacib şərtlərdəndir. Məlumdur ki, yazıçı həmişə əsərin ideya və məzmununa uyğun bədii forma seçir, dilin fonetik sistemindən, onun lüğət tərkibi və qrammatik quruluşundan məqsədəuyğun şəkildə istifadə edir, hər bir mövzunun məzmununa münasib dil vahidləri seçib işlədir. Bu baxımdan A.Səhhətin “Vətən” (1909) şeirinə nəzər yetirək:

*Könlümün sevgili məhbubu mənim
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.
Məni xalq eyləmiş əvvəlcə Xuda,
Sonra vermiş vətənim nəşvü nüma.*

*Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,
 Vətəni, mənə, unutmaq nə demək?!
 Anadır hər kişiə öz vətəni,
 Bəsləyib sinəsi üstündə onu.
 Südüdür kim, dolanıb qanım olub,
 O mənim sevgili cananım olub.
 Şaxlaram gözlərim üstə onu mən,
 Öləm, aldən əgər getsə vətən.
 Vətənin neməti nişyan olmaz,
 Naxələflər ona qurban olmaz.
 Vətən əcdadımızın mədfənidir,
 Vətən övladımızın məskənidir,
 Vətəni sevməyən insan olmaz,
 Olsa, ol şəxsə vicdan olmaz.*

Vətənə məhəbbət mövzusunda yazılmış bu şeirdəki “könlümün sevgili məhbubu”, “anadır”, “bəsləyib sinəsi üstündə”, “o mənim sevgili cananım olub”, “şaxlaram gözlərim üstə”, “əcdadımızın mədfənidir”, “övladımızın məskənidir” və s. kimi söz və ifadələr, cümlələr güclü məhəbbət hissi aşıl原因 dil vahidləridir. Şair insanın gözəl keyfiyyətlərindən olan vətən məhəbbətini ana məhəbbəti ilə birləşdirmiş, ana dilinin seçmə ifadəlilik vasitələrindən istifadə etməklə öz hislərini çox dolğun və təsirli ifadə edə bilmişdir.

Yaxud, M.Hüseynin neft mövzusunda yazdığı “*Abşeron*” romanının lüğət tərkibində neft sənayesinə aid çoxlu xarakterik söz və ifadələr işləndiyi kimi, Ə.Əbülhəsənin müharibə mövzusunda “*Dostluq qalası*” əsərində də hər bə aid səciyyəvi dil vahidlərindən bol-bol istifadə olunmuşdur. Bütün bunlar vacib dil vasitələri kimi həmin əsərlərin yaranmasında xüsusi rola malik olub, onların mövzu ilə bağlı orijinallığını şərtləndirən əsas əlamətlərdəndir. Buna görə də lingvistik təhlildə bədii əsərin məzmunu ilə

dilinin vəhdəti, bölünməzliyi həmişə diqqət mərkəzində olmalıdır. Təcrübə göstərir ki, əvvəlcədən əsərin ideya və məzmunu ilə tanış olmadan onun üzərində lingvistik təhlil aparmaq düzgün deyildir. Bədii əsərin məzmunu aydınlaşdıqdan sonra onun üzərində hansı istiqamətdə lingvistik təhlil aparmaq lazım gəldiyi də müəyyənləşir.

3.05. MƏTNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI PRİNSİPİ

Müşahidələr göstərir ki, mətnin lingvistik təhlilində bu prinsipin tələblərinə çox vaxt lazımi əhəmiyyət verilmir. Deməliyə ki, bədii əsərin dili təhlil edilərkən mütləq onun janrı, forma və quruluş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, buradakı səciyyəvi cəhətlərin fərqləndirilməsindən çıxış edilməlidir.

Nəsr dili sərbəst nağıl, təhkiyə dilidir. Nəzmdə isə vəziyyət başqadır, mürəkkəbdir. Burada adi qrammatik qayda-qanunlardan, üslub xüsusiyyətlərindən başqa xüsusi şərtlər də tələb olunur. Yəni nəzmdə nitqin məzmun, məna keyfiyyətləri ilə yanaşı, texniki cəhətdən müəyyən şərtlər vardır. Birinci, misranın quruluşu, texnikası, söz və ifadələrin tərkibi həcm etibarilə nə şəkildədirsə, sonrakı misranın quruluşunda da bu cür cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Bütün bunlar dilin lüğəvi vahidi olan sözlərlə əmələ gəlir. Ona görə də istər-istəməz sözlər müxtəlif lingvistik əməliyyatlara məruz qalır.

Şeir dili ən zəngin bədii dil sayılır. Burada sözlər xüsusi diqqətlə seçilir, daha yığcam, daha mənalı, daha təsirli ifadələr yaradılır. Söz və ifadələrin yalnız məna və məzmununa yox, ahənginə, musiqiliyinə də fikir verilir.

Azərbaycan şeirinin müxtəlif janrları mövcuddur: bayatı, ağı, layla, qoşma, qəzəl, məsnəvi, mürəbbə, müxəm-

məs, müsəddəs, himn və s. Təhlil prosesində bədii əsərin lirik növünə məxsus olan bu janrların hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmalıdır.

Epik əsərlər də müxtəlif janrlara malikdir: hekayə, povest, roman, oçerk, xatirə ədəbiyyatı və s. Şübhəsiz, bu janrların özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Hekayə kiçik həyat lövhələrini əks etdirdiyindən dil-nitq sistemi də əhvalatların səciyyəsinə uyğun olaraq məhdud olur. Romanda isə böyük həyat lövhələri təsvir edilir. Yazıçı bu nəhəng həyat lövhələrini təsvir edərkən mütləq sözlərin müxtəlif məna variantlarını axtarmalı olur, dildə mövcud olan müxtəlif qrammatik vasitələrdən yaradıcı şəkildə istifadə edir. Buna görə də epik janrların hər birinin öz spesifik xüsusiyyətləri meydana çıxır.

Dram əsərləri lirik və epik əsərlərdən məzmun və forma cəhətdən fərqləndiyi kimi, dilinə görə də səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Dram əsərləri səhnə ilə, bilavasitə tamaşaçı ilə bağlı olduğuna görə dramaturq əsərin dilini daha diqqətlə cilalayır. Çünki dram dili nə qədər obrazlı, emosional olmalıdırsa, bir o qədər də sadəliyi, yığcamlığı ilə seçilməlidir. Əgər dram əsərinin dili bu keyfiyyətlərə malik deyildirsə, onda onu tamaşaçı başa düşməz.

Dramatik növün aşağıdakı janrları mövcuddur: faciə, komediya, dram, melodrama, libretto, ssenari və s. Bunların da hər biri spesifik dil xüsusiyyətləri kəsb edir.

Deməli, lingvistik təhlildə mətnin janr xarakteristikası verilməli və onun xüsusiyyətləri prosesdə vacib cəhətlərdən biri kimi nəzərə alınmalıdır.

3.06. MƏTNDƏ DİL FAKTININ ÜMUMXALQ VƏ YA YAZIÇIYA AİD OLDUĞUNU MÜƏYYƏN ETMƏK PRİNSİPİ

Bədii mətnin lingvistik təhlilinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri yazıcının fərdi dil və üslubunu aşkar çıxarmaqdır. Təhlildə fərdi müəllif və ümumdil faktlarının dəqiq fərqləndirilməsinin xüsusi lingvistik əhəmiyyəti vardır. Əvvəla, bunun nəticəsində hər bir yazıcının, şairin ədəbi dilin inkişafında xidməti, yaradıcılığının fərdi xüsusiyyətləri aşkar edilir. İkincisi, dilin leksikasında ümumxalq dilinə məxsus söz və ifadələrlə ayrı-ayrı yazıçılar tərəfindən yaradılmış söz və ifadələrin sərhədi müəyyənləşdirilir. Bu cür əhəmiyyətli lingvistik araşdırma hər bir təhlil dərində özünə geniş yer tapmalıdır. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, R.Rza kimi ustad sənətkarlarımızın əsərlərini bu cəhətdən təhlil etdikdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin bugünkü səviyyəyə gəlib çatmasında onların misilsiz xidmətlərinin şahidi oluruq.

Nəhayət, qeyd etməliyik ki, lingvistik təhlil üçün yuxarıdakı prinsiplərin hər biri olduqca vacibdir. Lakin bu cəhət prinsiplərin vəhdətini, əlaqə və münasibətini pozmamalı, göstərilən prinsiplərin vəhdəti təhlil əməliyyatında əsas meyar olmalıdır.

IV FƏSİL

LİNGVİSTİK TƏHLİLİN ÜSUL VƏ METODLARI

Bədii mətnin lingvistik təhlili fənninin ümumi fəlsəfi əsasını maddi və ictimai varlığın bütün hadisələrinin inkişafda, bir-biri ilə əlaqədə olduğuna əsaslanmaq təşkil edir. Buna uyğun olaraq, hər bir dil faktı dəqiqlik əsasında aydınlaşdırılmalı və obyektiv qiymətləndirilməlidir. Belə ki, ayrı-ayrı dil hadisələri şərh olunarkən onların əmələ gəlməsini təsadüflə deyil, müəyyən bir zərurətlə, dialektik inkişaf ilə bağlamaq vacibdir. Çünki dil cəmiyyətdən kənar da yaranmır, fəvqəlbəşər xarakter daşımır. O, cəmiyyətin özü ilə bərabər inkişaf edir, zənginləşir. Məsələn, hal şəkilçiləri, söz birləşmələri və s. kimi qrammatik vasitə və vahidlərin Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərindəki variantlarla fərqi həmin dialektik inkişaf ilə bağlıdır. Şübhəsiz, lingvistik təhlil prosesində müəllim tələbələrə bu istiqamətə yönəltməlidir.

4.01. BƏDİİ MƏTNİN TƏHLİLİNDƏ KONKRET DİLÇİLİK METODLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

Dilçilik elminin bir neçə xüsusi metodu vardır. Həmin metodlar, əsasən, bunlardır: təsviri metod, tarixi metod, müqayisəli metod, qarşılaşdırma metodu, kəmiyyət metodu, areal metod, üslubi metod. Göstərilən metodlarla

bərabər, dilçilikdə başqa elmlərin metodlarından da geniş istifadə olunur.

Dilçiliyin hər bir metodu bir neçə üsuldən ibarət olur. Bu üsullar tədqiqatın mövzusu, təhlilin sahəsi ilə əlaqədar müəyyənləşdirilir¹⁵.

Bədii mətnin lingvistik təhlilində bədii əsərin ideya-bədii xüsusiyyətlərini başa düşmək üçün müvafiq konkret üsullar seçib müəyyənləşdirmək mühüm məsələlərdən biridir. Məsələn, təhlil-tərkib, müqayisə-qarşılaşdırma, mücərrədləşdirmə, ümumiləşdirmə üsullarından lingvistik təhlil prosesində tez-tez istifadə edilməlidir. Hər bir dil faktının mahiyyətinin açılmasında təhlil-tərkib üsulu mühüm rol oynayır. Bu üsulla dil hadisələri fikrən tərkib hissələrinə parçalanır və ayrılıqda öyrənilir. Məsələn, bədii mətndəki hər hansı bir söz ümumi leksik vahid olsa da, onun ayrılıqda nə kimi fonetik və qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etməsi bu üsul vasitəsilə aşkar edilir. Təhlil-tərkib üsulundan istifadə edilərkən ayrı-ayrı dil hadisələri fikrən birləşdirilir. Məsələn, bədii mətnə qarşıya çıxan hər hansı bir nitq hissəsinin bütün qrammatik əlamətləri müəyyənləşdirilir.

Müqayisə üsulu vasitəsilə dil hadisələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətlər tapılır. Məsələn, bədii mətnə qarşıya çıxan feili sifətin feildən düzələn sifətlə oxşar və fərqli cəhətlərini təhlil prosesində aydınlaşdırmaq həmin qrammatik dil hadisələrinin daha mükəmməl mənimsənilməsi ilə nəticələnir.

Hər hansı dil hadisəsi mühüm və qeyri-mühüm əlamətlərə (xüsusiyyətlərə) malik olur. Məsələn, sifətin mühüm əlaməti onun dərəcələrə görə dəyişməsidir; qeyri-mühüm əlaməti (xüsusiyyəti) isə cəm, mənsubiyyət, hal, xəbərlik və s. şəkilçiləri qəbul etməsidir. Lingvistik təhlil-

¹⁵ Afad Qurbanov. Dilçiliyin metodları. Bakı, 1967.

də bu mühüm və qeyri-mühüm əlamətlərin aşkar edilməsi mücərrədləşdirmə üsulu ilə əldə edilir.

Hər hansı bədii mətndə təsadüf edilən dil hadisəsi müəyyən əlamətinə görə başqa dil hadisəsinə yaxın və ya uzaq olur. Təhlil prosesində bu cəhətlər əməliyyat əsasında ümumiləşdirmə üsulu vasitəsilə aydınlaşdırılır.

4.02. LİNGVİSTİK ELMI MÜŞAHİDƏ ÜSULU

Hər bir tədqiqat müşahidədən başlanır. Dilin müxtəlif sahələrinə aid fərqlənən, seçilən cəhətlər ilk baxışdan oxucunun diqqətini cəlb edə bilər. Lakin tədqiqatçı müasir ədəbi dil normalarından cüzi fərqlənən cəhətləri belə dilçilik baxımından müşahidə etməyi bacarmalıdır.

Linqvistik tədqiqat prosesində müşahidəçi hadisələri görüb seçməklə yanaşı, bir-birindən ayırd etməyi, onların yaranma səbəbini və sairini də bilməlidir.

Düzgün və elmi müşahidə bədii mətnin linqvistik təhlili üçün başlıca şərtlərdəndir.

4.03. ÜSLUBİ EKSPERİMENT ÜSULU

Bədii mətnin linqvistik təhlilinin başlıca üsullarından biri hər hansı mətn üzərində üslubi eksperiment aparmaqdan ibarətdir. Bu üsulun məqsədi bu və ya başqa yazıçı və ya şairin dil vasitələrindən nə dərəcədə düzgün istifadə edə bildiyini aydınlaşdırmaqdır.

Məlumdur ki, eksperimentdən təbiət elmlərinə dair tədqiqatlarda daha geniş istifadə olunur. Humanitar elmlərdə, o cümlədən dilçilikdə aparılan eksperiment heç də həmin elmlərdəki üsulun eyni deyildir. Burada xüsusilə

bədii mətnin lingvistik təhlili zamanı aparılan eksperiment dilçiliyin tələblərinə əsaslanır. Dilçilik eksperimentində bir misra, yaxud cümlə götürülür. Həmin dil vahidlərindəki ünsürlər bir-bir başqası ilə əvəz edilir. Əvəzetmə zamanı hər hansı bir dil ünsürü müəllifin işlətdiyindən daha yaxşı yerinə düşdükdə müsbət, əksinə olan hal isə mənfi kimi qeydə alınır. Beləliklə, eksperiment aparan tədqiqatçı bu üsulla şair və yazıçının sözdən, ifadədən, ümumiyyətlə, dil vasitələrindən yerli-yerində, bacarıqla istifadə etməsinin səviyyəsini aydın müəyyənləşdirə bilir.

4.04. ƏSƏRİN VARIANTLARINI MÜQAYİSƏ ETMƏK ÜSULU

Bədii mətnin xüsusiyyətlərinin açılmasında istifadə edilən faydalı üsullardan biri müəllifin yaratdığı variantları müqayisə etmək, oradakı dəyişiklikləri üzə çıxarıb elmi süzgəcdən keçirməkdir. Belə istiqamətdə aparılan təhlildə müəllifin dil vahidlərinə münasibəti aydın olur, onun söz üzərində işləmək bacarığı, sözdən istifadə sənətkarlığı aydın şəkildə meydana çıxır. S.Vurğunun 1938-ci ildə yazmış olduğu "Vaqif" pyesinin ilk və son variantlarını müqayisə edək.

"Vaqif" pyesinin variantlarında (1938)	"Vaqif" pyesinin 1955-ci il nəşrində
1	2
<i>Leksik cəhətdən</i>	
1. <i>Qabalıqlar</i> (get-gedə sıxlaşır bu <i>qabalıqlar</i>)	<i>Qayalıqlar</i> (get-gedə sıxlaşır bu <i>qayalıqlar</i>)

1	2
2. <i>Qasidlər</i> (<i>Qasidlər</i> gözləyir, tez yola salın)	<i>Elçilər</i> (<i>Elçilər</i> gözləyir, tez yola salın)
3. <i>Vəznəli</i> (O <i>vəznəli</i> çuxası)	<i>Baftalı</i> (O <i>baftalı</i> çuxası)
4. <i>Şirnikərək</i> (Xuraman – <i>şirnikərək</i>)	<i>Xoşlanaraq</i> (Xuraman – <i>xoşlanaraq</i>)
5. <i>Dövlətdən</i> (<i>Dövlətdən</i> qalmışdı bircə inəyim)	<i>Var-yoxdan</i> (<i>Var-yoxdan</i> qalmışdı bircə inəyim)
6. <i>Axşam</i> (Onu da bu <i>axşam</i> zorla aldılar)	<i>Gecə</i> (Onu da bu <i>gecə</i> zorla aldılar)
7. <i>Fikrin</i> (De görək, neyləyək, nə <i>fikrin</i> var)	<i>Tədbirin</i> (De görək, neyləyək, nə <i>tədbirin</i> var)
8. <i>Vaqiə, qəribə</i> (Bu gecə <i>qəribə</i> bir <i>vaqiə</i> gördüm)	<i>Yuxu, qorxunc</i> (Bu gecə <i>qorxunc</i> bir <i>yuxu</i> gördüm)
9. <i>Qızmış</i> (Buna acıqlanıb <i>qızmış</i> hökmdar)	<i>Zalım</i> (Buna acıqlanıb <i>zalım</i> hökmdar)
10. <i>Qulluq</i> (<i>Qulluq</i> sizinkidir, möhtərəm ağa)	<i>Buyruq</i> (<i>Buyruq</i> sizinkidir, möhtərəm ağa)
11. <i>Ayıldı</i> (Oğlum! Lap <i>ayıldı</i> o mahnı məni)	<i>Oyatdı</i> (Oğlum! Lap <i>oyatdı</i> o mahnı məni)
12. <i>Başlar</i> (Görürsən? Barmaqlar, <i>başlar</i> , ayaqlar)	<i>Kəllələr</i> (Görürsən? <i>Kəllələr</i> , əllər, ayaqlar)
13. <i>Bələnsin</i> (Qoy qana <i>bələnsin</i> güllər, çiçəklər)	<i>Boyansın</i> (Qoy qana <i>boyansın</i> güllər, çiçəklər)
14. <i>Danış</i> (Gəl məndən gizlətmə, <i>danış</i> aşkar)	<i>Söylə</i> (Gəl məndən gizlətmə, <i>söylə</i> aşkar)
15. <i>Ordular</i> (Şeypur çalır ordu-lar)	<i>Qoşunlar</i> (Şeypur çalır qoşun-lar)

1	2
<i>Frazeoloj cəhətdən</i>	
16. <i>Qəlbim alacaqdır</i> bir yeni qüvvət	<i>Qoy alsın ürəyim</i> bir yeni qüvvət
17. <i>Ən geniş könüllər</i> , yetkin ağıllar	<i>Ən böyük ürəklər</i> , yetkin ağıllar
18. Sabah <i>gün çatlayıb</i> görünən zaman	Sabah bu dağlara <i>gün doğan</i> zaman
19. <i>Soxulmaq istəyir</i> Azərbaycanca	<i>İndi də göz dikib</i> Azərbaycanca
<i>Qrammatik cəhətdən</i>	
20. <i>-yən</i> (Bir qonaq <i>görmə-yən</i> bu səssiz bucaq)	<i>-mış</i> (Bir qonaq <i>görməmiş</i> bu səssiz bucaq)
21. <i>-dır</i> (Bu xan bir <i>ilandır</i> , saray yuvası)	<i>-mış</i> (Bu xan bir <i>ilanmış</i> , saray yuvası)
22. <i>-yıb</i> (Daşdan <i>yarandı-yıb</i> , ətdəndir ürək)	<i>-mış</i> (Daşdan <i>yarandı-mış</i> , ətdəndir ürək)
23. <i>-ıq</i> (Elə şirin-şirin <i>danı-şıqın</i> var)	<i>-maq</i> (Elə şirin-şirin <i>danış-mağın</i> var)

Leksik vahidlərə nəzər yetirək. Yeddinci misalda “fikir” sözü “tədbir” sözü ilə əvəz edilmişdir. Burada şairin məqsədi həmin sözün vasitəsilə daha geniş məna ifadə etməkdir. Belə ki, “tədbir” sözü “fikir” anlayışını ifadə etməklə yanaşı, əlavə məna çaları da bildirir. Deməli, “tədbir” sözü həmin mətndə məna tutumuna görə daha genişdir. Məhz elə buna görə də bu söz “fikir” əvəzinə mətnə daxil edilmişdir.

Frazeoloji vahidlərin dəyişdirilməsində də mənanın dəqiqləşdirilməsi, daha təsirli və əhatəliliyi diqqət mərkə-

zində olmuşdur. “Ən geniş könüllər” əvəzinə “Ən böyük könüllər” (17) ifadəsində **“geniş”** sözünün **“böyük”** sözü ilə əvəz edilməsi nəticəsində məna genişləndirilmişdir. Məlumdur ki, geniş könül çox adama, lakin böyük könül nadir adamlara, məşhur şəxsiyyətlərə aid olur.

Qrammatik formaların dəyişdirilməsinin də məqsədi aydındır. Belə ki, nümunələrdə **“-yən”** əvəzinə **“-mış”** (20), **“-dir”** əvəzinə **“-mış”** (21) işlənilməsi başqa cəhətlərlə yanaşı, şeiriyyəti, emosionallığı daha da qüvvətləndirməyə xidmət etmişdir.

Ümumiyyətlə, əsərin variantları üzərində aparılan iş müəllifin sözdən, ifadədən istifadə ustalığını açmağa kömək etməlidir. Belə təhlildə də müasir ədəbi dilin normaları əsas meyar olmalıdır.

4.05. YAZIÇININ DİL HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI ÜSULU

Bədii mətnin lingvistik təhlili təcrübəsi göstərir ki, bu və ya başqa bir yazıçının əsərinin dili təhlil olunarkən onun dil və üslub məsələlərinə dair söylədiyi fikirləri əlaqədar şəkildə xatırlamaq əhəmiyyətlidir¹⁶. Görkəmli şair və yazıçılar, ümumiyyətlə, dil, onun gözəlliyi, təsir gücü və digər keyfiyyətləri haqqında qiymətli fikirlər, mülahizələr irəli sürürlər. Bu mülahizələr müəllifin təhlil olunan əsərlərinin dilinin daha yaxşı mənimsənilməsinə istiqamət verir. Bundan əlavə, belə nəzəri informasiyalar yazıçının sözə necə yanaşdığı, ona hansı üsullarla bədii rəng verdiyi, elmi

¹⁶ A.M.Qurbanov. Bədii əsərlərin dilinin öyrənilməsinə dair. “Azərbaycan məktəbi”, №1, 1964.

müddəası ilə əməli fəaliyyətinin nə dərəcədə vəhdət təşkil etdiyini aydınlaşdırmağa kömək edir.

Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında bir sıra şair və yazıçının dilə dair mülahizələri filoloji cəhətdən işlənilib sistemə salınmamışdır. Bu sahədə bəzi işlər görülmüş, M.F.Axundov, Ə.Haqqverdiyev, C.Cabbarlı, S.Vurğun və başqalarının dilə dair fikirləri tədqiq olunmuş, məqalə və kitabça halında çap edilmişdir¹⁷.

Mətnin lingvistik təhlilinin məzmunlu təşkil edilməsi üçün bu növ materiallardan yerli-yerində istifadə olunmasına geniş yer verilməlidir.

4.06. NƏZƏRİ LÜĞƏTLƏRƏ İSTİNAD ETMƏK ÜSULU

Bədii parçanın təhlilində təsadüf edilən fərqli leksik vahidləri aydınlaşdırmaq, onların qohum dillərə aid olduğunu müəyyənləşdirmək, beynəlxalq söz və terminlərin semantikasını açmaq və s. üçün nəzəri və praktik lüğətlərə müraciət etmək lazım gəlir. Bu zaman aşağıdakı lüğət növlərindən istifadə edilir: *izahlı lüğət, qədim türk lüğəti, orfoqrafiya lüğəti, terminlər lüğəti, ikidilli və çoxdilli lüğət, orfoepiya lüğəti, frazeoloji lüğət, dialektoloji lüğət* və s. Yaxşı olar ki, bu lüğətlərin hər birindən 5-10 nüsxə auditoriya və ya kafedrada saxlanılsın. Auditoriyada saxlanılması daha məqsədəuyğundur. Çünki gözlənilmədən lingvistik təhlil prosesində hər hansı lüğətdən istifadə etmək zərurəti meydana çıxır. Eyni vaxtda bir neçə lüğətdən istifadə etmək mümkündür, yaxud eyni vaxtda bir lüğətdən bir neçə leksik vahid haqqında məlumat almaq olar.

¹⁷ Bax: M.Cahangirov. Dil məsələləri haqqında M.F.Axundovun fikirləri. "Azərbaycan" jurnalı, №4, 1953; Ə.M.Dəmirçizadə. C.Cabbarlının dilə aid fikirləri. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, №8, 1952; A.Qurbanov. Səməd Vurğun bədii əsərlərin dili və üslubu haqqında. Bakı, 1961; Q.Kazımov. Haqqverdiyev və ədəbi dilimiz. B., 1975. Y.Seyidov. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı, 1977 və s.

V FƏSİL

LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN TEXNİKASI

Ali məktəb təlimində linqvistik təhlilin texnika və metodikası haqqında indiyədək əsaslı fikir söylənilməmişdir. Buna görə də “Bədii mətnin linqvistik təhlili” dərslərində hər müəllim tələbələrin dil hadisələrini sistemli və şüurlu şəkildə müşahidə etmələrinə, onları hər hansı bədii mətndən seçib aşkara çıxarmalarına, ümumiyyətlə, dilimizin qanunauyğunluqlarını dərinlən mənimsəmələrinə əsaslı kömək göstərə bilmir. Əslində, linqvistik təhlil dərslərində tələbələrin dilçi-filoloq, müəllim kimi bütün bilik və bacarıqları üzə çıxmalı, bu sahədə çatışmazlıq varsa, həmin dərslərin köməyi ilə aradan qaldırılmalıdır. Bunu həyatımızın bugünkü səviyyəsi tələb edir. Ümumtəhsil və peşə məktəbi islahatının əsas istiqamətlərində müəllim kadrlarının hazırlanmasını xeyli yaxşılaşdırmaq tələb olunur, gələcək müəllimlərə, tərbiyəçilərə ən müasir biliklər və yaxşı əməli hazırlıq vermək tövsiyə edilir.

Hər bir elmin tədqiqat metodikası olduğu kimi, bizcə, linqvistik təhlilin aparılması texnikasına dair müəyyən metodik qaydalar da müəyyənləşdirilməlidir. Ancaq bu yolla linqvistik təhlil dərslərinin səmərə və keyfiyyətini yüksəltmək mümkündür.

Dərs prosesində dilçi müəllimlər linqvistik təhlilin texnikasına dair müəyyən olunmuş metodlardan bir etalon kimi istifadə etməlidir. Bu, o demək deyildir ki, müəllim yaradıcı şəkildə müxtəlif təhlil üsul və vasitələrindən

istifadə edə bilməz. Söhbət ondan gedir ki, lingvistik təhlil dərslərinin ümumi istiqaməti, mahiyyəti, aparılma forması prinsip etibarilə eyni şəkildə olmalıdır.

Bədii mətnin lingvistik təhlili mərhələlərlə aparılır. İlk mərhələ təhlilə cəlb edilən əsərin oxunmasının təşkilidir.

5.01. MƏTNİN OXUNMASININ TƏŞKİLİ

Bədii mətnin lingvistik cəhətdən yüksək səviyyədə təhlilini təşkil etməyin əsas şərtlərindən biri onun oxunmasında verilən tələblərə riayət olunmasıdır. Bu tələblərdən biri mətnin hissə-hissə və yavaş-yavaş oxunmasıdır. Təcrübə göstərir ki, mətnin sürətlə oxunması prosesində bu və ya başqa dil faktlarını müşahidə etmək və birini digərindən fərqləndirmək çətinləşir. Çox zaman mətni sürətlə oxumaq nəticəsində məna səhvlərinə yol verilir. Məsələn, S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirindəki aşağıdakı bəndi sürətlə oxumaq nəticəsində səhv məna əmələ gəlir:

*Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.*

Burada ikinci misradan sonra nöqtə fasiləsi etmədikdə Astara, Lənkəran, Afrika, Hindistan eyni tipli ictimai quruluşlu ölkə kimi sadalanır və belə çıxır ki, quşlar Afrika və Hindistanla bərabər, *Astara* və *Lənkərandan* da zülm əlindən qurtulub qonaq gəlir. Əslində, həmin bənd iki hissədən ibarətdir:

*Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.*

Bundan sonra kiçik fasilə ilə o biri misralar oxunur:

*Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.*

Yaxud:

*Dərdi, qəmi at, keçər,
Dərd olsa qat-qat, keçər.
Sakit dolan, səbr elə,
Ömrün salamat keçər, –*

bayatısının sürətlə və ya yavaş-yavaş oxunması nəticəsində müxtəlif mənalar alına bilər. Şübhəsiz, həmin bayatının təhlilində məqsəd müxtəlif mənalar əmələ gətirmək deyil, həqiqi mənasını düzgün anlamaqla onu lingvistik təhlilə cəlb etməkdir. Birinci misra sürətlə oxunsa, “at” sözündən sonra fasilə edilməsə, “Dərdi, qəmi at, keçər” misrasında at (heyvan) feil yox, isim kimi başa düşülə bilər və tamamilə səhv bir nəticə alınar. Aramla oxunduqda isə (“Dərdi, qəmi at, keçər”) at (tulla) isim yox, feil kimi anlaşılaçaqdır. Şübhəsiz, bu, düzgün nəticədir. Belə misalların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

Mətnin hissə-hissə və aramla oxunması prosesində məntiqi vurğudan düzgün istifadə etmək təhlili asanlaşdırır. Məsələn:

*Namərdlə mərdi tanı,
El sevər mərd atanı.*

*Oğul fərsiz çıxanda
Öldürər dərd atanı.*

Burada iki misra ayrı-ayrı məntiqi vurğu ilə oxunur. Birinci misra: “Namərdlə mərdi tanı”, ikinci misra: “El se-vər mərd atanı”.

Üçüncü, dördüncü misralar bir məntiqi vurğu ilə oxunur:

*Oğul fərsiz çıxanda
Öldürər dərd atanı.*

Bayatının bu cür hissə-hissə və aramla oxunuşu həm mənasının tam açılmasına kömək edir, həm də onun leksik cəhətdən təhlilini asanlaşdırır.

Şübhəsiz, bu iş üsuluna tələbələr birdən-birə alışa bilmirlər. Buna görə də müəllim aramla oxumağın nümunəsini verməli, bunun tədrisdə əhəmiyyətini izah etməlidir. Ola bilər ki, müəllimin şəxsi oxu nümunəsi də tələbələri qane etməsin. Bu zaman ən əlverişli üsul əvvəlcədən maqnitofon lentinə yazılmış oxu nümunəsinin auditoriyada tələbələrə çatdırılmasıdır. Bizcə, bu, ən səmərəli yol hesab edilə bilər. Təlimdə texniki vasitənin rolunu burada da unutmamalıyıq.

5.02. LİNGVİSTİK VƏ MƏDƏNİ-TARİXİ KOMMENTARIYA VERMƏK

Bədii əsərlərin təhlilində kommentariyanın iki növündən – formasından istifadə olunur: *lingvistik kommentariya*, *mədəni-tarixi kommentariya*. Bədii mətn üzərində lingvistik təhlil apararkən mənası oxucu tərəfindən dərk edilməyən, müasir ədəbi dil normalarına uyğun gəlməyən, əsərin an-

laşılmasını çətinləşdirən lüğəvi vahidlərə lingvistik kommentariya vermək lazım gəlir. Bu cür lüğəvi vahidlər xüsusi və ümumi sözlərdən ibarət olur.

Tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlərin, yer, heyvan, quş, bitki, planet və s. adları xüsusi sözlər kimi bədii mətndən seçilir və onlara kommentariya verilir. Məsələn, XVII əsr Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndəsi Məsininin “Vərqa və Gülşa” poemasında *Adəm, Asaf, Babil, Bəhram, Bilqeys, Bijən, Boqrat, Harun, Dara, Əbri-Neysan, Ənqa, Ərəstu, Əflatun, Əfrasiyab, Əhriman, Zal, İsa, İsgəndər, İsrəfil, Yəqub, yəcuc-məcuc, Yunis, Keyxosrov, Gəvə, Loğman, Musa, Nərgiz, Nuh, Rüstəm, Səməndər, Səncər, Süleyman, Süheyl, Xosrov, Xızır, Cəmşid, Şahi-Mərdan, Şirin* və s. onomastik vahidlərə rast gəlinir.

Təhlil prosesində bunlara aşağıdakı şəkildə mədəni-tarixi kommentariya vermək məqsəduyğundur.

Babil – Qədim Babilistan dövlətinin mərkəzi olub, Gərdanilər tərəfindən əsası qoyulmuşdur. Fərat çayının sahillərində yerləşən bu abad, gözəl şəhər müharibələr nəticəsində dağıdılmış, haqqında yalnız rəvayətlər qalmışdır.

Dara – İranın qədim Kəyanilər sülaləsinin son hökmdarlarındanıdır. Bizim eradan əvvəl IV əsrdə yaşamış, Makedoniyalı İsgəndər ilə müharibədə öldürülmüşdür.

Nərgiz – Çiçək adıdır. Guya bu çiçəyin timsalı olan Nərsis, yaxud Nərgiz bir pərinin çox sevdiyi oğlan imiş. Bütün qızlar Nərgizin eşqilə divanə olurmuş. Yalnız insanlar deyil, pərilər də onun gözəlliyinə heyran imiş. Lakin Nərgiz bunların heç birinə könül vermir. Eko adlı bir pəri Nərgizin eşqindən həlak olaraq daşa çevrilir, ondan yalnız bir səda qalır. Rəvayətə görə, bir gün irmaqdan su içən Nərgiz suda əksini görür və öz gözəlliyinə heyran olaraq nə edəcəyini bilmir. Suyu atılıb öz əksini qucaqlamaq istərkən boğulur. Eko Nərgizin eşqilə daşa döndüyü kimi,

Nərgiz də öz adı ilə anılan çiçəyə çevrilir. Guya buna görə də Nərgiz çiçəyinin məstedici, uyuducu bir qoxusu varmış.

Səməndər – əfsanəvi quş adıdır. Rəvayətə görə, gözəl rəngi olan bu quşun kəkilində 360 deşik varmış. O, yüksək dağların zirvəsində oturur, ruzigara qarşı bu deşiklərdən səslər çıxarmış. Bu səsləri eşidən quşlar onun ətrafına toplaşar və o da onları tutub yeyərmiş. Min ilə qədər yaşayan səməndər quşu öləcəyinə yaxın cır-cırpı toplayıb üzərində oturur və həzin-həzin oxuyarmış. Sonra qanadlarını şiddətlə cırparaq çıxardığı qığılcımla cır-cırpını alışıdırar və bu surətdə yanib gedərmiş. Onun külündən bir yumurta hasil olar, içindən özü kimi bir quş balası çıxarmış. Bəzi rəvayətlərə görə, musiqi səməndərin çıxardığı səslərdən alınmışdır¹⁸.

Mətnə də mənası çətin başa düşülən ümumi sözlərdən ibarət lüğəvi vahidlərə də kommentariya vermək lazım gəlir. Məsihinin "*Vərqa və Gülşa*" poemasında və ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda külli miqdarda kommentariya tələb edən sözlər vardır ki, təhlil prosesində onlara mütləq izahat verməklə mənanı dərk etmək olar. Bu tipli sözlərin kommentarisində Mahmud Qaşqarlının "*Divani-lüğət-it-türk*" əsərindən, "*Qədim türk lüğəti*"ndən (L., 1967, rusca) və başqa dilçilik lüğətlərindən istifadə etmək olar.

Kommentariyanın hansı formasından istifadə edilsə-edilsin, onun böyük elmi-nəzəri əhəmiyyəti vardır. Lüğəvi vahidlərə kommentariya verilirəkən müəllimin aparıcı rolunu inkar etmək olmaz. Əgər müəllim tələbənin hər hansı bir çətin lüğəvi vahidə kommentariya verməsini diqqətlə izləmir və səhvlərini düzəltmirsə, onda həmin dərstdə səhv lingvistik bilik yaranmasına şübhə ola bilməz. Ona görə də lingvistik kommentariya verilməsinin öyrə-

¹⁸ Məsihi. *Vərqa və Gülşa*. Azərnəşr, Bakı, 1977, səh.261-265.

nilməsində müəllim xüsusi məsuliyyət daşıyır. Linqvistik təhlilin xarakteri kommentariyadan çox asılıdır. Hətta bəzən bütöv linqvistik təhlil dərsləri kommentari səciyyəsi daşıyır.

5.03. ƏSƏRİN İDEYA-MƏZMUNU HAQQINDA MƏLUMAT VERİLMƏSİ

Aparılan müşahidələr göstərir ki, təhlil prosesinin üçüncü mərhələsində təhlil üçün obyekt götürülmüş bədii əsərin ideya-siyasi məzmunu və onun yaranma tarixi haqqında məlumat verilməlidir. Çünki hər bir bədii əsərin ideya-siyasi məzmununa uyğun forması, dil xüsusiyyətləri olur. Məsələn, Füzulinin məhəbbət mövzusunda yazdığı *"Leyli və Məcnun"* poemasında dil xüsusiyyətləri ilə alleqorik əsərlərinin dil xüsusiyyətləri eyni deyildir. Yaxud M.S.Ordubadinin tarixi mövzuda yazılmış romanlarının özünəməxsus forma və dil xüsusiyyətləri, S.Rəhimovun müasir mövzuda yazılmış povest və romanlarının ondan fərqli forma və dil xüsusiyyətləri vardır. Tarixi mövzuda yazılmış əsərlərdə, adətən, dilin leksikasında xüsusi yer tutan tarixizmlər, arxaizmlər, dialektizmlər, habelə dilimizin qədim dövrünə aid fonetik və qrammatik ünsürlərə daha çox rast gəlmək olur. Buna görə də hər bir əsərin ideya məzmunu təhlildən əvvəl müəyyənləşdirilməlidir. Əsərin yaranma tarixi haqqında söhbət açmaq ona görə vacibdir ki, təhlil prosesində həmin dövrün dil xüsusiyyətləri nəzəri cəlb etsin. Əks halda müxtəlif qrammatik hadisə və qanunlar bir-biri ilə qarışdırıla bilər və bununla da tələbələrə yanlış təsəvvür yaranar. Ona görə də dilçi müəllimlər ancaq öz fənninə qapılıb qalmamalı, ədəbiyyatşünaslıq, ədəbiyyat tarixi, tarix və bir sıra başqa elm sahələrinə də

aid materialları müntəzəm izləyib müəlifə etməlidirlər. Dil müəllimi klassik ədəbiyyata dərinlən yiyələnməli, müasir ədəbi prosesi diqqətlə öyrənməlidir.

Təhlil olunan əsərin ideya məzmunu haqqında müəllimin verdiyi məlumat yüksək elmi səviyyədə olmalı və tələbələrə qane etməlidir.

Məsələn, M.F.Axundovun *“Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”* pyesini lingvistik təhlil edərkən ideya-məzmun haqqında aşağıdakı istiqamətdə məlumat verilməsi məqsəduyğun olar:

M.F.Axundov *“Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”* əsərini *“Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər”* komediyasından sonra yazmışdır. Hər iki komediya məzmunca bir-birinə yaxındır. Bunların hər ikisində dövr üçün xarakterik olan avamlıq, ətalət və geriliyə qarşı mübarizə əsas ideya kimi səslənir. Təsvir olunan dövrdə xalqın gözüünün bağlı olduğunu göstərən vasitələr yalançı kimyagərlik və cadugərlikdir. M.F.Axundov *“Müsyö Jordan və Dərviş Məstəli şah”* əsərinin mövzusunu da xalq içərisində geniş yayılmış cadugərlikdən götürmüşdür. Şübhəsiz, xalq içərisində cadugərliyi yayanlar fırıldaqçı din xadimləridir. Nə qədər ki əsərdə xalq nümayəndələri çıxış edir (Şəhrəbanı xanım, Şərəfnisə xanım, Xanpəri və s.) canlı xalq danışq dili səslənir. Bunun əksinə, Məstəli şahın və Qulaməlinin nitqi bir qədər qəlizdir, onlar xalqın başa düşmədiyi bir dildə danışmağa çalışırlar. Şübhəsiz, bu, əsərin ideya-məzmunu ilə bağlıdır. Onlar fırıldaqlarını ört-basdır etmək üçün fars dilində danışrlar. Azərbaycanca danışanda da onların nitqində dilimizin sintaktik quruluşu pozulur, cümlə üzvlərinin sırasına əməl olunmur, təyini birləşmələr ərəb-fars tərkibləri ilə əvəz olunur, çoxlu ərəb-fars sözləri işlənir.

Yaxud Ə.Haqverdiyevin *“Şeyx Şaban”* hekayəsi haqqında aşağıdakı məlumatı vermək olar.

“Şeyx Şaban” hekayəsi Haqverdiyevin yaradıcılığında özünəməxsus yer tutur. Əsərin ideyasını keçmiş dünyanın cəhalət və ədalətsizliyinin ifşası təşkil edir. Əsərin mövzusu köhnə həyat və münasibətlərdən götürülmüşdür. Ə.Haqverdiyev keçmiş cəmiyyətin bütün daxili varlığını realistsəsinə təsvir etməklə Şeyx Şaban və onun ailəsinin timsalında xarakterik surətlər yaratmışdır. Şeyx Şaban surətini təsvir edərkən ədib ən kəskin təzadlardan istifadə etmişdir. Şeyx Şabanın cavanlığı ilə qocalığı, qocalığı ilə mütiliyi, həyatının xoş çağları ilə ömrünün sonundakı bədbəxt günləri oxucunu düşündürməyə bilmir. Ə.Haqverdiyev öz qələmi ilə oxucunu gah güldürür, gah kədərləndirir, gah da qəzəbləndirir. Yığcamlıq, bitkinlik, aydınlıq, həyatı hadisələrin aydın, səlis bir dillə təsvir olunması hekayənin əsas cəhətlərindəndir. Hekayənin dilində sünilik, ibarəçilik, zahiri bəzək, əcaib təsvir, demək olar ki, yox dərəcəsidir.

Ədib bu hekayədə canlı danışq dilindən, onun zəngin leksikasıdan çox məharətlə istifadə etmişdir. Hekayədə Şeyx Şabanın təsvirini verən hissə çox böyük sənətkarlıqla işlənmişdir:

“Şeyx Şabanın atası başmaqçı idi. Özü də bir neçə müddət atasının dükanında başmaqçılıq edib axırda peşəsini unudub, bir neçə avara yoldaş tapıb, qurşandı cahıllığa. Toylarda hamudan yaxşı oynayan kim idi?

– Başmaqçı oğlu Şaban.

– Qumarbazlar arasında ürəkli aşıq atan kim idi?

– Başmaqçı oğlu Şaban.

– Şəhər cavanları arasında hamudan igid sayılan kim idi?

– Başmaqçı oğlu Şaban.

– Hər il məhərrəm ayında məhəllə dəstəsinin başını kim çəkərdi?

– Başmaqçı oğlu Şaban”.

Burada ədib müxtəlif ifadə tərzilə qəhrəmanını oxucunun gözü qarşısında tam reallığı ilə canlandırmağa müvəffəq olmuşdur.

Bütün bunlardan sonra mətn üzərində, məqsəddən asılı olaraq, ardıcıl surətdə ümumi və ya xüsusi təhlil həyata keçirilir. Şübhəsiz, çalışmaq lazımdır ki, ideya-məzmun haqqında müəllimin söhbəti məqsəddən kənara çıxmasın. O, olduqca yığcam, konkret və dəqiq olmalıdır. Həmin məlumatın verilməsində sırf ədəbiyyatşünaslıq meylindən uzaqlaşmaq lazımdır.

5.04. KOMPOZİSIYANIN TƏHLİLİ

Bədii əsərlərin hər birinin özünəməxsus kompozisiyası vardır. Kompozisiya latınca “Compositio” sözündən olub, “qurmaq, tərtib etmək” deməkdir. Bədii əsərdə hadisələrin, faktların, oradakı surətlərin, işlədilən söz və ifadələrin məqsədəuyğun düzülüşü və tərtibi kompozisiya adlanır.

Əsərin kompozisiyasına, eyni zamanda, quruluşu da deyilir. Bədii əsərin hissələri, bölmələri, dramdakı pərdələr, şəkillər, mətndəki beytlər, misralar, abzaslar və sair də əsərin quruluşuna aiddir.

Hər bir əsərdə quruluş məzmunla bağlı olur. Buna görə də təhlil zamanı sənətkarın öz fikrini ifadə etmək üçün əsərin tərkib ünsürlərini necə seçdiyi, necə düzdüyünü şərh etmək, aydınlaşdırmaq lazımdır. Məlumdur ki, kompozisiyanın ünsürlərindən bədii əsərlərdə müxtəlif cür istifadə edilir. Bəzi əsərlərdə portret, epizod əsas ünsürlər kimi özünü göstərir. Bu, ən çox nəzm və nəsr əsərlərinə aiddir. Məsələn, M. Calalın “Bir gəncin manifesti” əsərində qışın təsviri peyzaja ən yaxşı nümunədir. C. Məmmədqu-

luzadə “Danabaş kəndinin əhvalatları”nda Xudayar bəyin zahiri görünüşünü verməklə portretin ən gözəl nümunəsini yaratmışdır.

Yazıçı əsərlərdə surətləri yaradarkən onları danışdırır. Bu zaman ünsiyyətin müxtəlif formalarından – dialoq və monoloqdan istifadə edir. Burada sözlərin, ifadələrin yerləşdirilməsi, istifadə tərzı yazıçının diqqət mərkəzində olur və bunun da nəticəsində əsərin nitq quruluşu formalaşır.

Linqvistik təhlil prosesində kompozisiyanın xüsusiyyətləri haqqında izahat verildikdən sonra əsərin nitq quruluşunun aydınlaşdırılmasına başlanılır.

5.05. NİTQ QURULUŞUNUN TƏHLİLİ

Linqvistik təhlil prosesində nitq quruluşunun araşdırılması sonuncu və başlıca mərhələdir. Burada bütün dil vahidləri, bütün dil hadisə və qanunları, əsasən, aşağıdakı ardıcılıqla izlənilməli və təhlilə cəlb edilməlidir.

1. Fonetik xüsusiyyətlər. Məlum olduğu üzrə, hər bir bədii mətndən estetik məzmun, xüsusi effekt almaq üçün fonetik faktorlar mühüm bədii əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də bədii əsərin dilini təhlil edərkən ilk növbədə səslərin ifadə və təsvir imkanlarını dərin və ətraflı aydınlaşdırmaq lazımdır.

Fonetik səviyyə nəsrə də, şeirə də ekspressiv əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu faktorlar şeirə daha çox ekspressiv-üslubi keyfiyyət qazanmış olur. Deməliyə ki, şeirdə ədəbi dil normalarından kənara çıxmaq, uzaqlaşmaq halları da özünü göstərir. Linqvistik təhlil zamanı yuxarıda qeyd etdiyimiz cəhətlərlə yanaşı, emfatik və məntiqi vurğunun da rolunu araşdırmaq lazımdır. Ümumiyyətlə, başqa sahələrdə olduğu kimi, elmi və poetik fonetikanın

əlamət və xüsusiyyətlərinin təhlilində də bu və ya başqa hadisənin, faktın rolunu şişirtmək olmaz. Hər bir təhlil isə dilin tələbləri əsasında qiymətləndirilməlidir.

2. Leksik xüsusiyyətlər. Bədii mətnin leksik sistemi təhlil edilərkən hər bir kateqoriyanın rolu və vəzifəsini aydınlaşdırmaq ilk şərt hesab olunur. Burada sözün hərtərəfli leksik xarakteristikası verilməlidir. Mətndəki sözlər əlamətinə görə təhlil edilərkən zahirî və daxili cəhəti, saf və hibrid, ilkin və düzəltmə, qədim və yeni olması nəzərə alınmalıdır.

Dilin daha çox dəyişikliyə uğrayan hissəsi leksik tərkibidir. Burada alınma vahidlər geniş yer tutur. Buna görə də təhlildə alınma söz kateqoriyasına diqqətlə yanaşılmalı, sözün mənsub olduğu dil nəzərdən qaçırılmamalıdır. Məlumdur ki, praktik dildən fərqli olaraq, bədii əsərin dilində sözlər daha çox üslubi yük daşıyır. Ona görə də poetik, ekzotik, sənət-peşə, səstəqlidi və digər söz qruplarının əsərdə rolunu müasir dilçiliyin tələbləri əsasında şərh etməyə çalışmaq lazımdır. Tarixi hadisələrin aydınlaşdırılmasında köhnəlmiş, arxaikləşmiş, az məhsuldarlıq kəsb edən leksik vahidlərin başqa dillərin lüğəvi vahidləri ilə tarixi aspektdə müqayisəli təhlili də xüsusi yer tutmalıdır.

3. Onomastik xüsusiyyətlər. Bədii əsərlərin dilində işlənmiş hər bir ünsürün, hadisə və vahidin xüsusi rolu və vəzifəsi olduğu kimi, onomastik materialın da əhəmiyyəti az deyildir. Bədii ədəbiyyatda onomastik vahidlər əsas vəzifə ilə yanaşı, bəzi hallarda poetik yük də daşımali olur. Xalq, qəbilə, şəxs, yer və sair xüsusi ad bildirən sözlər bəzi tarixi hadisələrin aydınlaşdırılmasında mötəbər mənbəyə çevrilir. Təhlil zamanı bu xüsusiyyətləri ilə bərabər onların üslubi imkanlarını da aşkar etmək lazımdır.

4. Semantik xüsusiyyətlər. Lingvistik təhlil zamanı diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri də sözün mənasıdır.

Məlumdur ki, hər bir söz bu və ya başqa əşya və hadisə ilə bağlı müəyyən məna bildirir. Lakin söz müxtəlif vəzifə və məqamlarla əlaqədar bir sıra həqiqi və məcazi məna və məna çalarları da ifadə edə bilər. Təhlil sözün ilkin həqiqi mənasını – birinci vəzifəsini müəyyən etməkdən başlanılmalıdır. Sözün ifadə etdiyi həqiqi mənanı anlamadan onun məcazi yolla bildirdiyi çoxmənalılıq, rəngarəngliyi dərk etmək çətin olur. Bununla bərabər, sözlərin mətn əhatəsində aldığı mənanın aydınlaşdırılmasına da xüsusi fikir verilməlidir. Sözün semantikasına, onun müxtəlif çalarlarına aid təhlil aparılarkən müəllifin sözün mənasından fərdi istifadə bacarığı aşkar edilməlidir.

Bədii əsərdə xüsusi semantik yük daşıyan hər bir vahidin mənasının inkişafı, genişlənməsi və digər əlamətdar cəhətləri lingvistik təhlilin əsasını təşkil etməlidir.

5. Frazoloji xüsusiyyətlər. Bədii əsərin əsas keyfiyyətlərindən biri obrazlılıqdır. Obrazlılıq yaratmaqda başqa vasitələrlə yanaşı, frazeoloji vahidlərin xüsusi rolu vardır. Bu vahidlərin yaranma yollarının şərhı, onların xüsusiyyətləri təhlilin əsasını təşkil etməlidir. Hər bir ifadənin, frazeoloji vahidin leksik vəzifəsi ilə bərabər, məna və məzmunu da açılmalıdır.

Müəllifin novatorluğunun aydınlaşdırılmasında frazeoloji material geniş imkan yaradır. Böyük söz ustaları öz əsərlərində tutarlı aforizmlər, hikmətli ifadələr yaratmağa geniş yer verirlər ki, bunun da nəticəsində ədəbi dil müəyyən mənada inkişaf etdirilir. S.Vurğunun “Soyuq məzara da zinətdir insan” ifadəsi müasir ədəbi dil norma və tələblərinə tam uyğun yaradılmışdır.

Lingvistik təhlildə frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə səbəb və yollarının izahı əsas yer tutmalıdır. Belə faktlar yeri gəldikcə qohum dillərlə müqayisə edilib, nəticələr çıxarılmalıdır.

6. *Derivatoloji xüsusiyyətlər.* Bədii mətnin təhlilində dilin təkcə bir və ya bir neçə cəhəti yox, bütün sahələri, səviyyəsi daxil edilir. Başqa sahələrdə olduğu kimi, sözyaratma ilə bağlı hadisələr də əsərin məzmunu ilə əlaqədar şəkildə təhlil olunmalıdır. Burada müəllifin sözyaratma prosesinə münasibəti, bu sahədə fəaliyyəti, dilə gətirdiyi yeni vahidlərin uğurlu nümunələri göstərilməlidir.

Ümumiyyətlə, sözyaratma sahəsində bütün sənətkarlar eyni dərəcədə müvəffəq ola bilmirlər. Belə ki, bəzən sözyaratma meyli nəticəsində dilə uydurma, xoşagəlməz söz və ifadələr daxil olur. Belə vahidlər dildə hüquq qazana bilmədiyi üçün çox az ömür sürür. Təhlil prosesində müəllifin sözyaratma sahəsindəki yeniliyi, bunun əhəmiyyəti elmi istiqamətdə qiymətləndirilməlidir.

7. *Grammatik xüsusiyyətlər.* Təhlil olunan mətndəki grammatik hadisə və vahidlər əsərin məzmunu ilə əlaqəli və bir-biri ilə bağlı izah edilir. İstər morfoloji, istərsə də sintaktik vasitələrin təhlili ilə onların əsərin formalaşmasındakı rolu açılib aydınlaşdırılmalıdır.

Morfoloji səviyyənin təhlilində əsas diqqət şəkilçilərin işlədilməsinə verilir. Şəkilçilərin təkrarı, onların bədii effekt yaratması, nitq hissələri, onların grammatik xüsusiyyətləri, quruluşu və s. hadisələrə təhlildə geniş yer ayrılır.

Bədii mətnin sintaktik səviyyəsinin təhlilində sintaktik konstruksiyaların rolu xüsusi olaraq şərh olunur. Burada poetik sintaksis məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməli, poetik sualların üslubi xüsusiyyətlərinin izahına böyük əhəmiyyət verilməli, söz birləşməsi, cümlə və onların quruluş xüsusiyyətləri aydınlaşdırılmalıdır.

Mətnin grammatik cəhətdən təhlilində arxaik morfoloji və sintaktik formaların şərhı dəqiq və inandırıcı olmalıdır. Bu növ hadisələrin izahı dil tarixi üçün daha vacibdir.

8. Obraz nitqinin xarakteristikası. Linqvistik təhlildə dram əsərlərinin dilinin öyrənilməsi olduqca mürəkkəb və ağır iş növüdür. Bu cəhət ədəbiyyatda dram əsərlərinin çətin forma olması ilə bağlıdır.

Dram əsərlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, belə əsərlərdə müəllifin təsvir nitqi olmur. Müəllif müdaxilə edə bilmədiyi üçün burada hadisələrin inkişafı, surətlərin daxili aləmi, hərəkət və əməlləri, əhvali-ruhiyyəsi, kimliyi, vəziyyəti, bacarığı onların öz nitqləri ilə ifadə olunur. Bu xüsusiyyəti müşahidə etmək üçün S.S.Axundovun "Eşq və intiqam" faciəsindəki Piri babanın nitqinə nəzər yetirək.

"Piri baba: Ey vəfalı silahım, sahibintək sən də köhnəlmisən, paslanmışsan. Keçmişdə sənin güllən heç puça çıxmazdı. Ağzından od parladıqda ovu yerdə görmüşəm. İndi sinnim həş-tada çatmış, gözlərimin nuru getmiş, qollarımın qüvvəti azalmış. İndi səni qaldırıb qırqovulu nişana aldıqda qaqqıltı ilə uçub uzaqlaşır. O, qaqqıltı ilə sanki deyir: ey piri-natəvan, nə vaxta kimi bizləri ovlayacaqsan? Çəkil, rahat ol, daha vaxtın keçmiş. Bəli, keçmiş..."

Göründüyü kimi, obrazın xarakteri, ümumi cismani və mənəvi vəziyyəti, keçmişi və hazırkı vəziyyəti onun öz nitqi ilə ətraflı təsvir edilmişdir.

Dram əsərlərində surətlərin nitqinə daha çox fikir və əhəmiyyət verilir. Əlvan, canlı nitq yaratmaq və onu fər-diləşdirmək məqsədi ilə müxtəlif dil vasitələrindən istifadə edilir. Təhlil zamanı bu vasitələri açmaq, onların rolunu aydınlaşdırmaq tələb olunur.

9. Dialoqların xüsusiyyətləri. Dram əsərlərində əsas nitq forması dialoqlarla danışmaqdır. Dialoji nitqin təşkilində mövzu ilə əlaqədar dialoqların vəhdəti yaradılır. Dialoqlar həcm və məzmununa görə müxtəlif olur. Məsələn:

“Yasəmən: Qəmər sübh tezdən durub meşəyə gedibdir.

Piri baba: Erkən durmaq yaxşı şeydir, bədəni saflaşdırır. Ancaq o zaman meşə rütubətdir, gəzməsin, dağa çıx-sın, təmiz hava udsun.

Yasəmən: Qəmər şəhərdə o qədər darıxıb, sıxılıbdır ki, buraya gələndən bəri evdə oturmaq istəmir. Deyir, anacan, doqquz ay dərs zamanı günlərimi sanamışam ki, yay fəsli ha-çan gələcəkdir ki, Piri babama qonaq gedəm, doyunca meşə-ni, dağı, çəməni gəzəm” (S.S.Axundov. “Eşq və intiqam”).

Linqvistik təhlildə dialoqların, eləcə də replikanın xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onların dil vahidlərinə görə araşdırılması da diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

10. Monoloqların xüsusiyyətləri. Monoloq öz forma və ifadə tərzinə görə dialoqdan fərqlənir. Buna görə də təhlil prosesində bu fərqləri aydınlaşdırmaq lazımdır. Azərbaycan dram əsərlərində güclü monoloqlar vardır. Məsələn, H.Cavidin “İblis” əsərində İblisin monoloqu son dərəcə yüksək sənətkarlıqla yaradılmışdır.

Monoloji nitqdə tələffüzün, vurğunun rolu izlənilməli, leksik, frazeoloji və qrammatik vasitələrin işlənmə üsulları şərh edilməlidir.

11. Remarkaların xüsusiyyətləri. Dram əsərlərinin dilini fərqləndirən əlamətlərdən biri müəllifin remarka nitqidir. Müəllif remarkalarda əsərin bir sıra tələblərini həyata keçirir. O, remarka ilə dramdakı pərdələrin mənzərəsini təsvir edir. Məsələn, S.S.Axundovun “Eşq və intiqam” vaciasında: “Birinci pərdə. Səhnə, meşə içində ağac çəpərlə hasarlanmış bir həyət görünür. Həyətin sağ tərəfində Piri babanın koması, sol tərəfdə meşə sahibi Həsənqulu ağanın ikimərtəbəli evi görünür. Həyətdə neçə yerdə oturaçaqlar qoyulmuşdur. Yasəmən komanın önündə oturub özünü günə verir. Yanında bir beşik. Pərdə qalxdıqda Piri baba çiyində tüfəng, əlində qırqovul daxil olur”.

Dram əsərlərində remarkanın başqa vəzifələri də vardır. Remarkalar vasitəsilə surətlərin hərəkətinə, davranışına, nitqinin formasına, sürətinə, tərzinə və sairə dair göstərişlər verilir. Dramaturq S.S.Axundovun adını çəkdiyimiz əsərindəki remarkalara nəzər yetirək. “Qapı bərk döyülür”, “Cəbi daxil olur”, “Piri baba komadan çıxır”, “Gediblər”, “Tüfəng səsi gəlir”, “Gülüşürlər”, “Otururlar”, “Məktubu əlinə götürüb”, “Çingizin əlindən tutub” və s.

Ümumiyyətlə, remarkalar həcmcə müxtəlif olur. Müxtəlifliyin səbəbi, buradakı lüğəvi vahidlərlə bərabər cümlə tipləri, cümlə quruluşu və s. də təhlilə cəlb edilməlidir.

5.06. FƏRDİ VƏ FRONTAL TƏHLİLDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI

Mətnin təhlili prosesində həm fərdi, həm də frontal təhlildən istifadə oluna bilər. Eyni bir vaxtda auditoriyadakı bütün tələbələrə vahid təhlil mətni verilir və müəllim mətn üzərində işin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir. Metodik ədəbiyyatda bu cür təhlil üsulu *frontal təhlil* adlanır. Bəzən də müəllim tələbələri bir-bir lövhəyə çağırır və müəyyən bir mətn parçasını təhlil etdirir. Bu zaman həmin təhlilə həm müəllim özü, həm də tələbələr nəzarət edir. Metodik ədəbiyyatda bu cür təhlil növü *fərdi təhlil* adlanır. Şübhəsiz ki, hər iki təhlil növünün özünəməxsus üstünlükləri vardır. Əgər frontal təhlildə qısa müddətdə bütün tələbələrin müəyyən bir dil hadisəsinə dair bilik və bacarıqları yoxlanıla bilirsə, fərdi təhlildə bir tələbənin lövhədə apardığı lingvistik iş prosesinə bütün auditoriya maraq göstərir və nəticədə çox təsirli və canlı dərs alınır. Yaxşı olar ki, yoxlama xarakterli dərslərdə frontal təhlildən, öyrədici dərslərdə isə fərdi təhlildən istifadə olunsun.

Auditoriyada frontal lingvistik təhlil prosesi müxtəlif şəkildə aparıla bilər. Bəzən tələbələrə müxtəlif mətnlər paylamaqla eyni bir dil hadisəsinin müşahidəsi tələb olunur. Məsələn, *“Verilmiş mətnlərdə sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın”*.

Yaxud:

“Verilmiş mətnlərdə hal kateqoriyası əlamətlərini aşkar edin”.

Yaxud:

“Verilmiş mətnlərdə sözdüzəldici və sözdəyisdirici şəkildə ri tapın və onların funksiyasını izah edin”.

Bəzən tələbələrə müxtəlif mətnlər paylamaqla müxtəlif tapşırıqlar vermək olar. Bu frontal təhlil növü daha maraqlı nəticələr verə bilər. Çünki tələbələr bir-birindən asılı olmayaraq, müstəqil şəkildə müxtəlif dil hadisələrini müşahidə edib öyrənirlər. Düzdür, belə hallarda müəllimin işi nisbətən çətinləşir. Lakin nəticə etibarilə faydalı olur.

Fərdi lingvistik təhlil də müxtəlif formalarda aparıla bilər. Hər halda, hansı formada təhlil aparılır-aparılсын, çalışmaq lazımdır ki, müşahidə və aşkar edilən dil faktlarını tələbələr öz dəftərlərində düzgün qeyd etsinlər və elmi şəkildə aydınlaşdırsınlar. Bütün bunlar müəllimin məsuliyyəti və tələbkərliliyi ilə bağlıdır. Yaxşı olar ki, hər hansı bir mövzuda lingvistik təhlil aparmazdan əvvəl müəllim ya özü tələbələrin qarşısında nümunəvi təhlil aparsın, ya da fəal bir tələbəyə lövhədə aparılacaq təhlil növünə dair nümunəvi təhlil etdirdsin. Hər iki halda müəllimin məqsədi auditoriyanı bu və ya digər bir mövzuya həsr olunmuş lingvistik təhlilə hazırlamaqdır. Bu hazırlıq işi, yəni müəllimin nümunəvi təhlili olmadıqda auditoriyada ümumi

şəkildə aparılacaq təhlil istənilən elmi səviyyədə olmur. Nəhayət, deməliyə ki, hər cür bədii mətnin təhlilinə vahid və standart sxemlə yanaşmaq olmaz. Mətnin xüsusiyyətlərinə uyğun təhlil forması seçmək tələbinə tam əməl edilməlidir. Təcrübə göstərir ki, mətnə müvafiq təhlil üsulu və prinsiplər müəyyənləşdirməyin nəticəsində effektiv təhlil aparmaq olar.

Linqvistik təhlil aparılarkən auditoriyanın səviyyəsi də əsas şərtlərdən biridir. Bunun üçün müəllim tələbələrə hazırlamalıdır. Məlumdur ki, tələbənin elmi hazırlıq səviyyəsi kifayət dərəcədə olmadıqda müəllim istədiyinə nail ola bilməz. Buna görə də elmlilik prinsipinin tələblərinə əsasən, tələbələrə nəzəri materialları təkrar etdirdikdən və onları biliklərin əsasları ilə silahlandırdıqdan, onlara nəyi və necə təhlil etməyi, nədən başlamağı və nədə qurtarmağı, tamamlamağı aydın başa saldıqdan sonra elmi təhlilə başlamaq lazımdır. Ancaq bu şəkildə qurulan iş əhəmiyyətli və keyfiyyətli olar.

VI FƏSİL

BƏDİİ MƏTNİN LİŦQVİSTİK TƏHLİLİ

Bədii mətnin dilçilik mövqeyindən təhlilinin müəyyən məqsədi olmalıdır. Buna görə də təhlilin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifədən asılı olaraq müxtəlif mətnlər üzərində axtarış, elmi araşdırma aparıla bilər. Belə hallarda təhlil bütöv oxu üzərində qurulduğu kimi, onun bir parçası, müəyyən bölməsi və ya fəsil üzərində də aparılır. Hər iki qaydada iş lingvistik təhlil üçün faydalı və məqsədəuyğundur.

6.01. BƏDİİ ƏSƏRİN MÜƏYYƏN HİSSƏSİNİN TƏHLİLİ

Bədii mətnin müəyyən hissəsinin lingvistik təhlilində əsas məqsəd əsərin ümumi ideya-siyasi məzmunu ilə bağlı bir cəhəti aşkar etməkdən, yazıcının fikrinin fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik vasitələrlə necə ifadə olunduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Burada lingvistik təhlil üçün hər hansı ədəbi növdə yazılmış əsərin elə hissəsini ayırmaq lazımdır ki, yazıcının nəzərdə tutduğu ümumi ideya-siyasi məzmunun açılmasında həmin parça xarakterik dil faktları verə bilsin.

Məsələn, S.Rüstəm “Çapayev” şeirinin ümumi ideyasını xalq qəhrəmanı Çapayevin xoşbəxt həyat uğrunda mübarizəsinin, çar qoşunlarına qarşı vuruşda göstərdiyi

şücaət və igidliyin tərənnümü təşkil edir. Şair əsərin bu ideyasına uyğun uğurlu forma seçərək dilimizin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, fonetik, morfoloji və qrammatik quruluşundan məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmişdir. Bu cəhəti aydın şəkildə müşahidə etmək və əsərin sosial-ictimai dəyəri ilə yaxından tanış olmaq üçün həmin şeirdən aşağıdakı parçanı lingvistik təhlilə cəlb etmək olar:

- “1. Çaqlı daslı çayları Çapayev çapa-çapa
2. Keçib, biçir çöllərdə çar canavarlarını,
3. Qoşulur bu hücumda ona bütün el, oba,
4. O görür çapa-çapa bəşərin baharını.
5. Yol veriniz Çapaya, meşələr, çöllər, çaylar,
6. Titrəsin bu dönməzin nərəsindən saraylar.
7. Geri dönmək Çapayın yox dava kitabında,
8. Bu mərd öz qılıncını görmək istəməz qında...
9. Çapay keçir hücumu,
10. Yel kimi cuma-cuma.
11. Çap çaylardan, Çapayım,
12. Doğsun günəşim, ayım.
13. Çap, o çapsın, mən çapım, sən çap, qoy biz də çapaq,
14. Çap, gələcək günlərin səhərinə yol açaq,
15. Sağ çöl, sol çöl, arxa çöl, baxırsan hər tərəf çöl,
16. Ucsuz-bucaqsız çöllər qandan yaranma bir göl”¹⁹.

Fonetik təhlil. S.Rüstəmin “Çapayev” şeirindən götürülmüş bu 16 misrada səslərin işlənmə intensivliyi aşağıdakı şəkildədir:

Əgər biz 15-dən yuxarını adi normadan çox hesab etmiş olsaq, onda saitlərdən *a, ə, i, ı*, samitlərdən isə *r, n, l, m, y, ç, p* səslərinin mətndə daha çox işləndiyinin şahidi oluruq.

¹⁹ Süleyman Rüstəm. Seçilmiş əsərləri, I cild, Azərnaşr, Bakı, 1969.

Səsləri tərkib etibarilə araşdırdıqda məlum olur ki, mətndə saitlər və tələffüzçə onlara yaxın olan sonor samitlər (*n, l, m, r, y*) əsas yer tutur. Qalan samitlər içərisində məhsuldar işlənən *p* və *ç* samitləridir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olur ki, şeirdə mübarizəyə çağırış ruhunu, Çapayevin qəhrəmanlığını yüksək bədii dillə tərənnüm etmək üçün saitlər və sonor səslər dilin əsas materialı kimi daha məhsuldar işlənmişdir: *ç* və *p* samitləri isə bədii təkrir – alliterasiya məqsədilə tərkibində həmin səslər olan sözlərin işlənməsi zərurəti ilə bağlı məhsuldarlıq təşkil edir. Məsələn, 1 və 2-ci misralarda *ç* samili 10 dəfə, *p* samiti 8 dəfə işlənmişdir. “Çınqıl”, “çay”, “çap”, “çar”, “çapa-çapa”, “Çapay” sözləri həmin misralarda ardıcıl işlənməklə şeirdə nümunəvi alliterasiya yaradılmışdır.

Mətnə sözlərin heca tiplərindən də məqsədəuyğun istifadə edilmişdir. Haqqında danışılan 16 misradakı 91 sözdən 60-ı bir və ikihecalıdır. Məlumdur ki, şeirdə ahəngi yüngülləşdirmək üçün azhecalı sözlər daha faydalıdır. Digər tərəfdən, həmin mətndəki hecaların çoxu açıqdır. Açıq hecalar öz melodikliyi ilə şeirin bədii təsir gücünü artıran amillərdən hesab olunur.

Şeirdə bu şəkildə ahəng qanununun, səsartımı, səsdüşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, vurğu, fasilə, intonasiya məsələlərinin roluna da diqqət yetirmək olar.

Leksik təhlil. Mətnə 91 söz işlənmişdir. Bunlardan doqquzu alınmadır (Çapayev, çap, hücum, bəşər, bahar, nərə, kitab, mərd, dava). İlkin sözlər mətnin leksikasının əsasını təşkil edir. Törəmə sözlərə az təsadüf edilir (daşlı, dönməzin, gələcək), “çapmaq” sözü “at çapmaq”, “hücum keçmək”, “qələbə qazanmaq” kimi müxtəlif mənalarda işlənmişdir. “Dönməz” xaraktercə möhkəm olan, iradəli, əqidəsindən dönməyən, düşməyə baş əyməyən mənalarında işlənməklə Çapayevin şəxsiyyətini səciyyələndirir.

“Canavar” sözü də öz həqiqi mənasında (heyvan adı) işlənmişdir. Çar qoşunlarının yırtıcı, vəhşi təbiətini obrazlı ifadə etmək üçün şair “çar qoşunlarını” əvəzində “çar canavarlarını” işlətməmişdir. Yaxud “Bu dönməzin nərəsindən” birləşməsində “nərə” sözü güc, qüvvət rəmzi ifadə etmək məqsədilə işlənmişdir və bədii ədəbiyyatın dili üçün xarakterik olan metaforlardır. 16-cı misrada güclü poetik müqayisə vardır.

Mətnə əsas yeri ümumişlək sözlər tutur, başqa söz qruplarına az təsadüf edilir. 4-cü misradakı “bəşərin baharı” birləşməsində “bəşər” və “bahar” sözləri metaforik mənada olub, yüksək emosionallığa, obrazlılığa malik poetik vahidlərdir; “çar” və “qılınc” sözləri tarixizmlərdir. 5-ci misrada şəxsləndirmə vardır: “Yol veriniz Çapaya, meşələr, çöllər, çaylar”, “Qoşulur bu hücumda ona bütün el, oba” misrasında “el”, “oba” sözləri sinonim kimi işlənmişdir. “Sağ çöl, sol çöl, arxa çöl...” misrasında “sağ”, “sol” sözləri tam, “sağ” – “arxa”, “sol” – “arxa” sözləri nisbi antonimlərdir.

Frazeoloji təhlil. Mətnə bir sıra frazeoloji vahidlər işlənmişdir. “Bəşərin baharı”, “yol veriniz”, “Çapay keçir hücumu”, “gələcək günlərin səhərinə yol açaq”, “geri dönmək”. Burada “yol veriniz”, “Çapay keçir hücumu” (hücumu keçmək), “yol açaq” ifadələri xalq tərəfindən yaradılmış olduğundan məcazi və frazeoloji vahiddir. “Bəşərin baharı”, “gələcək günlərin səhəri” ifadələri isə ancaq bu mətnə işləndiyinə görə xüsusi frazeoloji vahidlərdir, metaforik ifadələrdir. İnsanların gələcək xoş, firavan, azad həyatı “bəşərin baharı”, “gələcək günlərin səhəri” birləşmələri ilə – sinonim obrazlı vahidlərlə ifadə olunmuşdur.

Morfoloji təhlil. Mətnə işlənən 91 sözün 42%-ni isim, 24%-ni feil, 13%-ni əvəzlilik, 7%-ni zərf, 5%-ni sifət, 3%-ni ədat, 2%-ni qoşma, 1%-ni bağlayıcı təşkil edir. Buradan göründüyü kimi, isimlər çox böyük üstünlüyə malikdir.

“Çapayev” sözü xüsusi, qalan isimlər ümumidir. Mətnə işlənmiş 47 isimdən 25-i konkret, 12-si mücərrəd, 37-si tək, 10-u cəm isimdir. İsmın bütün hal şəkilçilərindən istifadə edilmişdir. “Keçib biçir çöllərdə çar canavarlarını” misrasında “çar” ismi formal cəhətdən şəkilçi qəbul etməsə də, daxilində (“çarın canavarlarını”) qeyri-müəyyən yiyəlik haldadır. “Geri dönmək Çapayın yox dava kitabında” misrasındakı “dava” ismində iki şəkilçi – hal və III şəxs təkin mənsubiyyət şəkilçisi ixtisar olunmuşdur. Əslində, birləşmə “Çapayevin davasının kitabında” şəklindədir.

Mətnə feilin əmr şəklindən bir poetik forma kimi istifadə olunmuşdur. Çapayevin qəhrəmanlığına yüksək rəğbət, xoşbəxt gələcəyə inam hissini, Çapayevin göstərdiyi şəxsi igidlik və qəhrəmanlığının ümumxalq mübarizəsi ilə əlaqəsini daha obrazlı və poetik dillə ifadə etmək üçün feilin əmr şəklindən ustalıqla istifadə edilmişdir (yol veriniz, titrəsin, çap, doğsun, çapın, çapım, çapaq, yol açaq). Bu cür feillər şeirə nikbin ruh, qəhrəmanlıq pafosu gətirir.

Sintaktik təhlil. Mətnə sərbəst söz birləşmələrinin müxtəlif növləri işlənmişdir. Ancaq ən çox işlənən I növ təyini söz birləşmələridir. Həmin birləşmələr (cinqil daşlı çaylar, bütün el, bu dönməz, bu mərd, ucsuz-bucaqsız çöllər, qandan yaranma bir göl) qəhrəmanın xarakteri, döyüş səhnələri, döyüş şəraitinə haqqında oxucuda obrazlı təsəvvür yaradır. Bu birləşmələrin tərəflərini təşkil edən vahidlər müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olub yanaşma yolu ilə əlaqələnmişdir. Mətnə uzlaşma əlaqəli sözlərin bəzən hər iki tərəfi işlənmiş (o çapsın, mən çapım, son çap, biz də çapaq, o görür, saraylar titrəsin), bəzən isə əsas tərəf ixtisar edilmişdir (Çap, gələcək günlərin səhərinə yol açaq). Şeirdə xəbərin sintaktik ifadəsi (sağ çöl, sol çöl, hər tərəf çöl...) poetik sadalamalara imkan verir.

Şeirdə idarə əlaqəsinin köməyi ilə müxtəlif hal, vəziyyət, hərəkət və obyektin təsviri verilmişdir (çayları çapa-ça-

pa, biçir çöllərdə, çar canavarlarını biçir, ona qoşulur, bəşərin baharını, titrəsin nərəsindən, qılıncını görmək istəməz, çap çaylardan, gələcək günlərin səhərinə yol açaq və s.)

Bu birləşmələrdə əsas tərəflərin (çapa-çapa, biçir, qoşulur, baharı, titrəsin, görmək istəməz, yol açaq) tələbi ilə asılı tərəflər müəyyən hallara düşmüşdür.

Şəxs adlarının təhlili. Mətnə “Çapayev”, “Çapay” sözləri xüsusi isim kimi işlənmişdir. Çapayev xalq qəhrəmanıdır.

S.Rüstəm bu xalq qəhrəmanının canlı obrazını yara-darkən ümumxalq məhəbbətinin ifadəsi kimi ona Çapay adını vermişdir.

*Çapay keçir hücumə
Yel kimi cuma-cuma.
Çap çaylardan, Çapayım,
Doğsun günəşim, ayım.*

Şair “Çapayev” sözü ilə həmahəng səslənən “çap” feilini yanaşı işlətməklə (Çapayev çapa-çapa, çap çaylardan, Çapayım və s.) Çapayevin xarakterindəki qəhrəmanlıq keyfiyyətlərini vuruşmaq, qalib gəlmək mənaları ilə əlaqələndirmişdir.

6.02. BÜTÖV ƏSƏRİN KOMPLEKS TƏHLİLİ

Kompleks lingvistik təhlil üçün ancaq kiçikhəcmli əsərləri götürmək olar. Yalnız belə olduqda əsərin bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmək mümkündür. İrihəcmli əsərin auditoriya şəraitində təhlili imkan xaricindədir. Bütöv əsərin kompleks təhlilində həm nəsr, həm dram əsərlərindən, həm də şeirdən istifadə etmək olar.

a) Nəzm əsərlərinin lingvistik təhlili

Nəzm əsərlərinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Nəsr və dram əsərlərindən fərqli olaraq, burada bədii dil vasitələri daha fəal şəkildə əsərin ideyasına uyğun işlənir. Şeirir ilk misrasından sonuncu misraya qədər fonetik, leksik, frazeoloji, qrammatik qanunauyğunluqlar bir-biri ilə çuğlaşaraq əsərin əsas ideyasının yüksək poetik dillə ifadə olunmasına xidmət edir.

Bu cəhətdən S.Vurğunun "Azərbaycan" şeirini nəzərdən keçirək.

- I.** 1. *Çox keçmişəm bu dağlardan,*
 2. *Durna gözlü bulaqlardan;*
 3. *Eşitmişəm uzaqlardan*
 4. *Sakit axan arazları,*
 5. *Sınamışam dostu, yarı...*
- II.** 6. *El bilir ki, sən mənimsən,*
 7. *Yurdum, yuvam, məskənimсэн,*
 8. *Anam, doğma vətənimсэн!*
 9. *Ayrılarımı köniл candan?*
 10. *Azərbaycan, Azərbaycan!*

Səslər	Neçə dəfə işlənmişdir	İşləklik dərəcəsi
1	2	3
A	70	məhsuldar
B	14	adi
C	9	adi
Ç	32	məhsuldar
D	13	adi
E	8	adi
Ə	32	məhsuldar

1	2	3
F	1	az
G	7	adi
Ğ	2	az
H	1	az
X	5	az
I	19	məhsuldar
İ	21	məhsuldar
J	–	işlənməmişdir
K	4	az
Q	6	adi
L	25	məhsuldar
M	17	məhsuldar
N	30	məhsuldar
O	11	adi
Ö	13	adi
P	16	məhsuldar
R	33	məhsuldar
S	13	adi
Ş	5	az
T	4	az
U	13	adi
Ü	7	az
V	4	az
Y	16	məhsuldar
Z	7	adi

- III.** 11. *Mən bir uşaq, sən bir ana,*
12. *Odur ki, bağlıyam sana;*
13. *Hankı səmtə, hankı yana*
14. *Hey uçsam da, yuvam sənsən,*
15. *Elim, günüm, obam sənsən!*
- IV.** 16. *Fəqət səndən gen düşəndə,*
17. *Ayrılıq məndən düşəndə,*
18. *Saçlarıma dən düşəndə*
19. *Boğar aylar, illər məni,*
20. *Qınamasın ellər məni.*
- V.** 21. *Dağlarının başı qardır,*
22. *Ağ örpəyin buludlardır,*
23. *Böyük bir keçmişin vardır;*
24. *Bilinməyir yaşın sənin,*
25. *Nələr çəkmiş başın sənin.*
- VI.** 26. *Düşdün uğursuz dillərə,*
27. *Nəhs aylara, nəhs illərə.*
28. *Nəsillərdən-nəsillərə*
29. *Keçən bir şöhrətin vardır;*
30. *Oğlun, qızın bəxtiyardır...*
- VII.** 31. *Hey baxıram bu düzlərə,*
32. *Ala gözlü gündüzlərə,*
33. *Qara xallı ağ üzlərə*
34. *Könül istər şeir yazsa,*
35. *Gəncləşirəm yazsa-yazsa.*
- VIII.** 36. *Bir tərəfin bəhri-Xəzər,*
37. *Yaşılbaş sonalar gəzər;*
38. *Xəyalın dolanar gəzər,*
-

39. *Gah Muğanı, gah Eldarı,*

40. *Mənzil uzaq, ömür yarı!*

- IX.** 41. *Sıra dağlar, gen dərələr,*
42. *Ürək açan mənzərələr...*
43. *Ceyran qaçar, cüyür mələr,*
44. *Nə çoxdur oylağın sənin,*
45. *Aranın, yaylağın sənini!*

- X.** 46. *Keç bu dağdan, bu arandan,*
47. *Astaradan, Lənkərandan.*
48. *Afrikadan, Hindistandan*
49. *Qonaq gəlir bizə quşlar,*
50. *Zülm əlindən qurtulmuşlar.*

- XI.** 51. *Bu yerlərdə limon sarı,*
52. *Əyir, salır budaqları;*
53. *Dağlarının dümağ qarı*
54. *Yaranmışdır qarlı qışdan,*
55. *Bir səngərdir yaranışdan.*

- XII.** 56. *Lənkəranın gülü rəng-rəng*
57. *Yurdumuzun qızlarıtək.*
58. *Dəmlə çayı, tök ver görək,*
59. *Anamın dilbər gəlini!*
60. *Yadlara açma əlini.*

- XIII.** 61. *Sarı sünbül bizim çörək,*
62. *Pambığımız çiçək-çiçək,*
63. *Hər üzümdən bir şirə çək,*
64. *Səhər-səhər acqarına,*
65. *Qüvvət olsun qollarına.*

- XIV.** 66. *Min Qazaxda köhlən ata,*
67. *Yalmanına yata-yata,*
68. *At qan-tərə bata-bata,*
69. *Göy yaylaqlar belinə qalx,*
70. *Kəpəz dağdan Göy gölə bax.*
- XV.** 71. *Ey azad gün, azad insan,*
72. *Doyunca iç bu bahardan!*
73. *Bizim xallı xalçalardan*
74. *Sər çinarlar kölgəsinə,*
75. *Alqış günəş ölkəsinə!*
- XVI.** 76. *Könlüm keçir Qarabağdan,*
77. *Gah bu dağdan, gah o dağdan.*
78. *Axşamüstü qoy uzaqdan*
79. *Havalansın Xanın səsi,*
80. *Qarabağın şikəstəsi.*
- XVII.** 81. *Gözəl Vətən! Mənan dərin,*
82. *Beşiyisən gözəllərin!*
83. *Aşıq dəyər sərin-sərin,*
84. *Sən günəşin qucağısan,*
85. *Şeir, sənət ocağısan.*
- XVIII.** 86. *Ölməz könül, ölməz əsər,*
87. *Nizamilər, Füzulilər!*
88. *Əlin qələm, sinən dəftər,*
89. *De gəlsin hər nəyin vardır,*
90. *Deyilən söz yadigardır.*
- XIX.** 91. *Bir dön bizim Bakıya bax,*
92. *Sahilləri çıraq-çıraq,*
93. *Buruqları hayqıraraq*
-

94. *Nəmə salır boz çöllərə,*
 95. *İşıqlanır hər dağ, dərə.*

- XX.** 96. *Nazlandıqca sərin külək*
 97. *Sahillərə sinə gərək,*
 98. *Bizim Bakı – bizim ürək!*
 99. *İşıqdadır qüvvət sözü,*
 100. *Səhərlərin ülkər gözü.*

- XXI.** 101. *Gözlə Vətən! O gün ki sən*
 102. *Al bayraqlı bir səhərdən*
 103. *İlham aldın... yaradım mən,*
 104. *Gülür torpaq, gülür insan,*
 105. *Qoca Şərqin qapısısan!*

Şeir 1935-ci ildə yazılmışdır. Bütün varlığı ilə vətəninə, elinə bağlı olan şairin böyük vətənimizin keçmişindən və bugününədən aldığı dərin təəssüratın nəticəsi kimi meydana çıxan bu əsər həm yüksək ideya-siyasi məzmunu, həm də kamil bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Ana vətəni sevmək, onun hər qarış torpağına, daşına, mənəvi sərvətinə, maddi-mədəniyyət abidələrinə sonsuz məhəbbət şeirin əsas ideyasını təşkil edir.

Əsərin ideyası. "Azərbaycan" şeirinin məzmunu çoxplanlıdır. Burada yalnız Azərbaycanın füsunkar təbiətinin təsviri verilməmiş, xalqımızın tarixi keçmişi (VI bənd), bugünkü xoşbəxt həyatı (XV bənd), parlaq gələcəyi (XX bənd), azad, şən, firavan həyatımızla keçmiş dünyanın müqayisəsi (X bənd) qüdrətli sənətkar qələmi ilə təsvir edilmişdir. S.Vurğunun yaradıcılığında təbiət və cəmiyyətə nikbin münasibət yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Həmin münasibət bu şeirdə də ana xətti təşkil edir. 21 bənddən ibarət bu şeirin hər bir

bəndi, hər misrası bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. I-VI bəndlərdə şair simvolik surət kimi yaratdığı Azərbaycanla sanki üz-üzə dayanaraq onunla “ana-bala” kimi söhbət edir, ürək sözlərini ona çatdırır. Sonra bir anlığa ana torpağın ucsuz-bucaqsız düzlərini, sıra dağlarını, “ürəkaçan mənzərələri”ni seyr edir (VII–IX bəndlər). Şair yurduumuzun bərəkətli çöllərində zəhmətkeş insanların yetişdirdiyi bol məhsul (IX–XIII bəndlər), sehrli ilmələri ilə dünyaya səs salan Azərbaycan xalqları (XV bənd), Bakı nefti (XIX bənd) haqqında fəxrlə söhbət açır; Azərbaycanı dünya ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan Nizami, Füzuli kimi ölməz dühalar yetirən “şair, sənət ocağı” kimi səciyyələndirir (XVII–XVIII bəndlər). Şeirin sonuncu bəndi ilə bütün bu deyilənlərə yekun vurulur.

Əsərin quruluşu və kompozisiyası. Şeir Azərbaycan aşiq şeirinin ən geniş yayılmış səkkizlik – gəraylı formasına uyğun yazılmışdır. Hər misra 8 hecadan, hər bənd 5 misradan qurulmuşdur. Beləliklə, 21 bənd bir-biri ilə məzmunca bağlanaraq bütöv, tamamlanmış bir əsər əmələ gətirmişdir.

Hər bənddə əvvəlinci üç misra bir qafiyələnir, sonuncu iki misra isə bir-biri ilə həmqafiyə olur: *aaabb*.

Şeiri quruluşca bir neçə hissəyə ayırmaq olar: I bənd proloq təsiri bağışlayır. Yəni hadisələrin təsviri üçün bu bənd zəmin hazırlayır. “El bilir ki, sən mənimsən” misrası ilə şeirin birinci hissəsi başlayır. Burada şair, deyildiyi kimi, sanki Azərbaycanla üz-üzə dayanıb söhbət edir. Bu cür söhbət II–VI bəndlərdə də gedir. Bu hissəni şərti olaraq I hissə adlandırmaq olar. Şeirin II hissəsi VII bənddən başlanır, XX bənddə qurtarır. Bu hissədə şair Azərbaycanın gözəl təbiət mənzərələrindən bədii lövhələr yaradır və xalqımızın belə gözəl bir məkanda yetişdirdiyi maddi və mənəvi sərvətlərdən söhbət açır. Şeirin XXI bəndi epiloq təsiri bağışlayır. Deməli, şeir quruluşca proloq (I bənd), I hissə

(II–VII bəndlər), II hissə (VII–XX bəndlər) və epiloqdan (XXI bənd) ibarətdir.

1) *Orfoepik və fonetik xüsusiyyətlər*. Şeir oxunuşunda səslərin düzgün tələffüzünə diqqət yetirmək vacibdir. Əks halda şeirin məzmununa və bədiiliyinə xələl gələr.

*Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan,
Eşitmişəm uzaqlardan...*

Bu misradakı “dağlardan”, “bulaqlardan”, “uzaqlardan” həm qafiyə sözləridir. Həmin sözlərin kökü “dağ”, “bulaq”, “uzaq”dır. Əgər biz “bulaq” və “uzaq” sözlərinin sonundakı səsi yazıldığı kimi tələffüz etsək, düzgün tələffüz qaydalarını pozmuş olarıq, həm də qafiyələr zəifləyər. Ona görə də *q* səsi olduğu kimi *yox*, *ğ* və *x* səslərinin məxrəcinə uyğun tələffüz olunmalıdır – **bula[ğ]lardan//bula[x]lardan, uza[ğ]lar-dan//uza[x]lardan**.

III bənddə “Odur ki, bağliyam sana” misrasındakı “sana” sözü yazıldığı kimi deyil, “sa [ne] a” şəklində tələffüz olunmalıdır. Türk dillərinin fonetik quruluşunda sağır N [ŋ] səsi mövcuddur. Həmin bənddəki “Hankı səmtə, hankı yana” misrasında “hankı” sözü, əslində, “hansı” formasında işlənməli idi. Həmin forma dialekt təsirinə məruz qalmışdır. Çünki dilimizin fonetik quruluşunda *s > k* əvəzlənməsi mövcud deyildir. IV bənddə:

*Fəqət, səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə, –*

misralarında da “səndən” və “məndən” sözlərindəki çıxışlıq hal şəkilçisi (*-dən*) *-nən* formasında tələffüz olunmalıdır. Burada dilimizin fonetik quruluşu üçün xarakterik olan səs uyuşması baş verir (mə-nən, sən-nən).

Şeirdə vurğu, fasilə, intonasiya kimi fonetik elementlərə diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, X bənddə:

*Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar, –*

misraları bütöv bir cümlə təşkil edir (zülm əlindən qurtulmuş quşlar bizə qonaq gəlir). Ona görə də “qurtulmuşlar” sözündə vurğunu düzgün işlətməməklə leksik və qrammatik məna da dəyişir. Əslində, həmin söz feili sifət kimi işlənmiş və substantivləşmişdir. Ona görə də vurğu sözün son hecasında işlənir (qurtulmuşlar). Əgər feilin xəbər şəkli kimi işlənsə idi, vurğu sözün 3-cü hecasına düşməli idi (qurtulmuşlar).

Həmin bənddə fasilə də mənanın düzgün başa düşülməsində mühüm rol oynayır.

*Keç bu dağdan, bu arandan,
Astaradan, Lənkərandan.
Afrikadan, Hindistandan
Qonaq gəlir bizə quşlar,
Zülm əlindən qurtulmuşlar.*

İkinci misranın sonunda bütöv fasiləni nöqtə işarəsi göstərir. Tələffüzdə ikinci misranın sonunda bütöv fasilə etmək vacibdir. Əks halda məna tamamilə dəyişə bilər (*bu haqda əvvəl danışılıb, “Linqvistik təhlil texnikası” bəhsinə bax*).

2) Leksik xüsusiyyətlər. Şeirin dilində 330-a qədər leksik vahid (söz) işlənmişdir. Bunlardan, demək olar ki, 99 faizi ümumişlək sözlərdir. Birinci bənddəki:

*Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan **arazları**, –*

misrasında “arazları” sözünün kökü Araz çayının adındandır. Şair “Araz” xüsusi ismini ümumi söz halına (arazları) salaraq işlətməmişdir.

Şeirin leksikasının 9,5 faizini alınma sözlər təşkil edir. Lakin bu alınmalar da, demək olar ki, ümumxalq Azərbaycan dili sözləri içərisində qaynayıb-qarışmış, milliləşmişdir. Məsələn, *sakit, dost, nəsil, bəxtiyar, şeir, xəyal, ömür, ceyran, zülm, limon, bahar, çinar, sikəstə, məna, qələm, dəftər, sahil, nəbə, qüvvət, ülkər, vətən, ilham, insan* və s. sözlər bu qəbildəndir.

Şair sözün məna qruplarından məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn, “*Sınamışam dostu, yarı*”, “*Yurdum, yuvam məskənimсэн*”, “*Elim, günüm, obam sənsən*”, “*Şeir, sənət ocağı-san*”, “*Hankı səmtə, hankı yana*” misralarında işlənmiş sinonim sözlər fikrin daha dəqiq ifadəsinə xidmət edir.

Şeirdə antonim sözlərin müxtəlif tipləri işlənmişdir. Məsələn, “*Mən bir uşaq, sən bir ana*”, “*Oğlun, qızın bəxtiyardır*”, “*Qara xallı ağ üzlərə*”, “*Mənzil uzaq, ömür yarı*”, “*Sıra dağlar, gen dərələr*”, “*Aranın, yaylağın sənin*”, “*Gah bu dağdan, gah o dağdan*” misralarında *mən-sən, uşaq-ana, oğlun-qızın, qara-ağ, uzaq-yarı, dağlar-dərələr, aranın-yaylağın, bu-o* sözlərini işlətməklə şair bədii təzadlar yaratmışdır.

Şair məcazlardan da sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Fikrin rəngarəng ifadəsi S.Vurğun yaradıcılığı üçün tipik və xarakterikdir. Məhz şairin əsərlərinin yüksək poetik təsir bağışlamasının bir səbəbi də budur. Məsələn, aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

“*Durna gözlü bulaqlardan*”;

“*Anam, doğma vətənimсэн*”;

“*Mən bir uşaq, sən bir ana*”;

“*Hey ucsam da, yuvam sənsən*”;

“*Saçlarıma dən düşəndə*”;

"Boğar aylar, illər məni";
" Ağ örpəyin buludlardır";
"Nələr çəkmiş başın sənin
"Ala gözlü gündüzlərə";
"Xəyalın dolanır, gəzir";
"Ey azad gün, azad insan";
"Doyunca iç bu bahardan";
"Könlüm keçir Qarabağdan";
"Beşiyisən gözəllərin";
"Sən günəşin qucağısan";
"Şeir, sənət ocağısan";
"Ölməz könül, ölməz əsər";
"Əlin qələm, sənən dəftər";
"Buruqların hayqıraraq";
"Nərə salır boz çöllərə";
"Nazlandıqca sərin külək";
"Səhərlərin ülkər gözü";
"Gülür torpaq, gülür insan";
"Qoca Şərqin qapısısan".

Bəzən bu misrada eyni söz iki cür – həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənmişdir. Məsələn, "Ey azad gün, azad insan" misrasında "azad gün" dedikdə "azad" sözü məcazlaşır, azad insan" dedikdə "azad" sözü həqiqi mənada başa düşülür. Yaxud "Gülür torpaq, gülür insan" misrasında "gülür torpaq" məcazi mənada, "gülür insan" həqiqi mənada işlənmişdir.

3) Onomastik xüsusiyyətlər. Şeirdə bir sıra onomastik vahidlər işlənmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: *Azərbaycan, bəhri-Xəzər, Muğan, Eldar, Astara, Lənkəran, Afrika, Hindistan, Qazax, Kəpəz dağı, Göy göl, Qarabağ, Nizamilər, Füzulilər, Bakı, Şərq.*

Göründüyü kimi, burada 17 onomastik vahid işlənmişdir.

Bunları diqqətlə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, şair bu xüsusi sözləri şeirə təsadüfi, necə gəlmişdi daxil etməmişdir. Hər bir onomastik vahiddən bədii təsvir və ifadə vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Şeirdə “Azərbaycan” toponimi yalnız sırf yer adı deyil, həm də “qoca Şərqi qapısı”, “şeir, sənət ocağı”, “günəş ölkəsi”, “gözəl Vətən”, “günəşin qucağı”, “gözəllərin beşiyi” və s. kimi səciyyələndirilmişdir. Deməli, “Azərbaycan” toponimi bir sıra əlavə mənalarda işlənmişdir.

Şair “Bir tərəfin bəhri-Xəzər, Yaşılbaş sonalar gəzər” dedikdə Xəzər hidroniminin sadəcə adını çəkmir; onun yurdumuza, xüsusilə Bakıya bir gözəllik verdiyini xatırladır. Muğan, Eldar toponimləri şeirdə yurdumuzun qədim tarixinin timsalı kimi verilmişdir. Astara, Lənkəran toponimləri həm yurdumuzun subtropik iqlimə malik mənzərəli yer adları kimi, həm də ictimai bərabərsizlik və zülmə dolu olan Afrika və Hindistanla qarşılaşdırılan ölkə kimi, azad və xoşbəxt həyat sürən insanların məskəni kimi şeirə daxil olmuşdur. Şair Qazaxı köhlən atların məskəni, Qarabağı musiqinin beşiyi kimi səciyyələndirərək Qazax, Qarabağ toponimlərindən yerində istifadə etmişdir. Məşhur Azərbaycan müğənnisi Xan Şuşinski musiqimizin əsl ustası, bilicisi kimi “Havalansın Xanın səsi, Qarabağın şikəstəsi” misralarında yada salmışdır.

Nizami və Füzuli Azərbaycan klassik ədəbiyyatının ölməz dühələri. Şair ömrü boyu onların yaradıcılıqlarından bəhrələnmişdir. Ona görə də S.Vurğun:

*Ölməz könül, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər, –*

misralarında konkret olaraq XII və XVI əsrlərdə yaşamış-yaratmış Nizami və Füzulini deyil, ümumiyyətlə, bütün Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərini nəzərdə tutur.

4) Frazeoloji xüsusiyyətlər. Şeirdə bir sıra frazeoloji məzmunlu vahidlər işlənmişdir. Bu vahidlərin çoxu S.Vurğunun özünə məxsusdur. Şairin yaratdığı xüsusi frazeoloji vahidlər şeirdə yüksək obrazlılıq kəsb edir. Məsələn, “durna gözlü bulaq”, “Ayrılıq məndən düşəndə”, “Səndən gen düşəndə”, “Yadlara açma əlini”, “Nərə salır boz çöllərə”, “ilham aldın”, “Saçlarıma dən düşəndə”, “Nələr çəkmiş başın sənin”, “ala gözlü gündüz”, “xəyalım dola-nar gəzər”, “ürəkaçan mənzərə”, “azad gün”, “doyunca iç bu bahardan”, “günəş ölkəsi”, “mənan dərin”, “aşıq deyər sərin-sərin”, “günəşin qucağı”, “şeir, sənət ocağı”, “ölməz könül, ölməz əsər”, “əlin qələm, sinən dəftər”, “nazlandıq-ca sərin külək”, “səhərlərin ülkər gözü”, “gülür torpaq” və s. şairin bu şeirdə yaratdığı xüsusi ifadələr – frazeoloji vahidlərdir. Həmin frazeoloji vahidlərin tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi öz həqiqi mənalarından uzaqlaşaraq məcazlaşmış, bir qismi isə həqiqi mənada işlənmişdir. Məsələn, “durna gözlü bulaq” ifadəsində “durna” və “göz” sözləri məcazi, “bulaq” həqiqi mənada işlənmişdir. Durnanın gözü olduqca şəffaf və parlaq olur. Şair bulaq suyunun şəffaf və duruluğunu durna gözü ilə bənzədir. “Ala gözlü gündüz” ifadəsində “ala” və “göz” sözləri məcazi, “gündüz” həqiqi mənada işlənmişdir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji vahidlər şeiri ətə, qana gətirir, onun bədii dəyərini, emosionallığını daha da artırır.

5) Qrammatik xüsusiyyətlər. Şeirin dilini morfoloji cəhətdən araşdırdıqda məlum olur ki, təxminən 340 qrammatik-morfoloji vahiddən 47 faizi (157-si) isim, 12 faizi (38-i) sifət, 0,8 faizi (3-ü) say, 11 faizi (35-i) əvəzlilik, 17 faizi (58-i) feil, 5 faizi (17-si) zərf, 8,5 faizi (30-u) köməkçi nitq hissəsidir. Şeirin dilində isimlərdən istifadə meylliylə yanaşı, isimləşmə də çox güclüdür. Çox vaxt başqa nitq hissələri də isimə məxsus qrammatik şəkilçilər qəbul etmişdir. Məsələn,

“Eşitmişəm uzaqlardan” misrasında “uzaq” sifəti *-lar* cəm və *-dan* hal şəkilçilərini qəbul etmişdir. Misraların, cümlələrin əksəriyyəti feilsizdir; ismi xəbər üstünlük təşkil edir.

Sözlərin sıralanması cəhətdən də şeirin səciyyəvi qrammatik xüsusiyyətləri vardır. Əksər cümlələrdə xəbər əvvəldə işlənmişdir. Məsələn:

“Eşitmişəm uzaqlardan”;
“Sınamışam dostu, yarı”;
“Ayrılarımı könül candan”;
“Odur ki, bağlıyam sana”;
“Boğar aylar, illər məni”;
“Qınamasın ellər məni”;
“Bilinməyir yaşın sənin”;
“Nələr çəkmiş başın sənin”;
“Düşdün uğursuz dillərə ”

və s. cümlə-misralar əslində belə olmalı idi:

“Uzaqlardan eşitmişəm”
“Dostu, yarı sınamışam”;
“Könül candan ayrılarımı”;
“Odur ki, sana bağlıyam”;
“Aylar, illər məni boğar”;
“Ellər məni qınamasın”;
“Sənin yaşın bilinməyir”;
“Sənin başın nələr çəkmiş”;
“Uğursuz dillərə düşdün”.

Aydın həqiqətdir ki, söz sırası bu cür qurulsaydı, əsərin şeirliyi, bədiiilik və ideya-estetik keyfiyyətləri son dərəcə zəifləyərdi.

b) Nəsr əsərlərinin lingvistik təhlili. Bütöv nəsr əsərlərinin kompleks şəkildə lingvistik təhlilində məqsəd müəyyən bir dövrdə yaşamış yazıçının hər hansı bir əsəri əsasında ədəbi dilə münasibətini, fərdi dil xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməkdən, leksik, frazeoloji, semantik və qrammatik cəhətdən dilə gətirdiyi yenilikləri aşkar etməkdən ibarətdir. Bu cəhətdən bütöv nəsr əsərinin dilinin lingvistik təhlili zəngin material verir. Dediklərimizi aydınlaşdırmaq üçün C.Məmmədquluzadənin “İki alma” hekayəsinin bütöv lingvistik təhlili maraqlı olar.

“Axşam vaxtları gəzməyə çıxanda hərdənbir balaca oğlumu da yanımcı aparıram. Bu dəfə də apardım.

Və hamıdan balaca oğlum ilə gəzməyə gedəndə hərdənbir ittifaq düşür ki, ona yeməli şey də alıram ki, məndən razı qalsın. Bu dəfə də balaca oğlum dükanlarda düzülmüş naz-neməti görəndə məndən yeməli bir şey istədi. Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır və lakin bunu da demirəm ki, heç bir vaxt almaq lazım deyil. Ancaq bu dəfə heç bir zad almaq istəmirdim; o səbəb ki, cibimdə çox pulum yox idi. Və bir də istəmədim ki, uşağım hər dəfə bazara çıxanda dadamalı öyrənsin.

Bir qədər dolandıq, sonra yolumuz dərya kənarına düşdü. Amma oğlumu da bidamağ görürdüm. Çün təbiiyə öz qaydasında, uşağın öz təbiəti – bu da öz qaydasında. Və onunçün də çox inad etməmək babətindən dərya kənarında tabağa düzülmüş meyvələrdən iki şahıya iki dənə yaxşı qırmızı alma aldım və ikisini də verdim oğluma. Hərçənd oğlum almaları məndən aldı, amma gördüm ki, könülsüz aldı. Mən ondan bidamağlığının səbəbini soruşmadım; çünki səbəbi aşkar idi. Bazarda bir az bundan qabaq o məndən iki şey istədi, heç birini almadım; bir Carco qovunu istədi – almadım, sonra da nəmsə qənnadı dükanının qa-

bağından keçəndə şüşənin dalına düzülmüş rəngarəng konfet və şirniyyatdan istədi – almadım.

Oğlum nə dərəcə məndən narazı imiş ki, mən almaları ona verəndən sonra da genə bir söz danışmaq istəmədi və mən ona verdiyim suallara meyilsiz cavab verirdi.

Dəxi onu belə qaşqabaqlı görəndə mən özüm də bidamağ oldum və Azərneft idarəsinin qabağında duran tramvay vaqonlarının birinə oğlumu qalxıxdım və özüm də mindim ki, gələk evimizə.

Vaqonda hələ bizim ikimizdən başqa heç kəs yox idi. Oğlum boyda bir yetim rus uşağı cır-cındır içində, üz-gözü qapqara, çirkli və iyrənc, gəldi durdu qabağımızda və məndən bir qəpik pul istədi.

Cibimdə ancaq bir abbası gümüş pul var idi. Mən uşağa bir söz demədim ki, keçib getsin. Bir neçə minik arvad və kişi vaqona girdilər və sağımızda, solumuzda yer tutdular. Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə də, dilənçiyə pul vermək lazımdı, ya lazım deyilmi məsələsi məni başladı məşğul etməyə; hər kəs nə deyir desin, ancaq dilənçi uşağa heç bir şey verməmək mənim xoşuma gəlmədi. Buradan ona işarə etmirəm ki, mən heç bir dilənçiyə yox demərəm; çünki ola bilər ki, bir para filosofların dilənçiyə pul vermək, onu bədbəxt etmək sifəti bəlkə mənə də sirayət edibdir. Ancaq sözüün həqiqəti budur ki, bugünkü dilənçi uşağa bir qəpik verməməyim məni burada xarab etdi; o səbəbə xarab etdi ki, haman dilənçi uşaq yaşda mənim atalı və analı oğlum, əyni-başı təzə, qarnı tox, bu saat burada mənim sağ tərəfimdə məndən incimiş oturmuşdu ki, niyə mən ona konfet almadım, ancaq iki alma aldım.

Vaqonumuz hərəkət edib gedəndə akoşkanın dalından gördüm ki, haman dilənçi uşaq yerdə durub, bir qırmızı almanı ağzına basıb gəmərtləyir. Qabaqca bir şey duymadım; amma haman

dəqiqə yanımdakı oğlumun almaları yadıma düşdü və çöndüm uşağa tərəf. Oğlum gülə-gülə mənə yavaşca bunu dedi:

— Dədə, almanın birini verdim dilənçi uşağa.

Bir dənə qırmızı alma öz-özlüyündə bir şey deyil, onun qiyməti iki qəpikdir və yeyib qurtarandan sonra heç bir şeydir. Amma mənəvi işlərdə bir almanın dəyəri ola bilər çox böyük olsun. O qədər yüngüllük və könül xoşluğu ki, burada iki qəpiklik almadan mənə gəlib çatdı, nəhayət dərəcədə idi.

Filosofiya aləminə gəldikdə, qeyriləri dilənçiyə küçədə iana verməyi nə cür başa düşürlər düşsünlər və insaniyyət mütəxəssisləri bu məsələni nə tövə həll edirlər etsinlər, ancaq mənim bu balaca oğlum iki almasının birini bir yetim uşağa verdi.

Və ola bilsin ki, oğlum da yekələndən sonra, bir para alimlərin “küçədə dilənçiyə iana verməyiniz” nəsihətini eşidəndən sonra onları küçədə görəndə mənim kimi üz çöndərəcəkdir. Ancaq hələ ki indi oğlum bu işləri başa düşür və onunçun da iki almanın birini yetim uşağa verir”.

1. Əsərin ideyası. Əsər uşaqların tərbiyəsi məsələsinə həsr olunmuşdur; mövzusu real həyat hadisəsi əsasında qələmə alınmışdır. “Dilənçi uşağa pul vermək onu tufeyliliyə sövq etmək deməkdir” fikri, insan humanizmi əsərin ideyasını təşkil edir. Lakin yazıçı əsərdən çıxan bu ideyanı dolayı yolla ifadə etmişdir.

2. Əsərin quruluşu və kompozisiyası. Hadisələrin inkişaf xəttini nəzərə alaraq hekayəni bir neçə hissəyə ayırmaq olar.

Birinci hissədə atanın oğlu ilə şəhərə gəzməyə çıxması, uşaq psixologiyasının təsviri verilir. Uşaqların gəzmək, ətraf mühitlə tanışlıq meyli, mağazada vitrində, yaxud bazarda gördüyü dadlı meyvə və ya konfetlərdən yemək istəyi təsvir edilir, kiçik bir hekayədə yazıçı orijinal bir

konflikt yaratmışdır. Bu konflikt ata ilə uşağın istəyi arasında baş verir. Uşaq atasından Carco qovunu və konfet almasını tələb edir. Lakin ata bunların əvəzinə ona iki alma alır. Uşaq atadan narazı qalır: “Oğlum nə dərəcədə məndən narazı imiş ki, mən almaları ona verəndən sonra da genə bir söz danışmaq istəmədi və mənim ona verdiyim suallara da çox meyilsiz cavab verdi”.

İkinci hissədə müəllif oxucunu bir konfliktlə tanış edir. Ata tramvayda ona əl açıb pul istəyən yetim uşaqla atalı-analı böyüyən, əyni-başı təzə, qarnı tox olan öz uşağının vəziyyətini müqayisə edir. Dilənçi uşağın taleyi onu nə qədər düşündürsə də, “dilənçi uşağa pul vermək onu tufeyliliyə sövq etmək deməkdir” qənaətinə gəlir.

Üçüncü hissədə hadisələr daha da inkişaf etdirilərək kulminasiya nöqtəsinə çatdırılır. Atanın tərəddüdləri oğlunun alınan birini dilənçi uşağa verməsi ilə başa çatır.

3. Nitqin quruluşu. Hekayə birinci şəxsin dili ilə, təhkiyə üsulu ilə nəql edilir. Burada müxtəlif dil hadisələri öz əksini tapmışdır.

a) *Leksik xüsusiyyətlər.* Hekayənin leksikasında ümumişlək sözlər əksəriyyəti təşkil edir. Lakin bunlarla bərabər, əsərdə bir sıra söz qrupları işlənmişdir. Bunların içərisində dialektizmlər xüsusi yer tutur. Bu, ədibin zəngin xalq dilindən faydalanması ilə əlaqədardır. Məsələn, “*dadamal*” (öyrəncəkli), “*tabağa*” (daxıl), “*genə*” (yenə), “*akoşka*” (pəncərə), “*çöndüm*” (döndüm) sözləri dialekt leksikasına məxsusdur. Köhnəlmiş sözlərdən “*dərya*”, “*şahı*” bugünkü ədəbi dilimizdə işlənmir. Hekayənin dilində vulqar sözlər də işlənmişdir. Məsələn, “*Vaqonumuz hərəkət edib gedəndə akoşkanın şüşəsinin dalından gördüm ki, haman dilənçi uşaq yerdə durub, bir qırmızı almanı ağzına basıb gəmərt-*

ləyir” – cümləsində “almanı yeyir” əvəzinə “gəmərtləyir” sözü işlənmişdir.

Yaxud: “...oğlum da yekələndən sonra, bir para alimlərin “küçədə dilənçiyə ianə verməyiniz” nəsihətini eşidəndən sonra onları küçədə görəndə mənim kimi üz çöndərəcəkdir” cümləsində “oğlum böyüyəndə” əvəzinə “yekələndə” işlətmişdir. Şübhəsiz, əsərdə bu tipli sözlərin işlənməsi xalq dilinin təsirindən gəlir.

Hekayədə ədib özünəməxsus bir sıra terminlər işlətmişdir. Məsələn, “pedaqoq”, “psixoloq” əvəzinə “insaniyyət mütəxəssisləri”, “fəlsəfə elmi” əvəzinə “filosofiya aləmi”, “mənaəviyyatca” əvəzinə “mənaəvi işlərdə” və s.

Hekayənin dilində ədibin yaşadığı dövr üçün neologizm hesab edilən sözlər də vardır. Məsələn, “Azərneft”, “tramvay”, “vaqon”, “filosof”, “konfet” leksemləri bu tip sözlərdəndir. Bəzi söz və ifadələrin ədəbi dildəki qarşılığı vardır. Məsələn, “ittifaq düşür” (olur), “nəmsə” (alman), “bidamağ” (kefsiz), “xarab etdi” (kədərləndirdi) və s.

Bunlardan başqa, hekayənin dilini mənşəcə də təhlil etmək faydalı olardı.

b) *Semantik xüsusiyyətlər.* Yazıçı fikri daha dəqiq, qısa və bədii şəkildə ifadə etmək üçün sözlərin semantikasından məharətlə istifadə etmişdir. Məsələn, “Bu dəfə balaca oğlum dükanlarda düzülmüş nazü-neməti görəndə mənədən yeməli bir şey istədi” cümləsi əvəzinə yazıçı dükanda olan ərzaq məhsullarının ya hamısının, ya da bir qisminin adını sadalaya bilərdi. Bu, şübhəsiz, hekayənin dilini ağırlaşdırardı. Ədib “nazü-nemət” ifadəsini işlətməklə gözlənilən ağırlığı aradan qaldırmışdır.

Hekayədəki “dadamal” sözü “ələ öyrənmiş” mənasında dialektlərdə işlənir. Məsələn, adamın əlindən çörək

və ya başqa yemək alan quzuya “dadamal quzu” deyilir. Yazıçı “dadamal” sözünün mənasını eyni ilə saxlamaqla hekayəyə daxil etmişdir: “Və bir də istəmədim ki, uşağım hər dəfə bazara çıxanda dadamal öyrənsin”.

Hekayənin dilindəki bu tipli sözlərin mənasını açmaq lazımdır.

c) *Frazeoloji xüsusiyyətlər*. Hekayənin dilində bir sıra frazeoloji ifadələr işlənmişdir. Məsələn, *ittifaq düşür, razı qalsın, yolumuz düşdü, cavab verirdi, yer tutdular, fikrim getdi, xoşuma gəlmədi, yadıma düşdü, başa düşmür* və s. Bu ifadələrin hər biri iki tərəfdən ibarətdir. Bunların hamısında birinci tərəf həqiqi, ikinci tərəf məcazi mənada işlənmiş və nəticədə frazeoloji ifadələr əmələ gəlmişdir.

ç) *Qrammatik xüsusiyyətlər*. C.Məmmədquluzadənin bütün əsərlərində olduğu kimi, bu kiçik hekayəsində də “və” bağlayıcısı tez-tez izlənir. Qrammatikada bitişdirici bağlayıcı kimi tanınan “və”, adətən, həmcins üzvlər, tabesiz mürəkkəb cümlənin lərkib hissələri arasında işlənir. Hekayədə isə bəzən abzasın birinci cümləsi “və” bağlayıcısı ilə başlanır. Burada da yenə məqsəd əvvəlki cümlənin məzmununu ilə əlaqə yaratmaqdır. Ümumiyyətlə, bütövlükdə hekayənin dilində “və” bağlayıcısı 21 dəfə işlənmişdir. Bunlardan 4-ü cümlənin əvvəlində, qalanı isə həmcins üzvlər və tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasındadır.

Bəzən bir cümlədə “və” iki dəfə – həm həmcins üzvlər, həm də mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında işlənmişdir. Məsələn: “Dəxi onu belə qasqabaqlı görəndə mən özüm də bidamağ oldum və Azərneft idarəsinin qabağında duran tramvay vaqonlarının birinə oğlumu qalxıxdım və özüm də mindim ki, gələk evimizə”.

C.Məmmədquluzadənin bütün başqa bədii əsərlərində olduğu kimi, bu hekayədə də köməkçi nitq hissələri, xüsusilə qoşma və bağlayıcılar məhsuldar işlənir.

Ədibin əsərlərinin özünəməxsus sintaktik xüsusiyyətləri vardır. Bu hekayədə də həmin cəhət özünü göstərir. Əvvəla, cümlələrin əksəriyyətində cümlə üzvlərinin sırası ədəbi dil baxımından pozulur. Bu ondan irəli gəlir ki, ədibin bədii yaradıcılığında şifahi danışığa məxsus sintaktik xüsusiyyətlər əsas yer tutur. Məsələn, cümlələrdə tez-tez belə hissələrə rast gəlinir: "...mindim ki, gələk evimizə", "...ikisini də verdim oğluma", "...gəldi durdu qabağımda", "Burada mənim fikrim getdi yetimə pul verməməyimə...", "...məni başladı məşğul etməyə", "...çöndüm uşağa tərəf", "Dədə, almanın birini verdim dilənçi uşağa". Bu cümlələrdə, göründüyü kimi, xəbərlərin heç biri qrammatik norma baxımından öz yerində işlənməmişdir. Xəbərlərin bu cür işlənməsi ancaq şifahi danışığa məxsusdur.

Hekayənin dilində mürəkkəb cümlələr çox işlənir. Məsələn, aşağıdakı cümləyə nəzər salaq: "Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır və lakin bunu da demirəm ki, heç bir vaxt almaq lazım deyil". Burada mənaca bir-birinin əksinə olan iki tabeli mürəkkəb cümlə bir vahid kimi birləşmişdir. Birinci cümlə: "Mən o əqidədə deyiləm ki, hər dəfə uşaqla bazara gedəndə ona bir şey almaq lazımdır". Bu, təyin budaq cümləli mürəkkəb cümlədir. İkinci cümlə: "Bunu da demirəm ki, heç vaxt almaq lazım deyil". Bu isə tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədir. Hər iki cümləni müqayisə etdikdə məlum olur ki, təyin budaq cümləsi tamamlıq budaq cümləsindən daha bitkin və dolğundur. Yazıçı onların arasında həm bitişdirmə "və", həm də zid-

diyyət – qarşılaşdırma bildirən “lakin” bağlayıcısını işlətməklə zaman əlaqəli qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə qurmuşdur.

Ümumiyyətlə, hekayədə müxtəlif tipli sintaktik konstruksiyalara rast gəlinir.

Bütün cümlələri təhlil prosesində bu cür araşdırmaqla sintaktik xüsusiyyətlərə dair zəngin məlumat almaq mümkündür.

Bir cəhəti də xatırlamaq lazımdır ki, bütöv əsərlər üzrə bədii mətnin qrammatik cəhətdən lingvistik təhlilini verərkən morfoloji və sintaktik kateqoriyaların hamısını ax-tarmaq və təhlil etmək mümkün deyil və buna ehtiyac da yoxdur. Həmin mətndə ancaq xarakterik qrammatik xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq və təhlilə cəlb etmək lazımdır.

d) *Dram əsərlərinin lingvistik təhlili.* Bütöv dram əsərlərinin lingvistik təhlili başqa janrlara nisbətən çoxsahəlidir. Çünki burada bir-birindən fərqlənən müxtəlif təhlil obyektləri mövcuddur. Həmin obyektləri belə təsəvvür etmək olar: 1) remarkalar; 2) dialoqlar; 3) monoloqlar; 4) ad və familiyalar.

Şübhəsizdir ki, dram əsərlərinin bu tərkib hissələrinin hər birinin özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Ona görə də onların hər birində dil hadisələrini eyni ardıcılıqla və sistemlə izləmək vacib deyildir. Məsələn, dram əsərlərində işlənən ad və familiyaları ən çox semantik aspektdə araşdırmaq əlverişlidir. Çünki dramaturq, adətən, səhnə əsəri üçün məzmunu uyğun ad seçir. Ona görə də həmin adların mənasını araşdırmaqla əsərin ideyasını, yazıcının obraza münasibətini müəyyənləşdirmək olar.

Remarkalar müəllifin öz nitqini əks etdirir. Dram əsərlərinin bu hissəsini təhlil edərkən ən çox leksik və sintaktik xüsusiyyətləri aşkar etmək faydalıdır.

Dialog və monoloqlarda güclü bədii təsvir və ifadə vasitələri, zəngin üslubi məqamlar, frazeoloji və semantik xüsusiyyətlər, fonetik və qrammatik hadisələr mövcud olur. Ona görə də dram əsərindəki dialog və monoloqları daha geniş planda lingvistik təhlilə cəlb etmək lazım gəlir. Nümunə üçün H.Cavidin “Ana” pyesinə nəzər salaq.

1. *Pyesin ideyası*. Əsər 1910-cu ildə yazılmışdır. Şair bu mənzum dramla ilk dəfə olaraq şeir dilini səhnəyə gətirmək təşəbbüsünü irəli atmışdır.

Mövzu Dağıstan həyatından alınmışdır. Səlmə əsərin baş qəhrəmanıdır. H.Cavid güclü xalq adət-ənənəsi hikmətinin təsiri altında bu ana surətini yaratmışdır. Oxucu hadisələrin gedişini maraqla izləyir və ananın hərəkətlərinə bəraət qazandırır. O öz oğlunun qatilinə evində sığınacaq verir. Onun qəlbində mərhəmət hissi oğlunun qatilindən intiqam almaq fikrini alt-üst edir. “Ancaq vicdansızları bəslər dünya” fikri ilə ana obrazının ziddiyyətli xarakteri üzə çıxır. Çünki cəmiyyəti ancaq vicdan-qatil, alçaq, rəzil insanlar əhatə etmir. Bunlar cəmiyyətdə azlıq təşkil edir. Yaxşı, ədalətli, vicdanlı, namuslu insanlar cəmiyyətin əsasını təşkil edir.

Hadisələrin son nəticəsi kimi səslənən xalq adət-ənənəsinə bağlılıq əsərin ideyasını əks etdirir.

2. *Əsərin kompozisiyası*. Pyes bir pərdədən ibarətdir və ananın – Səlmanın monoloqu ilə başlayır. Bu monoloq, bir növ, proloq xarakteri daşıyır. Ananın monoloqundan məlum olur ki, Səlmanın tək oğlu olan Qanpoladdan üç aydır məktub gəlmir. Ana oğlunun yolunu intizarla gözləyir. Sonra hadisələr açılır. Məlum olur ki, Qanpoladın nişanlısı İsməti Orxan adlı varlı şəxs də sevir. Lakin İsmət öz nişanlısı Qanpolada dönük çıxmayaq Orxanı rədd

edir. Bundan sonra Orxan dostları İzzət və Muradı başına yığaraq İsmətdən intiqam almaq hissi ilə yaşayır. Get-ge-də konflikt kəskinləşir. İsmətin qardaşı Səlim bu konflikti daha da inkişaf etdirir. Nəhayət, Qanpoladın gəlişi xəbəri ananı son dərəcə sevindirir, Səlimə muştuluq verir. Lakin bu sevinci qəflətən müdhiş bir xəbər yox edir. Qanpolad evlərinə yaxınlaşarkən Orxan, İzzət və Murad ona hücum edirlər. Qanpolad Orxan və İzzəti öldürsə də, Murad onu güllə ilə vurur və hadisələrdən xəbərsiz ananın evinə sığınır. Qanpoladın gəlmək xəbəri ilə ananı sevindirən Səlim bir az sonra onun güllə ilə vurulması xəbərini anaya çatdırır. Beləliklə, hadisələr sona çatır.

3. *Nitqin quruluşu*. Əsərin dili bir neçə tərkib hissəsindən ibarətdir. Remarkalar dramaturqun öz nitqini, dialog və monoloqlar isə surətlərin nitqini əks etdirir. Buna görə də təhlil prosesində onların hər birini ayrıca araşdırmaq lazımdır.

a) *Remarkaların dili*. Pyesdəki remarkaların dilində alınma sözlər çox azdır. “Özü” əvəzinə “kəndisi”, “əl” əvəzinə “umuz” və s. işlənmişdir. Remarkalarda sintaktik xüsusiyyətlər diqqəti daha çox cəlb edir. Burada cümlə üzvlərinin sırası ədəbi dil normalarına daha uyğundur. Surətlərin hal, vəziyyət və hərəkətlərini ifadə edən zərfliklərdən ibarət yarımçıq cümlələr çox işlənmişdir. Məsələn, “Sinirli və həyəcanlı bir səslə”, “Gülər üzlə”, “İsmətin gəldiyinə diqqət edərək”, “Kəndi-kəndinə”, “Qayət hiddətli”, “İsmətə doğru”, “Əlini İsmətin umuzuna qoyaraq”, “Geri çəkilərək”, “Barmağındakı üzüyü göstərərək, hiddətlə”, “Usanmış və sinirli bir halda”, “Görünərək”, “Çəkilərək”, “İstəhza ilə”, “Xəncəri göstərərək”, “Çıxıb yola baxaraq”, “Azacıq çəkilərək”, “Xəncəri yerindən alaraq” və s. Həmin

yarımçıq cümlələri dialoqların köməyi ilə bütöv cümlələrə çevirmək olar. Məsələn, "Səlma sinirli və həyəcanlı bir səs-lə danışır", "İsmət gülər üzlə deyir", "Səlma İsmətin gəl-diyinə diqqət edərək deyir", "İsmət kəndi-kəndinə danı-şır", "Orxan qayət hiddətli danışır", "Orxan İsmətə doğru qışqırır" və s.

Dramaturq bu cür yarımçıq cümlələr işlətməklə re-markaların dilinin ağırlaşmasına imkan verməmişdir. Hə-min yarımçıq cümlələr əsərin məzmununu və ideyasının başa düşülməsində mühüm rol oynayır. Remarkalarda mövcud xəbərlər ən çox qeyri-qəti gələcək zamanda işlənir.

b) Dialoqların dili. Dialoqların dili, remarkalardan fərqli olaraq, bədii təsvir və ifadə vasitələri ilə çox zəngindir. Ziddiyyətlər, konfliktlər inkişaf etdikcə dramaturq sözlərin məcazi mənasından daha çox istifadə etmişdir. Məsələn:

"Ah, Qanpolad. Nuri-didəm, övladım";

"Ey yerlərin, göylərin hökmdarı";

"Gözüm yollarda, intizar içində";

"Qız deyil, bir mələkdir";

"Ulduzlar da bu halı seyrə gəlsin";

"Alicənablıq boyuna biçilmiş";

"Get, arslanım, get, sevindirdin məni";

"Ah, bu qurşun nə? Ruhə dəhşət verir";

"Bütün dünya toplanıb gəlsə hərgiz" və s.

Pyesin dilində H.Cavid yaradıcılığı üçün xas olan alınma sözlər, xüsusilə türk dilindən alınmalar diqqəti cəlb edir. Dramaturq bu sözlərdən poetik vasitə kimi istifadə etmişdir. Həmin sözlər, əsasən, bunlardır: *böylə, şimdi, xa-yır, kəndi, pək, nasıl, islə, saqın, nerdə, yavru, göy, bəklə, yosma,*

qolay, əvət, həşmət, uyqu, ihtiraz, cocuq, süslü, yarın, həp, yap (maq), arxadaş, şu, öylə, qurnaz və s.

H.Cavid bəzən türk dilinin qrammatik quruluşundan da istifadə etmişdir. Buna görə də feillərdə ahəng qanunu pozulur. Məsələn, “gəlir” əvəzinə “gəliyor”, “bilmir” əvəzinə “bilmiyor” və s. Göründüyü kimi, burada Azərbaycan dilinə məxsus **-ir** indiki zaman şəkilçisi əvəzinə türk dilindəki **-yor** işlənmişdir.

Bundan başqa, bəzən mənsubiyyət və şəxs şəkilçiləri də türk dilinin qrammatik qəlibində işlənir. Məsələn:

“Yalnız məftunim sana, ah, yalnız sən”;

“Yarın atlanıb bu göydən çıxalım”;

“İgid kimsə, qarşı çıxsın baxalım”;

“Nə sən qalarsın, nə də Qanpolad”;

“Get, nə yaparsın yap, çəkil get, durma”;

“Sən bir ıgitsin, sənə çox ar olsun”;

“Yoxsa bizim ölkəni tərk edirsən?”;

“Seyr üçün başqa bir yurda gedirsən?” Və s.

Bu misralarda şəxs sonluqları türk dilinin qrammatik formasına uyğun işlənmişdir.

Bəzən feillərdə indiki zaman şəkilçisi ixtisara düşür ki, bu, türk dilinin qrammatik formasıdır. Məsələn:

“Mən ayrılmam o yoxsul Qanpoladdan”;

“Mən yalan bilməm”;

Ümumiyyətlə, əsərin dilində Azərbaycan dilinin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun gəlməyən faktların hamısı təhlil prosesində aşkar edilməlidir.

c) *Monoloqların dili*. H.Cavid qüdrətli bədii monoloqlar ustasıdır. Monoloqlarda surətin daxili aləmini, sarsıntılarını, həyata, cəmiyyətə münasibətini, dünyagörüşünü verməyə çalışmışdır. Lakin ilk mənzum pyes olan “Ana” əsərində monoloqlar hələ deyilən səviyyəyə yüksəlməmişdir.

Əsərdə Səlmanın (ananın), İsmətin, Orxanın, Muradın monoloqları vardır. Səlmanın monoloqlarında işlənən “Allah”, “ya Rəbb”, “İlahi” və s. dini sözlərdən məlum olur ki, ana dindardır.

Monoloqlarda surətlərin daxili hiss və həyəcanları, sarsıntıları nidaların köməyiylə ifadə olunmuşdur. Məsələn, *ah, of, ey, heyhat, aman, ya Rəbb, eyvah, uf* və s. nidalar monoloqlarda emosionallığı artırır. Monoloqların dilində nida və sual cümlələri üstünlük təşkil edir.

Dramaturq qrammatik tərkiblərlə monoloqun bədiiliyini gücləndirməyə nail olmuşdur.

Nümunə üçün Səlmanın son monoloqunu nəzərdən keçirək.

Səlma – (Muradın getdiyi tərəfə doğru hiddətli və həyəcanlı bir səslə):

*Get, namərd qonaq, get, alçaq mütləci,
Get, miskin hərif, get, cəllad, yırtıcı,
Get, vicdansız. Kəndini qurtar, yaşa.
Ancaq vicdansızları bəslər dünya.*

(Daha sinirli və qızğın)

*Get, gözüm görməsin. Uzaqlaş, dəf ol,
Nə haqsızlıq etdinsə, Allahdan bul,*

*Get, çəkil get. Dinsiz, allahsız xain,
Murdar izin bu torpaqdan silinsin.
Oğlumu söndürdün; yandırdın məni,
Get, kamə irdirməsin Allah səni.*

(Göyə doğru titrəyərək)

*Mərhəmət! Ya Rəbb, mərhəmət, inayət,
Təhəmmül ver, qalmamış məndə taqət.
Ah, qəlbim az qalır partlasın, Allah!*

(Cənazəyə doğru qoşaraq çılgınca)

*Allah, nə bədbəxt ana oldum... Eyvah!
Həsrəti könlündə can verən övlad.
Ah, qəhrəman oğul, nakam Qanpolad!*

Burada əmr şəklində olan feillərin dalbadal işlənməsi ananın qəzəb və nifrətini birə-on artırır.

Təhlil prosesində monoloqların dilini leksik, semantik və frazeoloji cəhətdən də araşdırmaq lazımdır.

ç) Antroponimlərin təhlili. Əsərin mövzusu Dağıstan həyatından götürüldüyündən burada işlənən şəxs adları da həmin ərazidə geniş yayılmış adlardır.

İsmət əsərdə müsbət surət kimi verilmişdir. Dramaturq həmin surətin daxili, mənəvi aləminə uyğun ad seçmişdir. İsmət, namusu hər şeydən üstün tutan bu qız oxucunun gözləri qarşısında həqiqətən ismət, namus mücəssəməsi kimi yüksəlir. Orxan ona nə qədər hədə-qorxu gəlsə də, var-dövlət andırsa da, bunların heç biri İsmətə təsir etmir. O, axıra qədər nişanlısına sadıq qalır.

Qanpolad quruluşca mürəkkəb sözdür. Həmin sözün tərkibi *“qan”* və *“polad”* sözlərindən ibarətdir. Dramaturq bu adı, bəlkə də, surətin həyatına, taleyinə uyğun seçmişdir. Oxucu Qanpoladla üzbəüz rastlaşmasa da, Səlmanın, İsmətin, Səlimin nitqlərindən onun haqqında müəyyən təsəvvür əldə edir.

Dramaturq bu cür adları xalqdan alıb işlətmişdir. Səlma, İsmət, Səlim, Orxan, İzzət, Murad sadə quruluşa malik adlardır.

Təhlil prosesində monoloqların frazeoloji tərkibinə, morfoloji quruluşuna və nəzərə çarpan sintaktik xüsusiyyətlərinə də diqqət yetirmək lazımdır.

II BÖLMƏ

LİNGVİSTİK TƏHLİL ÜÇÜN MƏTNLƏR VƏ QEYDLƏR

İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLU

(XIII–XIV əsrlər)

APARDI KÖNLÜMÜ...

(Qəzəl)

*Apardı könlümü bir xoş, qəməryüz, canfəza dilbər,
Nə dilbər? Dilbəri-şahid. Nə şahid? Şahidi-sərvər.*

*Mən ölsəm, sən büti-səngül, Sürahi, eyləmə gül-qül,
Nə gül-qül? Qülqülü-badə. Nə badə? Badeyi-əhmər.*

*Başımdan getmədi hərgiz səniünlən içdigim badə,
Nə badə? Badeyi-məsti. Nə məsti? Məstiyi-sağər.*

*Şəha, şirin sözün qılur Misirdə bir zaman kasid,
Nə kasid? Kasidi-qiymət. Nə qiymət? Qiyməti-şəkkər.*

*Tutuşmayınca dər atəş, bəlürməz xisləti-ənbər,
Nə ənbər? Ənbəri-suziş. Nə suziş? Suzişi-məcmər.*

*Əzəldə canım içində yazıldı surəti-məni,
Nə məni? Məniyi-surət. Nə surət? Surəti-dəftər.*

*Həsənoğlu sana gərçi duaçıdır, vəli sadıq,
Nə sadıq? Sadıqi-bəndə. Nə bəndə? Bəndeyi-çəkər.*

* * *

Azərbaycan dilində əsəri bizə gəlib çatan ilk sənətkarlarından biri XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış İzzəddin Həsənoğludur.

Həsənoğlunun həmin qəzəlinə diqqət yetirildikdə aydın olur ki, şair Azərbaycan dilinin zənginliyinə, onun

imkanlarına və bütün incəliklərinə ətraflı bələd olmuş və yaradıcılığında ondan geniş bəhrələyə bilmişdir.

“Apardı könlümü...” qəzəlinin ideya məzmununu real insan məhəbbətinin tərənnümü təşkil edir.

Şeirinin dili klassik ədəbiyyatımızın indiyədək bizə gətirib çıxaran Azərbaycan dilində yazılmış ilk şeir nümunələrindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Həsənoğlunun ana dilindəki həmin şeiri göstərir ki, hələ ondan əvvəl Azərbaycan dilində yazan bir sıra şairlər yaşamışlar. Buradakı *“apardı könlümü”*, *“başımın getmədi”*, *“Həsənoğlu... sənə duaçıdır”* kimi ifadələrin işlənməsi həmin dövrdə şeir dilinin ədəbi dil əsasında tam formalaşmasını sübut edir. Şeirinin dilində bir sıra bugünkü ədəbi dilimiz baxımından köhnəlmiş hesab olunan sözlər vardır. Məsələn, *qəmə* (ay), *dilbər* (gözəl qız, sevgili), *sərvər* (başçı), *büt* (gözəl), *sağər* (şərab camı, piyalə), *məcmər* (od qabı, manqal), *vəli* (amma), *çakər* (nökər) və s. Bundan başqa, şeirinin dilində *“xoş üz”*, *“şirin söz”* kimi dilimizin bugünkü sintaktik quruluşu baxımından xalis Azərbaycan dilinə məxsus təyini söz birləşməsi hesab olunan ifadələrlə yanaşı, *“dilbəri-şahid”*, *“şahidi-sərvər”*, *“badəyi-məsti”*, *“məstiyi-sağər”* və s. tipli fars dilinə məxsus tərkiblər də işlənmişdir.

“Apardı könlümü...” qəzəlinin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Xalis Azərbaycan dilinə məxsus sözləri seçib, onları nitq hissələrinə görə qruplaşdırın.
2. Ərəb və fars mənşəli sözləri xarakterizə edin.
3. Qəzəlin frazeologiyasını səciyyələndirin.
4. Sintaktik əlaqələri müəyyənləşdirin (yanaşma, uzlaşma, idarə).
5. İzafətləri göstərin.
6. Fonetik tələffüz fərqlərinə fikir verin.

İMADƏDDİN NƏSİMİ

(1369–1417)

BƏNDƏ SIĞAR İKİ CAHAN...

(Qəzəl)

*Bəndə siğar iki cahan, bən bu cahanə siğmazam,
Gövhəri-laməkan bənəm, kövnü məkanə siğmazam.*

*Ərş ilə fərşü kafü nun, bəndə bulundu cümlə çun,
Kəs sözüünü və əbsəm ol, şərhi-bəyanə siğmazam.*

*Kövnü məkandır ayətim, zatidürür bidayətim,
Sən bu nişan ilə bəni, bil ki, nişanə siğmazam.*

*Kimsə gümanü zənn ilə olmadı həqq ilə biliş,
Həqqi bilən bilir ki, bən zənnü gümanə siğmazam.*

*Surətə baxü məniyi surət içində tanı kim,
Cism ilə can bənəm, vəli, cism ilə canə siğmazam.*

*Həm sədəfəm, həm inciyəm, həsrü sirati-əsinciyəm,
Bunca qümaşü rəxt ilə bən bu dükanə siğmazam.*

*Gənci-nihan bənəm, bən uş, eyni-əyan bənəm, bən uş,
Gövhəri-kan bənəm, bən uş, bəhrəvü kanə siğmazam.*

*Gərçi mühiti-əzəməm, adım Adəmdir, adəməm,
Tur ilə kün-fəkan bənəm, bən bu məkanə siğmazam.*

*Can ilə həm cahan bənəm, dəhr ilə həm zaman bənəm,
Gör bu lətifeyi ki, bən dəhrü zəmanə siğmazam.*

*Əncüm ilə fələk bənəm, vəhy ilə həm mələk bənəm,
Çək diliniü əbsəm ol, bən bu lisanə sığmazam.*

*Zərrə bənəm, günəş bənəm, çar ilə pəncü şeş bənəm,
Surəti gör bəyan ilə, çünki bəyanə sığmazam.*

*Zatıləyəm sifət ilə, gülşəkərəm nəbat ilə,
Qədriləyəm bərat ilə, büstə dəhanə sığmazam.*

*Şəhd ilə həm şəkər bənəm, şəms bənəm, qəmər bənəm,
Ruhi-rəvan bağıslaram, ruhi-rəvanə sığmazam.*

*Tir bənəm, kəman bənəm, pır bənəm, cavan bənəm,
Dövləti-cavidan bənəm, ayinədənə sığmazam.*

*Gərçi bu gün Nəsimiyəm, Haşimiyəm, Qüreyşiyəm,
Bəndən uludur ayətim, ayətə, şanə sığmazam.**

* Tələbələrə klassik orfoqrafiya ilə tanış etmək üçün Həsənoğlunun "Apardı könlümü..." və Nəsiminin "Bəndə sığar iki cahan..." qəzəllərini nümunə kimi tənqidi mətn prinsipi ilə əslinə uyğun verdik. Qalan mətnlərdə orfoqrafiya klassiklərin kütləvi nəşrlərindəki kimi saxlandı.

* * *

İmadəddin Nəsimi ədəbiyyat tariximizdə Azərbaycan dilində gözəl və mükəmməl şeir nümunələri yaradan klassik sənətkarlardandır. Şair öz yaradıcılığında canlı xalq danışığı dilindən çox böyük ustalıqla istifadə edərək “Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə, Bilməyirəm bu könülümün fikri nədir, xəyalı nə?” kimi gözəl misralar yazmışdır. Nəsiminin məhəbbət mövzusunda yaratdığı qəzəlləri, rübailəri, tuyuqları və nəsihətamiz şeirlərində Azərbaycan şeir dili özünün ən yüksək inkişaf formasına çatmışdır. Bu şeir dili eyni zamanda Azərbaycan ədəbi dilinin daha da inkişafı üçün güclü bir təkan rolunu oynamışdır.

“Bəndə sığar iki cahan...” qəzəli Nəsiminin ictimai-fəlsəfi əsərləri içərisində mühüm yer tutur. Əsərin ideya məzmununu yaranmışların ən şəərəflisi olan insanın nəciblik və təmizliyi, böyüklük və yüksəkliyi, ecəzkar bir qüvvəyə malik olmasının təənnümü təşkil edir.

Qəzəldə şairin məhəbbət mövzusunda yazılmış şeirlərinin dilindən fərqli olaraq, çoxlu ərəb, fars sözləri, söz birləşmələri və dini-əfsanəvi anlayışları bildirən söz və ifadələr işlənmişdir. Bunlar, bir qayda olaraq, hürufilik terminlərindən ibarətdir.

Lakin buna baxmayaraq, qəzəlin dilində canlı xalq danışığı dilindən gələn, ədəbi dilimiz üçün xarakterik hesab olunan dil faktlarına da tez-tez təsadüf olunur. Məsələn, “Bəndə sığar iki cahan, bən bu cahana sığmazam” misrası bütünlüklə bugünkü ədəbi dilimizə uyğun gəlir. Bundan başqa, şair burada sözlərin mənasından yerli-yerində istifadə edərək mükəmməl təkrirlər, təzadlar yaratmağa nail olmuşdur. Məsələn, şair “bənəm” sözünü bir neçə dəfə işlətməklə təkrir, “tir” – “kəman”, “pir” – “cavan” antonim sözlərini işlətməklə bədii təzad əmələ gətirmişdir.

Qəzəlin dili üzərində linqvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Ahəng qanununa tabe olan sözləri seçib semantik cəhətdən qruplaşdırın.**
2. **Feilləri tapıb onları kateqoriya əlamətlərinə görə təhlil edin.**
3. **Qəzəldə istifadə olunmuş bədii ifadə vasitələrini aydınlaşdırın.**
4. **Frazeoloji vahidləri semantik baxımdan səciyyələndirin.**
5. **İzafətləri və əcnəbi morfoloji faktları (-vü, -və, sifət, ...sifət-lər və s.) təhlil edin.**
6. **B-M hadisəsinin etnik məzmununu açın.**

...AĞRIMAZ (Qəzəl)

*Canə sən candan nə kim gəlsə, cigərlər ağrımaz,
Haqq bilir, bir zərrə nəştərdən damarlar ağrımaz.*

*Şəha, mehrindənmidir, ya aşinalıqdanmıdır,
Cismimi sər ta qədəm min gəz yararlar, ağrımaz.*

*Fitvasından zahidin nahəq məni gər soyalar,
Qəm deyil səndən, şəxa, görcək damarlar ağrımaz.*

*Zahidin əfsanəsindən soydular nahəq məni,
Haqq bilir, səndən, şəha, sahibnəzərlər ağrımaz.*

*Şişəmi çün daşə çaldım, Haqqi izhar eylədim,
Çəşmə-əhval ağrıdan arif bəşərlər ağrımaz.*

*Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb Həqdən qaçar,
Gör bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar, ağrımaz.*

*Cəhli-namərdin qaçan meydan günündə yeri var,
Ər bilir meydan qədrin kim, qədirlər ağrımaz.*

*Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənin,
Bunca namərdi görün, bir ər qıyarlar, ağrımaz.*

* * *

...“*Ağrımaz*” qəzəlinin ideya məzmununu insan xarakterindəki ideal keyfiyyətlər olan mübarizlik və əqidə mətinliyinin tərənnümü təşkil edir.

Şeir yüksək insan ideallarını ifadə etdiyi kimi, Azərbaycan dilinin zəngin xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirmişdir. Başqa şeirlərindən fərqli olaraq, şairin burada işlətdiyi ərəb, fars sözləri şeirin dilinə o qədər də ağırlıq gətirmir. Çünki şair bu alınma sözlərin özlərini də canlı danışq dilindən götürmüşdür. Məsələn, “mehr”, “çəşmi-əhval”, “cəhli-namərd”, “arif-bəşər” kimi söz və ifadələr Azərbaycan dilinə məxsus olmasa da, onlardan Nəsiminin dövründə xalq danışq dilində geniş surətdə istifadə edilmişdir. Şeirin dilində müasir Azərbaycan ədəbi dilinə məxsus bir sıra qrammatik kateqoriyalar (hal, mənsubiyyət, zaman və s.) öz əksini tapmışdır.

Qəzəlin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Fonetik hadisələri müşahidə edin.**
2. **İsmləri seçib onların morfoloji quruluşuna diqqət yetirin.**
3. **Qəzəldəki ərəb və fars sözlərini şərh edin.**
4. **Sözləri semantik cəhətdən səciyyələndirin.**

ŞAH İSMAYİL XƏTAİ (1486–1524)

DƏHNAMƏ (Poemadan parçalar)

BAHARIN TƏSVİRİ

Qış getdi, yenə bahar gəldi,
Gül bitdivü laləzar gəldi.
Quşlar qamusu fəğanə düşdü,
Eşq odu yenə bu canə düşdü.
Yer geydi qəbəyi xizrpuşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan.
Sərvin yenə dutdu damənini su,
Sərv üstə oxudu faxtə gu-gu.
Qönçə dəhəni çəməndə xəndan,
Gülməkdən ənar açıldı dəndan.
Bülbül oxudu sifati-hicran,
Dəryadə dür oldu əbri-insan,
Durna uçuban həvayə düşdü,
Laçın aluban ovayə düşdü.
Alma ağacı dibində sayə,
Tən eylər indi bulud və ayə.
Yaşın yerə tökdü əbri-insan,
Bülbüllər oxudu sərhəzaran.
Mey bəslədi jalə hər vərəqdə,
Turac kitab oxur təbəqdə.
Qum-qum der idi ağacda qumri,
Məst oldu bənövşə, içdi xəmri.
Şax üstə qabaqlar aslı hali,
Qu gərdənindən verir misali.

Quş bəççələri ünü yuvadən,
Məktəb ünü tək gəlir həvadən.
Boyandı zəmin həzar rəngə,
Övraqi-şəcər də təngə-təngə.
Neylufər açıldı, suya girdi,
Pirahənini başına бүrdi.
Çinar əlini çü rəqsə açdı,
Gül xürdə zərin şəbəşə saçdı.
Çaylar bulandı, yıxdı arxı,
Bağlar ağacı göyərtədi şaxı.
Gilas ağacı dibində mahim,
Çün şah idi dərmiyani-əncüm.
Yüz dürlü qəbə geyib çəmənlər,
Ağ donunu geydi yasəmənlər...

MƏŞUQƏNİN SƏBANI DANLAMASI

Aydır:
– Niyə gəldin, ey qədəmsiz,
Bisəbqü səbat, kal ədəmsiz.
Yox səndə vüqarü qeyrətü ar,
Tu üzünədir nə yerdə kim var.
Kim qarşına varsa gözün örtər,
Ancaq nə gözün, həm üzün örtər.
Şaxlar çiçəyin yerə tökərsən.
Ağac budağın iki бүkərsən.
Sarı qılıban nəhalə bənzin,
Süst etdi dəmin lələ bənzin.
Yol kəsmək işin bu düzlərdə,
Qoparma könlünü kirvələrdə.
Məsturələrin açıb niqabın,
Əldən Sənəmin qapan kitabın.
Girən üç dilənçi hər qapıdan,

Görməz gözü əmə tək səbudan.
Üzündə savuq, qoxunda nikbət,
Hər dəmdə söziün yalanü geybət.
Bir para ağacları yıxırsan,
Həm də gözüünə tütün tıxırsan.
Damular odunu yandıransan,
Sirləri açıb utandıransan.
Savuq toxunub, səbuk qaçırsan,
Örtülü eyibləri açırsan.
Hərzə yerə laflar urarsan,
Torpaq ilə küllü sovurarsan.
Yüz eyblə kim bu şöhrətin var,
Bu şöhrət ilə nə hörmətin var?
Tez yeri, var, ol gədayə söylə,
Məndən təmə etmə, vayə, söylə.
Ol göndərənin sənədürür xas,
Kim əmiyə əmə, xasbaxas.
Yoxsa səni mən bir işə saləm,
Fəryadın oduyla dola aləm.
Bir zərrə odu salıb cahana,
Odlarsan ulusu yana-yana,
Əsmə gəhi solda, gahi sağda.
Təzmə gəhi yolda, gahi dağda.
Mən sənciləyin yalançı sormən
El gərət edən talançı sormən.

MƏŞUQƏNİN MƏKTUBU PİSLƏMƏSİ

– Ey üzü qara, füzul, ədəbsiz.
Heç bilmədiniz nədir ədəb, siz.
Ari su toxuna tər olarsan,
Yeldən dəxi dərbədən olarsan.
Gərçi səni əhli-məni derlər,

Çox sözünü bil mən edərlər.
Üzün ikidir, biri siyahdır,
Hər ruyi-siyah pürgünəhədir.
Qəddini qılır yazan kişi xəmə,
Ta olmuyasan hava deyib nəm.
Kim sən təki sudan eyləsə bak,
Nabak derəm ki, olmaz ol pak.
Nə suya gircisən, nə oda,
Daim sən olasan işbü qında.
Gər zahirinizdə nəstə yoxdur,
Leyk asiçilik içində çoxdur.
Salus kimi əridibən daş,
Bir barmaq açıb sirrin qılır faş.
Görən kimi səndə bu səbatı,
Sürtər gözünə tökər dəvəti.
Hey böylə cavani-Hərzəgusan,
Qiybətçi, yalançı, tünbətünsən.
Çox yerdə üzünü xak edərlər,
Çox suda yaxanı çak edərlər.
Biaqlü zəban, bibəsərsən,
Onunçün müdam xak sərsən.
Qılsam səni parə-parə imdi,
Etsəm üzünü qarə imdi,
Heyfa ki, başında nami-həqdir
Kim əskik işin, təmami həqdir.
Məndən hələ var xəmə söylə,
Çox elçi üzmə, namə söylə:
Hər ləhzə xəyali – fəsid etmə,
Özün tanımaznı qasid etmə.
Çox etməyə daxi fikri-xəmi,
Bir çöpə deyil yanımda nami.
Sevdayi-əbəş dəxi bişirmə,
Ol mərtəbədən özün düşürmə.

*Tutma dəxi vəslinlə ümidi,
Çün adətim oldu naümidi...
De məndən ona ki, munca söznü.
Tutmaya dəxi vəsalə göznü.*

* * *

XV əsrin sonu, XVI əsrin əvvəlində yaşamış Şah İsmayıl Xətai həm böyük dövlət xadimi, həm də qüdrətli bir şair kimi tanınmışdır.

Xətai Səfəvilər dövlətinə başçılıq etdiyi dövrdə öz dogma Azərbaycan dilinə ürəkdən bağlı olmuş, bütün bədii əsərlərini bu dildə yaratmışdır. O həm də Azərbaycan dilini rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qaldırmış, mədrəsələrdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dilini də tədris etdirmişdir. Xətainin dövründə Azərbaycan dili o dərəcədə nüfuz qazanmışdı ki, bu dildən bir çox sözlər ərəb və fars dillərinə keçmişdir. Məsələn, “ocaq”, “tufəng”, “toy”, “yataq”, “ilxıçı”, “yüzbaş” və s. Şah İsmayıl Xətai dövründə ədəbi dilin müxtəlif üslublarında da formalaşma prosesi sürətlənmişdir. Şübhəsiz, Xətainin bədii yaradıcılığının Azərbaycan dilinin ədəbi dil istiqamətində formalaşmasında müəyyən rolu olmuşdur.

“*Dəhnamə*” Azərbaycan dilində yazılmış ilk poemalardan biridir. Bu əsər bədii üslubun yeni bir qolunun formalaşması üçün zəmin yaratmışdır. Həmin əsərə qədər ədəbiyyatımızda təbiət təsvirləri Azərbaycan dilində bu qədər səlis və aydın bir dillə tərənnüm olunmamışdır. Poemadan istənilən qədər misralar seçmək olar ki, orada bütün sözlər xalis Azərbaycan dilinə məxsusdur. Poemanın dilində Azərbaycan dili sözlərinin miqdarı ondan əvvəl yazılmış əsərlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Burada nitq hissəsinə görə sözləri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, ən çox işlənən feil və əvəzliliklərlə yanaşı, isim, sifət, say və

bəzən zərfə də təsadüf edilir. Bundan başqa, poemanın dilində frazeoloji vahidlər də işlənmişdir. Məsələn: “Eşq odu yenə bu canə düşdü” mısrası bütövlükdə xalq dilində işlənən frazeoloji ifadədir.

Poemanın dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Söz birləşmələrini tapıb növünə görə qruplaşdırın.**
2. **Düzəltmə sözləri seçib kök və şəkilçisinə görə müəyyənləşdirin.**
3. **Frazeoloji vahidləri seçib təhlilini verin.**
4. **Poemanın lüğət tərkibini mənşəcə səciyyələndirin.**
5. **Poemadakı cümlə növlərini müəyyənləşdirin.**
6. **Təqlidi sözləri göstərin və bunların şeir dili üçün yararlığını aydınlaşdırın.**

MƏHƏMMƏD FÜZULİ

(1494–1556)

MƏNİ CANDAN USANDIRDI...

(Qəzəl)

*Məni candan usandırdı, cəfadən yar usanmazmı?
Fələklər yandı ahimdən, muradım şəmi yanmazmı?
Qamu bimarınə, canan, dəvayi-dərd edər ehsan.
Neçün qılmaz mənə dərman, məni bimar sanmazmı?
Qənim pünhan tutardım mən, dedilər, yarə qıl rövşən,
Desəm, ol bivəfa, bilmən, inanarmı, inanmazmı?
Şəbi-hicran yanar canım, təkər qan çeşmi-giryanım,
Oyadar xəlqi əfğanım, qara bəxtim oyanmazmı?
Güli-rüxsarinə qarşu gözümdən qanlı axar su,
Həbibim, fəsli-güldür bu, axar sular bulanmazmı?
Degildim mən sənə mail, sən etdin əqlimi zail,
Mənə tən eyləyən ǧafil səni görçək utanmazmı?
Füzuli rindü şeydadır, həmişə xəlqə rüsvadır,
Sorun kim, bu nə sevdadır, bu sevdadan usanmazmı?*

* * *

XVI əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mütəfəkkir şairi Məhəmməd Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz xidmət göstərmişdir.

Füzuli öz doğma ana dilini dərin bir məhəbbətlə sevmiş, bu dilin zəngin xəzinəsindən və xalq ədəbiyyatından çox məharətlə istifadə etmişdir. O, dilin əsas lüğət tərkibini təşkil edən sözlərə yüksək qiymət vermiş, onları yerli-yerində işlətməyi, ərəb-fars sözləri əvəzində Azərbaycan dilinin öz sözlərindən istifadə etməyi bütün yaradıcılığı boyu diqqət mərkəzində saxlamışdır. Şair yazdığı məşhur “Söz” qəzəlinə özünün dilə münasibətini aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Füzuli yaradıcılığında “Məni candan usandırdı...” qəzəli dil və üslub baxımından diqqəti cəlb edir. Qəzəlin ideyasını lirik qəhrəmanın dili ilə verilən sevgi, məhəbbət hissinin böyüklüyünün tərənnümü təşkil edir.

Qəzəlin dilində diqqəti cəlb edən ilk cəhət sözlərdəki fono-morfoloji dəyişikliklərdir. Məsələn, *ahımdan* (ahımdan), *qamu* (hamı), *yara* (yara), *ol* (o), *bilmən* (bilmirəm), *xəlqi* (xalqı), *qarşu* (qarşı), *degildim* (deyildim), *sorun kim* (soruşun ki) sözlərində baş verən fonetik dəyişikliklər bu qəbildəndir.

Qəzəlin leksikasını diqqətlə nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, Azərbaycan dilinə məxsus sözlər üstünlük təşkil edir. Bununla bərabər, burada işlənən “*dəvayi-dərd*”, “*şəbi-hicran*”, “*çəşmi-giryən*”, “*güli-rüxsar*”, “*fəsl-i-gül*” kimi dilimizə məxsus olmayan tərkiblərin işlənməsi şeirin dilinə o qədər də ağırlıq gətirmir. Qəzəlin dilində saydan başqa qalan əsas nitq hissələrinə dair nümunələr tapmaq mümkündür.

Qəzəlin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. *Azərbaycan dilinə məxsus sözlər üzərində fonetik hadisələri müşahidə edin.*
2. *Əvəzlilikləri tapıb məna növünə görə qruplaşdırın.*
3. *Qəzəldəki sözlərin mənşəcə tərkibinə nəzər yetirin.*
4. *İsim və feillərin çoxmənalılığını izah edin.*

PADİŞAHİ-MÜLK...

(Qitə)

*Padişahi-mülk dinarü dirəm rışvət verib,
Fəthi-kişvər qılmağa eylər mühəyya ləşkəri.
Yüz fəsadü fitnə təhrikilə bir kişvər alır,
Ol dəxi asari-əmnü istiqamətdən bəri.
Göstərən saatda dövrani-fələk bir inqilab,*

*Həm özü fani olur, həm ləşgəri, həm kişvəri.
 Gör nə sultanam məni-dərviş kim, feyzi-süxən,
 Eyləmiş iqbalimi asari-nüsrət məzhəri.
 Hər sözüm bir pəhlivandır ki, bulub təyidi-həqq,
 Əzm qıldıqda dutar tədris ilə bəhrü bəri.
 Qanda kim, əzm etsə, məsumü məvacib istəməz,
 Qansı mülkü dutsa, dəyməz kimsəyə şurü şəri.
 Payımal etməz onu asibi-dövri-ruzigar,
 Eyləməz təsir ona dövrani-çərxi-çənbəri.
 Qılmasın dünyada sultanlar mənə təklifi-cud,
 Bəsdürür başımda tövfiqi-qənaət əfsəri.
 Hər cəhətdən fariğəm aləmdə, haşa, kim ola,
 Rizq üçün əhli-bəqa əhli-fəğanın çəkəri.*

* * *

“Padişahi-mülk...” qitəsinin ideya məzmununu şah-lara, saraylara, ədalətsiz müharibələrə nifrət hissinin tərənnümü təşkil edir.

Qitənin dili ərəb, fars sözləri ilə həddindən çox yükləndiyindən onun anlaşılıqlı olması çətinləşir. Qitənin, demək olar ki, hər sətirində ərəb-fars tərkibləri işlənmişdir. “Məni candan usandırdı...” qəzəlindəki tərkiblər ümumişlək olduğu halda, buradakı tərkiblərin çoxu ilk dəfə şairin dilində işlənmişdir. Ona görə də bunların mənası lüğətin köməyi ilə açılır. Məsələn, “asari-nüsrət”, “təyidi-həqq”, “asibi-dövri-ruzigar”, “dövrani-çərxi-çənbəri”, “təklifi-cud”, “tövfiqi-qənaət”, “əhli-bəqa” və s.

Şeir, bir növ, süjetlidir. Buna görə də onun tərkibində çoxlu miqdarda nəqli cümlələrə rast gəlinir.

Qitənin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Ərəb-fars tərkiblərinin mənalarını açıb həmin mənaları Azərbaycan dilinə məxsus təyini söz birləşmələri ilə ifadə edin.**

2. Köməkçi nitq hissələrindən olan dil faktlarını tapıb növünə görə qruplaşdırın.
3. Feillərin semantik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.
4. Frazoloji birləşmələri şərh edin.
5. Qitənin dilini “Məni candan usandırdı...” qəzəlinin dili ilə müqayisə edin, fəlsəfi məzmunun dildə yaratdığı leksik ağırlığı haqqında danışın.

LEYLİ VƏ MƏCNUN (Poemadan parçalar)

SAQINAMƏ

Arayışı-söhbət eylə, saqi.
 Ver badə, müriüvvət eylə, saqi.
 Bir cam ilə qıl dimağımı tər,
 Lütf eylə, bir iltifat göstər.
 Ğəm mərhələsində qalmışam fərd,
 Nə yar, nə həmnəşin, nə həmdərd.
 Həmcinslərim təmam getmiş,
 Söz mülkündən nizam getmiş.
 Bu bəzmdə sən qalıbsənü mən,
 Bu bəzmdə gəl edəlim müzəyyən.
 Sən ver badə, mən eyləyim nuş,
 Mən nəzm oxuyum, sən ona tut guş.
 Bir dövrəyəm kim, nəzm olub xar,
 Əşar bulub kəsadi-əsar.
 Ol rütbədə qədri-nəzmdir dun
 Kim, küfr oxunur kəlami-mövvun.
 Bir mülkdəyəm ki, gər udub qan,
 Məzmuni-ibarətə çəkib can;
 Min rəştəyə türfə ləl çəksəm,
 Min rövzəyə nəzənin gül əksəm,

Qılmaz ona hiç kim nəzarə,
Derlər gülə xar, lələ xarə.
Ancaq deməzəm ki, xaki-Bağdad
Alayışı-nəzmdəndir azad.
Yoxdur bir mülk bu zamanda
Kim, nəzm rəvaci ola onda.
Nə Hind, nə Fars, nə Xorasan,
Nə Rumü Əcəm, nə Şamü Şirvan
Olsaydı birində bir süxənsənc,
Əlbəttə, əyan olurdu ol gənc.
Gencineyi-nəzm gizli qalmaz,
Sanmın, günəş olsa, nur salmaz.
Kani necə kim nihan tutar daş,
Eylər onu ləl aləmə faş.
Hala məgər iqtizayi dövrən,
Oldur ki, ola gənc pünhan.
Dövrən ilə mən nəqiz seyrəm,
Dövr əhlindən məgər ki, geyrəm;
Dövrən istər ki, xar ola nəzm,
Biizzətü etibar ola nəzm.
Mən müntəzirəm verəm rəvacın,
Bimar isə eyləyəm əlacın.
Ol nəfyi-kəməli-hikmət eylər,
Lazım bilirəm, xəsarət eylər.
Təmiri-xərabə talibəm mən,
İnşəAllah ki, gəlibəm mən.

MƏCNUNUN ANADAN OLMASI VƏ UŞAQLIĞI

Dehqani-hədiqeyi-hekayət,
Sərraifi-cəvəhiri-rəvayət.
Məni çəmənində gül dikəndə,
Söz rıftasına gühər çəkəndə,

Qılmış bu rəvişdə nüktədanlıq
Gülrizligü gühərfəşanlıq.
Kim, xeyli-ərəbdə bir cavanmərd,
Cəmiyyətü izzü cah ilən fərd.
Müstəcməi-cümleyi-fəzail,
Bulmuşdu rəyasəti-qəbail.
Əmvalı cəmi-cinsdən çox,
Əmma bu cahanda varisi yox.
Gər udsa onu tələf həvadis,
Yox bir xələfi ki, ola varis.
Fərzəndsiz aləmi tələfdir,
Baqi edən adəmi xələfdir.
Nəsi ilə olur baqayi-insan,
Nəzmi-bəşərü nizami-dövrən.
Can cövhərinə bədəldir övlad;
Övlad qoyan qoyar həmin ad.
Xoş ol ki, xələfdən ola xoşdil.
Dünyada bir oğlu ola qabil.
Pirayəsi ola dəstgayə,
Sərmayəsi ola izzü cahə.
Ah, ər ola bir səfhü sərəkəş,
Ətvəri kərihü xülqi naxoş.
Təşni oxuna olub nişanə,
Bizar ola ondan ata-anə.
Əlqissə, ol əfzəli-qəbail,
Ol piri həmidətül-xəsail.
Fərzəndə olub həmişə talib,
Təhsili-baqayi-nəslə rağib;
Məqsud şəmi münəvvər oldu,
Sənduqi-əməl dür ilə doldu.
Bər verdi nihali-baği-məqsud,
Açıldı güli-hədiqeyi-cud.
Çün vədə irişdi, doğdu bir ay,

Xurşid rüxiylə aləmaray.
Əlqissə, ədəmdən oldu peyda,
Bir tifli-müzəkkərü müzəkka.
Xurşid kimi kəmalə qabil,
İsa kimi tifillikdə kamil.
Ol dəm ki, bu xakdanə düşdü,
Halım bilib fəğanə düşdü.
Axır günün əvvəl eyləyib yad,
Axıtdı sirişkü qıldı fəryad.
Yəni ki: "Vücut dami-ğəmdir;
Azadələrin yeri ədəmdir.
Hər kim ki əsir olub bu damə,
Səbr etsə gərək ғəmi-müdamə".
Olmuşdu zəbani-hali guya,
Söylərdi ki: "Ey cəfaçı dünya.
Bildim ғəmini, sənin ki çoxdur,
Ѓəm çəkməyə bir hərif yoxdur.
Gəldim ki, olam ғəmin hərfi,
Gəl, təcrübə eylə mən zərifi.
Hər qanda ғəm ola, qılma ehmal,
Cəm eylə, dili-həzinimə sal.
Həm ver mənə ғəm yemək kəmalı,
Həm aləmi ғəmdən eylə xali.
Peyvəstə məni əsiri-ғəm qıl,
Kəm qılma nəсібimi, kərəm qıl.
Zövq ilə keçirmə ruzigarım,
Fani olana yox etibarım.
Ey eşq, ғəribi-ələm oldum,
Avareyi-vadiyi ғəm oldum.
Tədbiri-ғəni etmək olmaz oldu,
Gəldim, geri getmək olmaz oldu.
Səndən dilərəm mədəd ki, daim,
Təmkinim ola sən ilə qaim,

*Bu bəzmdə kim, şərabi qandır,
Saqi cəlladi-biamandır.
Bir mey mənə sun ki, məstü mədhuş,
Daim özümü qılam fəramuş.
Nə gəldiyimi bilim cəhanə,
Nə onu ki, necədir zəmanə.
Aləm gözümə görünməyə hiç,
Bu rəştədə bulmayam xəmi niç,
Dayə onu pak qıldı qandan,
Qaldırdı bu tirə xakdandan.
Qüslün verib abi-çəşmi-tərdən,
Süd yerinə verdi qan cigərdən.
Əqvamü təbaili olub şad.
Ol növrəsində Qeys qoydular ad.
Lakin ol edib həmişə nalə,
Xoşnud deyildi heç bir halə.
Əzasın edib əlilə əfkar,
Eylərdi müdam naləvü zar.
Süd içsə sanırdı kim, içər qan,
Əmcək görünürdü ona peykan.
Yox idi firib ilə qərarı,
Yanında firibin etibarı.
Bir gün onu gəzdirirdi dayə,
Dərdini yetirməyə dəvayə.
Bir evdə məgər ki bir pərivəş,
Ol tifi bəsi görüb müşəvvəş.
Rəhm etdi, əlinə aldı bir dəm,
Tifl onu görüncə oldu xürrəm.
Hüsnünə baxıb qərar tutdu,
Fəryadü fəğanını unutdu.
Olduqca əlində oldu xəndan;
Düşdükdə əlindən oldu gıryan.
Məhiyyətini çü dayə bildi,*

*Ol mahı ona ənis qıldı.
Oldu bu dəxi onunla mötad.
Nə dayə, nə anə eylədi yad.
Zatında çü var idi məhəbbət,
Məhbubu görüncə tutdu ülfət.
Eşq idi ki, oldu hüsnə mail,
Hüsnü nə bilirdi tifi-ğafil?
Məlum idi əhli-halə ol hal
Kim, nüsxe-yi-eşqdir bu timsal.
Əlbəttə, bu tifi zar edər eşq;
Aşüfteyi-ruzigar edər eşq;
Əlbəttə, qılır bu sübh təsir,
Xurşid çıxıb olur cahangir.
Çün tərbiyəti-ədibü dayə,
Verdi əsəri-təمام ol ayə.
Gün-gündən edib kamal hasil,
Ol mahi-növ oldu bədri-kamil.
Gəldikcə meyi-vəfadən əyyam,
Hər dövrdə sundu ona bir cam.
Ta qıldı onu tamam sərməst,
Tədris ilə dami-eşqə pabəst.
Çün sürət ilə dönüb zəmanə,
On yaşına yetdi ol yeganə.
Cəm etdi əhaliyi-diyari,
Hər sahibi-izzü-etibari;
Bəzi eylədi ol qədər zərü sim
Kim, yetdi qiyasə fəqirdən bim.
Xəlv onda görəndə kəsəti-mal,
Bim oldu ki, münəkis ola hal.
Ol saf zəmir, pak məşrəb,
Bir bəzməgah eylədi mürəttəb.
Kim, görmədi onu çeşmi-sağər,
Cəmşiddən özgəyə müyəssər.*

MƏCNUNUN LEYLİNİ MƏKTƏBDƏ GÖRMƏSİ

Məktəbdə onunla oldu həmdəm,
Bir neçə mələkmisal qız həm.
Bir səf qız oturdu, bir səf oğlan,
Cəm oldu behiştə hurü ğılman.
Ol qızlar içində bir pərizad,
Qeys ilə məhəbbət etdi bünyad.
Bir türfə sənəm ki, əqli-kamil,
Gördükdə onu, olurdu zail.
Zülfeyni-müəlsəli girəhgir,
Can boynuna bir bələli, zəncir.
Əbrusi-xəmi bəlayi-üşşaq,
Həm cüft lətafət içrə, həm taq.
Hər kirpiyi bir xədəngi-xunriz,
Peykani-xədəngi ğəmzeyi-tiz.
Çeşmi-siyəhinə sürmədən ar,
Hindusinə sürmə həm giriftar.
Rüxsarına rəngi-ğazadən nəng,
Hərgiz ona ğazə verməmiş rəng.
Göz mərdüməgindən olsa xali,
Ləlü dürü göstərərdi hərdəm.
Övraqi-ğül içrə iqdı-şəbnəm,
Əvvabi-təkəllüm etsə məftun,
Əmvatə verərdi müjdeyi-ruh.
Şahbaz baxışlı, ahu gözlü,
Şirin hərəkətli, şəhd sözlü.
Rahü rəvişi müdam ğəmzə,
Başdan-ayağa təmam ğəmzə.
Aləm səri-muyinin tüfeyli,
Məhbubeyi-aləm, adı Leyli.
Qeys onu görüb həlak oldu,
Min şövq ilə dərdnak oldu.

*Ol nadirə həm ki, Qeysi gördi,
Min zövq bulub, özün itirdi.
Gördü ki, bir afəti-zəmanə,
Misli dəxi gəlməmiş cəhanə.*

ANASININ LEYLİYƏ NƏSİHƏTİ

*Çün məkr ilə Qeysi-bədsərəncam,
Bir neçə zaman keçirdi əyyam.
Tədbir ilə eşq zövq verməz,
Tədbir diyari-eşqə girməz.
Eşq ilə riyə deyil müvafiq,
Risvay gərək həmişə aşıq.
Dildən-dilə düşdü bu fəsanə,
Faş oldu bu macəra cəhanə.
Kim: "Qeys oluban əsiri–Leyli,
Leyli dəxi salmış ona meyli".
Tədrici-məbadi ilə nigah,
Leylinin anası oldu aqah.
Odlara tutuşdu, yasə batdı,
Ol qönçədəhanə dil uzatdı.
Yanar od olub, çəkib zəbanə,
Ol gülru xə dedi yanə-yanə:
– "Key şux. Nadir bu gövtgələr?
Qılmaq sənə tənə eybculər?
Neyçün özünə ziyan edirsən?
Yaxşı adını yaman edirsən?
Neyçün sənə tənə edə bədgü?
Namusuna layiq işmidir bu?
Nazik bədən ilə bərgi-gülsən,
Əmma nə deyim, ikən yünülsən.
Lalə kimi səndə lütf çoxdur,
Əmma nə deyim üzün açıqdır.*

*Təmkini cünunə qılma təbdil,
Qızsan, ucuz olma, qədrini bil.
Hər surətə əks kimi baxma,
Hər gördüyünə su kimi axma.
Mey gərçi səfa verər dimağə,
Axdığı üçün düşər ayağə.
Güzgü kimi qatı üzlü olma,
Nərgiz kimi xiyrə gözlü olma,
Gözdən gərək olasan nəhan sən,
Ta demək ola sənə ki, cansan.
Sən şəmsən, uymagil həvayə
Kim, şəmi hava verər fənayə.
Löbət kimi özünü bəzətmə,
Rövzən kimi küçələr gözətmə.
Sağər kimi gəzməyi həram et,
Nəğmə kimi pərdədə məqam et.
Sayə kimi hər yerə üz urma.
Heç kimsə ilə oturma, durma.
Sən sadəsən, özgə əhli-neyrəng,
Cəhd eylə, verilməsin sən, rəng.
Derlər səni eşqə mübtəlasən,
Biganələr ilə aşinasən.
Sən qandanü eşq zövqü qandan?
Sən qandanü dust şövqü qandan?
Oğlan əcəb olmaz olsa aşiq,
Aşiqlik işi qıza nə layiq?
Ey iki gözüüm, yaman olur ar,
Namusumuzu itirmə, zinhar.
Biz aləm içində niknamız,
Mərufi-təmami-xasü amız.
Nə nəng ilə dəxi edəlim laf?
Biz deməyəlim, sən eylə insaf?
Tut kim, sənə qıymazam məni-zar.*

*Məndən ulu bir müdəbbirin var.
Neylərsən əgər atan eşitsə,
Qəhr ilə sənə siyasət etsə?
Minbəd gəl eylə tərki-məktəb,
Bil əbcədini həmin cədü əb.
Etmə qələm ilə məşqdən yad,
Süzən tutü nəqş eylə bünyad.
Ətfaldən eylə qəti-ülfət,
Həmraz yetər yanında löbət.
Büt kimi bir evdə eylə mənzil,
Olma dəxi hər yenayə mail.
Ənqa kimi üzlət eylə pişə,
Öylə rəviş eylə kim, həmişə.
Gərçi adın ola dildə məzkur,
Görmək səni ola qeyri-məqdur.
Xoş ol ki, qızı həmişə gizlər,
Xud gizli gərək həmişə qızlar”.*

LEYLİNİN ANASINA CAVABI

*Leyli bu itabı çün eşitdi,
Öz könlündə müqərrər etdi.
Kim, şöbədeyi-sipehri-zalim,
Tərhlədi nəqşi-namülaim.
Əyyami-vüsala yetdi hicran,
Vəqt oldu cigərlər ola biryan.
Əmma nə desin, nə çarə qılsın,
Tədbir nə olduğu nə bilsin.
Nəçar tutub təriqi-inkar,
Asari-təcahül etdi izhar.
Gülzari-itabə ab verdi,
Giryan-giryan cavab verdi:
“– Key, munisi-ruzigarım ana,*

Dür-ci-dürri-şahvarım ana.
Sözlər dersən ki, bilməzəm mən.
Məzmununu fəhm qılmazəm mən.
Dersən, məşuqü eşqü aşiq,
Mən sadəzəmir tifli-sadiq;
Bilmən, nədir ol hədisə məzmun?
Söylə. Necə olmayım cigərgun?
Eşqin qılmazdı kimsə yadın,
Ha səndən eşitdim indi adın.
Billah. Nədir, ana, eşqə məfhum?
Bu sirri-nihanı eylə məlum.
Hadiyi-rəhi muradım olğıl.
Bu şivədə ustadım olğıl.
Mən məktəbə rəyim ilə getmə,
Bir şügli xilafı-rəyin etmə.
Həm sən dersən ki: "Məktəbə var",
Hər dersən ki: "Getmə zinhar".
Qanğı sözə etiqadım olsun?
Sənə necə etimadım olsun?
Mən həm deyiləm bu zəcrə qail
Kim, hərdəm olub çiraği-məhfıl.
Nacinslər ilə həmdəm olam,
Bir yerdə müqəyyədi-ğəm olam.
Hər didədən edə-edə pərhiz,
Övqat keçə küdurətəməz.
Peyvəstə müəllim eyləyib cövr,
Gahi səbəq oxuda, gahi dövr.
Billah, mənə həm bu idi məqsud,
Məktəbdə olurmu tifl xoşnud?
Ayırıq bu sözü mükərrər etmə,
Lütf eylə, məni mükəddər etmə".
Çün ana eşitdi bu cavabi,
Tərk etdi şikayəti itabi.

Səksiz ona rövşən oldu kol mah,
Aşılıqdən deyildir aqah.
Bihudədir ol qamu fəsanə
Kim, aşiqdir filan filanə.
Çün vaqeə şək məhəlli oldu,
Ol vaqeədən təsəlli oldu.
Leyli həm oturdu evdə naçar,
Düzdü sədəfinə dürri-şəhvar...
Bir bürcdə sabit oldu əxtər,
Məhbusi-xəzanə oldu gövhər.
Ləl oldu əsiri-sineyi-səng
Həbs oldu gülabə şüşeyi-təng.
Ğəmdən siyəh oldu ruzigari,
Nomid, dili-ümidvari.
Ah eylər idi, vəli nə hasil,
Ol yel açamazdı gönçeyi-dil.
Göz yaşı tökərdi, leyk nə sud,
Bitməzdi onunla nəxli-məqsud.
Zülfı kimi piçü tabə düşdü,
Heyran qalıb iztirabə düşdü.
Ağzı kimi xülqün etdi ğəm dar;
Çeşmi kimi cismi oldu bimar.
Nə dərdini saxlasa qərarı,
Nə şərhı-ğəm etsə ğəmküsarı.
Fanusi-xəyalə döndü ol şəm,
Könlünü qılıb xəyal ilə cəm.
Hərdəm çəkib ol ğəm içrə min ah,
Səbr etdi zərurət ilə ol mah.

* * *

Ədəbiyyat tariximizdə M.Füzulinin *“Leyli və Məcnun”* poeması Azərbaycan dilində yaradılmış ən möhtəşəm bir abidədir. Poemanın ideya məzmununu orta əsr feodal-patriarxal münasibətlərin, insan təbiətinə zidd olan adət-ənənələrin, qadın hüquqsuzluğunun tənqidi təşkil edir.

Füzuli bu poeması ilə Azərbaycan klassik şeir dilini yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Poemanın dili üzərində aparılan müşahidələr göstərir ki, Füzuli burada Azərbaycan dilinin zəngin ifadə vasitələrindən saysız dərəcədə istifadə etmişdir. Poemanın dilində işlənən sözlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin əsas lüğət tərkibinə mənsubdur. Əsərin dilindəki əvəzliliklər, saylar, bədən üzvlərinin, kainatın ayrı-ayrı hissələrinin adlarını bildirən isimlər, hal və hərəkət bildirən feillərin əksəriyyəti indi də Azərbaycan dilində işlənir.

Buradakı ərəb və fars sözlərinin ən çoxu bu gün artıq azərbaycanlılaşmış sözlərdəndir. Məsələn, dərd, qəm, bəla, dünya, etibar, şövq, bahar, zəncir, dövlət, amal, camal və s.

Poemanın dilini nəzərdən keçirərkən burada qrammatik quruluşla əlaqədar olan dəyişiklikləri və üslub xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq vacibdir.

Poemadan verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil qurarkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Fonetik hadisələrə dair müşahidələr aparın.**
2. **Quruluşa düzəltmə sözləri seçib onların əsasında sözdüzəldici şəkilçilərin siyahısını tutun.**
3. **Omonim, sinonim və antonimlərə dair dil faktlarını seçin və səciyyələndirin.**
4. **Söz birləşmələrini seçin və izah edin.**
5. **Bədii ifadə vasitələrini müəyyənləşdirin.**
6. **Poemanın üslub xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın; nitqin fərdiliyinə fikir verin – müəllifin dilinin nisbətən qəlizliyini, Leylinin anasının dilindəki xəlqi-liyi fərdilik faktı kimi səciyyələndirin.**

MOLLA VƏLİ VİDADI

(1707–1808)

DURNALAR

(Qoşma)

*Qatar-qatar olub, qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimana, durnalar.
Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötərsiz,
Üz tutubsuz nə məkana, durnalar.*

*Təsbih kimi qatarınız düzərsiz,
Havalanıb ərs üzündə süzərsiz.
Gah olur ki, danə-xüruş gəzərsiz,
Siz düşərsiz pərişanə, durnalar.*

*Ərz eyləyim, bu, sözüümün sağıdır,
Yollarınız həramidir, yağıdır,
Şahin, şunqar sürbənizi dağıdır,
Boyanarsız qızıl qana, durnalar.*

*Əzəl başdan Bəsrə, Bağdad eliniz,
Bəylər üçün ərməğandır teliniz.
Oxuduqca şirin-şirin diliniz,
Bağrım olur şana-şana, durnalar.*

*Bir baş çəkin dərdməndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə.
Vidadi xəstədən Bağdad elinə,
Siz yetirin bir nişana, durnalar.*

* * *

XVIII əsr şeir dilinin inkişafında Vidadi yaradıcılığının da mühüm rolu olmuşdur. Onun yaradıcılığı geniş olmasa da, realist şeir dili nümunələri baxımından diqqəti cəlb edir. Şairin şeir dili, sələflərindən fərqli olaraq, xalq dilinə daha yaxındır.

“Durnalar” şeiri bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şeirdə qürbətdə yaşamaqdan, qəriblikdən doğan ümumi bir kədər ifadə olunmuşdur.

Şeirdə sadə, aydın dilə məxsus bənzətmələr, təşbehlər verilmişdir. Məsələn, “Qatar-qatar olub, qalxıb havaya”, “qəmgin ötərsiz”, “təsbih kimi qatarınız düzərsiz”, “Boyanarsız qızıl qana”, “bağrım olur şana-şana” və s. bənzətmələr canlı xalq danışığı dilindən gəlir.

Şeirin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Mənası aydın olmayan sözləri seçin və onları dil mənsubiyyətinə görə müəyyənləşdirin.**
2. **Həmcins üzləri seçin, növünü müəyyənləşdirin.**
3. **Qoşmanın lüğətini tərtib edin.**
4. **Qoşmanın üslubi cəhətlərini aydınlaşdırın.**

MOLLA PƏNAH VAQİF (1717–1797)

HAYİF Kİ, YOXDUR (Qoşma)

*Kür qırağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası, hayıf ki, yoxdur.
Ucu tər cığalı siyah tellərin
Hərdən tamaşası, hayıf ki, yoxdur.*

*Qış günü qışlağı Qıraqbasanın,
Gözüdür Aranın; cümlə cahanın.
Belə gözəl yerin, gözəl məkanın,
Bir gözəl obası, hayıf ki, yoxdur.*

*Çoxdur ağ bədənli, büllur buxaqlı,
Lalə zənəxdanlı, qönçə dodaqlı,
Amma şirin dilli, açıq qabaqlı,
Könül aşınası, hayıf ki, yoxdur.*

*Elə gözəl var bunların içində,
Ələ düşməz hərgiz Çinü Maçında.
Söyləgən, oynayan, dürüst biçimdə,
Bəzəyi, libası, hayıf ki, yoxdur.*

*Havasından torpağının yerinin,
Dadızmaz dəhanın, ləbi-şirinin.
Pəri çoxdur, nə fayda heç birinin
Adamlıq ədası, hayıf ki, yoxdur.*

*Ucu əşrəfili, bulud kimi saç,
Dal gərdəndə hər hörüyü bir qulac.*

*Kəlağayı əlvən, qəsabə qıyqac,
Altından cunası, hayıf ki, yoxdur.*

*Zər haşiyə al nimtənə üstündə,
Xallar üz yanında, çənə üstündə.
Buxağın altında, sinə üstündə
Zülfün burulması, hayıf ki, yoxdur.*

*Laçın tək başda ala tomağa,
Yaşmağı tutmaya dişə-dodağa,
Cəllad kimi durub qabaq-qabağa,
Baxıb can almağı, hayıf ki, yoxdur.*

*Çünki yorğunuyam mən bu yolların,
Qaydasını billəm hər üsulların.
Gümüş biləklərin, bəyaz qolların,
Sarı kəhrəbası, hayıf ki, yoxdur.*

*Ayna tutub hərdən camal görməsi,
Zülfə, zənəxdana sığal verməsi,
Səhər ala gözüün siyah sürməsi,
Əlinin hənəsi, hayıf ki, yoxdur.*

*Vaqif haqdan dilər lütfü kərəmlər,
Belə yerdə qalan, vallah, vərəmlər,
Yenə yada düşdü bizim sənəmlər,
Getməyin binası, hayıf ki, yoxdur.*

Azərbaycan şeirinin yaradıcısı kimi ədəbiyyat tariximizdə Molla Pənah Vaqif realist klassik sənətkarlar cərgəsində durur. O, yazdığı qoşmalarla özündən əvvəl yaranmış qoşma növünü mükəmməl şəkildə formalaşdırmış, ədəbi-bədii dilimizin inkişaf istiqamətini bu üslubun əlamətdar cəhətləri ilə müəyyənləşdirmişdir.

Dilimizin formalaşmasında M.P.Vaqifin ən başlıca rolu ondan ibarətdir ki, o, ədəbi-bədii dili ümumxalq dili vahidləri hesabına – sadə sözlər, ifadələr, söz birləşmələri hesabına zənginləşdirməklə ərəb, fars dillərindən alınma sözlərin, ifadələrin imkan daxilində məhdudlaşdırılmasına çalışmışdır. Onun şeirlərində Azərbaycan dilinə məxsus isim, sifət, say, əvəzlik, feil və qismən də zərflər aparıcı rola malikdir.

"Hayıf ki, yoxdur" qoşmasında vətənpərvər bir şair kimi Vaqif el-obanın acınacaqlı həyatını ürək yangısı ilə tərənnüm etmişdir.

Şeirin dilini nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, burada sözlərin əksəriyyəti bugünkü ədəbi dilimizdə işlənən sözlərdir. Çox az miqdarda mənası lüğətlə aydınlaşdırılan sözlərə təsadüf edilir. Məsələn, *cığa* (başın ön və yan tərəfində saç), *zənəxdən* (çənə), *Maçın* (Hind-Çin), *ləb* (dodaq), *qəsabə* (cütqabağı), *nimtənə* (don, üst qadın paltarı), *tomağa* (kəkil), *bəyaz* (ağ) və s. sözlər bu qəbildəndir. Şeir dilində isim və sifətlər üstünlük təşkil edir. Bununla bərabər ismi xəbərlər də çoxdur. Feili xəbərlər burada az işlənmişdir. Bu qrammatik xüsusiyyətlər, şübhəsiz, şeirin məzmunundakı təsvirçilikdən irəli gəlir.

Şeir dilini üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Cümlə üzvlərini müəyyənləşdirib, onları ifadə vasitələrinə görə izah edin.**
2. **Şeir dilində işlənən milli Azərbaycan geyim adlarını seçin və onları müasir ədəbi dilimizdəki qarşılığı ilə müqayisə edin.**
3. **Qrammatik formaları səciyyələndirin.**
4. **Söz birləşmələrini xarakterizə edin.**
5. **Portret yaradan ifadələri göstərin.**
6. **Bədii təyinləri təhlil edin.**

PƏRİ
(Qoşma)

*Boyun sürahidir, bədənini büllür,
Gərdənin çəkilməmiş minadan, Pəri.
Sən ha bir sonasan, cüda düşübsən,
Bir bölük yaşılbaş sonadan, Pəri.*

*İxtilatın şirin, sözün məzəli,
Şəkər gülüşündən canlar təzəli.
Ellər yaraşığı, ölkə gözəli,
Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri.*

*Üz yanında tökülübdür tel nazik,
Sinə meydan, zülf pərişan, bel nazik,
Ağız nazik, dodaq nazik, dil nazik,
Ağ olların əlvən hənadan, Pəri.*

*Ovçusu olmuşam səntək maralın.
Xəyalımdan çıxmaz hərgiz xəyalın.
Ənliyi, kirşanı neylər camalın,
Sən elə gözəlsən binadan, Pəri.*

*Günəş təki hər çıxanda səhərdən
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən.
Duaçınam, salma məni nəzərdən,
Əskik olmayasan sənadan, Pəri.*

* * *

“Pəri” qoşması real insan gözəlliyinin tərənnümünə həsr edilmişdir. Vaqif şeirinin ən yaxşı nümunələrindən biri olan bu qoşma yüksək bədiiiliyi ilə seçildiyi kimi, dilinin səlisliyi və aydınlığı baxımından da diqqəti cəlb edir. Azərbaycan qızının gözəlliyini təsvir etmək üçün şair

Azərbaycan dilinin zəngin ifadə vasitələrindən çox böyük sənətkarlıqla istifadə etmişdir. *“İxtilatın şirin”*, *“sözün məzəli”*, *“ellər yaraşığı”*, *“ölkə gözəli”* kimi ifadələr son dərəcə məharətlə seçilmişdir. Şeirin dilində çətin başa düşülən çox az söz vardır: *“Səna”* (tərif), *“ixtilat”* (söhbət). Müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından burada bir sıra köhnəlmiş sözlərə təsadüf edilir. Məsələn, *“gərdən”*, *“ənlik”*, *“kirşan”* və s. Burada bəzi sözlər qrammatik ixtisarlara məruz qalmışdır. Məsələn, *“Şəkər gülüşündən canlar təzəli”* misrasındakı *“təzəli”* sözü *“təzələnir”* feili yerində işlənmişdir. Yaxud *“nə gözəl doğubsan anadan, Pəri”* misrasındakı *“doğubsan”* feili *“doğulubsan”* şəklində işlənməli idi.

Qoşmanın dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. Sifətləri tapıb mənaca növünü müəyyənləsdirin.
2. Feilin mənə növlərinə diqqət yetirin (doğubsan).
3. Təyini söz birləşmələrini seçib növünə görə qruplaşdırın.
4. Sözləri semantik cəhətdən təhlil edin.
5. Frazеoloji vahidləri aydınlaşdırın.
6. Şeir in dilində ismi xəbərlərin bolluğunun bədii-üslubi məzmununu aydınlaşdırın.

...BAX

(Qəzəl)

*Ey Vidadi, gər dişi-dövrani-kəcəftarə bax,
Ruzigarə qıl tamaşa, karə bax, kirdarə bax.*

*Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmü adil padişahi-qadiri qəhharə bax.*

*Sübh söndü, şəb ki xəlqə qıblə idi bir çıraq,
Gecəki iqbalı gör, gündüzdəki idbarə bax.*

*Taci-zərdən taki ayrıldı dimaği-pürqürur,
Payimal oldu, təpiklərdə səri-sərdarə bax.*

*Mən fəqirə əmr qılmışdı siyasət etməyə,
Saxlayan məzlumu zalimdən o dəm qəffarə bax.*

*İbrət et Ağaməhəmməd xandan, ey kəmtər gəda,
Ta həyatın var ikən, nə şahə, nə xunxarə bax.*

*Baş götür bu əhli-dünyadan, ayaq tutduqca qaç.
Nə qıza, nə oğula, nə dustə, nə yarə bax.*

*Vaqifa, göz yum, cahanın baxma xübü ziştinə,
Üz çevir ali-əbayə, Əhmədi-Muxtarə bax.*

* * *

Vaqifin *“Bax”* rədifli qəzəlində dövrünün Qacar kimi zalım və qəddar qəsbkarlarına qarşı nifrət hissi tərənnüm olunmuşdur.

Şeir klassik qəzəl üslubunda yazıldığından dil və ifadə tərzı baxımından səciyyəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Burada *kəcrəftar* (pis rəftar edən), *xunxar* (qanıçən), *zişt* (çirkin), *qəffar* (günahları bağışlayan), *idbar* (bədbəxtlik), *qəhhar* (məhvedici) və s. qəliz ərəb və fars sözlərinə təsadüf edilir. Bundan başqa, qəzəlin dilində işlənən *“Gərđişi-dövrani-kəcrəftar”*, *“padişahi-qadir”*, *“taci-zər”*, *“dimaği-pürqürur”*, *“səri-sərdar”*, *“ali-əba”* və s. kimi dilimizə xas olmayan tərkiblərin işlənməsi də şeirın anlaşılıqlılığını çətinləşdirir. Lakin bütün bunlarla bərabər, şair öz yaradıcılıq ənənəsinə sadıq qalaraq klassik üslubda yazılmış bu qəzəlində də canlı

xalq danışığı dilinə uyğun *“baş götür bu əhli-dünyadan, ayaq tutduqca qaç”, “göz yum”, “üz çevir”* kimi ifadə və ibarələr işlətmişdir.

Qəzəlin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. Feilləri seçdikdən sonra onları şəxs, zaman, növ kateqoriyalarına görə təhlil edin.
2. Sözlər arasındakı sintaktik əlaqələri (yanaşma, uzlaşma, idarə) müəyyənləşdirin.
3. Qoşmalarla müqayisə edib qəzəlin janr xüsusiyyəti ilə bağlı söz və tərkibləri göstərin.

...GÖRMƏDİM

(Müxəmməs)

*Mən cahan mülkündə mütləq doğru halət görmədim,
Hər nə gördüm, əyri gördüm, özgə babət görmədim.
Aşınalar ixtilafında sədaqət görmədim,
Beyətü iqrarü imanü dəyanət görmədim,
Bivəfadan lacərəm, təhsili-hacət görmədim.*

*Xah sultan, xah dərvişü gəda biittifaq,
Özlərin qılmış giriftari-qəmiü dərdü fəraq.
Cifeyi-dünyayədir hər ehtiyacü iştiyaq,
Munca kim etdim tamaşa, sözlərə asdım qulaq,
Gizbü böhtandan savayı bir hekayət görmədim.*

*Xəlqi-aləm bir əcəb düstur tutmuş hər zaman,
Hansı qəmli könlü kim, sən edər olsan şadıman.
O sənə, albəttə ki, bədguluq eylər bigüman,
Hər kəsə hər kəs ki etsə yaxşılıq, olur yaman,
Bulmadım bir dost ki, ondan ədavət görmədim.*

*Alimü cahil, müridü mürsüdü sagirdü pir;
Nəfsi-əmmarə əlində sərbəsər olmuş əsir,
Həqqi batil eyləmişlər, işlənilir cürmi-kəbir
Şeyxlər səyyad, abidlər abusən qəmtərir,
Hiç kəsə həqqə layiq bir ibadət görmədim.*

*Hər kişi hər şey ki sevdi, onu behtər istədi,
Kimi taxti, kimi tacı, kimi əfsər istədi,
Padşahlar dəmbədəm təsxiri-kişvər istədi.
Eşqə həm çox kimsə düşdü, vəsli dərbər istədi,
Heç birində aqibat, bir zövqü rahat görmədim.*

*Mən özüm çox kuzəkəri kimyəgər eylədim,
Sikkələndirdim, qübari-tirəni zər eylədim,
Qara daşı döndərib yaquti-əhmər eylədim,
Daneyi-xərmöhrəni dürrə bərabər eylədim,
Qədrü qiymət istəyib, qeyr əz xəsarət görmədim.*

*Eyləyən viranə Cəmşidi-Cəmin eyvanını,
Yola salmış, bil ki, bəzmi-işrətin çəndanını.
Kim qalıbdır ki, onun qəm tökməyibdir qanını.
Dönə-dönə imtahan etdim fəlak dövrənini,
Onda mən bir əkslikdən özgə adət görmədim.*

*Gün kimi bir şəxsə gündə xeyr versən səd həzər,
Zərrəcə etməz ədayi-şükri-nemət aşikar,
Qalmayıbdır qeyrəti-şərmü həya, namusü ar.
Dedilər ki, etibarü etiqad aləmdə var,
Ondan ötrü mən də çox gəzdim, nəhayət, görmədim.*

*Müxtəsər kim, böylə dünyadan gərək etmək həzər.
Ondan ötrü kim, deyildir öz yerində xeyrü şər.
Alilər xaki məzəllətdə, dənilər mötəbər,
Sahibi-zərdə kərəm yox, kərəm əhlində zər,
İşlənən işlərdə ehkamü ləyaqət görmədim.*

*Dövləti iqbalü malın axırın gördüm tamam,
Həşməti cahü Calalın axırın gördüm tamam,
Zülfü ruyü xətti-xalın axırın gördüm tamam,
Həmdəmi-sahibcəmalın axırın gördüm tamam,
Başadək bir hüsnü surət, qəddü qamət görmədim.*

*Baş ağardı, ruzigarım oldu gün-gündən siyah,
Etmədim, səd heyf kim, bir mahruxsarə nigah.
Qədrbilməz həmdəm ilə eylədim ömrü tabah,
Vaqifə, ya Rəbbəna, Öz lütfünü eylə pənah,
Səndən özgə kimsədə lütfü inayət görmədim.*

* * *

Şairin *“Görmədim”* rədifli müxəmməsinin ideya-məzmunu feodal zülmü və özbaşınalığının ifşasından ibarətdir.

Vaqif yaradıcılığında bu şeir ictimai-siyasi lirikanın klassik nümunəsi kimi özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Şeirin dilində sadəlik və qəlizlik bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edir. Şair burada mənası çətin başa düşülən ərəb, fars sözləri, ifadələri, tərkibləri ilə yanaşı, bəzən dilimizə məxsus qrammatik qayda-qanunları da başqa şəkildə vermişdir. Şeirin dilində *“və”* bağlayıcısı əvəzində *“ü”* hissəciyi işlənir. Məsələn, *“...deyildir öz yerində xeyrü şər”* ifadəsində *“xeyir və şər”* əvəzinə *“xeyrü şər”* işlənmişdir. Yaxud *“Başadək bir hüsnü mət”* (hüsn və surət), *“qəddü qamət”* (qədd və qamət) şəklində işlənir. Müxəmməsin dilində *“ki”* bağlayıcısı *“kim”* şəklində işlənmişdir. Məsələn, *“Müxtəsər kim”* (ki), böylə dünyadan gərək etmək həzər”.

Bunlarla bərabər, şeirin dilində ədəbi dil baxımından münasib olan külli miqdarda söz və ifadələr işlənmiş, dilimizin fonetik və qrammatik quruluşuna uyğun qaydalara riayət edilmişdir.

Şeirin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Ahəng qanununa tabe olmayan sözləri seçib onların mənaları və dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirin.**
2. **Bağlayıcıları tapın və mənalarına görə qruplaşdırın.**
3. **Ərəb və fars sözlərini seçin və izah edin; lüğət tərkibində fəlsəfi məzmunla bağlı əcnəbi leksikonun bolluğunu şərh edin.**
4. **Feillərin semantik təhlilini verin.**
5. **Sözlərin çoxmənalılığını aydınlaşdırın.**
6. **Frazeoloji vahidləri seçin və təhlil edin.**

QASIM BƏY ZAKİR
(1784–1857)

TƏRLANLAR VƏ ELÇİLƏR
(Mənzum hekayə)

*Əyyami-sabiqdə hakimi-Herat,
Göndərirdi Şahi-Yəmənə sovuqat.*

*O cümlədən üç-dörd bəhlə sahibaz,
Mühəyya eyləyib tərlani-mümtaz.*

*Zərdüz pəşəbəndü mina gərdənbənd,
Hər birinin üstə mirvaridi-çənd.*

*Miyanında şəffaf əlmasi-təraş,
Çahar ətrafı yeksər daşü qaş.*

*Bərq urarlar idi şəbçıraqtək,
Eyləməyib pərva mürği-can görcək.*

*Yaxardı atəşə özünü dərhəl,
Biməksü təvaqqüf pərvanəmisal.*

*Bəzəyib sərəpa novərustək,
Verib dörd nəfərə biməksü dirəng.*

*Buyurdu ki: "Olun azimi-Yəmən,
Sübh nəməzinə duran vəqt mən.*

*Əmanət, əmanət, siz olun tarı,
Yaxşı mühafizət edin onları.*

*Məbada tük tökə, qanad sallıya,
Ya oldur ki, qaçırasız dallıya.*

*Eşitsəm ki, xələl tapıbdır əndək,
Həqq Özü şahiddir, bu şəhrə gəlcək.*

*Buyurram, çəkərlər küllühüm darə,
Övrət-uşağınız qalır avarə”.*

*Xülaseyi-kəlam, vida etdilər,
Rahi-Yəmən tutub səhər getdilər.*

*Günorta zamanı ətin ötürdi,
Quşlar işi həlakətə yetirdi.*

*Baxdılar döşünə, gördülər xalı,
Elçilərin həddən aşdı məlalı.*

*Fikr edib dedilər: Çörək yeyəndi,
Gətirdilər çörək açıban bəndi.*

*Parça-parça dimdiyinə tutdular,
Yemədi, götürüb çölə atdılar.*

*Kismişdən, badamdan, nanü həlvadən,
Qovurmadan, bişmiş küftə, dolmadən,*

*Yol tuşəsi nə var isə verdilər,
Mütləqə dilinə vurmaz gördülər.*

*Əyləşib bir yerdə, edib məsləhət,
Zıncından taparlıq, – dedilər, – əlbət.*

*Zınc atdı birisi manəndi-pərqu,
Sevindilər, qatıq yeyər imiş bu.*

*Çapdılar obaya: ey qatıq satan,
Hər eyməyə tökmüşdülər üç qazan.*

*Dörd eymə aldılar çahar baza,
Mənişkarlar qoydu binayi-tazə.*

*Dedilər: Əl ilə içirmək olmaz,
Dimdiyinə yüz yol sürtəsən, doymaz.*

*Yaxşı odur özün salaq eyməyə,
Hər necə ki, çəksə xahişi yeyə.*

*Elə ki yetişdik darül-irşadə,
Açarıq bəndini, olur güşadə.*

*Basıban içəri oldular xürrəm,
Bağladılar ağzın dürüstü möhkəm.*

*Bir üstüri-xoşrəftarə çatdılar,
Barxanə ulağına qatdılar.*

*Eyliyə-eyliyə şirin hekayət,
Qolları yanında getdilər rahat.*

*Gecə-gündüz dincəlməyib sürdülər,
Bir-birinə təsəllilər verdilər.*

*Dedilər: Aparıq bu qədri sovqat,
Xüsusən elçiyi-hakimi-Herat.*

*Lütfi-peydərpeyi-şahi-Yəməni,
Bişübhə, edacək bizləri ğəni.*

*Əlqərəz, eyləyib təyyi-mərahil.
Oldular məqsədi-məlumə daxil.*

*Barxana açıldı karvansaraya,
At-qatırı mehtər çəkdi tövləyə.*

*Naməni götürüb oldular rəvan,
Bərgahi-padişahə rüsulan.*

*Hüzuri-əşrəfə olub müşərrəf
Gördülər xəvanin düzülüb səf-səf.*

*Uzandı vəzir-i-darüssəlamə,
Zərbəftü diybəyə bükülmüş namə.*

*Şərh oldu hədayə yeksər nam-bənam,
Söz bəzə yetişək tutmayıb aram.*

*Şah buyurdu: "Hələ tənkdir məcal,
Deyin quşlar gəlsin filfövr, dərhal.*

*Yazıblar quşları bimisli həmtə,
Nəzəri-zövq ilə edək tamaşa.*

*Əgər layiq olsa şahə sahibəz.
Şəhidir xiraci-İraqü Hicaz".*

*Çəkəri-çabükə buyurdu rəsul:
"Çap, de gətirsinlər xurcunu, tez ol".*

*Götürüb dalına zurməndü adəm,
Yetirdi hüzurə dilsadü xürrəm.*

*Sanırdı verəcək sərkari-əmir,
Gətirmişəm, mana bir şali-Kəşmir.*

*Hər eymədən çıxdı bir mürği-səfid,
Alətü əsbabı yeksər napədid.*

*Müşahidə qıldı şol bül-əcəbi,
Cuşa gəldi qəhrəmanın gəzəbi.*

*Hökm etdi cəlladi-siyasətkarə,
Ol qövmi, bədkarı çəksinlər darə.*

*Cürət edib bəzi əmiri-xoşbəxt
Dedilər ki, "ey sahibi-tacü təxt.*

*Vacibül-qətlidir, hərçənd, bunlar,
Nəhayət, aləmdə bir qaidə var:*

*Heç adətdə yoxdu elçiyə zəval,
Ölümdən beşbetər oldur ki, dərhal*

*Qatıqların sürtək balü pərinə,
Mabaqisin əndamına, sərinə.*

*Münadi mindirib xəri-çıplağa,
Çəksin yavaş-yavaş bazar aşğa.*

*Car edib desin ki, ey əvamünnas,
Mücrimi bunlardan eyləyin qiyas!"*

*Xoş düşüb təbinə şahın bu süxən,
Dedi: "Ey müslihan, əhsən, səd əhsən.*

*Xərsüvar oldular əbrəş süvaran,
Rusəfid oldular siyahkaran.*

*Çox nəf hasildir bu hekayətdən,
Gus edən oyanır xabi-ğəflətdən.*

*Təhəmmül etməsə padişah əgər,
Peşimanlıq alın dizinə dögər.*

*Nəsihəti-naseh, pəndi-üqəla,
Qəndi-mükərrərdir, şəhdi-müsəffa.*

*Nəinki hakimi bədeyi-Herat,
Göndərdiyi sövqat olub biisbat.*

*Elçisinin yalü balı ağara,
Oxşaya hər biri bir çal zağara.*

*Əvvəl imtahanıdır, sonra fərmayış,
Yerinə qayıtmaz ta ki düsdü diş.*

*At hünərin ummaq olmaz eşşəkdən,
Ov aparmaq bəiddir köpəkdən.*

*İstəmədim verim dəxi nəzmə tul,
Tuli-kəlam eylər məclisi məlul.*

* * *

XIX əsr klassik Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri Qasım bəy Zakiridir. O, Azərbaycan dilinin zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək qoşma, gəraylı, təcnis, qəzəl, müxəmməs, tərcibənd, tərkibbəndləri ilə lirik və satirik şeirin gözəl nümunələrini yaratmışdır.

Füzuli ənənələrinə sadıq qalan şair qəzəllərində vəzn və qafiyələrin ahəngdarlığına, sözlərin fikri ifadə etmək üçün ustalıqla seçilməsinə, mənalı təşbeh və istiarələrdən istifadə edilməsinə xüsusi əhəmiyyət verərək şeirin məzmunca mənalı, formaca gözəl çıxmasına çalışmışdır. Q.Zakirin yaradıcılığını dil cəhətdən aydınlaşdıranda məlum olur ki, klassik üslubda yazdığı şeirlərin, xüsusilə qəzəllərinin dili nisbətən sadə və aydındır. Bunun başlıca səbəbi şairin canlı xalq danışığı dilindən və şifahi xalq yaradıcılığından daima qidalanması olmuşdur. Ümumiyyətlə, canlı danışığı dili Q.Zakir şeirlərinin leytmotivini təşkil edir. O öz əsərlərində həmişə şeir dilimizin sadəliyə və xəlqiliyə doğru inkişafına çalışmışdır.

Şairin yaradıcılığında mənzum hekayələr xüsusi yer tutur. *“Tərlanlar və elçilər”* mənzum hekayəsində müəllif Nizami ənənələrini davam etdirərək hakimləri xalqla ədalətli rəftar etməyə, hər bir hökm və qərarı çıxarmazdan qabaq o barədə dərinlən düşünməyə çağırır. Q.Zakir başqa şeirlərində olduğu kimi, bu mənzuməsində də Azərbaycan dilinə məxsus zəngin aforizmlərdən istifadə etmişdir. Məsələn:

*Təhəmmül etməsə padışah əgər,
Peşimanlıq əlin dizinə döyər. –*

Yaxud:

*Əvvəl imtahanlıdır, sonra fərmayıb,
Yerinə qayıtmaz ta ki, düşdü dış. Və s.*

Hekayənin dilində əruz vəznində yazıldığına görə çoxlu uzanan saitlərə rast gəlinir. Burada Azərbaycan dilinin özünəməxsus isimləri və feilləri başqa nitq hissələrinə nisbətən üstünlük təşkil edir. “Və” bağlayıcısı “ü” hissəciyi ilə əvəz edilir. Məsələn, “Kişmişdən, badamdan, nanü həlvadən” misrasında “nan” və “həlvadən” əvəzinə “nanü həlvadən” işlənmişdir.

Mənzumənin dilində sözlərin quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb formalarını müşahidə etmək olar. Əlaqələr və təyini söz birləşmələri Azərbaycan dilinin sintaktik konstruksiyasına uyğun şəkildə işlənmişdir. Təyini söz birləşmələrinin Azərbaycan dilinə məxsus nümunələri ilə yanaşı, şair klassik şeirin təsiri altında ərəb-fars tərkibləri də işlətmişdir.

Hekayənin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Aforizmləri seçin və onların mənasını açın.**
2. **Alınma sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırın.**
3. **Xalis Azərbaycan dili sözlərində ahəng qanununun pozulması səbəblərini aydınlaşdırın.**
4. **İsim və feilləri seçin və onları qrammatik kateqoriyalarına görə müəyyənləşdirin.**
5. **Xalis Azərbaycan dili sözlərinin quruluşu üzərində müşahidələr aparın, onları sadə, düzəltmə və mürəkkəbliyinə görə qruplaşdırın.**
6. **Əlaqə və təyini söz birləşmələrinə dair faktlar seçin.**
7. **Danışıq dilinə məxsus cümlə quruluşuna fikir verin və bunu epik təsvirlə bağlı aydınlaşdırın.**

ASLAN, QURD VƏ ÇAQQAL

(Təmsil)

Görmüşəm nüsxədə bir türfə misal,
Əyyami-sabiqdə bir qurd, bir çaqqal

Şiri-jəyan ilə tutmuşdu ülfət,
Yedilər, içdilər bir neçə müddət.

Təqdiri-qəzadan üç gün, üç gecə.
Ov keçmədi ələ, oldusa necə.

Aqibət tapdılar səbahə yavuuq,
Bir qoyun, bir quzu, bir də bir tovuq.

Qalib olmuş idi şirə iştəha,
Qurda dedi: "Bölgü sənindi, durma.

Təqsim eylə, olaq yeməyə məşğul",
Anlamayıb fikrini gürgi-biüsul

Dedi ki, "ey sərvər, cənabi-bari,
Öz əlilə göydə bölüb bulari.

Qoyun sənin, quzu mənim, çaqqala
Göndərib tovuqu Xaliq nəvalə".

Giran gəlib bu söz şirin xoşuna,
Bir tapança saldı qurdun başına.

İki gözü ol biçarə fəqirin
Çıxıb yerə düşdü zərbindən şirin.

Ondan sonra üzün tutub çəqqalə,
Dedi: "Oldu bölgü sana həvalə.

Qismət eylə, məlum olsun əməlin,
Eşitmişəm vardır bölgüdə əlin".

Çəqqal zərbi-dəsti-şiri görmüşdü,
Annamışdı karı, rəyin bilmişdi.

Dedi: "Ata-baba bölgü bizimdi,
Sən gedib nəhlə buyurdun indi.

Eylə qismət edim gəniməti mən,
Ta ruzi-qiyamət deyəsən əhsən.

O ki qoyun padişahın naharı,
Quzunu şaxlarıq axşam iftarı.

Toyuq da sabahın qəlyanaltına,
Əlbəttə ki, Xaliq yetirir yenə".

Şir dedi: "Afərin sana, ey pürfən.
Bu bölgünü kimdən öyrənibsən sən?"

Dedi ki: "Bilməzdim binadən, başdan,
Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan".

Böyük əgər deyə gündüzə gecə,
De ki, göydə ulduz səyrişir necə.

Nisbət verə gər gündüzə gecəni,
Söylə ki, yandırır afitab məni.

*Nəinki cənabi-Hacıqulu tək,
Xanın bostanının novbarı gəlcək.*

*Üzləyib yaxşısın evə göndərə,
Çarığın çürüyün təhvilə verə.*

*Çubuğa saldıra fəqir rəyəti,
Özü yeyib-içib sürə vəhdəti.*

*Bu nə alış-veriş, bu nə ticarət?
Bu nə haramxorluq, bu nə ziyarət?*

*Elə iş baş verir yoğun qurşaqdan,
Həqq bilir ki, çıxmaz nadan uşaqdan.*

*Satıbdır güllühüm dini dünyaya,
Bu əhli-Şişədən pənah Xudaya.*

* * *

Q.Zakir təmsillərində bir tərəfdən dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə özünün eyham və işarələri ilə toxunur; zülm və haqsızlığı tənqid edir, digər tərəfdən gənclərdə vəfa, sədaqət, doğruluq, mərdlik və s. kimi nəcib sifətlər tərbiyə edir. “Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində aslanın timsalında qolugüclü, çaqqalın simasında isə qorxaq və yaltaq insanlar təsvir olunur. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən biri və həm də ən obrazlısı metafordur. Metaforda bir obyektə məxsus keyfiyyətlər başqa birisinə köçürülür. Q.Zakir metafordan təmsillərində, o cümlədən “Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində çox məharətlə istifadə etmişdir.

Təmsilin leksikasında ümumişlək sözlər üstünlük təşkil edir.

Təmsil üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Metaforun əlamətlərini təmsildəki dil faktları əsasında aydınlaşdırın.
2. Ümumişlək sözləri seçin və onların həqiqi və məcazi mənada işləndiyini müəyyənləşdirin.
3. Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın.
4. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərə aid misallar seçin.
5. Həmcins üzvləri tapın və onların növünü müəyyən edin.
6. Sintaktik cəhətdən (cümlə quruluşuna görə) mənzum hekayə və təmsil dilinin uyğunluğunu izah edin.

TÜLKÜ VƏ QURD

(Təmsil)

*Bir rubəhi-kühənsalə gedirdi,
Qismət üçün seyri-ələm edirdi.*

*Obadan kənara gördü, ittifaq
Atıblar səhraya bir dünbəyi-çaq.*

*Diqqət ilə baxıb tələni seçdi,
Yavuşa düşməyib, uzaqdan keçdi.*

*Gəzər ikən oldu bir qurda düşar,
Dedi: "Filan yerdə yaxşı tömə var".*

*Bişarəni çəkə-çəkə gətirdi,
Bir azca qalmışdı quyruğu gördü.*

*Dedi: "Təəccübəm, sən belə şeyə
Düşar oldun, özün yemədin niyə?"*

*Dedi: "Boynumda var qəza orucum,
Tutmuşam ki, saqit ola borucum".*

*Soxuldu quyruğu yerdən götürə,
Neçə gündü naharsızdı, ötürə.*

*Çırtlayıb payinə tələ oldu bənd,
O yana, bu yana tullandı hərçənd.*

*Nə qədər güc vurdu, götürmədi əl,
Kəsilib əlacı, qaldı məəttəl.*

*Tülkünün əlinə düşdü girəvə,
Quyruğu yeyirdi çox sevə-sevə.*

*Dedi: "Sən deyirdin orucam bayaq,
Nədəndir yeyirsən indi bu sayaq?"*

*Dedi: "Oruc idim, amma bu axşam
Təzə ayı görüb, etmişəm bayram".*

*Hiyləsinə o pürfənnin inandı,
– Bəs mənim bayramım, – dedi, – haçandı?*

*– Sənin də bayramın sahibi-tələ
Gələndədir, – dedi, – tələsmə hələ.*

*Hər kimsədə ola əqlü fəhmü huş,
Bu məsəli eyləməsin fəramuş:*

*Əvvəl gərək suyu yoxlasın möhkəm,
Boylayandan sonra soyunsun adəm.*

*Nəinki etməyib fikir, əndişə,
Sala canavartək özünü işə.*

*Həm özünün payın, həm onun payın
Tülkü yeyə bidərd-sər, arxayın.*

* * *

“Tülkü və qurd” təmsilində şair feodal cəmiyyətində hökm sürən yaramaz cəhətlərdən biri kimi hiyləgərlik və əzazilliyi, öz xoşbəxtliyini başqasının bədbəxtliyi üzərində qurmağı ifşa etmişdir. Təmsilin sadə, aydın dili vardır. Şair tülkünün qurdun başına gətirdiyi kələyi canlı xalq danışığı dili ilə nağıl edir.

Təmsilin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. *Sözün mənasının dəyişilməsi və inkişafını izləyin, çoxmənalı sözlərin mənalari üzərində düşünün.*
2. *Antonim sözləri tapın və onların təmsilin dilində nə məqsədlə işləndiyini aydınlaşdırın.*
3. *Yazılışı və tələffüzü fərqlənən sözləri seçin və həmin fərqləri izah edin.*
4. *Şəxs əvəzliliklərini seçin və onları məna növlərinə görə qruplaşdırın.*
5. *Vasitəsiz nitqə aid faktlar seçin.*

TÜLKÜ VƏ ŞİR

(Təmsil)

*Əyyami-sabiqdən edim hekayət,
Müstəmə olanlar aparsın ləzzət.*

*Çin bəhrində bir cəzirə var idi,
Ziyadə basəfa ələfzar idi.*

*Tən edərdi ol behişt-i-bərinə,
Yox idi aləmdə ona qərinə.*

*Tutmuşdu həşərat şol mülki vətən,
Türfə canəvərlər salmışdı məskən.*

*Təqdiri-qəzadan bir şir, ittifaq,
Gözəl sərzəmini eylədi yataq.*

*Sair heyvanata təng oldu məaş,
İçlərinə düşdü aşıbü pərxaş.*

*Gündə üçün, dördün qovub tutardı,
Yeyib, gəlib öz yerində yatardı.*

*Yığılıb bir yerə oldu fərahəm,
Cəzirədə nə var isə bişü kəm.*

*Binayi-məsvərat etdilər ağaz,
Axırda tutdular bu sözü mümtaz:*

*“Bizdə yox onunla qüdrəti-cədal,
Ya gərəkdir çəkək bu vətəndən əl,*

*Ya qoyaq onunla binayi-saziş,
Dolanıb arxayın, edək güzariş.*

*Pərişan olmasın barı sağımız,
Yüyürməkdən saf əridi yağımız”.*

*Çox keçdi arada dəlil, dəlail,
Küllühüm bu əmrə oldular qail.*

*Tülküyə dedilər: "Ey yari-pürfən
Bu təklifi bizdən qəbul eylə sən.*

*Çünki onlar ilə başdan, binadan,
Birevli kimisiz ata-babadan.*

*Düşəndə eyrlər sizə məsləhət,
Xahi aşikara, xahi də xəlvət.*

*Dur, bu gün varid ol hüzeni-şirə,
Rəhmin gəlsin binəvayə, fəqirə.*

*De ki, ey sərhəngi-küllü-dirrəndə,
İnsafü müüvvət yoxdurmu səndə?*

*Güzarın düşübdür bizim vətənə,
Cannisariq həmə, Həqq bilir, sənə.*

*Var xəlfəyə təəllüqü Bağdadın,
Neçin yamanlığa çəkilsin adın?*

*Sülhü səlah ilə düzələ bir kar,
Bu qəhrü gəzəbin nə surəti var?*

*Kindir səndən edə müzayiqə can,
Keç bu mərhələdən, aman, alaman.*

*Nə layiqdir sənə kimi sərvərə
Bais ola belə nahaq işlərə;*

*Yol kəsə dəmbədəm həramilərtək,
Vura, tuta, yıxa müxlisin görcək.*

*Şah istəsə olsun rəiyyət abad,
Gərək aralıqda bir qərardad.*

*Sən ağa, biz sənə bəndeyi-fərman,
Zilli-himayəndə qoy gəzək hər yan.*

*Dəhyeki-divanə nədir sözüümüz,
Bu yolları yaxşı billik özümüz.*

*İtaət etməsə malikə məmluk,
Olmaz aralıqda təriqi-süluk.*

*Gündə bir çarpa eylərək irsal,
Yeyərsən, yatarsan bicürmü vəbal”.*

*Gövtü şeno ta ki yetdi payanə,
Görək tülkü nə gətirdi bəhanə.*

*Dedi: “Əsirgəməm bir qaşıq qanı,
Vəli laf uranlar gen gündə, hanı?*

*Xırsi-qəviheykəl, xaki-pürqürur,
Gürge-şikarəftən, çəqqali-məğrur.*

*Yaxşı gündə mənəm-mənəm deyənlər,
Ovu göydə alıb, göydə yeyənlər.*

*Seyd edən zamanda salmazlar yada,
Deməzlər bir parça verək ona da.*

*Yaman gündə tamam durub kənara,
İstər bir fənn ilə özün qurtara.*

*Məni qətlgahə eyrlərər rəvan,
Mən rubahi-aciz, o şiri-jəyan.*

*Əgər bir pəmbəçə vura sərımə,
Xürdü xəmir olub dolam dərimə.*

*Dinəndə deyirsiz əhli-tədbirik,
Məsəldir: güclüyə nə dözər çürük.*

*Göndərin laəqəl mərdi-hünərvər,
Yetirsin ərziniz, gətirsin xəbər”.*

*Yerbəyer dedilər: “Ey tülkü qardaş,
Bu sözü söyləməz acamir, ovbaş.*

*Küllühüm aləmi tuta qiylü qal,
Heç adətdə yoxdur elçiyə zaval.*

*El namusu elə düşər, əzizim,
Yaman yerə yetib işimiz bizim.*

*Doğrudur, gen gündə biz laf urarıq,
Gərdən çəkib, yal qabardıb durarıq;*

*Hanı bizdə şöylə adabü ədəb,
Təqrirati-məlih ləfzi-müntəxəb;*

*Böyük hüzurunda deyək, danışaq,
Kürəyə düşməyən olmaz yumuşaq.*

*Bir ağaca çəkilməyə ta törpü,
Nə dər olur, nə dərvazə, nə körpü.*

*O ki sənsən – hər elmdə mahirsən,
Fəhmü fərasətdə xəlqə zahirsən.*

*Yüz kari-müşkülə gər qoyasan əl,
Göz yumub açınca səyin eylər həll.*

*Xidmətində eyləmişik təğafül,
Əfv eylə cürmümüz, ey piri-aqil.*

*Hörmətin lazımdır bizlərə, əmma
Axtarma keçəni, “məza ma məza”.*

*Əgər ki olmasa səndən bir çarə,
Gərəkdir vətəndən olaq avarə.*

*Söylədilər əfzun, dedilər bihədd,
Tülkü eyləməyib iltiması rədd,*

*Yola düşüb getdi badi-sərsərtək,
Təbəssüm eylədi şir onu görcək.*

*Çün özü bu əmrə minnətkar idi.
Baş tutdu, dərzaman meyli var idi.*

*Qayıdıb yetirdi xəlqə bəşarət:
İndi belə dəxi gəzin fərağət.*

*Bəs ki, hasil oldu bu müddəalar,
Eylədilər şahə xeyrü dualər.*

*Hər firqədən gündə bir fərbeh davar,
Göndərdilər, həm şam ola, həm nahar.*

*Bu hal ilə dolandılar bir müddət,
Ta indi tülküyə yetişdi növbət.*

*İlk axşamdan çavuş eylədi izhar
Kim: "Rəsəd sizindir, olun xəbərdar.*

*Göndərin gecədən bir rübahi-çağ,
Məbada ki, əmir ola bidamağ".*

*Var idi bir türfən kədxudaləri,
Çox yola salmışdı belə isləri.*

*Əshabü əqranın yığib səmtinə,
Dedi: "Bu keyfiyyət ar gəlir mənə;*

*Bizim hiyləmizdən çərxi-kəcəftar
Gecə-gündüz daim ölüm arzular.*

*Vəhmü harasından afitabü mah
Çəkir üzlərinə pərdeyi-siyah.*

*Əksimizi görsə suda divü dəd,
İlim-ilim itər ta ruzi-əbəd.*

*Yarım saat əgər bizi görsə ac,
Özün kola soxar qırqovul, turac.*

*Hər məkrdə ola ictihadımız,
İndi ara yerdə itə adımız.*

*Həqq bilir, deyiləm mən ziyanlıqdan,
Ölüm yeydir belə zindəganlıqdan;*

*Əbəs-əbəs gələ bir şiri-həpənd,
Dövləti-qədimə yetirə gəzənd.*

*Bu əmrin olmasa bizdə çarəsi,
Sağalmaz ölünəcə bilin yarəsi.*

*Dedilər ki, ey sərxeyli-əqrəbə,
Xəliq edib səni bizə kədxuda.*

*Olmasaydı səndə fəhmü fərasət,
Bir məlcəü məva tapardıq, əlbət.*

*İxtiyar sənindi, səlah sənindi,
Nə isə, tədbirin işə sal indi.*

*Kədxuda üstünə karı yıxdılar,
Sözlərin danışib, tez dızıxdılar.*

*Sübhədək yatmayıb qoca kədxuda,
Bəstəri-fikrdə çevrindi ol ta.*

*Səhər oldu, ay gizləndi, gün doğdu,
Ol qədər atının cilovun boğdu.*

*Keçdi şirin nəharının zamanı,
Kəsildi acından tabü təvanı.*

*Ahəstə-ahəstə üftanü xiyzan
Yetişib hüzurə çəkdi ələman.*

*Dedi: "Ey sərvəri-küllü cəzirə,
Rəhmin gəlsin binəvayə, fəqirə.*

*Bir ölkənin olmaz iki sərdarı,
Lazımdır ki, sən çəkəsən bu arı;*

*Gətirdim sizə bir fəhbeh şıkar,
Ərzi-rəhdə oldum bir şirə düçar.*

*Bunca dedim, töməsidir əmirin,
Həddi nədir olsun hər yetən şirin?*

*Pəndü nəsihətə olmayıb qail,
Göndərdi bir neçə fəhşü latail.*

*Zor ilə şıkarı əlimdən aldı,
Özümə də bir yol pəmpəçə saldı.*

*Koldan-kola qaçıb gəlmişəm naçar,
Mundan sonra dəxi ixtiyarın var".*

*Bir tərəfdən aclıq, bir yandan söyüş,
Şir özün itirib, getdi əqlü huş.*

*Halü təbiətdən çıxdı bir babət,
Sözün axırına verməyib fürsət,*

*Yola düşüb dedi: "Dayanma, zinhar,
O yer ki görübsən, məni tez apar".*

*Sabiqən görmüşdü bir çahi-pürab,
Fil düşsə, olurdu mədumü nayab.*

*Çəkə-çəkə getdi quyu səmtinə,
Dübarə başladı təzərrö yenə.*

*Dedi: "Yaxınlaşıb şirin məkanı,
Məndə yoxdur dəxi getmək imkanı.*

*Məgər ki alasan püştü-sərinə,
Görəm dəmdə tullayasan girinə.*

*Edəsən onunla cəngi-sultanı,
Mən olam nüsrətin mədihəxanı".*

*Əhməq ol pürfəni alıb dalına,
Hər kimin əqli var xoşa halına.*

*Quyu kənarına ta kim yetişdi,
Nəzəri özünün əksinə düşdü.*

*Eylə sandı şiri-peykandır bu,
Sıçradı üstünə bivəhmü qayğı.*

*Tülkü özün atmış idi kənara,
Qərqi-fəna oldu dər-dəm biçərə.*

*Hiylə ilə xəlqi eylədi azad,
Qayıtdı mənzilə xürrəmi dilşad.*

*Çoxdur yolu bu məsəlin dünyadə,
Mən özüm görmüşəm həddən ziyadə.*

*Biri o kim, hər kəs xəlqə zülm edər.
Aqibət ədl ilə fənaya gedər.*

*Biri o kim, hakimani-bitədbir
Çahi intiqama gərq olur çün şir.*

*Biri o kim, biməsləhət, biəndiş,
Bu dari-dünyadə düzəlməz heç iş.*

*Biri o kim, sanma düşməni həqir,
Eylər səni axır bəlaya əsir.*

*Xətadır dolanmaq, xülasə-kəlam,
Xətm oldu hekayət, baqi vəssəlam.*

* * *

“Tülkü və şir” təmsilinin əsas ideyasını zülmün tənqidi, ədalətin təbliği təşkil edir. Təmsildə zülmədən azad və səfali bir adada sakit və dinc həyat sürən heyvanların arasına gəlib düşən şir təsvir edilir. O, zorakılıq edərək heyvanları bir-bir tutub yeyir, onlara aman vermir, zülm ərsə dayanır. Onun ağalığı çox sürmür. O, tülkünün hiyləsi ilə məhv olur. Şübhəsiz, tülkünün hiylə ilə məhv etdiyi həqiqi şir deyil, çar mütləqiyyətinin zalım dövlət başçısıdır. Təmsilin lüğət tərkibini nəzərdən keçirdikdə mənşə cəhətdən sözlərin müxtəlif tərkibinə, çoxmənalılığa, sözlərin müxtəlif məna qruplarına və s. rast gəlinir. Bunlardan başqa, təmsilin dilinin bir sıra özünəməxsus fonetik və qrammatik xüsusiyyətləri vardır.

Təmsilin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Sözdən istifadənin dəqiqliyi, sinonim cərgələrdən lazımlı sözün seçilməsinə aid faktları müşahidə edin.
2. Sözlərin tərkibini nəzərdən keçirməklə onların hissələrini dəqiq müəyyənləşdirin.
3. Kəmiyyət kateqoriyasının məna çalarlarına aid faktlar seçin.
4. Feilləri seçin, onları məna növlərinə görə müəyyənləşdirin.

5. Söz birləşmələrini seçib, sabit və sərbəstliyinə görə ordan müəyyənləşdirin.
6. Təmsildə məntiqi vurğu və söz sırasının ifadəlilik və təsirlilik yaratma məqamlarını araşdırın.
7. Nəsr dilinə məxsus ifadələrin işlənməsini əsərin epik təsviri ilə əlaqəli izah edin.

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV (1812–1878)

HACI QARA
(Pyesdən parçalar)

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Əvvəlinci məclis vaxt olur Heydər bəyin obasından kənar
bir böyük palıd ağacının dibində, aydınlıq gecədə. Səfər bəy
qıvraq geyinmiş, yaraqlı-əsbablı oturub daş üstə, Heydər bəy
qabağında habelə yaraqlı-əsbablı, qıvraq geyinmiş,
məlal ilə danışır.

Heydər bəy: – Pərvərdigara, bu necə əsrdir? Bu necə
zəmanədir? Nə at çapmağın qiyməti var, nə tüfəng atma-
ğın hörməti var. Sabahdan axşamadək, axşamdan saba-
hadək arvad kimi gərək dustaq, alağın içində otursan.
Dövlət dəxi hardan olsun, pul hardan olsun? Ah, keçən
günlər. Keçən dövrlər, Hər həftədə, hər ayda bir karvan
çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə karvan
çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq olur. Nə qızılbaş döyüşü
var, nə osmanlı döyüşü var. Əgər qoşuna getmək istəsən
də, gərək ancaq çıpaq ləzgilərin üstünə gedəsən. Əgər yüz
min zəhmətlə birisini dağların dəlik-deşiyindən çıxarsan,
bir dağarcıq, bir kürkdən başqa əlinə bir zad düşməyəcək.
Hanı qızılbaş və osmanlı döyüşü ki, tamam Qarabağı qı-
zıl-gümüşə boyadı? Aslan düzünün çapqınından indiyə-
dək də çox evlər abaddır. Əmiraslan bəyin övladı genə
dünən də Ağcabədi bazarında dədələri osmanlıdan qəsb
etdiyi gümüş rəxtlərdən satırdılar. Bir belə döyüş olsun,
hamıdan irəli dəstə başında gedən mən ollam. Bir hünər

göstərrəm ki, Rüstəmi-dastan da görməmiş ola. Mənim işim budur. Nə ki naçalnik məni çağırır deyir: Heydər bəy, rahat dur-otur, quldurluq etmə, yol kəsmə, oğurluğa getmə. Peşiman oldum dedim ki, naçalnik, biz də bu əmrə rağib deyilik, amma sizə lazımdır ki, bizim kimi nəcib kim-sənələrə bir çörək yolu göstərsiniz. Qulaq as, gör mənə nə cavab verdi: Heydər bəy, cüt ək, bağ becər, alış-veriş elə. Guya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamadək kotan sürəm, ya ləmbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm. Ərz elədim ki, naçalnik, heç vəqt Cavanşirdən kotançı və kümçü görürməyib. Mənim atam Qurban bəy onu etməyib; mən ki onun oğlu Heydər bəyəm, mən də etməyəcəyəm. Qaşqa-baqlı üzün çevirib atın sürdü.

Səfər bəy: – Bu sözlərdən fayda yoxdur. Hər kəs hər nə deyir-desin: oğurluq ət yeməyib, at minməyəndən sonra dünyada gəzməyin nə ləzzəti var? Gecə keçdi, Əsgər bəy bilmirəm niyə yubandı? Ha, odur gəlir.

Bu halda Əsgər bəy yetişir.

Əsgər bəy: – Heydər bəy, mən də hazıram. Gedirsiniz, bismillah, yola düşək. Niyə belə qəmgin və fikirli görürsən?

Heydər bəy: – A kişi, bilmirəm hansı ağzıdağın oğ naçalnikə məni nişan veribdir. Mahalı gəzməyə çıxmış imiş. Bu gün obanın qırağından ötəndə məni çağırır deyir ki, Heydər bəy, quldurluq, oğurluq eləmə.

Səfər bəy: – Yəni acından öl.

Heydər bəy: – Əlbəttə, öl deməkdir. Guya ki, bütün Qarabağda dana-doluq oğrusu bir Heydər bəydir. Əgər o, əl çəkə, ölkə farağat olur. Dana-doluq oğurlamaq da bizə çətin olubdur. İndi məəttəl qalmışam; əgər qızı gedib gö-

türsək, qorxuram ata-anası şikayət edə; gərək genə təzədən qaçaq olam.

Əsgər bəy: – Heydər bəy, tamam Qarabağ bilir ki, o qızı ata-anası sənə veriblər; bilmirəm götürüb qaçmağına səbəb nədir?

Heydər bəy: – Səbəb odur ki, pul tapmıram xarcın çəkib, toyun edib gətirəm. Ondan ötrü Səfər bəy məsləhət görür ki, götürüm qaçım, toy xarcı aralıqda itsin. Amma bu iş mənə ölümdən bedtər görünür ki, deyəcəklər: Qurban bəyin oğlu pul tapmadı toy edə, nişanlısın götürüb qaçdı. Çün Səfər bəy dedi ki, qorxundan bu bəhanəni gətirirsən, onun üçün acığa düşüb səni çağırdım ki, sən də mənə yoldaşlıq edəsən.

Səfər bəy: – Mənim üçün təfəvütü yoxdur. Mənim yanımda ah-uf elədin ki, iki ildir adaxlını toy edib gətirə bilmirsən. Mən dedim ki, istərsən gəlim, gedək qaçıraq, gətirək. İndi özün bil.

Əsgər bəy: – Heydər bəy, bu niyyətdən düş. Mənə bir on beş gün möhlət ver, mən sənə toy xarcı hazır edirəm; ağıllı-başlı toy elə, adaxlını gətir.

Heydər bəy: – Toy xarcını hardan hazır edəcəksən?

Əsgər bəy: – On beş günədək Təbrizə gedərik, qayıdaraq, qaçaq mal gətiririk, birə-bir qazanırıq; onun qazancı ilə toyunu elərsən.

Heydər bəy: – Avazın yaxşı gəlir, oxuduğun Quran olsa. Məgər Təbrizdə müftə mal töküblər, gedib yığışdırıb gətirək, gələk?

Əsgər bəy: – Əlbəttə, müftə mal harda idi; pul ilə satın allıq.

Heydər bəy: – Əcəb danışırısan. Mən pulu hardan alım?

Əsgər bəy: – Məgər mənim özümün pulum var? Mən dediyim budur ki, Hacı Qara ağcabədilidən ki, sövdəgər və dövlətli kişidir, pul götürürük, gedərik mal gətiririk, satırıq, onun pulunu özünə rədd edərik, qazancı bizə qalar.

Heydər bəy: – Hacı Qara, deyirlər, çox xəsisdir. O, adama pul verər?

Əsgər bəy: – Mən onun özünü də tovlaşdırıb özümüzə şərik edə billəm. Tamahkar adamdır; ondan ötrü bizə də pul verər, özü də bizim ilə gedər.

Heydər bəy: – Yaxşı, əgər özünə gümanın gəlibsə, mən razıyam. Amma gərəkdir əvvəl bir qız ilə görüşüb əhvalatı bildirəm, çünki söz vermişəm, bu gecə məni gözlüyür.

Əsgər bəy və Səfər bəy: – Çox əcəb, çox gözəl.

Heydər bəy: – Di bəs siz gedin, sonra mən gəlləm, sizinlə görüşərəm, bərabər gedərik Hacı Qaranın yanına.

Əsgər bəy və Səfər bəy: – Salamət ol, gedirik. Amma sübh tezdən gəl (*Gedirlər*).

Bu halda məclis dəyişilir. Uzaqda bir alaçıq görünür. Alaçıqdan on qədəm kənar, kolun dalında Sona xanım qəşəng səfər paltarını geymiş, ipək çadırşəbi başında, o yan-bu yana baxır; qalxır, oturur.

Sona xanım: – Allah, görəsən, genə nə oldu, gəlmədi?! Gecə yarıdan ötübdür, hələ indiyədək görükmür. Dan yeri ağarıb, sabah indicə açılar, bilmirəm necə edim? Bir azacıq da gözətləyim, əgər gəlməsə, çarə yoxdur, gərək alaçığa qayıdam (*Qalxır ayağa, o yan-bu yana baxır*). Xeyr, gəlmir. Yəqin ki, dəxi gəlməz. Şəkk yoxdur ki, gəlməyəcək. Görəsən, genə hansı dəli qudurmuşa rast gəldi, tovlayıb at, mal oğurluğuna götürüb getdi, yoxsa bu vaxtadək gərək idi gələydi, öhdəsindən gələ bilmirəm. Əgər bu səfər də tanıyalar, gərək genə təzədən qaçaq ola, mənim günümü qara edə. Genə iki il evdə dustaq eyliyə. Vallah, dəxi gözləmərəm. Hecə vaxt dəxi onun yolunda bu qədər oturmanam, gedərəm özgəsinə. Onun fikri budur ki, atam evində mənim birçəyimi ağarda (*Oturur yerə, sonra*). Eh,

nə vəsvəşələr gəlir könlümə. İnşallah getməz, mənə and içibdir ki, səni aparanaqək heç bir quzu oğurluğuna da getmənam. Şəksiz, yubanmağına başqa səbəb var. Ax, indi bu kolun dalında qulaq asıb eşidəydi ki, mən deyirəm, gedirəm özgəsinə. Görəsən, inanardımı? Əlbəttə, inanmaya-cıqdır, çünki bilir, yalan deyirəm. Hövsələm daralıb, ağzıma gələni söyləyirəm. Bıy, şıqqıltı gəlir.

Bu halda kolun dalısından
Heydər bəy atlı üzə çıxır, atdan enir.

Heydər bəy: – Sona xanım, Sona xanım.

Sona xanım: – Heydər, sənsən?

Heydər bəy: – Mənəm.

Sona xanım: – Yalqızsan? Bəs hanı yoldaşların?

Heydər bəy: – Yoldaşlarım yoxdur. Yalqız gəlmişəm.

Sona xanım: – Bu nə sözdür deyirsən? Yalqız niyə gəlib-sən? Atam da, qardaşlarım da alaçıqda yatırlar, belə ki gec gəlibsən, indicə sabah açılacaq, mənə alaçıqda görmə-yib duyacaqlar, şəksiz, dalımca atlanıb, atın izilə gəlib mənə əlindən alacaqlar. Sonra dəxi mənim üzümü qiyamətədək görməzsən.

Heydər bəy: – Hələ səni aparmağa gəlməmişəm, qorxma.

Sona xanım: – Necə aparmağa gəlməmişəm? Nə söylüyürsən?

Heydər bəy: – Başqa məsləhət var, qulaq as.

Sona xanım: – Heç məsləhət yoxdur. Atı bəri çək, gedəcəyəm. Dəxi mən alaçığa qayıda bilmənəm.

Heydər bəy: – Bir dayan, söz deyirəm.

Sona xanım (Atın cilovundan yapışıb): – Qulaq asımıram. Hələ üzəngini bas, sözünü yolda deyərsən.

Heydər bəy (Onun qolundan tutub): – A qız, bir gör nə deyirəm. Axır tələsmə.

Sona xanım: – Sabah açılır. Dayanmaq vaxtı deyil. Sözüünü sonra de.

Heydər bəy: – A qız, belə pul tapmışam. Ağıllı-başlı, ellər adətincə toy edəcəyəm. Dəxi səni niyə götürüm qaçım? Səni ki əlimdən alan yoxdur.

Sona xanım: – Yalan deyirsən. Pul tapan bu iki ildə tapardı. Mən toy istəmirəm. Elə toysuz gedəcəyəm. Qoşulub qaçan ölkədə ki bir mən deyiləm; gündə yüzü qoşulub qaçır. Nə ayıb-zaddır? İyirmi qızdan birinə toy olmur.

Heydər bəy: – A canım, o qoşulub qaçanların ata-anası vermir, qızın da çarəsi kəsilir, qoşulub qaçır. Axı sənin atan-anan ki səni mənə özləri verir. Deməzlərmi, utanmaz, dəxi bu nə hərəkət idi etdin, bizi rüsvay elədin?! Onda nə cavab verərəm?

Sona xanım (*Bir az fikir edib*): – Pulu hardan tapıbsan?

Heydər bəy: – Di bir yerə otur, qulaq as, deyim ki, hardan tapmışam.

Sona xanım (*Yerə oturur*): – Yaxşı, söylə görüm.

Heydər bəy: – Sən bilirsənmi ki, qaçaq mal necə baha-dır, necə qazanlıdır?

Sona xanım: – Qaçaq mal ilə nə alıb-verəcəyin var? Sövdəgər ki deyilsən, bu hesabları yoxlursan? De görüm nə qədər pul tapıbsan?

Heydər bəy: – Axır bir qulaq ver, gör nə deyirəm. Rus firəng çitini qadağan edibdir; heç kəs qorxudan gedib gətirə bilmir; məgər handa bir rəşid və qoçaq adam cürət edib bir yük, iki yük çıxarda bilər.

Sona xanım: – A kişi, mənim nə vecimə ki, rus firəng malını qadağan edibdir? Allahvara yerli-dibli çit geyməyi xalqa qadağan edə. Sözüünü de görüm: pulu kimdən aldın?

Heydər bəy: – A qız, qoymazsan bir sözümü tamam edəm? Amma buranın xalqı belə firəng çitinə hərisdir ki, onu görəndə al-yaşılın üzünə baxmurlar. Əsgər bəy deyir ki, həm

ucuzdur və həm göyçəkdir, həm də rəngi solmur. Arvadlar belə çitlərdən ötrü biixtiyardırlar. Heç rus çitini tanımırlar.

Sona xanım: – Axır mənə nə firəng çiti, ya rus çiti? İki-si də cəhənnəm olsun. Sözü de.

Heydər bəy: – Belə, naçalnikin arvadı da, deyirlər, ərindən xəlvət həmişə firəng çiti alır, geyir. Hacı Əziz bu yaxında iyirmi tümənlik ona firəng çiti satıbdır.

Sona xanım:– Cəhənnəmə satsın, gora satsın. Bil-mirəm çit sözü hardan bunun beyninə düşübdür? Heydər, ağlın çaşıb? Nələr söylürsən?

İKİNCİ MƏCLİS

İkinci məclis Ağcabədi kəndində vaxt olur. Bazarın bir küncündə tikilmiş dükanın içində qədəkdən, bezdən, şilədən, alçaq çitlərdən tökülübdür. Hacı Qara yarımarşın əlində bikef oturubdur.

Hacı Qara: – Allah kəssin belə bazarı. Belə alış-verişi. İt oğlu, qədək, şilə verənin əli qurğuşun imiş. Üç aydır Qaladan almışam, gətirib beş top satmamışam. Heç kəs malın üzünə baxmır. Deyəsən, ölətdən qırılanların sovxasıdır. Heç kəs yovuğuna gəlmir. Bu bazar ilə mən bir ilədek də buları satıb qurtara bilməyəcəyəm. Evim yıxıldı, getdi. Bu nə iş idi mənim başıma gəldi? Beş yüz manat nəqd pul verəsən, faydasından, qazancından əl çəkəsən, mayan da əlinə gəlməyə, bu, harda görünübür? Evin dağılsın, çit satan. Qapın çırpılsın, şilə verən. Çadra verən, səni görüm ki, heç uğruna xeyir gəlməsin. Sağ-salamat satdığın malın qazancın yemiyəsən. Uf, uf. (*Əlin dizinə çırpır*) Zalım oğlu zalım, yüz yol Qurana, peyğəmbərə and içdi ki, çox rəvac maldır. Ağcabədi bazarında üç gündə hamısını satarsan. Üç gün indi üç ay olubdur. Üç ay deyil ki, bu mal üç ilə də

satılmaz. Yaxşı məni aldatdı. Bu hesab ilə düz yüz manat zərərim var. Bu dərd məni şəksiz öldürəcək.

Bu halda Xudaverdi müəzzin yetişib qəflətən.

Xudaverdi: – Salam-əleyküm. Hacı, atanızın ismi-şə-rifi nədir?

Hacı Qara: – Əleykəssəlam. Naşurun topu neçiyədir?

Xudaverdi: – Xeyr, mən soruşuram ki, mərhum atanızın adı nədir?

Hacı Qara: – Nəyinə lazımdır, əzizim?

Xudaverdi: – Necə nəyinə lazımdır? Axır bir sureyi-cümə oxumuşam, istəyirəm atanızın adına tapşırım.

Hacı Qara: – Çox-çox razıyam, əzizim. Yaxşı, bu xeyir iş hardan sizin xəyali-şərifinizə düşdü?

Xudaverdi: – Necə hardan düşdü? Bu gün səhərdən bizim evin qabağından keçəndə bəndəzadənizə özünüz buyurmuyubsunuz ki, atana de, bu gün bir cümə surəsi mənim atama oxusun, gəlsin bir abbası verim?

Hacı Qara: – Mən? Necə, nə danışırısan, dəli olubsan?

Xudaverdi: – Hacı, hələ dəli olmağa bir səbəb yoxdur. Sən deyibsən, oğlum da mənə xəbər veribdir, surəni də oxumuşam, indi abbasını verməsən, bəlkə, onda dəli olam.

Hacı Qara: – Kişi, özbaşına sənə nə lazım olmuşdu mənim atama Quran oxuyursan?

Xudaverdi: – Mən özbaşına oxumamışam, sən demi-sən, mən oxumuşam.

Hacı Qara: – Mən heç vaxtda belə sözü demənam. Bu, heç olan iş deyil. Mən həmişə özüm atama Quran oxuyuram. Pul ilə mən ömrümdə Quran oxutduğum yoxdur.

Xudaverdi: – Hacı, bir abbası nə olacaqdır ki, bu qədər danışırısan? Deməmiş olsan da, bir abbası şəfəqqət elə, gədim. Əgərçi oğlum nişanbənişan səni deyirdi.

Hacı Qara: – Əzizim, oğlun yanılbıdır; odur ki, özgəsi demiş ola, get axtar tap, abbasını al. Bu kasad bazarda mənim bir şahı qazancım yoxdur, abbasını hardan alıram, sənə verim? Allahı sevirsən, dükanın qabağın kəsmə, müştəri gəlir.

Xudaverdi gedir. Bu halda Əsgər bəy, Səfər bəy,
Heydər bəy yetişirlər.

Əsgər bəy: – Səlam-əleyk, Hacı.

Hacı Qara (*Basın yuxarı götürüb*): – Və əleykuməssəlam. Hacı belə sizin qadanızı alsın. Buyurun içəri, əyləşin. (*Bəylər dükana girib oturlar*) Xoş gəldiniz, ağrınızı alım, səfa gətirdiniz. Bu dükan sizə peşkəşdir. Çubuqmu çəkirsiniz, qəlyanımı istərsiniz?

Əsgər bəy: – Qəlyan çəkirik.

Hacı Qara: – Bu saatda, qadanız mənə gəlsin (*Tez qəlyanı doldurur*).

Əsgər bəy: – Hacı, bazarınız necədir? Alış-veriş yaxşıdırım?

Hacı Qara: – Allah bərəkət versin. Ağrın alım, mal ki yaxşı oldu, bazar heç vaxt kasad olmaz. Özün bilirsən ki, mən dükana pis mal qoymanam. Günbəgün satılır. Dünən dükan lap boşalmışdı. Qalaya sifariş eləmişdim, qulbeçəniz bu malı təzə göndərmişdir. Elə bu gün yığıb doldurmuşam. (*Qəlyanı verib, əlin uzadır, qədəkdən, şilədən töküür bəylərin qabağına*) Hacı qadanızı alsın, hər nə qədər istərsiniz seçin. Getdiyim Kəbeyi-Beytullah haqqı, Qurana and olsun, peyğəmbər haqqı, oğlum Bədəlin toyun görməyim, yalan deyirəmsə, tamam Ağcabədidə bundan yaxşı qədək və çit heç kimdə tapmazsınız. Bunların qumaşı özgə qumaşdır. Müştəri macal vermir, göydə götürür. Sabah bura güzəriniz düşsə, bunların birin də dükanda görməzsınız. Alın aparın.

Əsgər bəy: – Nəyimizə gərəkdir, Hacı? Zəhmət çəkib parçaları töküb-dağıtma.

Hacı Qara (*Təaccüb və məlal ilə*): – Necə nəyinizə gərəkdir? Bəs sövdə eləməyəcəksiniz? Bayram ağzıdır, yalavaşlıq istəməzsizsinizmi?

Əsgər bəy: – Xeyr, Hacı, yalavaşlıq üçün gəlməmişik, bir ayrı mətləbimiz var.

Hacı Qara: – Əgər nəqd pulunuz yox isə, mən yağ ilə sövdə edərim. Bəşərti ki, xalis inək yağı ola.

Heydər bəy: – A kişi, yağ olsa, özümüz yeyərik: nə inək yağı var, nə qoyun yağı. Qulaq as, görək Əsgər bəy nə deyir.

Hacı Qara (*Qaşqabaq ilə*): – Allahı sevirsiniz, indi zəhmət çəkin, gedin, bir özgə vaxt gələrsiniz danışarıq. Müştərinin gələn zamanıdır, dükanın qabağını kəsməyiniz.

Əsgər bəy: – Hacı, bir çox vacib iş vardır. Alış-veriş bir az sonra olsun. Axı biz səni deyib gəlmişik.

Hacı Qara: – Vallah, indi macalım yoxdur. Sonra danışarıq, hələ zəhmət çəkin gedin.

Heydər bəy: – A kişi, bizi qovmayacaqsan ki? Nə tövr adamsan?!

Hacı Qara: – A başına dönüm, mən ki qovmuram. Təvəqqe edirəm. Axır kasıb adamam, siz mənim zərərimə razı gərək olmayasınız. İndiyədək siz gəlməsəydiniz, beş-on top çit, qədək satmışdım.

Heydər bəy: – Əsgər bəy əcəb adam yanına gətirdi bizi. Durun gedək, bundan fayda yoxdur.

Əsgər bəy: – Heydər bəy, sən Allah, sən dinmə. Hacı, incimə, bir qəlyan ver çəkək, bu saatda gedərik.

Hacı Qara: – Oğlum ölsün ki, dəxi kisədə tənbəki yoxdur. Elə axırı idi ki, silkələdim, doldurdum. Xoş gəldiniz.

Əsgər bəy: – Hacı, doğru deyirmişlər ki, bir adamdan Allah alsa, bəndə vermək ilə dövlət olmaz. Mən ki bilirəm, sən Ağcabədidə üç aydır üç top çit, qədək satmayıbsan, dər-

ya zərərin vardır. Biz gəlmişdik ki, on beş günün içində sənə yüz manat xeyir yetirək; çifayda bəxtin işləmədi, xudahafiz.

Ayağa durub çevrilirlər getməyə.

Hacı Qara: – Bura baxın görüm, nə deyirsiniz? Necə on beş günün içində yüz manat?

Əsgər bəy: – Dəxi nə deyək? Sən ki qulaq asmadın, bizi aşkara qovdun.

Hacı Qara: – A kişi, nə vaxt mən sizi qovdum? Oturun, oturun aşağı, Allahı sevirsiniz, cəhənnəm olsun alış-veriş. Oturun aşağı. Mən bilmədim ki, siz inciyəcəksiniz, yoxsa yüz tümən zərəmə düşsəydim də, sizə get deməzdim. Məndən bir kimsənə güldən ağır söz eşitdiyi yoxdur.

Əsgər bəy: – İndi ki belədir, baş üstə, oturaq, deyək ki, mətləb nədir.

BEŞİNCİ MƏCLİS

Bu məclis tatar (Azərbaycan – *red.*) toyu ilə başlayır. Heydər bəy toy paltarında xalça üzərində oturmuşdur. Onun yanında sağdışı və soldışı, ətrafında isə qohumlar və dostlar əyləşmişlər.

Aşıq saz və ya klarnet çalır. O biri züý tutur, üçüncü oxuyur. Bir dəqiqədən sonra səhnə arxasından zurna səsi və “ay şabaş, ay şabaş” deyə şad çığırtılar eşidilir. Bu, gəlinin yaxınlaşmasına işarədir. Nəhayət, ətrafını çoxlu cavan oğlan və qız bürümüş gəlin görünür. Onun da sağ və solunda yengələr vardır.

Adamlar Heydər bəyi durğuzurlar. O, gəlinin qarşısında üç dəfə baş əyir. Arasıkəsilməz zurna səsi altında hamı səhnəni dövr edir. Rəqs başlanır. Oğlanlar və qızlar rəqs edirlər.

Sonra gəlini onun üçün ayrılmış otağa aparırlar.

Rəqs qurtarır. Qonaqlar toy məclisini tərk edirlər.

Heydər bəy gəlin otağına keçir.

Heydər bəy: – Allah, kərəminə şükür. Yuxudur görəsən, ya zahirəndir ki, mən səninlə qabaq-qabağa oturmaşam?! İki il çöllərdə dərdinlə gün keçirib axır ki, arzu-ma yetişdim. Bu nemətin şükrünü yerinə yetirə bilmənəm.

Sona xanım: – Heydər bəy, səni Allaha and verirəm ki, bundan sonra dəxi gəzməyə getməyəsən. Vallah, dəxi mənim ayrılığa tabım yoxdur. Allah eləməmiş, əgər sənin başına bir iş gələ, ya qaçaq olasan, ya tutulasan, mən dünyada sağ qala bilməyəcəyəm. Bundan sonra səni bir gün görməsəm, öləcəyəm.

Heydər bəy: – Xatircəm ol. Quldurluğa, oğurluğa hər-giz getməyəcəyəm. Naçalnik də mənə dililə tapşırıbdır. Amma bir yaxşı qazanc yolu tapmışıq. İnşallah, sən özün də ona mane olmazsan. Bir artıq iş deyil.

Sona xanım: – De görüm, necə işdir?

Heydər bəy: – Özün bilmirsən? İyirmi beş gün bundan irəli sənə demədim ki, Hacı Qaradan pul götürüb qaçaq-malla gedirik? Onda razı olmurdu. İndi xeyrini gördünmü? Gedib gəlirən kimi Qarğabazarında satıb mayasını verdik Hacı Qaranın oğluna, qazancını götürüb gəldik. Yoldaşlarım da bu səfər paylarını mənə verdilər. On günün içində xarc çəkib el adətincə toy edib səni gətirdim. Əgər sənin sözüünə baxıb getməseydim, ya gərək səni götürüb qaçaydım, ya indiyədək gərək atan evində qalaydın.

Sona xanım: – Bəs deyirlər ki, axır qadağandır, gedib-gələnlərə tənbiş edirlər.

Heydər bəy: – Əlbəttə, acizləri həmişə tuturlar. Malını alıb tənbiş edirlər. Amma mənə kim yavuuq gələ bilər?!

Sona xanım: – Bəs sənın qabağına heç çıxan olmadı?

Heydər bəy: – Niyə olmadı? Onu birdən çıxdı, qorxutdum, hamısı qaçdı, getdi.

Sona xanım: – Ay aman, Heydər bəy, bu iş də xatalı işə bənzəyir. Doğrusu, mən buna razı deyiləm. Hacı Qara-

ya sifariş edəcəyəm ki, dəxi sizə pul verməsin, sizi tovlaşdırıb aparmasın. Vallah, bu işi də fikir edəndə ürəyim əsir.

Heydər bəy: – A qız, nə var ki ürəyin əsir? (*Sona xanımın boynunu qucaqlayıb üzündən öpür*) A qurbanın olum, bəs nə işə yapışım? Bəs nə ilə səni saxlayım?

Sona xanım (*Başlayır ağlamağa*): – Əl çək, bu işdən də əl çək. Mən atam evindən gətirdiyim cehiz ilə bir il yaxşı dolanarıq. Sonra bir yaxşı iş tapmasan, özün bil.

Heydər bəy: – Bəs qoy bir-iki dəfə də gedim, yoldaşlarımla borcun verim, sonra deyərsən dəxi getmənam.

Sona xanım (*Ağlaya-ağlaya*): – Heç bir dəfə də qoymamam. Yarım dəfə də qoymamam. Qoy yoldaşların gözləsinlər.

Heydər bəy: – Axır şərtimiz belə idi. Getməsəm, pullarını istərlər, gözləməzlər.

Sona xanım: – Sənin işin olmasın, anama sifariş edəmə, atama deyər, oları sakit edər.

Heydər bəy: – Yaxşı, amma mən heç bilmirəm ki, sən nədən ehtiyat edirsən?

Sona xanım: – Mən ondan ehtiyat edirəm ki, genə sənin adın çəkilsin, işə düşəsən, mən günüqara olam.

Heydər bəy: – Boş-boş xəyal eləmə. Bu, heç vaxt olmaz.

Sona xanım: – Çifayda mən dincələ bilmirəm. Ürəyim yarpaq kimi əsir. Elə bilirəm ki, səni əlimdən alacaqlar.

Bu halda Hacı Qaranın arvadı Tükəz içəri girir.

Tükəz: – A başına dönüm, mənim ərimi neylədiniz, mənim ərimin başına nə iş gəldi? Siz hamınız gəlibsiniz, onun nə özü var, nə nökrəri var.

Heydər bəy: – Ay arvad, hələ bu vaxtdək gəlib çıxmayıbdır?

Tükəz: – Xeyr. Axır bu nə iş idi eylədiniz? Kişiciyi tovluyub, aparıb avara saldınız. Yoxsa ölümə verdiniz?

Heydər bəy: – Ay arvad, qorxma, görəsən, kəndlərin hansında əylənibdir, gələr çıxar, fikir eləmə.

Tükəz: – Kəndlərdə əylənməz. İndiyədək başı əlində olsaydı, gələrdi. Mən ərimi sizdən istirəm. Gərək mənim ərimi necə ki aparıbsınız, elə də mənə tapşırırsınız.

Heydər bəy: – Bizə məhsil vaqe oldun? Ərin uşaq deyildi, nabaliğ deyildi, biz onu tovluyub aparaydıq. Biz ona bir təklif elədik, öz xeyrini yoxladı, qoşuldu bizə getdi. Hər yerdə muğayat olub, qorxulu yerlərdən ötürüb yola saldıq. Dəxi biz nə eləyək ki, gəlib çıxmayıbdır. Çıx get, başımı ağrıtmə.

Tükəz: – Gedirəm murova, naçalnikə şikayət etməyə. Mənim ərimi siz itiribsiniz.

Bu halda qışqırıq qopur, murov və naçalnik adamları
ilə alaçıqı çevirirlər.

Murov: – Naçalnikin buyruğudur ki, heç kəs yerindən tərpənməsin.

Heydər bəy (Qabağa çıxıb): – Murov, naçalnikin qərəzi nədir, buyursun görüm. Burada təqsirli yoxdur ki, ondan qaça.

Murov: – Təqsiri var, ya yoxdur, ancaq naçalnik Heydər bəyi görmək istəyir.

Heydər bəy: – Heydər bəy mənəm, hər nə qulluğunuz var, buyurun.

Naçalnik (İrəli yeriyr): – Heydər bəy, sən mənim nəsihətimi eşitməyib, genə yaman işə qoşuldun? İndi gərək mənim ilə qalaya gedəsən.

Sona xanım başlayır titrəməyə, ağlamağa.

Heydər bəy: – Naçalnik, sən mənə buyurmuşdun ki, oğurluğa, quldurluğa getmə. Əgər mən sənə sözündən çıxmışam, mənim yerim Sibirdir.

Naçalnik: – Bəli, çıxıbsan. On gün bundan irəli Arazdan bir az yuxarı Əylis ermənilərini soyub, inəklərini alıbsınız. İş aşkar olubdur. Yaxşısı odur ki, tənbihin yüngül olmaq üçün boynuna götür, yoldaşlarını nişan ver.

Heydər bəy: – Naçalnik, buyurursan ki, bu iş aşkar olubdur. Amma mən bir adamı soymamışam. Əgər bir kəs mənim üzümə durub bu sözü desə, mən qanımı sənə halal elədim.

Naçalnik: – Yaxşı, Xəlil yüzbaşı, o erməniləri bura çağır.

* * *

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı tarixində öz yaradıcılığı ilə yeni bir mərhələ açan ədəbi simalardan biri XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış M.F.Axundovdur. O, ədəbiyyat tariximizdə tənqidi realizmin, dramaturgiyanın, realist nəsrin banisi, görkəmli maarifçi, materialist filosof, ədəbiyyatşünas və böyük ictimai xadim olmaqla yanaşı, milli dilimizin formalaşması və inkişafında misilsiz xidməti olan dilçi alimdir. XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin sabitləşməsi və inkişaf etdirilməsində M.F.Axundovun rolu böyükdür. O, bütün fəaliyyəti boyu Azərbaycan dilinin milli müstəqilliyini qorumuş, onun inkişafı uğrunda ciddi mübarizə aparmışdır. Dil sahəsində M.F.Axundovun fəaliyyəti çoxcəhətlidir. Dilin elə bir sahəsi, elə bir mühüm məsələsi yoxdur ki, M.F.Axundov ondan bəhs etməmiş olsun. Ədəbi dilin xəlqiliyi, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi, orfoqrafiya məsələləri, ədəbi dilin terminlərlə zənginləşməsi, dram üslubu və s. sahələr, məsələlər ədibin yaradıcılığı ilə bilavasitə bağlıdır.

Ədibin ömrü boyu iki böyük arzusu olmuşdur: onlardan biri ərəb əlifbasını *Azərbaycan dilinə məxsus yeni əlifba ilə əvəz etmək idi. O, ömrünün sonuna qədər yeni əlifba uğrunda mübarizə aparmışdır. O, açıqdan-açığa hiss edirdi ki, ərəb əlifbası islam xalqlarının mədəni tərəqqisinə əngəl törədir. Bunun yeganə çarəsini ərəb əlifbasının aradan götürülməsində görürdü.*

M.F.Axundov özünün bədii əsərlərində də canlı xalq danışığı dilindən uzaqlaşmamış, xalqın başa düşəcəyi bir dildə yazıb-yaratmışdır.

M.F.Axundov, hər şeydən əvvəl, ədəbi dilin xalqa yaxın olmasına, ümumi kütlənin anlayacağı formaya düşməsinə xüsusi fikir verirdi. O, həqiqi mənada dili xəlpiləşdirməyə çalışırdı. Bu məqsədlə də ədəbi dilə dair bir sıra tezislər irəli sürməklə bərabər, ərəb və fars sözlərinin işlədilməsinə qarşı mübarizə apararaq öz əsərlərində milli söz və ifadələrə geniş yer verirdi.

Onun komediyaları, əsasən, xalis Azərbaycan sözləri və zəngin frazeoloji vahidlərlə bəzəndiyi üçün çox aydın, sadə və təsirlidir. M.F.Axundovun ümumi dram yaradıcılığında xüsusi yer tutan zəngin frazeoloji vahidlərin işlənməsi hadisəsi "Hacı Qara" komediyası üçün daha xarakterikdir. Komediyanın dilində frazeoloji vahidlərin müxtəlif məqsədlərlə işlənməsinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Hacı Qara surətinin dilində onun xəsisliyini daha qabarıq şəkildə vermək üçün xüsusi frazeoloji ifadələr seçilmişdir. Pula həris Hacı Qara bir abbası xeyri üçün yalandan Qurana, Allaha, peyğəmbərə and içir, oğlu Bədəli "öldürür" və s. Onun nitqində andla, yalvarışla və s. ilə bağlı çoxlu frazeoloji ifadələr vardır.

Komediyanın leksikasında Azərbaycan milli adət-ənənəsi, məişəti, ictimai-iqtisadi həyat tərzı və s. ilə bağlı sözlər işlənmişdir. Onları araşdırmaqla xalqımızın həm dilinin, həm də tarixinin əlamətdar cəhətləri haqqında yeni məlumatlar əldə etmək olar.

Komediyadan verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

- 1. Frazeoloji vahidləri seçin və onları qrammatik təsnifat əsasında (feili, ismi, sifəti, frazeoloji vahidləri) qruplaşdırın.**

2. Sinonim və antonimlərin nə məqsədlə işləndiyini aydınlaşdırın.
3. Çoxmənalı sözləri müəyyənləşdirin və onların müxtəlif məna variantlarını izah edin.
4. Nida və modal sözlərin üslub çalarlarını faktlarla şərh edin.
5. Xitabları seçin və onların cümlədə yerini müəyyənləşdirin.
6. Cümlənin intonasiyaya görə növlərinə aid faktlar seçin.
7. Nitqin fərdiliyinə fikir verin.
8. Söz sırasındakı sərbəstliyə diqqət yetirin və inversiyaları janrın canlı dilə təması ilə əlaqəli aydınlaşdırın.
9. Rus-Avropa sözlərini göstərin.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİ
(1835–1888)

QAFQAZ MÜSƏLMANLARINA XİTAB
(Şeir)

*Əssalam, ey əhaliyi-Qafqaz,
Ey rəisani-sahibül-ezaz.
Əssalam, ey güruhi-xeyr-əsər,
Millətin qeyrətin çəkən kəslər.
Kişidə olmasa əgər qeyrət,
Ondan, əlbəttə, yaxşıdır övrət.
Dadü fəryad, ey güruhi-izam,
Oldu zəyə bu milləti-islam.
Günü-gündən zəlilü xar olduq,
Möhnətü qüssəyə düçar olduq.
Bu qədər dərd kim olur hadis,
Ona bielmlik olur bais.
Bir bəladır bu dərdi-nadani
Ki, onun elm olubdur dərmanı.
Bu, təəccübdür, ey güruhi-bəşər,
Bir kişi yatsa, naxoş olsa əgər,
Axtarır bir təbib-i-danadil,
Ta ki səhhət ola ona hasil.
İndi naxoşdu milləti-islam,
Ona lazımdır eyləmək əncam.
Dərdimizdir bu dərdi-nadanlıq
Ki, tutubdur bizi pərişanlıq.
Qeyrilər etdilər tərəqqiyi-tam,
Qaldı zillətdə firqeyi-islam.
Kişinin olmadısa dünyası,
Barı lazımdır olsun üqbası.
Bizdə nə axirət, nə dünya var,*

Olmuşuq bir yaman bəlaya düşər.
Hər vilayətdə var beş-on kəsəbə,
Əlli min seyyidü axund, tələbə.
Əlli dərviş, əlli mərsiyəxan,
Hamının sözləri tamam yalan.
Əlli min süxtə, əlli min sail,
Əlli min hoqqabazi-naqabil.
Hamının fikri xalqı soymaqdır,
Quru yerdə bu xalqı qoymaqdır.
Xalqa bunlar hamı qurublar dam,
Bir bunu anlamır bu qövmi-avam.
Şiəməz sünniyə edər töhmət,
Sünnimiz şiədən edən qeybət.
Bizi puç etdi şiə, sünni sözü,
Əhli-islamın oldu kur gözü,
Bizə qeyrilər eyləyir töhmət,
Çün tərəqqi edibdir hər millət.
Gərçi var iş qanan kişi tək-tək,
Əksəri xalq avamdır bişək.
Neyləsin iş qananlar, ay qardaş,
Qurunun oduna yanır həm yaş.
Babi-elm olmayıb bizə məsdud,
Kəsb edən yoxdur anı, leyk, nə sud.
Bundan əqdəm əgərçi kəsbi-ülum,
Müşkül idi və leyk, ey məxdum.
İndi işlər çıxıbdır asanə,
Rəsmi-dünya düşübdü sahmanə,
Tapıb övzai-masivə təğyir,
Göyə çıxmağa xalq edib tədbir.
Paroxod oldu kəştiyi-yelkan,
Özgə sahmanə düşdü xəlqi-cahan.
Leyk biz bilmirik göz açmağı,
Köhnə işlərdə qalmışıq baqi.

Babamızdan nə görmüşük əvvəl,
Dəxi ondan səvayə olmaz əməl.
Məsələ, bir müəllimi-ələm,
Deyə xurşidi mərkəzi-ələm;
Deyə sabit günü; yeri səyyar,
Zəlzələ baisin bilərsə buxar;
Deyə kim var əraziyi-tisin
Yerin altında yoxdu gəvi-zəmin.
Şərh edə gün tutulmağın sözünü,
Deyə kim ay tutur günün üzünü.
Tutulan vaxtda məhi-taban.
Deyə kim zilli-ərz edir pinhan.
Edə Ərşin xüsusunu inkar,
Etməyə bu kəlamə istiğfar.
Deyəcəklər ki, cümlə kafərdir,
Bu şəqi münkiri-peyğəmbərdir.
Bu nədəndir? Savadımız yoxdur,
Elmdə ictihadımız yoxdur.
Bilmirik biz hədis mənasın,
Qanmırıq əhli-şər fitvasın.
Bixəbər olmuşuq şəriətdən,
Başımız çıxmır elmi-hikmətdən.
Bağlanıbdır rəhm məişətimiz,
Gərçi var kəsbə istiaətimiz.
Olmuşuq misli-tənbəli-Bağdad,
Edirik cümlə bəxt əlindən dad.
Kəsb üçün həzrəti-rəsulüllah,
Dedi: "Əlkasibü həbibüllah"
Ziynəti-şəxs elmü ürfandır,
Elmsiz şəxs misli-heyvandır.
Əyyühənnas, kimyadır elm,
Məzhəri-zati-kibryadır elm.
Çünki var idi bizdə nadanlıq,

Bizə üz verdi çox pərişanlıq.
 İndi Şirvanda açmışıq məktəb.
 Dərsimiz rusi, türki, farsı, ərəb.
 Zəhmətim çoxdu, hiç nəfim yox,
 Leyk haqqə ümidvaram çox
 Kim, bu zəhmətlər olmaya zayə,
 Bəlkə bu macərə ola şayə.
 Şeyxül-islamü müftiyül-islam,
 İkisi bir olub edə əncam.
 Çünki bunlar rəisi-millətdir.
 Mədəni-lütfü kani-qeyrətdir.
 Seyyida, bəsdı, nəzmi qıl kutah.
 Xatirin cəm qıl ki, inşaallah.
 Şeyxül-islamü müftiyi-xoşnam,
 Məktəbin əmrinə edər əncam.

* * *

Azərbaycan klassik ədəbiyyatı tarixində M.Füzuli ənənələrinin davamçısı kimi tanınan qüdrətli lirik şair XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Seyid Əzim Şirvanidir. Şairin yaradıcılığı forma və məzmunca çoxcəhətlidir. O, ədəbiyyat tariximizdə lirik şair kimi qəzəl, müxəmməs, müsəddəs, müstəzad, tərcibənd, tərkibbənd və rübailər, realist şair kimi təmsil, nəsihət, mənzum hekayə, maarifçi şeir və məşhur satiralar müəllifidir. Buna görə də onun bədii əsərlərinin dil və üslubunun özünəməxsus cəhətləri vardır.

Şair aşiqanə qəzəllərində günəş, ay, bulud, sünbül, sərv, yasəmən, nərgiz, reyhan, lalə, caybur və s. sözlərdən istifadə edərək mürəkkəb təşbehlər yaratmışdır. Müxtəlif saylardan isə müəllif güclü bədii mübaliğələr yaratmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

Şairin qəzəllərində “göz görə-görə”, “səni tarı”, “o gün olsun ki”, “başın üçün” və s. kimi sadə xalq dilində işlənən

ifadələrə rast gəlirik ki, bunlar şeirin xəlqilik ruhunu artırır. Bununla bərabər, şairin klassik üslubda yazılmış lirik şeirlərində mənası çətin başa düşülən ərəb-fars sözlərinə də rast gəlirik. Şairin təmsil və mənzum hekayələrinin dili qəzələlərinin dilinə nisbətən sadə xalq danışığı dilinə daha yaxındır. Həmin əsərlərdə işlənmiş “palaza бүрүн, el ilə sürүн”, “qurunun oduna yanır həm yaş”, “at ölüb, itlərin neçə gün oldu bayramı”, “bir əldən səda çıxmaz”, “nəqd allam”, “yatgilən”, “ağzım çata bir ləzzətə”, “sən də yeyib aşu plov gələtə” və s. ifadələr canlı xalq dilindən alınmışdır.

Şairin “Əkinçi” qəzetində çap etdirdiyi məktəb, məarif, mətbuat və s. məsələlərə dair yazdığı mənzum məktublarının dili xalis Azərbaycan sözlərilə daha zəngindir.

Bunlarla yanaşı, şair maarifçi şeirlərində bir sıra alınma sözlərdən istifadə edərək öz fikrini oxuculara daha aydın şəkildə çatdırmışdır. Məsələn, o zaman xalq dilində işlənən “uşkola” (şkola), “incinar” (injener), “advokat” (vəkil), “deputat”, “paroxod”, “maşın”, “teleqraf” və s. sözlərə S.Ə.Şirvaninin şeirlərində rast gəlmək mümkündür.

“*Qafqaz müsəlmanlarına xitab*” şeirinin ideyası Qafqaz əhlinin elmsizliyinin və müasir mədəniyyətdən geri qalmalarının tənqidindən ibarətdir. Şeir əruz vəznində yazıldığından uzun tələffüz olunan sait səslər çoxdur. Şeir dilində sözlərin mənşəcə tərkibi müxtəlifdir. Müəllif fikri dəqiq çatdırmaq üçün bir sıra sinonim və antonimlərdən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmişdir. Məsələn, *yatmaq – naxoş olmaq*, *dad – fəryad*, *xalq qövmi-avam* və s. sözlər sinonim; *kişi – övrət*, *quru – yaş*, *şiə – sünni* və s. sözlər antonim kimi işlənmişdir.

Burada frazeoloji ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Nitq hissələrinin işlənməsi baxımından da maraqlı faktlar vardır. Məsələn, şair “əlli min” sayını bir neçə dəfə təkrar işlətməklə bədii mübaliğə yaratmışdır.

Şeir in dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Məna qruplarına görə sözləri araşdırın və onların əmələ gətirdikləri üslub çalarlarını izah edin.
2. Frazеoloji vahidləri seçin, onların mənasını başa düşdüyünüz şəkildə izah edin.
3. Tərkibində uzanan sait olan sözləri seçin və həmin saitlərin uzanma səbəblərini aydınlaşdırın.
4. İsimləri seçin və onun qrammatik əlamətlərini göstərin.
5. Yeni sözyaratma vasitələrini şeirdən tapdığınız dil fakları əsasında müəyyənə bilərsiniz.
6. Təyini söz birləşmələrini seçin və onların yerinə görə sintakik vəzifəsini aydınlaşdırın.
7. İzafətləri (ərəb-fars dilinin söz birləşmələrini) seçib onların çoxluğunu izah edin.

KÖPƏYƏ EHSAN

(Satira)

*Var idi Şahsevəndə bir hacı,
Şahsevənlər tamam möhtacı.
Sahibi-dövlət idi çox ol kəs,
Naqəvü-gusfənd, çoxlu fərəs.
Vardı Bozlar adında bir köpəyi
Qoyunun pasıbanı, at köməyi.
Əz qəza bir gün öldü Bozları,
Oldu hacı onun əzadan.
Edibən qüsl, hazır etdi kəfən,
İzzət ilə götürdü çox yerdən.
Qazıb əhli-qübur içində məzar,
Oldu mədfun qəbr ara Bozlar.
Verdi Bozlara yeddi gün xeyrat,*

*İstədi Həqdən ona həsənət.
Hali olmuş bu halə bir molla,
Çəkdi fəryad, qıldı vaveyla.
Dedi: Va millətə, nədir bu xəta?
Zayə oldu şəriəti-qərra.
Dindən çıxdı bu güruhi-avam,
Bitərəf oldu hörməti-islam.
İt nədir, dəfnü kəfnü qəbristan?
Getdi əldən şəriətü Quran.
Mindi bir at molla, düşdü yola,
Ta gedib məhşər eyləsin bərpa.
Çatmamışdı hənuz o hiyləgər,
Verdilər hacıya bu halı xəbər
Ki, filan molla qilü-qalə gəlir,
Dedi: Yox, özgə bir xəyalə gəlir.
Sürüdən tez ayırdı əlli qoyun,
Dedi: Siz bunları yol üstə qoyun.
Özü çıxdı onun qabağınə,
Mollanın keçdi solu sağınə.
Dedi: Ey naibi-imami-zaman,
Sənə olsun atam, babam qurban.
Öldü Bozlar, ah. Sındı belim,
Kaş gözümdə bataydı cümlə elim.
Necə Bozlar o çapükü hüşyar,
Pəncədən şir, yelgədən kaftar.
Canavar ondan eylə qorxardı
Ki, sədasın eşitcək ağıları.
Hafizi-xeyli pasibani-rəmə.
Gecə-gündüz olan şəbanə-rəmə.
Sahibi-dövlət ilə malım idi,
Baisi-sərvətü Calalım idi.
Çox idi gərdənimdə haqqı mənim.
Dedi olsun hərirdən kəfənim.*

*Hər vəsiyyəti ki etdi, qıldım əməl.
 Bir vəsiyyəti sizinçün etmiş əzəl.
 Söyləyib siz cənaba əlli qoyun,
 Demişəm onları yol üstə qoyun.
 Qoyun adın eşitdi çün molla,
 Dedi: Əhsən bu halə, nam-xuda.
 İt demə, o dəxi bizim birimiz,
 Belə ölmüşlərə fəda dirimiz.
 Rəhməti-həqqə ol düçar olsun,
 Səgi-əshabi-Kəhfə yar olsun,
 Oxuyub sidq ilə ona Yasin.
 Özü də saxladı onun yasin.*

* * *

“*Köpəyə əhsən*” satirasının ideyası feodal cəmiyyətinin mühafizəkar təbəqəsindən olan ruhaniləri ifşa etməkdən ibarətdir. Şeir nağıl üslubu ilə başlayır. Satiranın ilk misrası olan “Var idi Şahsevəndə bir hacı” nağılların ilk cümləsindəki “biri vardı, biri yoxdu” ifadəsini xatırladır.

Şeirin dili, əsasən, sadə və anlaşılıqdır. Şairin qurduğu süjet xəttində üç şəxsin nitqi verilir: müəllifin öz nitqi, bir hacının nitqi və mollaının nitqi. Şeirin dilində “çəkdi fəryad”, “dindən çıxdı”, “getdi əldən” və s. kimi sırf idiomik ifadələr işlənir. Bu ifadələri işlətməklə müəllif mollaının iç üzünü ifşa edir və onu güclü satira atəşinə tutur.

Şeirin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Xalis Azərbaycan sözlərini seçin və onları tərkibinə görə araşdırın.**
2. **Frazeoloji vahidləri müəyyənləşdirib nə məqsədlə işləndiyini izah edin.**
3. **Alınma sözləri müəyyənləşdirin.**

4. Feilləri tapın, quruluşuna görə təhlil edin.
5. Söz birləşmələrini seçin, onları sabit və sərbəst söz birləşmələrinə görə ayırın.
6. Mürəkkəb cümlələri növünə görə müəyyənləşdirin.
7. Danışığ dilinə məxsus sintaktik xüsusiyyətləri göstərin, satirik nitqlə əlaqələndirin.

MÜCTƏHİDİN TƏHSİLDƏN QAYITMASI

(Satira)

*Müxtəsər, bir zaman çıxar bu xəbər
 Ki, gəlir ol cahani-fəzlü hünər.
 Pişvaza çıxıb səğirü kəbir,
 Ucalır ərşə naleyi-təkbir
 Ki, bu gün naibi-imam gəlir,
 Eyləyib elmini tamam gəlir.
 Yerbəyerdə o qövmi-niksifat
 Üzünü görcəyin çəkər səlavət.
 Tökülür xalq solü sağından,
 Öpələr ta ki əl-ayağından.
 Ehtiram ilə şəhrə varid olur,
 Yeddi gün məclisi dolur-boşalır.
 Kəsilir hər tərəfdə qurbanlar,
 Açıılır babi-lütfü ehsanlar.
 Neçə ayyam olur ziyafətlər,
 Eyləyir əhli-şərh dəvətlər.
 Fikr edir kim, o qövmi-fərzanə,
 Müctəhidcün gərəkdi bir xanə.
 Bir də gördün ki, eyləyib tədbir,
 Bir gözəl xanə etdilər təmir.
 Genər söylər o qövmi-danışvər,
 Müctəhidcün gərəkdi bir həmsər.*

Bir gözəl qız nikah edib anə,
Mələki əqd edəllər şeytanə.
Ta ki məqsuduna yetişdi imam,
Məscidə naz ilə edir iqdəm.
Özünə əvvəl eyləyib zivər,
Bir gəlintək axtarır şövhər.
Gözünü sürmədən edir məkhul,
Bir zaman ziynətə olur məşğul.
Üzünə eyləyir gülab əfşan,
Barmağında nigini-ləl nişan.
Basına durdu qoydu əmmamə,
Geydi nələynini o allamə.
Var boşazında səxt təhtülhənək,
O qədər bərk çəkib olub döyənək.
Çiyninə saldı bir lətif əba,
Əlinə aldı bir zərif əsa.
Basda əmmamə, saqqalında həna,
Barmağında üzük, əlində əsa.
Var ayağında cüft nələyni,
Bil ki, peyğəmbərin budur qaynı.
Sağ-solunda qalıbdı çeşmi müdam
Ki, görək kim verir imamə salam.
Bu gün evdən çıxıb nəməzə gəlir,
Məscidə naz ilə olur daxil,
Girdi mehrabə alimi-fazil.
Uydular xalq, imam qıldı nəmaz,
Etdi min günə həqqə razü niyaz.
Edibən ta namazını itmam,
Minbərə vəz üçün edər iqdəm.
Minbər üstündə ol fələkrifət,
Oxur ahistə bir uzun xütbət.
Xütbədən sonra bir gözəl ayə,
Olur ol xoşzəbanə sərmayə.

*Kəyyühənnas sirdir bu dəqiq,
Hikməti şərə etmişəm tətbiq,
Sədrim olmuş vəsi dəryadən,
Fəzlim artıqdı molla Sədradən.
Bəhri-elmimdən, ey güruhi-bəşər,
Pak olan gövhəri-muradə yetər.
Yazmışam sərbəsər fəruatı,
Açmışam qamizati-ayətı.
Köhnə təfsirə vermişəm təğyir,
Təzadən yazmışam özüm təfsir.
Bir neçə səhv edibdi Beyzavi,
Olmuşam cümlə onlara həvi.
Fəxr Razi qərini-raz deyil.
Yazdığı rəmzlər tərəz deyil.
Eyləyib səhv sahibi-Tibyan,
Ruhdan bixəbərdi "Ruhi-bəyan"
Etməyib fəth molla Fəthullah,
Səhvi-vəzeh yazıbdı ol gümrəh.
Gah fələk, gah ərşdən danışır,
Bu sifət yüz çərən-pərən danışır.
Təmtəraqın görüb o qövmi-əvəm,
Söyləyirlər ki, etmiş elmi tamam.
Bu filan müctəhiddən əkməldir,
Şeyxül-islamdan bu əfzəldir.
Leyk, bir parə mərdi-danişvər,
Anlayıbdır ki, "kənddə var nə xəbər".
Boşboğaz olduğun bilib dərhal,
Xofdan, leyk, nitqin etmiş lal.
Bir dəyən yoxdur, ey imami-şərir,
Edəcəksən nə vaxtadək təzvir?
Tutalım elmə olmusan vasil,
Bizə bu elmdən nədir hasil?
Hansı nadanı alim etdin sən?*

*Hansı bimarı salim etdin sən?
 Hansı kuri sən etmişən biyna?
 Hansı əmvatı eylədin əhya?
 Hanı islam üçün sərəncamın?
 Yərə girsin o müctəhid namın.
 Söylədin teleqrafı elmi-bəlis
 Ki, onu ixtira edib iblis.
 Kari-şeytan dedin dəmir yolunu,
 Xalqa etdin haram dum pulunu.
 Xaçpərəstlər tamam düşdü qabaq,
 Tökülüb dalda qaldıq, ay sarsaq.
 Aldı əhli-kitab dünyanı,
 Şərh edirsən sən indi Quranı.
 Əhli-islam oldu xarü zəlil,
 Baisi sənsən, ey "imami-cəlil",
 Sən bizi nəfə etmədin vəsil,
 Barı qoy özgə elm edək hasil.
 Bizi bəsdir bu qədər aldatdın,
 Dini dinarə hər zaman satdın.
 Sən bilən elmi bilməyən yoxdur.
 Səndən ələm uşaqlar çoxdur.*

* * *

"Müctəhidin təhsildən qayıtması" satirasının ideyası camaatın avamlığının tənqidindən və fırldaqçı din xadimlərinin ifşasından ibarətdir.

Şairin yaradıcılığı üçün xarakterik olan dil və üslub xüsusiyyətləri burada da özünü göstərir. Belə ki, şeirin dilində çoxlu alınma sözlər işlənir. Bunların özləri də iki cürdür: xalq dilində işlənən ərəb, fars, Avropa mənşəli sözlər: *müxtəsər, pişvaz, sələvat, əhsan, əyyam, ziyafət, xanə, həmsər, teleqraf, sərəncam* və s.; xalq dili üçün səciyyəvi olmayan alınma sözlər və söz birləşmələri: *iqdam, gövhər, məkhul,*

qövmi-niksifat, nigini-ləlmişan, nəleyin, fələkrifət, fəruat və s. Bunlarla yanaşı, S.Ə.Şirvani xalis Azərbaycan dili sözləri və ifadələrini çox məharətlə satiranın dilinə gətirə bilmişdir. Məsələn, *döyənək, qayın, nitqin etmiş lal* və s.

Şeirin dilində feil məhsuldar nitq hissəsi kimi diqqəti cəlb edir. Burada müxtəlif feil kateqoriyalarına aid dil faktlarına rəsl gəlmək mümkündür.

Satiranın dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Alınma sözləri seçin, onları canlı xalq dilində işlənənlər və işlənməyənlər adı altında qruplaşdırın.**
2. **Xalis Azərbaycan dili sözləri və söz birləşmələrini seçin.**
3. **Əvəzlilikləri seçin və onların üslubi xüsusiyyətlərini araşdırın.**
4. **Feilləri seçin və onları qrammatik əlamətlərinə görə təhlil edin.**
5. **Şeir dilində sözlər arasında əlaqələrin növlərini müəyyənləşdirin.**
6. **Adlıq cümlələrə aid faktlar seçin.**
7. **Yeni söz və ifadələri (dəmiryolu, teleqraf və s.) göstərin.**

NƏCƏF BƏY VƏZİROV
(1854-1926)

MÜSİBƏTİ-FƏXRƏDDİN
(Faciədən parçalar)

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Rüstəm bəyin otağında, Avropa qaydasında
bəzənmiş, Rüstəm bəy əyləşib səndəli üstə, tək.

Rüstəm bəy (tək): – İndiyə kimi tamam ömrümdə düşmənlər qabağından qaçmamışam, həmişə və hər yerdə düşmənlərə faiq gəlmişəm, bir Allahdan savayı heç kimdən qorxmamışam... (*Səktə*). Mən hamı Rüstəməm ki, topdağıtmaz Cümşüd bəyin evini xaraba qoydum... Mənə bir təşəxxüs satmaqdan ötrü Kərim xanın yurdu xaraba qoydum, tar-mar elədim, evinə od vurdum, külün havaya sovurdum... İndi mən ağzından süd iyi gələn bir cavandan qorxacağam? (*Durub ayağa.*) Bir at görməmiş, tufəng əlinə almamış, övrət sifətdə uşaqdan çəkinəcəyəm? Mən, mən Rüstəmi-zəmanə? Heç vaxt. (*Təbəssümlə.*) Hmm... Görək Fəxrəddin atası Heydər bəydən qoçaqmı olacaq ki, əli qılınclı, qabağımda dovşan təzi qabağımda qaçan kimi vızıyır. (*Səktə*) Özün öldürtdüm, qızın güclən oğluma gətirdim, qardaşların bu vilayətdən itirdim... İndi məgər mən ölmüşəm ki, Fəxrəddin gəlib burada ad salıb, san çıxartsın və mənim oğlum Rəşid bəy, Rəşid kimi oğulun qanı yerdə qalsın? O mən deyiləm (*Uzun səktə, çağırır*) Əhməd, Vəli... Hərgah onu atası yolu göndərməsəm, bu papaq mənə övrət ləçəyi olsun. (*Əlin vurur basına*) – Bir tək Fəxrəddin oğlum Rəşidin qanına layiq ola bilər... Mən gərək o evi xaraba qoyam...

(Əhməd, Vəli bellərində xəncər-tapança daxil olub baş əyirlər).

Rüstəm bəy: – Fəxrəddin bəy Heydər bəy oğlu, de-yirlər, gəlibdir, onu görəniniz varmı? Öləncən mənlən əl-ləşən atası Heydər bəyə bənzəyirmi?

Əhməd: – Xeyr, ağa, görməmişik. Ancaq belə söyləyir-lər ki, çox qərribə oğlandı; alçaq, mülayim. Əlavə deyirlər ki, öz rəiyyəti üçün mülkündə azarxana və məktəbxana açıbdir, həkim gətirib, mama gətirib.

Rüstəm bəy: – Eşitmişəm... Fəxrəddin tamam dünya-nın gözü də olsa, genə mənim oğlum Rəşidin əvəzi deyil ki, onu Heydər bəy para-para eləmişdi... Nə qədər Fəxrəd-din gözəl olsa, nə qədər kamallı, ağıllı olsa, mənə bir elə artıq xoşdur, çünki onu qəza oğlumun qanına layiq əvəz göndərib və mənini üçün məqami-intiqam. (*Səktə*) Əhməd, Vəli... (*Səktə*) Rəşidimin yadigarları. O bədbəxt gecə, Rəşid can verən zamanı biz əhd-peyman elədik, öz aramızda əl tutuşduq, o əhd-peyman yadınızdan çıxmayıbdır ki?..

Əhməd: – Xeyr, ağa, elə halət, elə məqam yaddan çıx-a bilməz, mümkün deyil... Və adın kişi qoyanın sözü bir gərək. Başımızdakı papaqdır, ağa, övrət ləçəyi deyil.

Vəli: – Əvvəl-axır ölümdür. Ağa, qoy can puç olsun, qeyrət yolunda, namus yolunda... Rəşid ağamın müsibəti-ni unutmaq olmaz.

Rüstəm bəy: – Mərhəba, mərhəba... Cavabınız mərd igidin cavabıdır; çörəyim sizə halal olsun... Əgər sizlən bir yerdə oğlum, biçarə Rəşidim sağ olsaydı, o da mənə belə cavab verərdi... Haradasan, oğul, belimi sındıran oğul? Yaraların yadıma düşəndə dünyavü aləm başıma aylanır, bədənim od tutub yanır, başımdan tüstü çıxır... Oğul, oğul. Sənin qanını yerdə qoymaram, oğul. Qəbirdə rahat yat... Hərgah meydanda tək də qalsam, genə düşməndən əl çək-məyəcəyəm.

Əhməd: – Nə buyurursunuz, ağa, məgər biz qırılmışıq ki, siz meydanda tək qalasınız? Nə qədər bədəndə canım var, nə qədər nəfəsim gəlib-gedir, and olsun Rəşid bəyin öz canına, mən düşməndən intiqam almamış, ondan əl çəkməyəcəyəm.

Vəli: – Ağa, mənə güllə ilə vurub öldürseydiz, bundan yaxşı idi ki, o sözü buyurdunuz. Məgər Rəşid yaddan çıxıb bilər? Rəşid ağanın qanını tək mən alacağam və bir adam başı kəsməklə ürəyim soyumayacaq, onu yəqin bilin.

Rüstəm bəy: – Bu qeyrətdən, bu namusdan sonra ki sizdə gördüm, – mənim dərdimin yüzdən biri qaldı... Allah sizdən razı olsun. Ancaq, oğlanlarım, tələsmək lazım deyil. Mən necə tədbir töksəm, o qayda rəftar edərsiz. Amma o vədəyə ki, bu barədə lal-kar olmaq gərək... Başa düşürsüz ki, nə deyirəm?

Əhməd və Vəli: – Əlbəttə, ağa, necə ki başa düşürük. Düşməni ayılmaq olmaz, onlar da güclüdürlər.

Rüstəm bəy: – Çox yaxşı, gedin, gedin, Allah sizdən razı olsun. Mahmudu buraya göndərin.

(Əhməd və Vəli baş vurub gedirlər).

Rüstəm bəy (tək): – Hərgah mənim oğlum Mahmud-da namus-qeyrət olsaydı, mənim nişanələrimin yüzdən-biri onda tapılsaydı, o, indiyə kimi qardaşının intiqamını almışdı və mənə bu dərdədən xilas eləmişdi... Heyif sənə, oğul, heyif sənə, Rəşid... Of... (*Uzun səktə*) And olsun Rəşid bəyin qəbrinə, hərgah Mahmud övrətin sözünə baxıb biqeyrətliyi qəbul eləsə, mən onu bir də oğul deyib çağırmağam, ölüb, ya itmiş hesab eləyəcəyəm... Mənim oğlum gərək özümə oxşasın, biqeyrət oğul mənə lazım deyil. Rəşid əlimdən getdi, ölmədim, Mahmud gedəndə nə olacaq?... (*Səktə*) Dünyada ömür eləmə, elədin, qeyrəti, namusu əldən vermə, vəssəlam.

Mahmud bəy (*daxil olub*): – Nə buyurursunuz?

Rüstəm bəy: – Gəl otur.

Mahmud bəy (*kənar səndəli üstə oturub*): – Gədələr dedilər ki...

Rüstəm bəy: – Səndən bir sual edəcəyəm. Ona cavab ver.

Mahmud bəy: – Buyurun.

Rüstəm bəy: – Mahmud, sənin məhəbbətin məni vadar elədi, mən də gedib düşmən qızın gətirdim cəbrən və evimdə gəlin elədim və mən öləndən sonra dövlətimə şərik... Demirəm pisdir, göyçək deyil, ağlısız-kamalsızdır... Amma düşmən qızıdır və bu düşməncilik ki bu saat bizim aramızda var və həmişə olacaq. Gülbahar mənim evimdə qala bilməz, əlavə müsibətlər gələn qızı düşmən qapısına geri qaytarmaq özü bir böyük müsibətdir... Gülbahar gərək getsin. (*Səktə*) Qandın ki, tələbim nədir? (*Səktə*) Səndən cavab gözləyirəm, de görüm sözün nədir?

Mahmud bəy: – Məni bağışlayın, ata, hərgah məhəbbət, necə ki, buyurursunuz, sizi vadar elədi gəlin barəsində cəbrən iş görməyə, ola bilərmə ki, haman məhəbbət mane ola ikinci cəbrə və zülmə?

Rüstəm bəy: – Ola bilməz... İkinci təklif: hazırsanmı Heydər bəyin evini tar-mar etməyə, yurdunda bayquş ulatmağa, Rəşid bəyin qanını almağa?

Mahmud bəy: – Sahibi-ixtiyarsınız... Amma Fəxrəddin bəyin haqqında, doğrusu, insaf yol vermir; çünki o biçarə bitəqsirdir və özü o vaxt heç burada olmayıb.

Rüstəm bəy: – Hay-hay, hay-hay, Mahmud. Mən elə qabaqcadan bilirdim sənin cavabını... Heyif sənə, Rəşid. Yaraların sübut edirdilər ki, düşməyə asanlıqla can verməmişən. Biçarə oğul, belimi sındıran oğul...

Mahmud bəy: – İnanın, ata, Rəşid bəyin müsibəti necə ki sizə rahatlıq vermir, elə də mənim özümə. Ancaq, ata,

Allah xatirinə, məni vadar eləməyin nahaq qan tökməyə və zülm etməyə...

Rüstəm bəy (*rişxəndlə*): – Xa, xa, xa... “Nahaq qan tökməyə”. Hm... Rəşid, yəqin ki, mənə belə cavab verməzdi. Mahmud, Mahmud, bu mərtəbədə sənə tuman əsər edib? A bədbəxt.

Mahmud bəy: – Məgər insafla iş görmək binamusluğu sübut edər, ata?

Rüstəm bəy (*acıqlı*): – Kifayətdir, gedə bilərsən... Ancaq sabah Gülbahar xanım ilə pıçı-pıçı danışmayasan, təvəqqe eləyirəm.

Mahmud bəy: – Ata, mən ölümə getməyə...

Rüstəm bəy: – Kifayətdir, mürəxxəs, gedə bilərsən.

Mahmud bəy (*gedə-gedə kənara*): – Belə ki sən başlamısan, öz evində bayquş ulayacaq.

Rüstəm bəy (*tək*): – Rəşid, qanını yerdə qoymaram. Yoxsa oturduğum yerdə sinəm partlayıb, bağrım çatlar... Bir qaranlıq gecədə gədələri götürüb gedərəm, od vura-ram evlərinə, tayalarına və çölə çıxanı gülləbaran edərəm, Rəşid. Bilsəm ki evim tar-mar olacaq, yurdum itəcək, genə sənin qanuvu yerdu qoymayacağam, oğul... Evlərini Qars qalası da eləsələr, yüz nəfər adam da orada olsa, genə gərək mən intiqamımı yerdə qoymayam... Mənə iki etibarlı nökrəm, Cahangir bəy, yoldaşları kifayətdir... Vay Mahmud, vay Mahmud... (*Gedir*).

Gülbahar xanım (*daxil olub*): – Uy, ay qardaşlarım, uy, yazıq atamın evi... Qulaqlarım kar oleydi, bu günə əhvalatı eşitməyəydim... İndi mən neyləyim, Allah? Dərdimi kimə deyim, Allah?... Kağız yazıb göndərim? Nə tövr onları xəbərdar eləyim?... Ağlım çasır, Allah... Mən Fəxrəddinin ölümünə tab eləyə bilmərəm, Allah. (*Ağlayır*) Uy, yazıq qardaşlarım, yetim canım, yazıq canım, qərrib canım sizə qurban, ölüm mənimdir, Allah (*Yıxılır səndəli üstə gözlərin örtüb ağlayır*).

Sədayi-qayıbanə oxuyur:

*Yarın bu gərdişi-fələkin kəcmədarı var,
Dövrü zəmanənin nə yaman ruzigarı var.
İbrət gözün açıb hər kim, yaqın, görər
Kim, bu xərabə çölündə müsibət baharı var.*

Səadət xanım (*daxil olub*): – Gülbahar, nə olubdur? Gülbahar. De görüm nə olub? Səsini çıxart, Allah xatirinə, məni qorxutma.

Gülbahar xanım: – Müsibət yerdən göyəcən... Səadət, Səadət, canım sənə qurban, bağrım çatlayır, aman günüdür.

Səadət xanım: – Gülbahar, sən məni həqiqət qorxudursan. Allah xatirinə, tez ol, sözünü de.

Gülbahar xanım: – Səadət, insaf məqamında, sənin atan mənim atam ilə düşməndilər, sənin atan mənim əmilərimi nahaqdan diyərbədiyar saldı... Mənim atam sən qardaşını öldürdü, sənin atan mənim atamı, belədir? Üç qan bunlar elədilər, bir qan mənim atam. Görək bundan sonra Fəxrəddinin taxsırı nədir? Sən istəyirdinmi ki Fəxrəddini... Oy, dilim-ağzım qurusun, Allah.

Səadət xanım: – Fəxrəddinin başından bir tük əskik oluncan mənim iki gözlərim kor olsun. Gülbahar, Allah xatirinə, gödək danış görüm, təzədən qəza başımıza nə gətirmək istəyir?

Gülbahar xanım: – Bu saat mən eşitdim, Allah heç bacılara göstərməsin... Rüstəm bəy nöqərlərilə məsləhət gördülər ki, bir qaranlıq gecədə gedib mənim atam evini yandırсынlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər... Fikirləri Fəxrəddini öldürməkdir... Fəxrəddin üç ay deyil Almaniyadan gəlibdir, bunlar başlamaq istəyirlər?

Səadət xanım: – Bu oldu çətin məsələ. Allaha pənah, ağlamaq məqamı deyil, belə işlərdə fikir lazımdır.

Gülbahar xanım: – Qorxuram biz onları xəbərdar edənəcən iş-işdən keçə... Əgər məsləhət görürsən, mən özüm qaçım xəbəyə.

Səadət xanım: – Uşaq olma, səbir elə, bu saat. (*Səktə*) Hürü nənə, ay Hürü nənə (*çağırır*). Ancaq təvəqqe edirəm rəftarında təğyir olmasın və özünü arxayın saxlayasan. Eşidirsənmi?

Hürü (*daxil olub*): – Belə nə var, Hürü nənə sizə qurban?

Səadət xanım: – Yaxın gəl, Hürü nənə, (*yavaşıdan*) bir çətin işə düşmüşük, dərdimizə əlac, əgər bizi istəyirsən.

Hürü: – Nə səni, nə Gülbaharı, bax bircə belə istəmirəm. Fəxrəddin yadına düşüb, bilmirsən nə pəstaha açasan.

Səadət xanım: – Hürü nənə, zarafat yeri deyil; bir xətli işə düşmüşük, səndən savay kömək yerimiz yoxdur.

Hürü: – Bircə canım var, o da sizə qurban. Səadət xanım, bax Gülbaharı bu əmcəklərimlə bəsləmişəm, Fəxrəddini çiynimdə böyütmüşəm, sən də ki, Fəxrəddinin yarısı, səni onlardan da artıq istəyirəm.

Səadət xanım: – Mən onu çoxdan bilirəm, ancaq bəri bax, Hürü nənə, bu saat evdən xəlvət çıxarsan düz Fəxrəddin bəyin yanına. Təkcə özünə deyərsən ki, bizim qırılmışlar sözü bir yerə qoyublar ki, gedib onların evlərini bir qaranlıq gecədə yandırınlar və çölə çıxanı gülləbaran eləsinlər. Və bu işdən ötrü Cahangir bəyi də köməyə çağırmaq istəyirlər. Fəxrəddindən təvəqqe eləyirəm, bu xaraba vilayətdən baş götürüb getsin, qalmasın bu dağılmışda... O ki qaldı mənə, mənim fikrimi çəkməsin, onun, hər yerdə olsa, salamatlığı məndən ötrü kifayətdir, mən ölənəcən bivəfəliq eləməyəcəyəm, nə qədər canım sağdır, bu canı onun yolunda qoymuşam... Amma, Hürü nənə, bax, Allah xatirinə, bu xəbəri bir kimsə gərək bilməyə. Fəxrəddinə deyərsən. Aman günüdür, bizi bəlaya salarsan, atam bilsə, əvvəl bizi qırar... Dürüst fikrində saxla...

Hürü: – Arxayın ol, bilsəm ki, məni tikə-tikə doğrayacaqlar, ətimi şişə çəkəcəklər, genə demərəm. Özüm də gedəcəyəm, başınıza dönüm. Bu iki qocalar – biri sənin o mürdəşir yumuş atan, biri də o Mələk xanım imansız, iki xanımın tar-mar eləmək istəyirlər.

Gülbahar xanım: – Hürü nənə, canım sənə qurban, danışmaq yeri deyil, aman günüdür, özünü tez yetir Fəxrəddinə.

Hürü: – Gündüz getmək olmaz, gərək gecə tamam obanı yuxuya verib, ondan sonra gedim. Bürünərəm yapıncını, başıma basaram papağı, əlimə allam çomağı, düzələrəm yolun ağına. Əlac nədir, axşama da bir zad qalmayıb.

Səadət xanım: – Bu, yaxşı məsləhətdir... Bir də, Hürü nənə, Fəxrəddinə deyərsən ki, gör nə məqamdır ki, beş il ayrılıqdan sonra mən dübarə onunla ayrılmaq istəyirəm... Beş il gözlərimi dikmişdim onun yoluna, indi qəza bizi dübarə ayırmaq istəyir. Əlac nədir... Hər zülmə, cəbrə tab elərəm, ancaq Fəxrəddin salamat qalsın... Mən öz atamın xasiyyətinə bələdəm, öz höcətliyini o yeridəcək. Fəxrəddin buradan getsin, qalmasın. Bu xaraba vilayətdə insaf qalmayıb, mürüvvət qalmayıb, əlavə, Hürü nənə, Fəxrəddinə deyərsən ki, məni görməmiş getməsin... Vay fələk...

Gülbahar xanım: – Hürü nənə, gətir ayaqlarından öpüm ki, gedib atamın xanımına dəyəcəkdir, gətir ağzından öpüm ki, gedib Fəxrəddini öpəcəksən... (*İstəyir öpsün*).

Hürü: – Sən də bir yavaş görüm, ay qız. Bircə bu kişiyə deyən gərək, ay biiman, bu Fəxrəddin haman Fəxrəddindir ki, qızın Səadəti altı-yeddi il oxudub, tamam vilayətin gözü eləyib, indi bu da onun əvəzidir, ay biiman, a başı batmış? Hərgah Səadət bu qədər oxumaseydi, o da olardı bizim tayımızın biri. İndi, bax gör ki, Səadət dildən-ağızdan düşmür, Səadət üstə camaat az qalıb bir-birini qırsın,

ay səni görüm öləndə dilin lailahəilləllah tutmasın. Səadəti bu məqama yetirən Fəxrəddin deyil? Yox olasan sən, murdar olasan sən. Yandım, töküldüm...

Mahmud bəy (*daxil olub*): – Nədir yenə, a Hürü qarı, dərvişlik eləyirsən?

Hürü (*üzün tutmuş qızlara*): – Vallah deyəcəyəm... Məni öldürsəniz də, deyəcəyəm...

Mahmud bəy: – De, de, Hürü nənə, qorxma, nə olub?

Hürü: – Nə olacaq, dəli qudurmuş atan təzədən gənə çarxi xoruz kimi girib meydana, qoymaz görək dərdimiz nədir?

Mahmud bəy: – Əhvalatdan xəbərdaram... Ancaq qorxmaq lazım deyil, mən ölməmişəm ki, qoca təzə müsi-bət gətirə bilsin bizim başımıza. Elə fikirləri mən pozaram, qoymaram əmələ gələ; arxayın olun.

Səadət xanım: – Qardaş, biz heyvan deyilik, bizə insan deyirlər. İnsan olan kəsdə məhəbbət gərək, insaf gərək, mü-rüvvət gərək... Atamızın bir ayağı qəbirdədir, lazımdır ki, biz mane olaq onun vəhşi işlərinə. Nə olubdur axır, bəs deyil?

Gülbahar xanım: – Allah xatirinə, məqdur köməyi müzayiqə eləməyin. Qardaşlarım cavandır, rəhm eləyin, Şahmar da dəlidir, xəta çıxar.

Mahmud bəy: – Təşvişə düşmək lazım deyil. Əvvəla, mən qoymaram bir kəs o qapıya getsin. Hərgah mənim sö-zümə baxmayıb getsələr, mən özüm də gedərəm, o qəsdlə ki, qoymaram bir adama zərər yetişə. Dürüst arxayın ol, vəssəlam.

Hürü: – Vallahi, ay Mahmud bəy, bax, hərgah Fəxrəddinin başından bir tük əskik olsa, and olsun əziz Allaha, mən bu əllərimlə sizin yurdunuzu tar-mar eləyəcəyəm; bir od vuracağam bu xarabaya, tüstü aləmi götürsün... Xalqı sənin atan yaratmayıbdır ki... Nə istəyirsiniz?

Mahmud bəy: – Hay qara nə, qoçum Hürü nənə... Bəri gəlin, axmaqlar... Mən ölməmişəm ki, siz təşvişə dü-

şürsünüz. Qoca kişidir, danışar, danışar, yorulub oturur yerində. Bəri gəlin, gedək bağçaya (*Səadəti, Gülbaharı qucaqlayıb aparır, gedirlər*).

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur Cahangir bəyin bağçasında. Cahangir bəy tufəngə söykənib, bikef durub ayaq üstə.

Cahangir bəy: – Uf, belə ömür keçirməkdənsə ölüb qutarmaq yaxşıdır... Allahın bir bəlasıdır ki, düşmüşəm: yemək yox, içmək yox, bir dəqiqə bir yerdə farağat oturmaq yox. Mal-dövlət tarac oldu-getdi, özüm də düşmüşəm bu günə. Xudaya, mən nə günah etmişdim ki, sən mənə bu hala saldın? (*Səktə*) Nə qədər özümə söz verirəm, Quranə, Kitabə and içirəm ki, bundan sonra Səadət adı çəkməyəcəyəm, olmur... Dəli-divanə kimi gecə yarısından keçmiş atlanıb gedirəm, o ətraflarda gəzirəm, gəzirəm, yorulub axır nəfəs geri qayıdırəm... Əgər bir neçə müddət də ömrüm belə keçsə, arzuma çatmasam, yaqın ki, buxovlanacağam. Nə eyləyim, Rüstəm bəy evini eyləyib bir qala, yaxın getmək olmayır ki, qızı güclən aparasan, ya ki özün vurub öldürəsən? (*Uzun səktə*) Nə olardı, Xudaya, mənim bu divanə məhəbbətimin yüzdən biri Səadətdə olaydı. Hay-hay, hay-hay. Nə qədər Fəxrəddin bəy gəlməmişdi, mənim genə az-çox ümidim vardı, indi o ümidlərim də kəsilib, qalmışam naçar, biəlac... Tamam el-oba mənim adımlı məcnun qoyublar; əlbəttə, mən divanəyəm, hərgah divanə olmasaydım, Səadətə təəşşüq yetirməzdim... Mən hara, o hara... Səadətin məkanı asimanda gərək olaydı... Hurilər içrə Allah onu yaradıb mənim kimi divanə üçün xəta, bəla... Nə eyləyim, bilsəm ki, baş götürüb getsəm, bu bəladan xilas ola billəm, vallahi, elə bu saat itərəm; amma bi-

lirəm ki, bu gün gedib, sabah geri qayıdacağam genə o qapıda sürünməyə, nə qədər fikir eyləyirəm, dərdimin əlacı bircə şeydir: gərək Fəxrəddin aralıqdan götürülə, yoxsa ayaqyalın, başaçıq dərələrdə, təpələrdə məcnunam ki, məcnun.

(Fərhad və Məhərrəm daxil olurlar, təəccüblə
Cahangir bəyə baxırlar).

Fərhad: – Cahangir bəy, bu nədir? Genə sir-sifətindən qan yağır, suya basılmış toyuğa oxşayırsan? Yəqin, genə o əhvalatdır səni bu günə salan.

Məhərrəm: – Mən ölüm, Fərhad, bəri gəl, qayıdaq. Cahangiri bu halda görməkdənsə görməmək yaxşıdır. Sağ olmuş, elə bil ki, xan zadələrin borcun bundan almaq istəyirlər.

Cahangir bəy: – Əlbəttə, elə deyəcəksiz... Kotan nə bilir qayıq nə çəkir.

Fərhad: – Genə başlayıb rəhmətlik oğlu, buyur görək təzədən nə var.

Cahangir bəy: – Məgər siz mənim dərdimi bilmirsiniz, dəxi nə lazım soruşmaq?

Məhərrəm: – Bu, köhnə söhbətdir, Cahangir bəy, təzədən nə var, onu buyur görək.

Cahangir bəy: – Nə olacaq, Fəxrəddin bəy gəlibdir, ümid yerim kəsilib, vəssəlam. Bundan artıq nə istəyirsən?!

Məhərrəm: – Ümid yerin kəsilib, sonra nə olsun, evdə oturub dul arvad kimi zaqqıldamaqdan ələ nə gələr? İnsan gərək dərdinə dərman axtarsın, dərman tapa bilmədi, səbir eyləsin, dözsün, dözə bilməz – boğazına bir çatı salsın. Zıqqıldamaqdan iş aşmaz.

Cahangir bəy: – Necə ki mən fikir eyləmirəm, dərdimə dərman axtara bilmirəm? Gecə-gündüz belə çevirirəm, elə çevirirəm və nə qədər fikir eyləyirəm, bir əlac tapmıram, məgər

indi mənim dərdimin əlacı Fəxrəddinin fot olmağı, yəni dərdimin əlacı insan qanıdır — indi nə deyirsiniz deyın...

Məhərrəm: – Mən bilsəm ki, sənın dərdinə insan qanı dərman ola bilər, vallahi, mən elə bu saat əzrailliyi qəbul edərdəm. Dərd odur ki, mən elə dərmana inanmıram.

Fərhad: – Cahangir, mən ölüm, doğrusunu de, qızın sənə heç bir az meyli var, ya yox? Onunla bu barədə danışmısanmı, yoxsa elə uzaqdan-uzağa məcnun olmusan?

Cahangir bəy: – Nə qədər səfəriş etmişəm... Cavabı həmişə birdir: “Mümkün deyil, məndən inciməsin”. Bir dəfə yolda görmüşəm, cavab verdi ki; zülmə razı olma, hərgah o fikrə düşsəniz ki, güclə iş əmələ gələ, o da nəhaqdır; çünki mümkün olan şey deyil, nitqim kəsildi, artıq söz deyə bilmədim, yola düşüb getdilər... yerimdən bir saat tərpnə bilmədim, dallarınca heyran-heyran baxdım, gözlərimdən yaş biixtiyar nisan kimi töküldü. Uf...

Məhərrəm: – Mən sənın yerində olsam, Cahangir, əhvalatı düz Rüstəm bəyin özünə deyərəm ki, qızın Rəşid bəyi doğrayan Heydər bəyin oğluna qoşulub qaçmaq istəyir, onda bəlkə...

Cahangir bəy: – Paaa, heç bir fənn qalıbdır ki, işlətməmiş olam... Nə molla, nə dərviş, nə seyid, nə cadu, nə pitik... Canımı, malımı tar-mar etmişəm. Rüstəm bəyin özünü qandırdım, o zalım oğlu gör mənə nə cavab verdi: “Mənim qızım bir artıq oxumuş qızıdır, sənə yaramaz, sən bir çölçü babasan. Sənə bir kasıbfəndi qız gərək, hər kimin qızın istəyirsən, gedim bu saat alım”.

Fərhad: – İndi biz nə edək, qız razı deyil, atası razı deyil, bəs nə tövr olsun?

Cahangir bəy: – Aman günüdür, qardaşlar, əgər bacarsanız, müzayiqə etməyin... Məhərrəm, Məhərrəm... Heç fikrə getmə. Sizdən savay kömək yerim yoxdur.

Məhərrəm: – Sən, Cahangir, qərribə adamsan, vallahi. Mən necə fikrə getməyim ki, Rüstəm bəy evini əyləyib

əlçatmaz qala, Fəxrəddin bəy həmçinin... Əlavə, tutaq ki, elə biz qadir olduq Fəxrəddin bəyi öldürməyə, sonra nə olsun? Cahangir, qardaşım, acığın tutmasın, axır sən elə yerdən tutmusan ki, mümkün olan şey deyil. Səadət xanım deyəndə bir padşaha layıq qızıdır, sən-in-mənim tayımız deyil, axır nə lazım olub bir bilməyən işin dalınca düşək?

Cahangir bəy: – Bayaq dedim: kotan nə bilir qayış nə çəkir... Allah səni mənim günümə saleydi, onda bilərdin mən nə haldayam və nə çəkirəm... Nə eyləyim?

Fərhad: – Rəhmətliyin oğlu Məhərrəm də elə söz danışır ki, guya Fəxrəddin bəyi öldürmək çox çətin işdir; vallahi, onu elə bu gecə öldürüm. O ki qaldı qıza, sən öləsən, çətini bir ələ keçməsidir, nə qayıracaq? Atılar, düşər, axırı yumşalar.

Məhərrəm: – Fərhad, Fərhad, böyük-böyük danışma. Vallah, bu saat Fəxrəddin bəyin qapısında iki gədə var ki, bizi diri-diri yeyərlər... Nə söyləyirsən? Qız da o sən deyən qızlardan deyil, sən onu tanımırsan, ona yaxın getmək olur?

Cahangir bəy: – Ay uşaqlar, siz ki məni yaxşı tanıyırsınız. Mənim əlimdən nə gələr, nə gəlməz, heç kim bilməsə də, siz ki görmüşsünüz, siz ki bilirsiniz... Məgər mən özüm Fəxrəddini öldürməkdə aciz qalmışam? Əlim gəlməyir, Səadət-in əziyyə-tindən qorxuram, yoxsa mənə nə olub?

Fərhad: – Cahangir, bu olmadı. Qardaşım, gahi sən deyirsən Fəxrəddini öldürmək gərək, gahi deyirsən mən onu necə öldürüm... Bu sözlər bir-birini tutmayır.

Cahangir bəy: – Doğrusu ki, mən başımı itirmişəm, özüm də bilmirəm nə danışiram, yaxşısı budur ki, məni vurun öldürün, bir yol canım qurtarsın, vallahi, doğru sözümdür, qanım sizə halaldır, öldürün.

Məhərrəm: – Bilirsiniz nə var? Belə danışığıdan iş aşmaz, Fəxrəddin bəyi öldürməkdən mətləb hasil ola bilməz. Hamısından yaxşı odur ki, qızın özünü bir tərəfə apararaq, hər nə ola, ola.

Fərhad: – Nahaq danışma. Məhərrəm, nə qədər Fəxrəddin bəy sağdır, qızı aparsan da, iş düzəlməyəcək; onda biz gərək baş götürüb elə bir tək Rüstəm bəyin əlindən bu vilayətdən qaçaq. Mən belə qanıram ki, hərgah Fəxrəddin bəy ortalıqdan götürülsə, bəlkə onda iş rast yoluna düşər.

Məhərrəm: – Bir iş də var, onu mülahizə edləyək: Rüstəm bəyin evində oğlu Mahmud bəyin arvadı, Fəxrəddin bəyin bacısıdır... Gülbahar xanım. Görək Mahmud bəyin qaynını öldürsək, aya Cahangir bəyin işi düzəlir? Onda Mahmud bəy, – Rüstəm bəy dursun bir kənarda, – görək razı olar? Canım, mən nə qədər fikir edləyirəm, bu işin axırını bir yana çıxarda bilmirəm, doğrusu.

Cahangir bəy: – Məhərrəm, sənin axırın niyə belə bietibar oldu? A gədə, mən hamın Cahangir deyiləmmi ki, yoldaşlar həmənin qaçdılar, mən geri qayıdıb səni yaralı dalıma alıb güllə dolu kimi yağın vaxt at kimi qaçdım, qoymadım öldürələr?! Bu dursun kənarda... Mən hamın Cahangir deyiləmmi bir top bez atdım barıdan, səni dustaqxanadan çəkdim divar üstə, sonra dalımda, qaça bilmirdin, nə qədər mənzil apardım... Məhərrəm, Məhərrəm, qaranlıq meşədə cərrahlıq edib üç ay gündə iki dəfə yarını açib-bağlayan, ana-bacı kimi sənə pərəstar olan kim olub? Qaçaq yoldaşlarımız dağıldılar, bircə tək mən axırda qaldım sənin yanında. Məhərrəm, məgər bu əhvalatlar sənın yadından çıxıbdır?

Məhərrəm: – Qurtardın ki? El-oba sədasi doğru olarmış. Cahangir, həqiqət mən görürəm sən dəli olubsan... Məgər sənın işindən mən baş qaçırdıram?! Eyibdir sənə, Cahangir, belə sözlər danışmaq. Mən canımdan, malımdan əl çəkərim sənın yolunda; ancaq biləm ki, iş əmələ gələ bilər. Nahaqdan atılıb düşməkdən iş aşmaz. Mən deyirəm iş görək, iş olsun... Axır, qardaşım, vallah, billah, Fəxrəddin bəyi öldürməkdən heç zad ələ gəlməz.

Fərhad: – Uzun danışmaq lazım deyil. Durun ayağa, gedək, bir-iki-üç gündən sonra özümüzü vuraq əjdəhalar içinə, ya onlara verən Allah, ya bizə, hər nə ola, ola... Ya Fəxrəddini öldürməyə, ya qızı qaçıрмаğa, vəssəlam... Mənim məsləhətim belədir, indi özünüz bilin.

Məhərrəm: – Baş üstə, buyurun gedək.

Cahangir bəy: – Buyurun gedək (*Gedirlər*).

* * *

Azərbaycan realist dramaturgiyasının inkişafında, onun yeni mövzu, ictimai məzmun və bədii surətlərlə zənginləşməsində XIX əsrdə yaşayıb-yaratmış Nəcəf bəy Vəzirovun çox böyük rolu olmuşdur.

Ədibin yaradıcılığına xas olan xalq səadəti uğrunda çalışmaq, humanist və demokratik fikirləri təbliğ etmək, dramatik konfliktləri köhnəliklə yeniliyin mübarizəsi üzərində qurmaq və s. xüsusiyyətlər sadə, aydın bir bədii dillə qələmə alınmışdır. N.Vəzirov öz bədii əsərlərinin dilinə çox böyük tələbkərliklə yanaşmış, obrazların danışq tərzini, dialoqları, remarkaları, monoloqları imkan daxilində ərəb-fars təsirindən uzaqlaşdırmış, Azərbaycan dilinin zəngin leksikasıdan qidalanaraq bir-birindən mükəmməl dram əsərləri silsiləsi yaratmışdır. Bu əsərlər silsiləsində “Müsi-bəti-Fəxrəddin” faciəsi xüsusi yer tutur. Həmin əsərlə N.Vəzirov Azərbaycan dramaturgiyası tarixində faciə növünün əsasını qoymuşdur. Faciənin ideyasını feodal cəmiyyətində nəsillər arasında gedən qan davasının ifşası təşkil edir.

Şübhəsiz, faciə janrının dili komediya janrından fərqlidir. Bu baxımdan N.Vəzirov Azərbaycan dilində faciə janrının ilk nümunəsini yaratmış, faciə qəhrəmanının ürək çırpıntılarını, ideallarını ifadə etmək üçün sözlərin omonim, sinonim, antonimliyindən, çoxmənalılığından, dilimizə məxsus zəngin frazeoloji vahidlərdən, söz yaradı-

cılığından, müxtəlif qrammatik forma və vasitələrdən ustalıqla istifadə etmişdir. Məsələn, *“bədənim od tutub yanır”, “dünyavü aləm başıma dolanır”, “belimi sındıran oğul”, “başından tüstü çıxır”, “qanını yerdə qoymaram”* və s. kimi frazeoloji vahidləri Rüstəm bəyin dilində verməklə ədib onun yirtıcı təbiətini, qana hərisliyini açıb göstərməyə çalışır.

Faciənin dilinə məxsus keyfiyyətlərdən biri obrazların danışığında müxtəlif hiss və həyəcanları ifadə edən nidaların işlənməsidir. Məsələn, *“of”, “heyif”, “xa, xa, xa...”, “hm...”, hay, hay, hay...”, “uy”* və s. nidalar işlətməklə müəllif surətlərin keçirdiyi hiss-həyəcanları, qorxu, sevinc və s. halları bədii şəkildə verə bilmişdir.

Faciə kəskin konfliktlər üzərində qurulmasa da, surətlərin danışığı tərzində müxtəlif, dialoqlar və monoloqlar səhnəsi maraqlıdır. Təkcə dialoqları və monoloqları izlədikdə cümlənin intonasiyaya görə müxtəlif növlərinə rast gəlmək mümkündür.

Faciədən verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Frazeoloji vahidləri seçin və onların hansı məqsədlə işləndiyini izah edin.**
2. **Qoşmaları seçin, müasir Azərbaycan ədəbi dili baxımından fərqlənən qoşmalara diqqət yetirin.**
3. **Nida sözləri seçin və onları ifadə etdiyi mənalarına görə qruplaşdırın.**
4. **Cümlənin intonasiyaya görə növlərinə dair faktlar seçin və həmin cümlələri üslubi cəhətdən təhlil edin.**
5. **Qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözləri seçib növlərinə görə qruplaşdırın.**
6. **Komediya dili ilə müqayisədə faciə dili sintaksisinin daha çox ədəbiyyinə misallar göstərin və janrın xüsusiyyətləri ilə izah edin.**

TƏZƏ ƏSRİN İBTİDASI

(Pyes)

ƏVVƏLİNCİ MƏCLİS

Əhvalat vaxt olur Hacı Osmanın kənd evində, otaq sadə cihazlanmış, altı kürsü və bir miz, Hacı Osman başında yekə papaq, kürsü üstündə əyləşib...

(Gülpəri qolları çirməkli daxil olur)

Hacı Osman: – Yaxın gəl görüm, ay arvad. Evimin sü-tunu, evimin dirəyi, gel yanımda əyləş görüm, kefin necə-dir? Dinim, imanım arvad. Cah-calalım arvad.

Gülpəri: – Bəri bax görüm, ay kişi. Bu gün sənə nə olubdur? Nə danışırısan? Çoxdanmı görüşməmişik? Ta nə deyim sənə?

Hacı Osman: – Acığın tutmasın, arvad. Evimin bərəkə-ti... Evimin şamı-çırağı.

Gülpəri: – Qoca kişisən, otur yerində, Allah xatirinə. Kefin gəlməsin bircə.

Hacı Osman: – Yer üzündə bərabərin yoxdur, ay arvad. Heç bilmirəm sən necə arvadsan, Mikayılın anası, “qədri-zər zərgar şünasəd”. Malım, dövlətim...

Gülpəri: – Ta bəsdir. Uzun eləmə. Gör nə deyirəm...

Hacı Osman: – De görüm nə istəyirsən, malım, döv-lətim arvad.

Gülpəri: – Çoban Vəli kişi gəlib səni görmək istəyir, elə bilir ki, yatmışan. Bir-iki pud yağ gətirib, üç də motal... Yağı qoymuşam əriməyə, motalları da duzlayıb qoydum anbara.

Hacı Osman: – Çox yaxşı, çox gözəl... Vəli kişi gəlsin görüm, işlərimiz nə haldadır.

(Gülpəri gedir, Vəli başında motal papaq, əlində çomaq, çiyində yapıncı daxil olur).

Vəli: – Salam-əleyküm.

Hacı Osman: – Əleykəssalam, yaxın gəl görüm, a kişi, necə varsan? Kefin necədir? Uşaqların necədir? Əyləş, söylə görüm, yaylağa nə təhər getdin, nə təhər gəldin?

Vəli (*əyləşib*): – Nə təhər gedəcəkdim?.. Belə yapıncı-nı çəkdim döşümə, papağımı basdım gözümlün üstünə, çomağı aldım əlimə, düşdüm sürülərin qabağına, ləhləyə-ləhləyə birbaş yerləş elədik üzü yuxarı... Yağışlıq oldu, yerdə toz da olmadı. Rahatca yetişdik yaylağa. Ancaq bir neçə qoyun axsadı, onları da yüklədim eşşəklərə, apardım getdim...

Cavad bəy (*qıraqdan*): – Hacı, gəlmək olarmı?

Hacı Osman (*Cavad bəyin qabağına çıxıb*): – Buyurunuz, qadan alım, buyurunuz. Vəli kişi də gəlibdir, onunla da görüşsənsən...

Cavad bəy (*daxil olub*): – Ya Allah, Vəli kişi. Kefin, damağın? Necəsən, a kişi? Çoxdandır səni görmürəm... Uşaqların necədir? Səlamətdirlərmə?

Vəli: – Çox sağ ol, dərdin alım, Cavad bəy. Çox sağ ol. Şəfaətin artıq olsun.

Hacı Osman: – Vəli kişinin qoçaq olmasına şəkkin yoxdur ki, Cavad bəy?

Cavad bəy: – Vəli kişinin qoçaq olmasına söz yoxdur... Ancaq bunu belə eşitmişəm ki, guya Məhəmməd kişinin qızı bəzi ovqat onu əzməcələyir...

Vəli: – Kimi? Məni? Ağzı nədir... O günləri qoyunları sağmağa bir az gec çıxmışdı ki, başın üçün, Cavad bəy, yan-bızına dəyəniyi belə yapışdırdım ki, kiçük kimi zingildədi.

Cavad bəy: – A kişi, dəlisən, nəсэн? Məgər bilmirsən ki, işlər dəyişib, indi arvada güldən ağır söz demək olmaz?

Yaxşı ki, bu sözü bizim yanımızda dedin, yoxsa, vallah, axırını edərdilər.

Vəli: – Nə deyirsən, a başına dönüm, Cavad bəy? Arvad mənim deyil? Döyərəm də, söyərəm də, könlünü alıb barışaram da. Kimə nə borc? Kimin nə ixtiyarı var mənnən arvadımın arasına girsin?

Cavad bəy: – Olmaz, Vəli kişi, olmaz. İndiki hökumət elə deyil, xatalıdır, özünü işə salarsan, sərhesab ol.

Vəli: – Nə xatası olacaq, a başına dönüm?... Deyərəm: arvad mənimdir, döymüşəm, qurtardı getdi, ta məni asmayacaqlar ki.

Hacı Osman: – Çobanların, köpəklərin necədir, a Vəli, yallımı saxlayırsan oları?

Vəli: – A başına dönüm, nə çoxdur yağ, süd, qatıq, ayran yesinlər, dama dönsünlər. Ta artıq onlara nə lazımdır? Ayda bir dəfə də keçidən, qoyundan kəsib yesinlər, döv-lətindən köpəklərin də, çobanların da kefləri kökdür, nə qədər desək, kökdür.

Hacı Osman: – Bəri bax, Vəli, Qaraqoyunludan gələn köpəklər necə şeylərdir?

Vəli: – Başın üçün, Hacı, o Qaraqoyunludan gələn köpəklər özgə şeylərdir, belə köpəklər heç yerdə görünməyib. Qanıq, Pələş, Əlləş, Buzdar, Çənbər, Qarabaş, Alabaş... Ta nə ərz eləyim?... Hamısına can qurban eləməlidir. O günləri gecə gördüm köpəklər ulaşırlar. Fit verdim, getdilər; yaxınlaşıb nə gördüm?.. Qanıq minib canavarın belinə, qarpıb boynunun dalından. Pələş. Əlləş. Qurban sizə, qoymayınız... Canavarı parçaladılar. Qanıq. Belə sənin tellərini sevim deyib basdım bağrıma. O saat bir keçini sığır-layıb kəsib parçaladım, atdım köpəklərin qabağına... Onun balaları olanda, öz balalarım tək saxlayacağam. Gecələr yatmaq bilmir ki... Heyvan sübhə kimi dolanır sürülərin başına. Qalan köpəkləri də qoymur yatmağa... Bəs belə iti mən necə qucaqlayım, bağrıma basmayım?

Hacı Osman: – Vəli, yataqlarımız nə haldadır? Bu il qoyunlarımız korluq çəkməyəcəklər ki?

Vəli: – Milin düzündə qoyun korluq çəkər? Allah abad eləsin, ucu yox, bucağı yox, çək sürünü hara kefin istəyir... özün də yanını ver yerə, al tütəyi əlinə, vəssəlam... Qoyunlar xımirt-xımirt yesinlər, sən də ləzzət apar... Ta nə istəyirsən?

Cavad bəy: – Yerinə olaydım, ay Vəli, dünyanın qey-lü-qalından, dərd və qəmindən bixəbər qardaş. Təmiz havada, Məhəmməd kişinin qızı yanında... Yağ, pendir, qaymaq, süd, qatıq, ayran, nə qədər kefindir, ye, iç, dünyayı-aləmi alma vecinə... Pəh, pəh, pəh, nə gözəl ömürdür, a kişi.

Vəli: – Doğru deyirsən, a Cavad bəy, belədir ki, belədir. Vallah, belədir. Canın üçün belədir.

Cavad bəy: – Bəri bax görüm... Neçə yaşın ola bilər? Mən ölüm, doğrusunu de.

Vəli: – Bilmirəm, başına dönüm... Ancaq onu bilirəm ki, bu arvadım doqquzuncudur. Kimisini boşamışam, kimisi ölübdür. Nə bilim, a başına dönüm, neçə yaşım var?... Sən özgə söhbət başlamısan, Cavad bəy, mənim də yolum uzaqdır... Mən gedirəm... Səlamət qal, Hacı. Sən də səlamət qal, a Cavad bəy.

Hacı Osman: – Xoş gəldin. (*Vəli gedir*) Ruzgarın necə keçir, dərdin alım, a Cavad bəy? Çoxdandı səni görmürəm... Dəyirmanını verdin əkinçilərə, yerlərini həmçinin, onda pəs necə dolanırsan?

Cavad bəy: – Ruzgarım, bir növ, babat keçir, Hacı, bir tək bağnan dolanıram. Mikayıl nə işə məşğuldur? Eşitmişəm Firəngistana getmək istəyir, doğrudurmu?

Hacı Osman: – Bəli, fikrində var. Ancaq bərk ilişib Hüseyinli xanın qızına. Qızın da ona məhəbbəti var, amma nə eləyəsən ki, xanın yanında bizim adımızı çəkmək olmur. O saat başlayır ki, mən ayağı çarılıq, motalpapaq çobanın

oğluna qız vermərəm. Onun sözündən mən motal papaqdan, çarıqdan əl çəkəcəyəm. Bundan sonra mən bir cır-cır çəkmə geyə bilmərəm ki.

Cavad bəy: – Onda sarsaqalayıb xan. Dəvədən yıxılıb, höt-hötündən əl çəkmir... Tamam mülklərini əlindən alıblar, tək bircə adı qalıb: Hüseynəli xan ta nöşün naz-qəmzə eləyir, mən bilmirəm. O qanmır ki, iş təzə başlanıb, bir azdan sonra adı da yaddan çıxacaq.

Hacı Osman: – O deyir ki, gec-tez mülklərin hamısını qaytaracaqlar. Heç qaytarmasınlar, xanlığımı ki məndən ala bilməzlər. Basdırdığım sağ olsun...

Cavad bəy: – Xanın başı üçün, bir də o mülkləri görməyəcək. Heç adı da qalmayacaqdır. Başı üçün, çox o yan-bu yan eləsə, basdırdığı da əlindən gedər.

Hacı Osman: – Bilirsən, Cavad bəy, xan zadələr bir azğın tayfadır ki, ağızları lazımınca örtülmür. Mikayıl da bir tək oğlan. Qalmışam məəttəl.

Cavad bəy: – Hürməklərinə baxma, əllərindən iş gələn deyillər... Burada xan bircə onu deyər bilər ki, Mikayıl mənim rəiyyətlərimi yoldan çıxarıb, mülk-əmlakımı əlimdən alıbdir, o, mənə düşməndir, mən ona qız vermərəm... Amma onu qanmır ki, Mikayılda taxsır yoxdur, zəmanə belə gətirib... Bu barədə o məni də müqəssir eləyir...

Hacı Osman: – Axır ki, çətin işə düşmüşəm... Bilmirəm nə çarə qılım?

Cavad bəy: – Mən gedərəm bir neçə mötəbər adamlar ilə bərabər cənab xanın qulluğı-şərifinə, görək xanın cava-bı necə olacaq?

Hacı Osman: – Nə vaxt buyursan, mən də gedərəm...

Cavad bəy: – Çox yaxşı, Novruz bayramına yaxın mən sənə xəbər verərəm, gedərik... Balaca işim var, mən gedim.

Hacı Osman: – Hara gedirsən? Əyləş, əyləş, dərdin alım. (*Çağırır*) Tamaşa, ay qız, bir bəri gəl...

(Tamaşa gəlir).

Hacı Osman: – Ay qız, Cavad bəyi görmürsən? Nə üçün xoş gəldin eləmirsən?

Tamaşa: – Cavad bəyə mənim canım qurban, xoş gəlibdir...

Cavad bəy: – Hacı, gəlsənə mənimlə Şamamanın arasına girməyəsən...

Tamaşa: – Cavad bəy, nöşün yadından çıxır, başına dönüm? Mənim adım Ta... ma... şa... dır. Şamama deyil, bildin?

Cavad bəy: – Neyləyim, ay qız, ay Şabaş, qocalmışam, yadımdan çıxır.

Tamaşa: – Bax, Cavad bəy, başına dönüm, hər dəfə sən bizə gələndə mən sənə deyirəm: mənim adım Şabaş deyil, Şamama deyil. Mənim adım Tamaşadır... Saxla yadında, neçə dəfə demişəm sənə.

Cavad bəy: – Çox yaxşı... Tamaşa... Tamaşa... Ta yadımdan çıxmıyacaq, arxayın ol... Tamaşa... Tamaşa...

Hacı Osman: – Qızım, nahara nə bişirirsiniz?

Tamaşa: – Qovurma-xəngəl, yanında qatıq-sarımsaq.

Hacı Osman: – Çox yaxşı, hamı yığılanda gəlib deyərsən.

Tamaşa: – Baş üstə (*Gedir*).

* * *

“Təzə əsrin ibtidası” pyesinin ideyası sovet həqiqətini əks etdirməkdən ibarətdir.

Pyesin dilində ədəbi dillə canlı xalq danışığı dili əriş-arğac kimi bir-birinə qarışmışdır. Buna görə də əsəri oxuduqca qulaqda yad səslənən qəliz ərəb-fars sözləri və ifadələrinə rast gəlinmir. Ədib surətlərin dilində canlı xalq danışığı dilindən gələn *“ovqat”*, *“əzməcələyir”*, *“yambız”* və s. kimi söz işlətməklə daha real səhnələr verməyə nail olmuşdur.

Əsərin dilində yazıçı dövrlə əlaqədar olaraq çoxlu ge-yim, ev əşyaları, məişətlə bağlı məfhumların adlarını ifa-də edən sözlər işləmişdir. Həmin sözlər, şübhəsiz, bu gün ədəbi dilimizin leksikasında köhnəlmiş sözlər qrupuna daxil olmuşdur. Hər halda, ədib həmin sözlərdən istifadə etməklə o dövr haqqında aydın təsəvvür yaratmışdır.

Dilimizin leksik sistemində xüsusi adlar ayrıca lay təşkil edir. Bədii əsərlərin dilində Azərbaycan dilinə məx-sus çoxlu şəxs, heyvan, yer və s. adları işlədilir. Bu əsərin dilində də çoxlu xüsusi adlar işlənmişdir. Xalq içərisində geniş yayılan məşhur it adları vardır. Ədib kəndli Vəlinin danışığını daha real vermək üçün xalq içərisində işlənən bu adlardan istifadə etmişdir. Surətlərin danışığına diqqət yetirdikdə qrammatik cəhətdən bəzi formaların başqa va-riantda işləndiyi müşahidə olunur. Məsələn, “ilə” qoşması “nan”, “nən” formasında işlənir.

PƏHLİVANİ-ZƏMANƏ

(Pyesdən parçalar)

ÜÇÜNCÜ MƏSLİC

Vaqe olur Aslan bəyin otağında, Cahangir bəy,
Cabbar bəy və Əhməd əyləşiblər.

Cahangir bəy: – Vallahi, deyirəm, bu saat mənim əlli-yə-cən yaşı var, amma mən bir belə vücud görməmişəm və gör-məyəcəyəm. Canım, kişi əslindən ağıdır və heç kimə müyə-sər oğul deyil. Görməmişəm bu qapıya bir adam gələ, məyus qayıda... Allah öz pənahında saxlasın. Adı Aslan, özü aslan.

Əhməd: – Bir yol, Cahangir bəy, bacım oğlunu tutmuş-dular, gəldim bəyin yanına. Məni görən kimi başladı: genə

nə var, a pişik? Ərz elədim mətləbim nədir. O dəqiqə bir balaca kağız götürüb üstündə bilmirəm nə yazdı, nə yazmadı, buyurdu ki, apar ver. Kağızı apardım. Verən kimi uşağı əldən qoydular, götürdüm gəldim... Aslan bəy kimi millətpərəst harda var? Pəhlivandır, pəhlivan. (*Kənara*) Həzərat, olsun ki, yalan deyirəm. Bunların heç kimə xeyri olmayıb, ələlxüsus onun böyük qardaşından, lənəullah.

Cahangir bəy: – Bir adama söz verməsin, verdi, yeddi fələk də onu poza bilməz. Bilsə ki on min manat zərəri var, yenə də öz sözündən qaçan deyil.

Cabbar bəy: – A Cahangir bəy, siz mənə dediniz ki, bəyi tamam şəhərdə böyük-kiçik, tanımayan yoxdur; amma mən yüz adamdan soruşdum ki, Aslan bəyin evi haradadır, tanıyan olmadı. Bu nə sirdir?

Cahangir bəy: – Xa, xa, xa. Nə söyləyirsən, kişi? Nəinki bu şəhərdə, sən Tiflisə, Dərbəndə, İrəvana, paytaxt şəhərimizə ki, Peterburq ola, onu tanımayan yoxdur.

Əhməd: – Gədə-güdə, qoduq-moduq nə bilsin ki, Aslan bəy kimdir? Sən get knyazlardan xəbər al, yaranallardan xəbər al, tamam divan əhlindən soruş, onda bilərsən ki, Aslan bəy kimdir. Aslan bəy İsgəndər kimi sədd açıbdır, nə söyləyirsən, kişi?!

Cabbar bəy: – Elə bu dəstgahlardan görünür ki, kişi böyük adamdır; doğru buyurursuz (*Qulu başın bulaya-bulaya daxil olur*).

Cahangir bəy: – Genə nə olub, a Qulu? Ovqatını təlx görürəm.

Qulu: – Ovqatım necə təlx olmasın? Sabahdan indiyə kimi qapı açmaqdan canım boğazıma yığılıb, gəlib-gedənin əlindən təngə gəlmişəm. Xalqda insaf yox, utanmaq yox, həya yox. Biri gəlir, dustaq işim var, biri gəlir, mənə yer ver, biri gəlir, pul ver. Ac qohumların da sayı yox, həsabı yox... Mən də ayaq altında itmişəm.

Cahangir bəy: – Bu saat bəyin yanındakı kimdir?

Qulu: – Bir knyazdır, Tiflisdən gəlib. (*Qapıya baxır*)
Deyəsən gedir (*Qulu tələsik çıxır*).

Əhməd (*qapıya baxıb, kənara*): – Afərin bu knyaza... Şeytan Qulu dəllal Sərkisi knyaz qayırdı, necə ki, Cabbar bəy mənə “bəy”. Qoçumsan, vallah, Qulu... Xudaya-pərvərdigara, bu evdə nələr qaldı mən görməmiş olam. Hələ yaxşı ki, bəyin böyük qardaşı Ağa Taun burada yoxdur, lənətullah...

Qulu (*daxil olur*): – Bilmirəm bu knyazlar yazıqdan nə istəyir eyy... Vallah, təngə gəlmişik.

Cahangir bəy: – Bizim burada olduğumuzu Aslan bəy, görəsən, bilirmi?

Qulu: – Bu saat çıxar.

Cabbar bəy: – Kişilər, Aslan bəyi o mərtəbədə qoydu-nuz ki, “gəlib” deyəndə bədənimə lərzə düşür.

Əhməd: – Xeyr a. Elə adam deyil... Ləzzətli oğlandır... Rəhm, mürüvvəti dəryacandır. Nə söyləyirsən?! Bir lotudur ki, bərabəri yoxdur. İndi gələr, görərsən.

Aslan bəy (*daxil olub*): – Qulu, Allah xatirinə, axşamək heç kimi qəbul eləmə. O qədər yorulmuşam ki, danışmağa təqətim yoxdur... Salam-əleyküm. Əyləşin. (*Əyləşirlər*).

Əhməd (*ayaq üstə*): – Molla olma, başın ağrımasın. Bizim dərdimizi siz çəkməyəndə görək bəs kim çəkəcək?

Aslan bəy: – Canım, dərd bir olar, dərd iki olar, nəinki bu qədər. Vallahi, deyirəm, biz müsəlmanın çox işlərinə baxanda az qalır ki, mən uşaq kimi ağlayım.

Əhməd (*kənara*): – Bax, bu ağlamaq büsatını mən təzə eşidirəm, əvvəl yoxdu... İnanan, atana lənət, anana lənət.

Aslan bəy: – Deməkdən, qandırmaqdan dəxi yorulmuşam. Hər kim mənim məsləhətim ilə iş görüb, olub dövlət sahibi. Hər kim mən deyən yol ilə getməyib, axırda olub peşman. Canım, xalqa güclə ağıl öyrədə bilmərəm ki.

Ta səy qardaşlar üçün bundan artıq olmaz ki... Mən neyləyim, vəhşidirlər.

Əhməd (*kənara*): – Gopa, başına dönüm, gopa... Məşədi Tağı, yerin boş...

Cabbar bəy: – Mənim də dərdimə əlac elə, başına dönüm, qoca kişiyəm, bir kəsım yoxdur, Allahdan aşağı səni deyib gəlmişəm.

Aslan bəy: – Cahangir bəy, bu qocanın dərdi nədir, buyursun görək. Hərçənd yorulmuşam, əlac yoxdur. Əhməd demişkən: molla olma, başın ağrıməsın.

Cahangir bəy: – Bunun Qızılkəndin yanında bir neçə parça yeri var, bir balaca davalı... O yerdən ötrü oğlu bunu darıxdırır. Çünki ikinci övrətindən bir tifil qız uşağı var, deyir, gərək o tifili fot eləyəsən, anasını da rəf, mülk qalsın mənə. Yoxsa, deyir, sizi qıracağam.

Aslan bəy: – Vay yazıqlar, vay biçarələr...

Əhməd: – Zalım oğlu bir neçə gün bundan irəli istəyirmiş barmağın salıb o qızın anasının gözlərin töksün. O gün sizə ərz elədiyim əhvalatdır.

Aslan bəy (*acıqlı*): – Allah xatirinə. Əhməd, belə söhbətləri mənim yanımda danışma, ürəyim nazikdir, dözə bilmirəm Ах ты негодай... Да его можно в тюрьму, мерзавца. Какая дикая безжалость.

Cahangir bəy: – Fəqir kişi, neyləsin, həyasına qısılibdı.

Aslan bəy: – Mən belə söhbətlərə qulaq asa bilmirəm, yoxsa, yəqin bil ki, yuxu da mənə haram olar... Hərgah Cabbar bəy istəsə, mən onun biinsaf oğlunu bir gündə yox elərəm.

Cabbar bəy: – Göydə Allahı deyib, yerdə səni, gəlmişəm. Başına dönüm, Aslan bəy.

Aslan bəy: – Burda heç bir çətin iş yoxdur. Əhməd, Cabbar bəyi bu saat apar nataryusun yanına, bir vəkalətnamə Cahangir bəyin adına yazdır və deyərsən ki, xərci

mənim hesabıma yazsınlar. Kişi, Allah ölumdən macal versə, mən sənənin o yerlərini çox artıq qiymətə rədd eləyəcəyəm. Sən dürüst arxayın ol və oğlunun barəsində binagüzarlıq və nə tövr sənənin kefin istəsə... Ay yazıqlar. Ay biçarələr...

Əhməd: – Aslan bəy, dərdin alım, mənim də bir böyük dərdim var axı.

Aslan bəy: – Sən də buyur, baş üstə.

Əhməd: – Siz mənim adımlı “pişik” qoymusuz, lazımdır ki, pişiyə də hərdən-birdən dalaq atmaq.

Aslan bəy: – Xa, xa, xa, xa... O da baş üstə. Buyur, bu yüz manatı. Ancaq mənim də sənə təvəqqüm var; bu gün Cabbar bəy sənə qonaqdır, işləri qurtarandan sonra onu apararsan pakizə müsəlman aşpazxanasına, hər nə xahiş eləsə, versinlər və nə qədər xərc olsa, o da mənim boynuma, yaxşı?

Cabbar bəy: – Allah səndən razı olsun. Mürəxxəs olum.

Aslan bəy: – Xoş gəldin, gedin (*Əhməd və Cabbar bəy gedirlər*).

Cahangir bəy: – Kağızlar möhkəm kağızlardır. Təmiz kubçıyla alıb-satmaq olar.

Aslan bəy: – Biz istədiyimiz də elə odur. Çox göyçək, çox pakizə.

Laçın bəy (*çöldən*): – Əhməd, mən ölüm bir bəri qayıt... Yaxşıdır, gedərsən. Hələ bir bəri qayıt. Mən ölüm deyirəm.

(*Əhməd və Laçın bəy daxil olurlar*).

Laçın bəy: – Aslan, sənə bir qəribə əhval nağıl eləyim. Üç gün bundan irəli bizim Əhmədi o qədər əziblər ki, yerdə ölü qalıbdı... Nişanbazlığa getmişmiş bədbəxt, evdə duyub-lar... Nə yemisən, turşulu... Vurublar ha... Vurublar ha...

Aslan bəy: – Yox aaa... A kişi, mən ölüm, qoy belə zad olmaz ki.

Laçın bəy: – Yalan söz yoxdur... Əhməd, bir başını bu-
raya gətir... Necə yalvarırmış, necə yalvarırmış...

Çəmən: – Xa, xa, xa... Xa, xa, xa...

Əhməd: – Nə olsun, a bəylər, nə üçün gülürsüz? Dost
yolunda çovğun olar, qar olar...

Laçın bəy: – Bunu ki təpik altına salmışmışlar, bağ-
ırmış: “A qancıq, niyə kömək eləmirsən?” Nişanlısına de-
yirmiş ey...

Çəmən: – Xa, xa, xa...

Əhməd: – Burada qalsam, Laçın bəy özündən çox şey-
lər qayıracaq (*Gedir*).

Çəmən: – Xa, xa, xa... Xa, xa, xa...

Aslan bəy: – Hay yerində hay... Heç gör özü deyirmi?

(Zəng vurulur).

Aslan bəy: – A Qulu, gör kimdir? (*Qulu gedir*).

Cahangir bəy: – Deyirəm, mən gedim Cabbar bəyin
dalınca. Qorxuram o yan-bu yan eləyə...

Aslan bəy: – Xeyr, lazım deyil, ürkər... Əhməd özü us-
tadır, əldən qoymaz.

Qulu (*daxil olub*): – Bu gün neçə gündür o Qotur Paşa-
dır nədir, məni lap təngə gətirib. Genə gəlib ağzına gələn
hədyanı danışır.

Aslan bəy: – Hədyan danışır, dəxi mənə niyə deyir-
sən? Vur boynuna, çıxsın çölə.

Qulu: – Nə bilim, deyir ki, gedib divana məlum edə-
cəyəm, düz prokurorun yanına gedəcəyəm, doxsan yaşın-
da kişini aldadıb, deyir, yerin əlindən alıbsız, bir köpük də
pul verməmisiz.

Aslan bəy (*acıqlı*): – Mən sənə təəccüb edirəm, Qulu.
Necə cürət edib bu sözü gəlib mənə deyirsən? Get bu saat
başına döyə-döyə çıxart çölə. Qoy hara istəyir getsin.

Cahangir bəy: – Xeyr, lazım deyil... Paşa bihəyanın birisidir, onun ağzın yummaq gərək.

Laçın bəy: – Кули обещался, так нечего делать, отдай. Пусть убирается к черту.

Aslan bəy: – Onu buraya çağır görüm. (*Qulu gedir*) Siz öləsiniz, işə düşmüşəm. Bu qotur qırışmal nalbənd güclən deyir: gərək səni soyam... Axırı bunların belə hərəkətləri mənə o məqama yetirəcəkdir ki, mən bilmərrəh rəhmimi insandan kəsəcəyəm... Hərgah söz vermiş olsaydım, yenə haqqı var idi.

(Qulu və Paşa daxil olurlar).

Aslan bəy: – Belə dur görüm. Sən məndən nə istəyirsən, qoçaq?

Paşa: – A bəy, acığınızı tutmasın, alış-verişdir. Siz mənə səkkiz yüz manat vəd elədiniz, mən də o bədbəxt kişini öyrətdim, mane olmadım. Hər bir desyatını iki min manata dəyən yeri satdı sizə iyirmi manata. Mən sizə bir yamanlıq etməmişəm...

Qulu: – Artıq pul deyil. Başınıza sədəqə eləyin, verin getsin. Bu da kasıb oğlandır, neçə işdən-gücdən olubdur.

Cahangir bəy: – Xeyr, lazımdır, Paşa da yazıqdır.

Laçın bəy: – İş görüb-görməyib, eybi yoxdur, ver getsin.

Paşa: – Mən iş görməmişəm? Mən iş görməmişəm?.. Hay-hay. Kişinin evinə od vurmuşam. Dədəsin yandırmışam, qəbirdən çıxartmışam. Nə buyurursunuz?

Aslan bəy: – Dəxi uzun eləmə, heyvan oğlu heyvan. Al, bu sənin pulun, sürün gözümün qabağından (*Qulu pulu alır*).

Paşa: – Doğru buyurursunuz, heyvan olmasaydım, səkkiz yüz əvəzinə min alardım. Çifayda, iş-işdən keçibdir.

Laçın bəy: – A Paşa, pulunu aldın, dəxi artıq danışmaq lazım deyil.

Qulu (*Paşanın qolundan tutub*): – Məscidin qapısı açıq olanda köpəkdə də bir həya gərək. Dəxi bəsdir, gəl çıx, gəl... Gəl pulunu da sayıb verim, rədd ol.

Paşa: – De, hər nə istəyirsən de. Çifayda, iş-işdən keçibdir.

Cahangir bəy: – Paşa, kifayətdir. Get Allahına şükür elə. Artıq nə istəyirsən, qardaşım?

(Qulu Paşanın qolundan tutub çıxardır).

Aslan bəy: – Вот негодяй. Вот мерзавец. Еще пугает. Подите после этого делайте людям добро.

Laçın bəy: – Cahangir bəy, buyur gedək, bəyin ovqatı təlxdir. Biz hesabımızı sonra çəkərik.

Cahangir bəy: – Yaxşı, buyurun gedək.

Aslan bəy: – Да, пожалуйста, Лачин. После... этот... мерзавец действительно меня расстроил. Успеем, на днях, как вам будет угодно, так и ... сделаю, только не сегодня.

Qulu (*daxil olub*): – Quldurov...

Aslan bəy: – Kim?

Qulu: – Bir uzun boylu şəxs deyir bəyi görmək olarmı? Adı Quldurov.

Aslan bəy: – Baaa, Qulu, buyursun zala... Tez paltosunu çıxart... Quldurov... Heç bilirsiniz bu kimdir? Bu çox zorba adamlardan biridir. Замечательнейший коммерсант с колоссальным богатством.

Laçın bəy: – Xudahafiz.

Cahangir bəy: – Xudahafiz.

Aslan bəy: – Xoş gəldiniz... Məni bağışlayın (*Gedirlər*).

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Vaqe olur Qulunun otağında. Bir dənə miz və bir neçə səndəl.

Qulu (*tək, səndəl üstə aylaşmış, bikef*): – Görəsən, dünyada mənim kimi də eşşək adam olarmı? İndi bu nə gündür mən çəkirəm? Bu nə ömürdür mən keçirdirəm, gecə-gündüz vaxt-bivaxt, sərbaz kimi bu evlərin keşiyini çəkirəm... Genə dərd yarı olardı, hərgah gedəndə heç olmasa bir soruşaydı ki, Qulu, səndə pul varmı, ya yoxdurmu? Ancaq elə buyurmağı bilir: filan otağın kağızını dəyiş, filankəs gələcək, ona bir yüz manat ver, gələn qonaqları yaxşı yola sal. Elə buyurur, guya Vartansifət atası gedəndə mənə min manat pul verib gedib... Canım yığılıb boğazıma, az qalib baş götürüb qaçam.

(Laçın bəy, Cahangir bəy daxil olurlar).

Laçın bəy: – A Qulu, balam, sənin bu ağan nə vaxt gələcək? Elə iş olardı ki, o bizim başımıza gətirdi?... Bir ay bundan irəli o, gərək bizə nataryusda kağız verəydi, indi çıxıb gedib, müftə pul cibində, fors verməyinə... Heç yadına düşür ki, axır bu pulları mənə yetirən var... Belə haramzadlıq harda görünüb? Adınımı layiqdir belə işlər, elminəmi layiqdir?.. Axır adını abrazovannı qoyub, döşündə nişanı.

Qulu: – Hələ bir ayləşin. Sizin ikinizin də canı üçün, hərgah bilsəniz ki, mənim özümü nə gündə qoyub gedib, təəccüb edərsiz. Dörd min manat borca düşmüşəm. Deyə də bilmirəm ki, elə buyurursan, heç bilmirsənmi ki, pul lazımdır... Elə bunu elə, onu elə... Ancaq buyurmağı bilir. Mən də qalmışam naçar.

Laçın bəy: – Biz ona üç-dörd yüz manatlıq iş gördük, bizə qızıl dağları vəd elədi, axırda belə. Amma özü ağalıqdan dəm vururdu. Mən ona deyəndə ki, bizim payımızı

kupçı ilə ver, acıqlanırdı: “Genə deyirəm, gədalıq lazım deyil, ağa ol, ağa”. Özü yaxşı ağalığ elədi, maşallah... Elə bilir ki, qaçmaq ilə adamdan əl çəkərlər.

Qulu: – Heç hara qaçmaz, arxayın ol və o pulları sala-mat yeyə bilməyəcək, o qədər ki, nifrin ona olunur.

Cahangir bəy: – Bizim bu abad olmuş şəhər elə yer-dir ki, Aslan bəyi öldürəsən də, buradan bir yana getməz. O qədər xam-xam, yumşaq qulaqlar var ki, nə qədər kefi istəsə, bir elə tapılacaq. Bizim kimi adamları ələ salan gör nə qiyamət edə bilər və eləyir.

Laçın bəy: – Tanıyıram, yaxşı tanıyıram: mən onun dabbaqda gönünü tanıyıram... Onlar cəmi məqami-ehti-yacda küçük kimi quyruqların buluyub, ayaq öpənlərdi... Ehtiyac keçdi, ağalıqdan dәм vururlar. Cəminin hərəkətlə-ri olub yalan, bulx, şivə, müftəxorluq. Tamam ömürlərində bir gün-bir gecə halal zəhmət ilə qazanılmış yeməyiblər. Sənətləri olub keçəpapaqlıq.

(Əhməd, Paşa, Qurban və Cabbar bəy daxil olurlar).

Laçın bəy: – Xa, xa, xa... Xa, xa, xa... Buyurun, buyu-run... Ya Allah, əyləşin, bu saat Qulu Aslan bəy tərəfindən əsginası qat-qat çıxardıb paylayacaq. Xa, xa, xa... Xa, xa, xa...

Cahangir bəy: – Nahaq zəhmət çəkmişiz. Aslan bəy hələ gəlməyib.

Laçın bəy: – Aslan bəy bu saat əyləşib bir böyük şəhər-də, “Qopartma” qışlağında, yavaş-yavaş xırıd eləyir. Cib-lər dolu pul, fors... Qabağında da durmaq qeyri-mümkün-dür. Desyatini iki min manata göydə fırldayır... Qopartma nə qopartma...

Qurban: – Aaax, ax... Evin yıxılsın səbəbin...

Paşa: – Mənim Aslan bəy ilə işim yoxdur, mənim işim, bax, bu şeytan Qulu ilədir.

Qulu: – Obada it az idi, biri də gəmi ilə gəldi... Mən ilən nə işin ola bilər, əzizim?

Paşa: – Səkkiz yüz manatdan mənə verdin beş yüz, üç yüzü qaldı səndə. Yalvardın ki, bir on gündən sonra verərəm, on gün olub bir ay, sözün nədir? Ver, qardaş da.

Qulu: – Mən dünyada çox bihəya adamlar görmüşəm, amma bunun kimi murdarına hələ rast gəlməmişəm.

Paşa: – Yalan deyirsən, gündə yüz yol gördüyün Aslan bəy, on il qulluq elədiyən ağan məndən çox-çox bihəyadır. Allahdan qorxmaz, insandan utanmaz.

Qulu: – Heyvan oğlu, heyvan. Nə cürət eləyirsən (*İstəyir vursun, Laçın bəy qoymur*).

Laçın bəy: – Dava lazım deyil, əyri oturub, düz danışmaq...

Paşa: – Əhməd, nə durmusan, qardaşım, nə üçün dinməyirsən? Bu bəylər öz haqlarına gec-tez çatacaqlar. Yıxılan evlər bizimdir, a bədbəxt.

Əhməd: – Mən o gün bədbəxt olmuşam ki, düz yolu, haqq yolu qoyub düşmüşəm şeytan yoluna. Gecə yuxu mənə haram olub, gündüz rahatlıq. Peşiman olub başıma döyə-döyə qalmışam... Ya Haqq. Özün şahidsən ki, mən bu sözləri dürüst qəlbədən deyirəm. Necə mən peşiman olmayım ki, bu biçarələr göz yaşı tökürlər (*Cabbar bəyi, Qurbanı, Paşanı göstərir*).

Qulu: – İndi gör iş nə məqama çatıb ki, Əhməd mollalıq iddiasına düşübdür... “Yata bilmirəm... hay nə eləyim”. Başdan-ayağa hamısı yalan.

Qurban (acıqlı): – Ah eyyy, kor məlun, sən də danışmağa dilin var? Kəs səsinə, kor şeytan...

Laçın bəy (Cahangir bəy): – Komediya başlanır, görək axırı necə olacaq, sən danışma.

Əhməd: – Xudaya. Tövbə, tövbə əstəğfürullah. Qələt eləmişəm... Min kərə yalan deyib, and içib, din-imanı sa-

tib bu kişinin evin tar-mar eləmişəm, el içində rüsvey eləmişəm. Təqsirimdən keç, Xudaya... Aslan bəy müsəlman deyil, müsəlmanlıq nişanəsi onda bilmərrə tapılmaz. Müsəlman olan kəs özgə malın haram it qanı hesab elər... Cabbar bəy, ixtiyarın var məni öldürməyə, qardaşım.

Cabbar bəy: – Səndə, qardaşım, təqsir yoxdur. Hər nə təqsir var, bu Cahangir bəydədir. Bu mənim evimi yıxdı, adını millətpərəst qoyub yurdumu tar-mar elədi. Allah bunun yurdunu tar-mar eləsin. Hər iki dünyada üzünü qara eləsin.

Cahangir bəy: – Ev yıxanın evini Allah yıxsın, kişi... Vallah, billah, Aslan bəy məni inandırdı ki, o yerləri on beş manatdan artığa alan olmaz. Mən nə bilim ki, yerin qiyməti bir belə artacaq.

Qurban: – Dərd deyəndə mənim dərdimdir. Kül mənim bu qocalmış başıma. Mənim də evimi yıxan bu kor məlun oldu. Allah bunu olmayan bəlaya salsın... “Axirətini axtar” deyə-deyə məni o günə saldı ki, camaat içinə çıxma bilmirəm. Qohum-əqrəbadan utanıram. Hər kim məni görür, məzəmmət eləyir. Qorxumdan evdən çölə çıxma bilmirəm, kor-peşiman, başıma döyə-döyə qalmışam... bir də, qardaşlarım, bu dağılmış ev məni başdan çıxardı: kim bilsin, dedim, bu zinət, dövlət sahibi, özü də müsəlman, adam aldatmaz... Bir çuxa ilə aldatdılar. (*Quluya*) Bu məlun oğlu məlun...

Qulu: – Qoca, bəsdir. Çox da uzun eləmə. Yoxsa yaxşı olmaz.

Cabbar bəy (*Quluya*): – Qardaşım, görürsən alovlanıb yanırıq, zülm ərşə dayanıb, a kəmfürsət, birəhm, Allahsız tayfa, hələ diliniz də var danışmağa?

Qurban: – Aslan bəyin evlərinə baxırsan, şücaətə baxırsan, deyirsən ki, belə adam ömründə heç kimi aldatmayıb və aldatmaz. Kim bilsin ki, o büsatlar, o bəzək, o şücaət hamısı adam aldatmaqdan, yol kəsməkdən əmələ gəlir. Vay, Aslan bəy. Artıq sözüm yoxdur. Allah gö-

rüm səni görünməyən bəlaya salsın, balam. Mənim kimi əli qoynunda qalasan, balam... Həmişə xəcalət içində olasan, balam. Yandım, töküldüm...

Paşa: – O, xəcalət çəkən olsaydı, belə kəndirbazlıq eləməzdi. Həya elərdi, utanardı, Allahdan qorxardı. Qardaşlarım, nifrin tökməkdən, föhş eləməkdən iş aşmaz, dərdinizə dərman axtarın, eviniz yıxılıbdır.

Cabbar bəy və Qurban: – Dədəmizə bir od vurublar, ciyərimizi yandırılar.

Əhməd: – Aslan bəy vəd eləyib Laçın bəyə altmış desyatin yer “Qopartma” qışlağından, Cahangir bəyə on desyatin yer bu kişinin (*Cabbar bəyi göstərir*) yerindən, mənə də min manat pul. Evi abad olsun. Mən istəmirəm. O pul it qanundan haramdır.

Cabbar bəy: – Əhməd, danışma. Danışma, başına dönüm, yoxsa bu saat ciyərim od tutub yanar.

Qurban: – Qoy desin, qoy desin, iş aşkar olmaq gərək... Belə məlum olur ki, bunlar bir dəstə quldur-qaçaqdırlar... Vallahi, gözünün içinə vuracağam gülləni. Bir sərçəcən ömrüm yoxdur, qoy hər nə istəyirlər mənənlən eləsinlər...

Laçın bəy: – Əhməd, sən ki, balam, şeytana papaq tikirsən, sən nə üçün avam danışırısan? Məgər bilmirsən ki, Aslan bəy öz işini müvafiqi-qayda görüb, gedib öz kefinin dalıncan? Sən nə üçün ortalıq qarışdırırsan?

İmamqulu bəy (daxil olub): – Salam-ələyküm. Nə çox qonağın var, a Qulu? Cənab Aslan bəy hələ təşrif gətirməyiblər? Bilmək istərdim ki, görək mənə kömək etmək üçün qurduğu fənd nə üçün axırı belə yaxşı çıxmadı?

Paşa: – A bəy, görünür ki, bu millətpərəstlər bir balaca sizə də toxunublar... Buraya cəm olanları bir bəlaya salıblar ki, heç yerdə və heç millətdə görünməyibdir.

İmamqulu bəy: – Mən nə oyun, fən, “birjavay iqra” bəlasına düçar olmuşam. Aslan bəy xeyirxah olub iyirmi desyatin yerimi,

adını fən qoyub, alıb üç yüz manata desyatini. Qabaqcan satıb yəhudiyə, hər desyatini iki min manata, on günün ərzində otuz dörd min manat nəqd qoyub cibinə. Buyurdu ki, nəcib övladsız, sizə kömək lazımdır, Allah qoysa, deyirdi, səni Parisə vıstavkaya aparacağam. Xa, xa, xa... Nəcəbət-dən dəm vururdu ağam...

Laçın bəy: – А меня уверял, что сделка с Имамкули беком не состоялась. Вот мерзавец...

İmamqulu bəy: – Триста четыре тысячи, триста четыре. Beş gündə. Ağızda deyilir, qardaşım, zarafat deyil...

Cahangir bəy: – Bu iş hələdir ki, demək olur: yoğurmadım, yapmadım, hazırca kökə tapdım.

İmamqulu bəy: – Gəlmişdim soruşam ki, bəy, “birja-vay iqra” nə deyən sözdür? Vallahi deyirəm, mənə ancaq aldatmaq yandırır, nəinki pul. Ona görə mən gərək vəkil-ləri bir-bir görəm və bu işə bir əlac tapam.

Paşa: – Mən əlacını sizə göstərim... Prakuror... Həç o yan-bu yanı görmək lazım deyil... Juliklik zakonda yoxdur və ola da bilməz... Doxsan yaşında qoca yazdığı kağız di-vanda qəbul olmaz.

Qurban: – Vay, bəlaya düşər olan canım vay...

Cahangir bəy: – Bilirsiniz nə var? Mən belə qanıram ki, siz piş əzvəqt təşvişə düşürsünüz, səbir eləyin, qoyun As-lan bəy gəlsin. Hərgah o vəd elədiyi məbləğləri verməsə, baş üstə, mən də sizə köməkçi.

Əhməd: – Aslan bəy hərgah bir kəsə bir qəpik ver-sə, onu fors üçün verir. Vəssəlam. Fəqir-füqərəyə qəpik də verməz və hərgah bir inaət eləmiş olsa, ölənəcən dağ böyüklükdə minnət qoyacaq o şəxsən boynuna, peşiman eləyəcək, o biçarə bilməyəcək necə qurtarsın o minnətdən.

Cabbar bəy: – Mən evi yıxılmışa bu Cahangir bəyin dövlətindən yüz min manat gərək çataydı, 1590 manat. Bir əl-li-altmış çatıb, qalanı durur. Amma bu evi yıxılmış kağıza qol

qoydurub ki, guya pul tamam-kamal çatdı. Belə yıxıb mənim evimi bu evi yıxılmış, bu yurdu itmiş (*Cahangir bəy*).

Qurban: – Mən evi dağılmışa o vəkilimin dövlətin-dən iki yüz, üç yüz min manat gərək çataydı, əvvəl-axır iki min manat. Həzərat, and olsun sizi, məni Yaradana, necə ki deyirəm, elə də var. O iki min manatdan mənə nə çatıb, bilmirəm. Bir yol veriblər beş manat. Bir yol on. Hər kənd-dən gələndə beş-on manat veriblər. Bir-iki yol da bu şeytan Qulu mənə qənd alıb verib... Kağıza mən də qol qoymuşam. Öz əlimlə yurd-yuvamı tar-mar eləmişəm.

Cahangir bəy: – Haqdan keçmək olmaz, qardaşlarım, hər ikiniz doğru deyirsiniz, yalan yoxdur.

Laçın bəy: – Bəs hümmət nə eləsin? Özü şəhər əhli ola-ola vəğzal yanında yerini dörd min manata satıb, bir qəpik də pul almayıb. Yerini doxsan min manata satıblar.

Paşa: – Bu oldu aşkar quldurluq. Dəxi nə durmusuz, düz gedin prakurora, yainki qubernatora, vəssəlam. Boş-boş danışmaqdan çifayda?.. Nə durmusuz? Yoxsa it qulağın kəsəndən qorxar?.. Sizin evinizi yıxanların ümdəsi Aslan bəyin evinin bəzəyi, sonra da Cahangir bəy, bu şeytan, Laçın bəy, bu Əhmədin özü.

Əhməd: – Doğru deyirsən, doğru deyirsən, qardaşım. İndi neyləmək gərək? Əlacı bunları qırmaqdır, yoxsa divandan bizə haray çatmaz.

Laçın bəy: – Kül olmuşdu Aslanın başına ki, öz işini möhkəm aparmaya idi.

İmamqulu bəy: – Demək, əl çək, get işinin dalıncan, vəssəlam. Artıq nə danışmaq, əlac-məlac tapılmaz.

Paşa: – Əlacı? Prakuror, prakuror, prakuror. Vəssəlam. Elə iş zakonda keçməz.

Əhməd: – Belə deyil. Hərgah iş başlamaq istəsən, gərək vəkil tutasan. Sən beş verərsən, o, həmin vəkilə min verər. Nə itirir? İş puç elər, hələ artıq xərc də sizə qalar. Belə deyil? Bu müsibəti

tapşıraq Xudavəndi-ələmin divanına və müsəlman qardaşları xəbərdar edək, onlar bu qapıya yaxın gəlməsinlər. Saniyə, millətpərəstlikdən dəm vurub öz xeyirlərini mülahizə edən şəxslərdən qaçsınlar, əlavə, bəzəkli evdən qorxsunlar. Çünki bəzəkli evlərdə insaf, mürvət, rəhm az-az tapılır və bu işlərdən ötrü təklif edirəm: buyurun məscid qapısına, Allah qapısına.

Qurban: – Çək, qardaşım, çək bizi Allah qapısına... Gedək. Mən axunda deyəcəyəm ki, axund, bizim vilayətə bir belə qulaqkəsən gəlibdir, aman günüdür, əlac, dərman, başına dönüm.

Cabbar bəy: – Mən özüm minacat verəcəyəm, mən özüm minbərlərdə danışacağam, şəhərbəşəhər gəzəcəyəm, kəndbəkənd gəzəcəyəm, ölənəcən çalışacağam.

İmamqulu bəy: – Mən də, qardaşlarım, car çağırtdıracağam: ay müsəlman qardaşlar, oyuna, fənnə girməyin, qorxun “birjavay iqra”dan... Carçı Qaban İsgəndəri gətirəcəyəm, dəniz qırağından başlayıb çıxaracağam bu şəhərin başına, sonra o başından bu başına. Bağır, başına dönüm, bağır. Elə bağır ki, qulaq tutulsun.

Paşa: – Mən də, siz öləsiniz, buradan düz gedəcəyəm. Avanes kirvənin yanına, bircə abbası qoyacağam ovcuna, bir yaxşı ərizə yazdırıb verəcəyəm prakurora. Aslan bəyin, Laçın bəyin, Cahangir bəyin və bu şeytanın əlindən. Vəsalam, nəğmə tamam. Deyəcəyəm, buyurun Bayıla, mazut oğurlayanların qulluğu-şərifinə. İndi buyurun gedək...

Qurban (gedə-gedə Quluya): – Tfu, gözünün içinə, məlun oğlu məlun (*Gedirlər*).

Bu halda bir qoca ağsaqqal kişi əlində ağac və bir neçə jandarm daxil olurlar, onlardan biri deyir: “Qanun hökmünə görə dustaq edirəm sizi”. Laçın bəy, Cahangir bəy və Qulu hərəsi bir şəkllə düşür.

Çəmən: – Bu, yaxşı iş olmadı.

* * *

“Pəhlivani-zəmanə” Azərbaycan ədəbiyyatında neft həyatından bəhs edən ilk əsərdir. Pyesin ideyası Bakıda neft yataqları üstündə yerli burjuaziya və xarici kapital maqnatları arasında gedən çəkişmələrin ifşasından ibarətdir.

Ədib pyesin dilində bir sıra orijinal frazeoloji ifadələrdən surətlərin daxili aləminin açılmasında, pyesin ümumi ideyasının verilməsində, ziddiyyət və konfliktlərin kəskinləşməsində və s. istifadə etmişdir. Məsələn, “Ağzına qurd düşüb”, “baş təpmək”, “yumşaq qulaq olmaq”, “baş qırxıb, dibindən xırpdırmaq”, “ağzından od tökmək”, “vilayətdən itirmək”, “daşa vursan, daş yarılar” və s. ifadələr bu qəbildəndir.

Surətlərin dilində tipikləşdirmə məqsədilə dialektizmlərdən istifadə olunmuşdur. Məsələn, “qadan alım” əvəzinə “qadon alım”, “nə üçün” əvəzinə “nöşün” və s. Bunlardan başqa, Aslan bəyin danışığında çoxlu rusca kəlmələr işlənir. Aslan bəy fırlıdaq yolu ilə başqalarını həyasızcasına talan etmək hesabına birdən-birə varlanan tipik bir burjua kələkbazıdır. Onun danışığılarından məlum olur ki, o, həm də milli simasını itirmiş, ana dilinə xor baxan bir tüfeylidir.

Əsərdə çoxlu vulqarizmlərdən istifadə edilmişdir. Bu da təsvir edilən səhnə ilə, mühitlə bağlıdır. Aslan bəy, Cahangir bəy, Laçın bəy, Qulu və Nalbənd Paşanın danışığında həmin sözlərdən istifadə edilməklə kəskin satira atəsinə tutulmuşlar.

Pyesin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Vulqar sözləri seçin və onları işlənmə məqamlarına görə qruplaşdırın, nitqin fərdiliyi ilə izah edin.**
2. **Orijinal frazeoloji ifadələri seçin və onların nə məqsədlə işləndiyini aydınlaşdırın.**

3. Dialektizmləri tapın.
4. Alınma sözlərin nə məqsədlə işləndiyini aydınlaşdırın.
5. Nida sözləri seçib, onların cümlədə rolunu izah edin.
6. Tabeli mürəkkəb cümlələrin tiplərinə aid faktlar seçin və onları təhlil edin.

AŞIQ ƏLƏSGƏR (1821–1926)

GÜLLÜ (Qoşma)

*Tovus kimi qalxdı çeşmə başından,
Bütün gözəllərin gözəli Güllü.
Almadı yanağı, billur buxağı,
Dodaqları meyli, məzəli Güllü.*

*Qıya baxdın, məni saldın firqətə,
Yusif kimi necə düşdüm qürbətə.
Hicran dərdi məni saldı zillətə,
Səni görsəm dərdim azalı, Güllü.*

*Ələsgər qurbandı, a boyu minə,
İncidən, mərcandan düzüb göysünə,
Tərsa üzün görsə tez gələr dinə,
Alim görsə, gedib saz alı, Güllü...*

* * *

Aşıq Ələsgər XIX əsr Azərbaycan şifahi xalq şeirinin misilsiz nümunələrini yaradan böyük sənətkardır. O, xalqın həyatı, mənafeyi, dili ilə möhkəm bağlı olan əsl xalq aşığıdır. Dilimizin incəliklərinə dərinlən bələd olan Aşıq Ələsgər aşıq poeziyasının gəraylı, qoşma, qoşayarpaq qoşma, qoşma-müstəzad, təcnis, cıqalı təcnis, ayaqlı təcnis, qıfılənd, hərbə-zorba, deyişmə, ustadnamə, dodaqdəyməz, dildönməz, divani və s. növlərində bədii nümunələr yaratmışdır. Aşığın xüsusilə təcnis, dodaqdəyməz, dildönməzləri dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini izləmək baxımından

diqqəti cəlb edir. Təcnislərdə işlənən cinaslar fonetik cəhətdən eyni cür səslə sözlərdən əmələ gəlir. Bunlar eyni cür səslənməsinə baxmayaraq, müxtəlif mənaları ifadə edir. Əlbəttə, şeirdə sözlərin fonetik tərkibindən bu cür istifadə etməyi hər aşıq bacarmır. Məsələn, Aşıq Ələsgər “Ay üzə-üzə” təcnisində on cinas qafiyəsi yaratmışdır.

Aşığın dodaqdaqəyməz təcnisində isə şeirin əvvəlindən axıra qədər sözlərin tərkibində dodaqların iştirakı ilə əmələ gəlməyən səslər işlənir. Şübhəsiz, bu cür şeir nümunəsi yaratmaq da sənətkardan böyük ustalıq və məharət tələb edir. Bu cəhətdən aşığın məşhur “Çata-çat” dodaqdaqəyməzi daha səciyyəvidir:

*El yeridi, yalnız qaldıq səhrada,
Çək əstərin, çal çatığın çata-çat.
Hərçayılar səni saldı irağa,
Həsrat əlin yar əlinə çata-çat.*

Bundan başqa, onun şeirlərində misilsiz sənətkarlıqla seçilmiş bənzətmələrə rast gəlirik: “sərv qamətli”, “siyah telli”, “gül yanaqlı”, “mina gərdənli”, “ayna qabaqlı”, “ala gözlü”, “maral baxışlı” və s.

Ümumiyyətlə, söz sənətinin incəliklərinə dərinləndən bələd olan böyük aşıq öz yaradıcılığında sözdən sənətkarlıqla istifadə etməyi, onu cilalandırmağı və misraları yerli-yerində sər-rast düzməyi, təşbeh, istiarə, mübaliğə, təkrir, təzad, cinas və s. bədii təsvir vasitələrini məzmunu uyğun işlətməyi, oynaq qafiyələr yaratmağı böyük ustalıq və məharətlə bacarırdı. Aşığın şeirlərində işlənən “pərvanətək oda yandım”, “səməndərtək nara aşığam”, “Məcnun kimi biyabana düşmüşəm”, “tərlan baxtım sara döndü”, “dərdim artıb, dönüb ümmana”, “çağla-ram çaylar kimi”, “kirpiyi od vurur, daşı yandırır” və s. ifadələr şeir dilimizi zənginləşdirən orijinal nümunələrdir.

Aşıq Ələsgərin qoşmalarında söz yaradıcılığının müxtəlif vasitələrindən istifadəyə dair istənilən qədər nümunələr vardır. O, nitq hissələrini müxtəlif üslubi məqamlarda işlətmişdir. Aşığın şeirlərində misralar bəzən bitmiş bir cümlədən, bəzən də bitmiş bir neçə cümlədən ibarət olur. Məsələn:

*Yayın əvvəlində dönürsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana.
Payızın zəhməri qoyur virana,
Dağıdır üstündən Calalı, dağlar.*

Bu bənddə hər misra bir cümlədən ibarətdir.

“Payız keçdi, qış dolandı, oldu yaz” misrası üç cümlədən ibarətdir.

Aşığın şeirlərində “dəsbədəs”, “katta”, “qadan alım”, “tutammadım”, “billəm”, “alginən mənnən”, “payızın zəhməri”, “çığrıxdı” və s. söz və ifadələr canlı xalq dilində olduğu kimi işlənmişdir.

Aşıq Ələsgərin şeirlərinin bir qismi gözəllərin təsvirinə həsr olunmuşdur. “*Güllü*” qoşmasında nikbin ruh hakimdir. Aşıq gözəlin təsvirini verərkən söz qarşısında aciz qalır. O, sözləri istədiyi formada həqiqi və məcazi mənada işlədir. Elə birləşmələr var ki, onların bir tərəfi həqiqi, digər tərəfi məcazi mənada işlənir. Məsələn, “çəşmə başında”, “almadı yanağı”, “büllur buxağı”, “dodaqları meyli, məzəli” və s. birləşmələrdə “baş”, “alma”, “büllur”, “mey”, “məzə” sözləri məzaci mənada işlənmişdir. Aşıq sözlərin məcazlaşmasından təşbeh və istiarələr yaratmaq vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Qoşmanın dilində, demək olar ki, mənası başa düşülməyən söz yoxdur. Qoşmanın qəhrəmanı olan Güllünün gözəlliyini daha qabarıq vermək üçün aşıq bədii təzad yaratmalı olur. Burada tamamilə antonimlikdən

uzaq olan sözlərin antonim kimi işlədilməsində də aşığın məharəti özünü göstərir: sonuncu bənddə “tərsa” (xristian dilinə mənsub olan şəxs) və “din”, “alim” və “saz” sözləri şeirin məzmununa görə antonimlik təşkil edir.

Sözlərin quruluşca sadə növü üstünlük təşkil edir.

Qoşmanın dili üzərində linqvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Sözləri həqiqi və məcazi mənalarda işlənmələrinə görə araşdırın.
2. Frazеoloji ifadələri seçin.
3. Sözdəyişdirici şəkildələri müəyyənəldirən; feilin zaman şəkildələrinin işlənməsində tarixiliyi və danışıq dili təsirini aydınlaşdırın.
4. Xitabları seçin.
5. Söz birləşmələrini tərəflərin ifadə vasitələrinə görə nəzərdən keçirin.

KƏHLİK

(Qoşma)

*Həsrətini çəkə-çəkə,
Dərdim yetdi yüzə, Kəhlik.
Qız, sən Allahu sevərsən,
Ürənd tutma üzə, Kəhlik.*

*Dostdan dostu bu nə fənddi?
Zülfün boynuma kəmənddi.
Dışın dürdü, dilin qənddi,
Dədələrin məzə, Kəhlik.*

*Ovcun bərədə durubdu,
Boynunu sənə burubdu.*

*Kamanın yaman qurubdu,
Saqın, çıxma düzə, Kəhlik.*

*Dostdan dostu bu fənd olsun,
Zülf boynuma kəmənd olsun.
Bundan dönən ləvənd olsun,
İlqar qoyaq yazı, Kəhlik.*

*Geydiyin yaşı, əlvandı,
Eylədiyin nahaq qandı.
Ələsgər sənə qurbandı.
Sən gələndə bizə, Kəhlik.*

* * *

“*Kəhlik*” qoşması Aşıq Ələsgər yaradıcılığında gözəlin tərifinə həsr olunmuş şeirlərdəndir. Qoşmanın lirik qəhrəmanı aşığın gəzdirdiyi kənd və şəhərlərdə, apardığı toy və şənlik məclislərində rast gəldiyi qadınlardan biri olan Kəhlikdir. Aşıq xalq dilindən qidalandığı üçün həmin qadın adını canlı xalq dilində işlənən *Kəhlik* formasında vermişdir. Şeirin dilində klassik təşbehlərlə (dişin dürr, dilin qənd və s.) yanaşı, Aşıq Ələsgərin özünəməxsus ifadələri də vardır. Şeirdə sözlərin həqiqi və məcazi mənalarından məharətlə istifadə edilmişdir. Üçüncü bənddə “ovçu”, “bərə”, “kaman”, “düz”, “Kəhlik” sözləri məcazi mənada işlənmişdir. Qoşmanın dilində *-dır* xəbər şəkilçisi *-dı* formasında işlənmişdir.

Şübhəsiz, şeirin dili ağırlaşmasın deyə şair bu cür işlətməmişdir.

Qoşmanın dili üzərində linqvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Xalis Azərbaycan dilinə məxsus olmayan sözləri seçin.**
2. **Həqiqi və məcazi mənada işlənən sözləri təyin edin.**

3. Qoşmadakı təşbehləri seçin və onların mənalərini izah edin.
4. Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın və ən çox işlənən nitq hissəsini müəyyənləşdirin.
5. Tərkibində (-dır⁴) xəbər şəkilçisi olan sözləri göstərin.
6. Sözlərdə danışığ – tələffüz (ürbənd...) təzahürlərini göstərin.

TELLİ (Qoşma)

*Şahmar zülflərini görəndən bəri
Dərdim artıb, dönüb ümmanə, Telli.
Ay kimi şoq salıb ayna qabağın,
Çoxların eyləyib divanə, Telli.*

*Görən mayıl olur hər nizamına,
Neçə pərvanələr yanır şamına.
Yaraşır libasın gül əndamına,
Mən deyirəm mərdü mərdanə. Telli.*

*Yaradan pozmasın bu növrəğini,
Başatan yandırsın şam çırağını.
Ala gözlərini, gül yanağını,
Tərsa görsə, gələr imanə, Telli.*

*Ay buxağın işıqlıdı büllurdan,
Ləblərin innabı, dəhanın durdan.
Yaradan xəlq edib bir qətrə nurdan,
Düşübsən ellərə nişanə, Telli.*

*Ələsgərəm, şad olmadım dünyada,
Səni gördüm, dərdim oldu ziyada.
Üzün bəri döndər, ay mələkzadə,
Səni and verirəm peymanə, Telli.*

* * *

“*Telli*” rədifli qoşma Aşıq Ələsgərin gözəllərin təsvirinə həsr etdiyi şeirlərindəndir. Aşığın gözəllərin təsvirinə həsr etdiyi başqa şeirlərində olduğu kimi, bu qoşmanın dilində də çoxlu bənzətmələr işlənmişdir. Qoşmanın lirik qəhrəmanının gözəlliyini aşıq bir heykəltəraş qüdrətilə, sözləri cilalamaqla təsvir etdiyi gözəlin canlı obrazını yaradır. Şeirdə sinonimikadan şeirin bədiiliyi və obrazlılığını artırmaq məqsədilə yüksək sənətkarlıqla istifadə olunmuşdur. Məsələn, “saç” əvəzinə “zülf”, “üz” əvəzinə “ay qabaq”, “dəli” əvəzinə “divanə” və s. sözlər qoşmada sinonim kimi işlənmişdir.

Qoşmanın dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Sinonim ola bilən sözləri seçin və onları müvafiq sinonimləri ilə müqayisə etməklə şairin sözseçmə məharətini aşkar edin.**
2. **Bənzətmələrin qoşmada rolunu göstərin.**
3. **Feili bağlama və feili sifət şəkilçilərini müəyyənləşdirin.**
4. **Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın və onların hər birini kateqoriya əlamətlərinə görə xarakterizə edin.**
5. **Sözlər arasında əlaqələri müəyyənləşdirin.**

CEYRAN

(Gəraylı)

*Durum dolanım başına,
Qası, gözü qara Ceyran.
Həsətinədən xəstə düşdüm,
Eylə dərdə çara, Ceyran.*

*Söz eşidib, ərzim qansan,
Mən yanıram, sən də yansan.
Özün bir lülək tərլansan.
Niyə uydun sara, Ceyran?*

*Ələsgərəm, əbdal oldum,
Eşqin girdabında qaldım.
Küsdürmüşdüm, könüm aldım
Yalvara-yalvara, Ceyran.*

* * *

Bu qoşma Ceyran adlı bir gözəlin şəninə həsr olunmuşdur. Aşıq Ələsgər burada qoşmanın gəraylı formasından istifadə etmişdir. Hər misra səkkiz hecadan ibarətdir. Üç bənddən ibarət bu gəraylıda altı əsas nitq hissəsinə dair nümunə vardır; “də” bağlayıcısından savayı köməkçi nitq hissəsi işlənməmişdir.

Gəraylının dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. Şeir in dilində işlə nən sözlə rin cəmini müəyyən ləşdir in.
2. Məcəzi mənada işlə nən sözləri seç in və onların nə məqsədlə işlə ndiyini izah edin.
3. Sözləri nitq hissələ rinə görə qruplaşdır in.
4. Cümlələri seç in və onları cümlə üzvlə rinə görə təhlil edin.
5. Cümlə üzvlə rinin ifadə vasitə lərini müəyyən ləşdir in.

DAĞLAR

(Qoşma)

*Bahar fəsli, yaz ayları gələndə
Süsənli, sünbüllü, laləli dağlar...
Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı.
Tutmaz bir-birindən aralı dağlar.*

*Xəstə üçün təpəsində qar olur,
Hər cür çiçək açır, lələzar olur.
Çəşməsindən abi-həyat car olur,
Dağıdır möhnəti, mələli dağlar.*

*Yazın bir ayıdı çox yaxşı çağın,
Kəsilməz çəşmədən gözəl yığnağın;
Axtarma motalın, yağın, qaymağın,
Zənbur çiçəyindən bal alı, dağlar.*

*Yayın əvvəlində dönürsən xana,
Son ayda bənzərsən yetkin bostana.
Payızın zəhməri qoyur virana,
Dağıdır üstündən calalı, dağlar.*

*Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər,
Gah gəlib-gedəni peşiman eylər.
Gahdan qeyzə gələr, nəhaq qan eylər,
Dinşəməz haramı, halalı dağlar.*

*Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.*

*Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Fırqətindən gül, nərgizin saralı.
Ələsgər Məcnuntək yardan yaralı,
Gəzər səndə dərdli, nalalı, dağlar...*

* * *

“Dağlar” rədifli qoşmasında Aşıq Ələsgər öz vətəninin təbii gözəlliklərini daha canlı, daha təsirli və heyvətəməz şəkildə təsvir etmişdir. Aşıq dildə nadir işlənən sözlərdən elə yerli-yerində istifadə edir ki, onu ümumişlək səviyyəyə qaldırmış olur. Məsələn, *“Çəsməsindən abi-həyat car olur”* misrasında *“car olur”* sözünü aşıq çox məhəmətlə şeirə gətirmişdir. Şeirdə bu cür söz və ifadələr çoxdur. Canlı xalq danışığında *“baş”* əvəzinə *“təpə”* sözü də işlənir. Aşıq *“Xəstə üçün təpəsində qar olur”* misrasında *“təpə”* sözünü canlı xalq dilindən götürmüşdür. O, vətənin dilbər guşələrindən olan dağlara canlı varlıq kimi müraciət edir və onun vüqarını, səfəlliliğini, əsrarəngiz mənzərələrini bir-birindən qüvvətli təşbehlər və istiarələrlə təsvir edir. Aşıq dağlara o qədər qəlbən bağlıdır ki, bəzən onu insan simasında təsvir edir:

*Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib keyfinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz.
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.*

Bu misralardakı *“geyinmək”*, *“dindirmək”*, *“söz deməmək”*, *“baş əyməmək”* və s. məfhumlar ancaq insana aid edilə bilər. Aşıq qoşmada bu cür vasitədən istifadə edərək dağları daha obrazlı təsvir edə bilmişdir. Bu, metafor hadisəsi adlanır.

Qoşmanın dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Təşbeh məqsədilə işlədilən söz və söz birləşmələrini seçin.
2. Sözləri mənşəyinə görə qruplaşdırın.
3. Sözləri məna qruplarına görə araşdırın.
4. Obrazlı ifadələri seçin, onların nə məqsədlə işlədildiyini izah edin.
5. Mənası çətin başa düşülən sözlərin lüğətini tərtib edin.
6. Feilləri seçin və onların qrammatik əlamətlərini göstərin.
7. Həmcins üzvləri seçin və onların cümlədə rolunu müəyyənləşdirin.

MARAL

(Gəraylı)

*Səhər çağı çeşmə üstə
Durur boyu bala Maral.
Ala gözlər girib qəsdə,
İstər canım ala Maral.*

*Sevdim zalım, bağı daşı,
Almaz kirpik, qələm qaşı.
Tərən görüb yaşılbaşı,
Sağın, qaynaq çala, Maral.*

*Ağ üzdə xalı bənövşə,
Könül həsrət yumru döşə.
Məcnunluğun məna peşə,
Düşmüşəm mahala, Maral.*

*Öpmədim ala gözündən,
Doymadım şirin sözündən.
Dostu ayırıb özündən,
Salma daldan-dala, Maral.*

*Camalındı şəmsi-qəmər,
Dərdin bu sinəmdə dəftər.
Ucundan yazıq Ələsgər
Döniübdür abdala, Maral.*

* * *

“Maral” – qoşmanın gəraylı formasında yazılmışdır. Bu qoşma Aşıq Ələsgərin gözəllərin təsvirinə həsr etdiyi şeirlərinəndir. Ümumiyyətlə, aşığın gözəllərə həsr etdiyi şeirlər silsiləsində təsvir etdiyi qadın adlarının bir qismi quş, heyvan adları ilə omonimlik təşkil edir. Aşıq şeirdə bu omonimlikdən istifadə edərək daha obrazlı səhnələr yarada bilir. *“Maral”* qoşmasında da Maral qadın adıdır. Lakin aşağıdakı bənddə aşıq *“maral”* sözünün omonimindən çox məharətlə istifadə etmişdir:

*Tərlən görüb yaşılbaşı,
Sağın, qaynaq çala, Maral.*

Aşıq *“bağrı daş”, “qələm qaş”, “dərdin dəftər”, “almaz kirpik”* və s. söz birləşmələrində *“daş”, “qələm”, “dəftər”, “almaz”* sözlərini məcazi mənada işlədərək öz ürək sözlərini bədii bir dillə ifadə etmişdir. Şeirinin dili olduqca sadə və aydındır.

Gəraylının dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Məcazi mənada işlənən sözləri seçin və onların məcazlaşmada rolunu izah edin.
2. Sözləri mənə qruplarına görə təhlil edin.
3. Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın.
4. Sözləri quruluşuna görə təhlil edin.
5. Təyini söz birləşmələrini seçin və onların tərəflərinin nə ilə ifadə olunduğunu aydınlaşdırın.
6. Sözlər arasında əlaqələri müəyyənənləşdirin.

GÖRMƏDİM

(Həcv)

*Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim.
Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin,
Namusun, qeyrətin, arın görmədim.*

*Namərdi özümə mən dost eylədim,
Yolunda canıma çox qəsd eylədim.
Söyüddən bağ saldım, peyvəst eylədim,
Almasın, heyvasın, narın görmədim.*

*Nəfs aldatdı, hər yetənə xan dedim,
Bihuda kollara gülüstan dedim.
Əbəs yerə bivəfaya can dedim,
Zəhmətin çox çəkdim, karın görmədim.*

*Huşum çaşdı, düşdüm olmaz oyuna,
Yetmədim gözəlin əsil soyuna,
Aşiq oldum simasına, boyuna,
Hayıf ki, kamalda dərin görmədim.*

*Ələsgər, elmində olma nabaləd,
Düz danış, sözündən çıxmasın qəlat.
Şahiddə iman yox, bəydə ədalət,
Alimin də düz bazarın görmədim.*

* * *

“Görmədim” qoşmasında Aşiq Ələsgər bəylərin ədalətsizliyini, ruhanilərin yalançılığını, bir para insanlارın sözünə düz çıxmamasını və s. dövr üçün xarakterik olan mənfi xüsusiyyətləri həcv dili ilə təsvir edərək tənqi-

di ictimai satira səviyyəsinə yüksəltmişdir. Aşıq məhəbbət motivli lirik şeirlərindən fərqli olaraq, burada təəssüf hissini ifadə edən frazeoloji vahidlərdən istifadə etmişdir. Məsələn, “Söyüddən bağ saldım, peyvəst eylədim, Almasın, heyvasın, narın görmədim” misralarında bir qisim nankor insanlara qarşı aşığın nifrəti ifadə olunmuşdur.

Aşıq burada antonim ifadələrlə bir neçə bədii təzad yaratmışdır. Məsələn, “zəhmətin çox çəkdim, karın görmədim” misrasında bir-birinə zidd olan iki fikir bədii təzad təşkil edir.

Şeirin seçilmiş qəlibinə sığmayanda bəzən qrammatik forma ixtisara düşür. Bu hadisə burada da özünü göstərir. Məsələn:

*Bivəfanın, müxənnəsin, nakəsin
Doğru sözün, düz ilqarın görmədim, –*

misralarında sözlər arasında idarə əlaqəsinin tələbini nəzərə aldıqda “doğru sözünü, düz ilqarını görmədim” şəklində işlənməli idi. Lakin burada misradakı hecaların sayı onbirdən artıq olmasın deyə iki dəfə təsirlik hal şəkilçisi ixtisar edilmişdir.

Qoşmanın dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Frazeoloji ifadələri seçin və həmin ifadələrin tərkibində məcazi mənada işlənmiş sözləri müəyyənləşdirin.**
2. **Bədii təzad əmələ gətirən bir-birinə zidd mənalı ifadələri təyin edin.**
3. **İxtisara düşmüş hal şəkilçilərini bərpa edin və onun nə məqsədlə ixtisar edildiyini izah edin.**
4. **Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın.**

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏ (1866–1932)

POÇT QUTUSU (Hekayə)

Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava çox soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmirdi. Həkim axıncı dəfə xanın naxoş övrətini yoluxub, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; belə ki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olar. Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki xanı orada çox vacib işlər gözləyirdi. Və bir də ki, qorxurdu qar yağa, hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri-mümkün ola. Xan götürdü qələmi, irəvanlı dostu Cəfər ağaya bu məzmununda bir müxtəsər kağız yazdı:

“Əzizim! Bir həftəyədək, ümidvaram, İrəvana gəlirəm övrət-uşaq ilə. Artıq-artıq təvəqqe edirəm, buyurasan, bizim otaqlara fərş salıb, əlbəttə-əlbəttə peçləri yandırsınlar ki, otaqların havası pişəzvəqt təmizlənsin və isinsin, bəlkə naxoş üçün oradan narahatçılıq üz verməsin. Bu kağızın cavabını mənə teleqraf vasitəsilə yetirəsən. Sən mənə dediyin işlərin hamısını yerbəyer eləmişəm. Xudahafiz!

Sənin xeyrixahın Vəli xan. Fi 12 noyabr!”

Xan kağızı бүkdü qoydu paketə, üstünü yazıb və markasını yapışdırıb, istədi nökrəri çağırırsın ki, aparıb sal-sın poçta; amma tez xanın yadına düşdü ki, nökrəri göndərrib özgə işə. Bu heyndə qapı döyüldü. Xan çıxdı və gördü ki, qapını döyən xanın öz kəndlisi, İtqapan kəndinin əhli Novruzəlidi. Bu şəxs çox vaxt xanın yanına gedib-gədər və hər gələndə olmaz ki, undan, əriştədən, baldan, yağdan gətirməsin. Bu səfər də Novruzəli əliboş gəlməmişdi; çünki xanı görcək əl ağacını dayadı qapının bucağına və başladı qapının o biri tayını açmağa. Qapını açıb bir yüklü ulağı

sürdü həyatə “çoçi-çoçi” deyə-deyə və yükün arasından üç-dörd toyuq-cücəni çığırdə-çığırdə yerə qoyub, yükü açıb dolu çuvalları saldı yerə və xanın üzünə baxıb ikiqat əyilib salam verdi. Xan salamı alıb dedi:

– A kişi! Novruzəli! Bu nə zəhmətədi çəkmisən?

Novruzəli çuvalların kəndirini açə-açə cavab verdi:

– Bu nə sözdü, ay xan? Mən ölənə kimi sənə qulam...

Bu sözü deyə-deyə Novruzəli başladı üstünün tozunu silməyə... çünki günortadan bir saat keçirdi və ola bilərdi ki, poçtun vaxtı keçsin, xanın ağlına belə gəlirdi ki, yazdığı məktubu versin, Novruzəli aparıb salsın poçta.

Xan üzünü tutdu qonağa.

– Novruzəli, poçtxananı tanıyırsan?

Novruzəli cavab verdi:

– Ay xan, mən kətdi adamam, mən nə bilirəm poçtxana nədir?

– Çox əcəb, nəçərnək divanxanasını ki tanıyırsan?

– Bəli, xan, başına dönüm, tanıyıram, niyə tanımıram, keçən həftə mən elə gəlmişdim nəçərnəyin yanına şikayətə. Xan, and olsun sənə başına, bizi katda çox incidir. Əslinə baxsan, bizim bu katdamız özgə tayfadandır; odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu. Keçən həftə mənim iki buzovum itmişdi. Getdim...

– Hələ bu sözlərini sonra deyərsən. Qulaq as, gör nə deyirəm: nəçərnək divanxanasının qabağında bir yekə damdaş var, qapısının ağzında bir qutu vurulub divara, haman qutu poçt qutusu. O qutunun bir xırda və uzun qapağı var. Bu saat apar bu kağızı, haman qutunun qapağını qovza, kağızı sal qutunun içinə, qapağını yatırt və tez qayıt gəl!

Novruzəli hər iki əlin açdı xanın qabağına, qorxa-qorxa kağızı aldı, bir az kağıza baxdı, bir az baxdı xanın üzünə, sonra çəkildi divara səmt, yerə əyilib istədi kağızı qoysun divarın dibinə. Xan ucadan dilləndi:

– Qoyma ora, qoyma ora! Kağız çirklənər, tez apar sal qutuya, qoy gəl!

– Xan, başına dönüm, qoy bu ulağın başına torba keçirdim; heyvandı, ac qalmasın, yoldan gəlib.

– Yox, yox... heç ziyan yoxdu. Kağızın vaxtı keçir. Torbanı sonra keçirdərsən ulağın başına.

– Di elədə qoy ulağın qıçını bağlayım, yoxsa gedər həyətdə ağacları gəmirər.

– Yox, yox... heç eybi yoxdu, qaç tez, kağızı sal gəl!

Novruzəli kağızı ehmal qoydu qoynuna və genə dedi:

– Xan, qadanı alım, bu xoruzlar qaldılar burda, heyvandılar, qoyaydın qıçlarını açıb, bir az dən səpəydim bu lara. Elə dən də gətirmişəm.

Novruzəli əlini saldı cibindən dən çıxarsın... Xan ucadan səsləndi:

– Yox, yox!.. Qoy hələ qalsın. Qaç, çaparaq kağızı sal poçta!

Novruzəli əl ağacını götürüb başladı uşaq kimi qaçmağa. Sonra bir zad fikirləşib qayıtdı və üzünü tutdu xana.

– Xan, qadanı alım, dəsmalın içində yumurta var, göz-də-qulaqda olun, yoxsa ulaq ağnar, yumurtaları sındırar.

Xan daha ucadan səsləndi:

– Daha uzun danışma. Qaç kağızı sal; vaxtı keçir.

Novruzəli istədi uzaqlaşsın, xan onun dalıyca çıxırdı:

– Novruzəli, bilməzsən kağızı verərsən özgəsinə ha!.. Heç kəsə vermə, heç kəsə göstərmə! Tez sal qutuya, qayıt gəl!

Novruzəli dəxi də ucadan cavab verdi:

– Niyə, mən uşaq deyiləm ki, kağızı özgəsinə verəm! Məni o qədər də xam bilmə. Heç nəçərnək də bu kağızı mənim əlimdən ala bilməz.

Novruzəli bu sözləri deyəndən sonra gözdən itdi...

Xan girdi otağa və üzünü arvadına tutub şirin dillə dedi:

– Di hazırlaş, mənim gözümlün işığı. Kağız yazdım İrəvana ki, otaqları sazlasınlar. İndi daha gedə bilərik. Maşallah, yaxşısan. Həkim özü deyir ki, havanı dəyişmək səndən ötrü lap vacibdi.

Bir qədər də xan arvadı ilə getmək barəsində söhbət edəndən sonra nökəri gəldi və xana dedi:

– Xan, bu ulag kimindi, bu şeyləri kim gətirib?

Xan cavab verdi:

– Ədə, o şeyləri yerbəyer elə! Onları bizə itqapanlı Novruzəli sovqat gətirib.

Nökər cücələri və yumurtaları apardı aşpazxanaya və ulagı sürüb qatdı töyləyə, qapısını örtüdü, sonra gəlib un çuvalının birisinin ağzını açıb içindəki undan bir çimdik götürüb, gətirib tutdu xanın qabağına və dedi:

– Xan, yaxşı ağ undu.

Xan una baxandan sonra buyurdu nökərə küçə qapısını bağlasın və çörəyi çəkib gətirsin.

Çörəyin yeyilməyi iki saat çəkdi. Ancaq çörəkdən sonra Novruzəlinin kağızı poçta aparmağı xanın yadına düşdü. Xan nökəri çağıraraq soruşdu və nökər cavab verdi ki, hələ kəndli poçtdan qayıtmayıb. Xan Novruzəlinin bu qədər yubanmağına təəccüb elədi və fikrinə gəldi ki, bəlkə Novruzəli kağızı poçta salıb özünü verdi bazara çörəkdən-zaddan alıb yesin və yainki bazarlığı-zadı var, eləsin. Bir saat da keçdi, Novruzəli gəlmədi.

Xan nökəri çağıraraq dedi ki, getsin poçta səmt və görsün harda qaldı Novruzəli və nə bais oldu ki, bu qədər yubandı. Yarım saat keçməmiş nökər qayıdıb cavab verdi ki, kəndlini görə bilmədi. Xan çıxdı balkona və bir papiros yandıraraq başladı var-gəl eləməyə. Dəxi ona işarə oldu ki, Novruzəlinin başına bir iş gəldi ki, bu qədər yubandı. Xan bu fikirdə idi – polis yasovulu dayandı qapıya və xanı gör-cək dedi:

– Xan, pristav buyurur gələsiniz postaya və kəntdinizə zamin olasınız. Yoxsa zamini olmasa, pristav göndərəcək navaxta.

Xan bu sözlərə o qədər təəccüb elədi ki, üzünü yasovulun üzünə tutub mat qaldı və heç bilmədi ki, nə desin. Sonra dilləndi:

– Balam, kətdi bir ağır adamdı, o nə qayırıb ki, pristav onu tutub saxlayıb?

Yasovul cavab verdi:

– Daha mən heç zad bilmirəm. Ancaq özün postaya buyursan, yaxşı olar; yoxsa yazıqdı o kişi.

Xan bu əhvalatı övrətinə bildirmədi ki, narahat olmasın. Geyinib getdi polisə və əvvəl akoşkadan dustaqların damına baxıb gördü ki, yazıq Novruzəli bir neçə dustaqlar ilə oturub damın bucağında və uşaq kimi ağlayır, gözünün yaşını çuxasının ətəyi ilə silir...

Xan Novruzəlinin əhvalatını pristavdan öyrənib və ona zamin olub kəndlisini saldı yanına və gətirdi evə. Novruzəli həyətə girən kimi başladı ağlamağa və saman torbasını ulağın başına keçirib çömbəldi divarın dibinə. Xan girdi evə və bir papiros yandıraraq çıxdı balkona, Novruzəlini yanına çağıraraq dedi:

– Di indi əhvalatı nağıl elə, Novruzəli! Sənin bu hekayətin çox şirin hekayətdi. Kitaba yazılmalıdı. Nağıl elə təfəsilən; yəni hamısını birbəbir. Başla burada kağızı götürüb aparmağından ta dama düşməyinə kimi...

Novruzəli durdu ayağa, xana yavıqlaşaraq və çuxasının ətəyilə gözünün yaşını silib başladı:

– Başına dolanım, xan, mənə çövr balalarının başına, mənə bağışla! Mənim heç bir günahım yoxdur. Bir kətdi adamam, mən nə bilirəm kağız nədi, qutu nədi, poçt nədi? Başına dönüm, xan, mənə çövr o gülüzlü balalarının başına. Heç ziyanı yoxdu, həyə ölmənəm, sağ qalaram, qul-

luq elərəm, əvəzi çıxar, bir qələtdi eləmişəm, ta neyləmək? İşdi, belə oldu. Bular hamısı Allahdandı. Gərək belə olaymış. Bağışla mənə, xan. Mən ölənə kimi nökərəm sənə...

Bu sözləri deyib Novruzəli bir az da yavıqlaşdı xana və istədi onun ayaqlarından öpsün. Xan bir az dala çəkilib dedi:

– Novruzəli! Heç ürəyini sıxma. Mən sənə nə deyirəm ki? Sən mənə nə pislik eləmişən ki, mən səni bağışlayım?

– Qurban olum sənə, bundan artıq daha nə pislik olacaq? Kağızı əlimdən verdim o kafir oğlu kafir qoydu cibinə, çıxdı düzəldi yola, qoydu getdi.

– Kim kağızı qoydu cibinə, qoydu getdi?

– O kafir oğlu urus, dana!

– Hara qoydu getdi?

– Getdi girdi orada bir yekə dam-daş vardı ki, qapısı na qutu vurulubdu, getdi girdi ora.

Xan bir qədər duruxdu.

– Bəs sən kağızı qutuya salmadın?

– Necə ki salmadım! Elə kağızı qutuya salan kimi kafir gəlib qutunu bilmirəm nə təhər açdı, kağızı götürüb apardı.

– Qutuda sən saldığın kağızdan başqa ta özgə kağız yox idi?

– Necə ki yoxdu? Çox kağızlar vardı. Elə onların hamısını yığışdırıb apardı.

Xan qəh-qəh çəkib güldü.

– Yox, Novruzəli, gərək hamısını nağıl eliyəsən başdan axıra kimi: necə kağızı apardın, necə saldın qutuya və nə üstə urusla savaşıdın.

Novruzəli başladı:

– Xan, başına dönüm, mən kağızı buradan apardım, getdim çıxdım nəçəlnik divanxanasının yanına. Sən mənə nişan verdiyin dam-daşı tapdım və qutunu tapdım, getdim qutunun qapağını qaldırdım. İstədim kağızı salam

qutuya; bir kağıza baxdım, bir qutuya baxdım. Doğrusu, qorxdum ki, sənin mənə qeyzin tuta. Doğrusu, bilmədim salım, salmayım; çünki yadımdan çıxdı səndən soruşum ki, kağızı qutuya salandan sonra durum qutunun yanında, ya qoyum gəlim evə. Fikirləşdim ki, əgər kağızı salım, durum qutunun yanında, ha vədəyədək durum. Axı qurbanın olum, xan, özün gördün ki, ulağı ac qoydum getdim, cücələri qıçı bağlı qoydum. Bir tikə un gətirmişdim, hələ indiyə kimi də qalib burda. Xan, başına dolanım, qoy elə indi yaxşı vaxtdı, qoy nökrər gəlsin bu çuvalları götürək qoyaq evə, yağış-zad yağar, un islanar.

– Yox, Novruzəli, sənin işin yoxdu... De, de sonra necə oldu?

– Kağızı salmadım. Qutunun qapağını örttdüm, çəkildim durdum bir az kənarda. Əvvəl istədim qayıdıb soruşum; sonra, doğrusu, qorxdum mənə qəzəbin tuta. Doğrusu, qorxdum öz könlündə deyəsən ki, Novruzəli çox heyvan adamdı, çox eşşək adamdı. Qərər, çömbəldim divarın dibində ki, bir az yorğunumu alım. Aha, gördüm ki, bir erməni uşağı, olardı bax bu boyda, olardı on iki-on üç yaşında, gəldi getdi düz qutunun yanına, qapağını qalxızdı və sən mənə verdiyin kağız kimi bir kağız saldı qutuya, qapağını örttdü, düz qoydu getdi işinə. Nə qədər o nainsafı çağırdım soruşum ki, desin görək bəs kağızı qutuda qovub hara gedir, bilmirəm dilimi anlamadı, nədi ki, heç cavab vermədi: heç zalım oğlu üzümə də baxmadı. Elə erməni uşağı uzaqlaşmışdı, bir urus arvadı tez-tez gəlib qutuya yavıqlaşmış, bir kağız saldı, qoydu getdi. Ta indi mən bir az ürəkləndim, ta dedim, vallah, görükən budu ki, elə bu qutuya salınan kağızlar gərək qalsınlar qutunun içində. Mən o qədər ürəkləndim ki, bismillah deyib, cürətnən getdim qutunun qapağını qaldırdım, kağızı saldım qutuya, çöndüm gəlim qulluğuna. Qutudan elə buradan ora kimi

uzaqlaşmışdım ki, haman urus gəldi yetişdi qutunun yanına. Mən əvvəl elə bildim ki, bu da istiyir qutuya kağız salsın. Amma gördüm, xeyr, lotunun fikri özgədi, qutunun yanından sağ əlini uzadıb qutunun içinə. Mən əlüstü duydum ki, hərif istəyir kağızları oğurlasın... Xan, çox başağ-rısı verirəm, məni bağışla, oğlana buyur gəlsin, məni yola salsın, bivaxtdı, gedib kəndə yetişə bilmənəm.

– A kişi, hələ hara qoyuram səni gedəsən?! Nağıl elə görüm sonra necə oldu?

– Bəli, başına dönüm, xan, qurban olsun sənə, mənim yetim-yesirim! Sənsiz mənim bir günüm olmasın!.. Bəli, gördüm ki, hərif utanmaz-utanmaz kağızları qutudan ehmalca çıxartdı, dəstələyib vurdu qoltuğuna! Qutunun qapısını örtüb istədi düzəlsin yola. Mən tez qaçıb yapışdım urusun qolundan, qoymadım, getsin. Dedim, ay aşna, hara aparırsan kağızları? Xalq səndən ötrü kağızları bura salmayıbdı ki. Dinməz-söyləməz üzünün suyunnan xalqın kağızlarını qoy yerinə! Dedim, Novruzəli hələ ölmüyübdü ki, sən onun ağasının kağızını aparasan. Belə işlər yaxşı deyil, adam özgənin malına tamah salmaz. Məgər sizin şəriətdə oğurluq günah yazılmayıbdı? Xan, məni çövrür bala-larının başına, məni mürəxxəs elə, qoyun gedim: bivaxtdı, hava qaranlıqlayır.

– Hələ tələsmə, gedərsən... Sonra necə oldu?

– Qoy görüm harda qaldım... Ədə, qoyma-qoyma, ulağ tənəkləri sındıracaq.

Novruzəli istədi qaçsın ulağın yanına, xan qoymadı.

– Novruzəli, getmə, hələ getmə. De görüm sonra necə oldu?

– Ta necə olacaq? Nə qədər yalvardım, yapışdım ki, mənim xanım məni öldürər. Dedim, barı mənim xanımın kağızını ver; illah dedi ki, vermənəm. Gördüm ki, hərif istəyir qoya qaça. Vallah, hirs vurdu təpəmə, ikiəlli yapış-

dım kafirin çiynindən, bunu üzün üstə elə gətirdim yerə ki, heybətdən ağzı qanadı. Sonra nəçəlnik divanxanasından saldatlar tökülüb məni döyə-döyə aparıb atdılar dama. Sənin qədəmlərinə belə mən qurban olum. Sən olmasaydın, məni indi çoxdan göndərmişdilər Sibirə; çünki damda məndən savayı bir neçə dustaq vardı, mənə dedilər ki, o urus qulluq adamıdır. Ta... mən neyləyim? Xan, başına dolanım, di gör günah kimdədi?

Xan çox güldü, çox qəh-qəh çəkib güldü.

Hava qaranıqlaşmışdı. Novruzəli boş un çuvallarını ac ulağın üstünə salıb, ulağı qatdı qabağına və zoğal ağacı ilə döyə-döyə getdi kəndinə.

Üç gündən sonra xana İrəvandan teleqraf çıxdı ki, “kəğizin yetişib və otaqlar hazırdır”. Xan yığışib getdi İrəvana.

Ay yarımından sonra Novruzəlini divana gətirib “qulluqçunu bihörmət eləmək barəsində” üç ay navaxt kəs-dilər, amma Novruzəli günahını boynuna almadı. Hələ üç ay da keçdi, ancaq bu xəbər İrəvanda Vəli xana çatdı. Xan bir qədər fikir elədi.

* * *

Azərbaycan ədəbiyyatının (XX əsr) görkəmli nümayəndələrindən biri olan Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi dilimizin inkişafında həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əvəzsiz xidmət göstərmişdir .

Onu həmişə dilimizin təmizliyi, saflığı düşündürmüşdü. Buna görə də o, dildə lüzumsuz olaraq ərəb və fars sözlərinin işlədilməsinə qarşı ciddi mübarizə etmişdi. Ədib deyirdi: “Bəzi yazıçılar dilimizdə olan sözləri dəyişdirdilər, habelə Azərbaycan dilinin tərkiblərini və qanunlarını kənara qoyub fars və ərəb tərkibləri işlədirdilər. Hələ “pədən”, “nan” kimi sözlər səhldir, ərəb və fars dilindən elə bir xoruz səsi eşitməyən kəlmələr və ibarələr lüzumsuz yerə işlədir-

dilər ki, dəxi onları ərəb və farsca da savadlılar oxuyub başa düşmür və bu icad etdikləri qatış-bulaş “dilin” adına ədəbi dil qoyub, açıq ana dilini çoban dili adlandırırdılar...

“Anamın kitabı” pyesində yazıçı Azərbaycan ziyalılarını xalqın doğma dilini başa düşməyə çağırır. Onun bir qrup ziyalıların canlı xalq dilinə, ana dilinə yabançı olmasını daha qabarıq nəzərə çatdırması, Səməd, Vahid kimi, “elmi-qafiyə” azarına tutulanları kəskin satira atəsinə tutması bu çağırışdan irəli gəlirdi.

C.Məmmədquluzadə ədəbi-bədii dilin və mətbuat dilinin canlı xalq dilinə yaxınlaşdırılmasında M.F.Axundov və H.Zərdabidən sonra çox böyük tarixi xidmətləri olan ədiblərdən biridir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının birinci nömrəsində ədib yazıçılara və oxuculara müraciətlə deyirdi: “Salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk (Azərbaycan) dilində lay-lay deyirdi. Hərdənbir ana dilində danışmaq ilə keçmişdəki gözəl günləri yad etməyin nə eybi var?” Bu sözlərlə C.Məmmədquluzadə onları geniş xalq kütlələrinin başa düşəcəyi bir dildə yazmağa, zəngin xalq dili xəzinəsindən istifadə etməyə, ədəbi-bədii dildə xəlqilik siyasətini qorumağa çağırırdı.

“Poçt qutusu” hekayəsinin ideya məzmunu XX əsr Azərbaycan kəndlisinin savadsızlığı, avamlığı və siyasi şüurca kütlüyünün tənqidinə həsr olunmuşdur.

Hekayə canlı xalq danışığı əsasında yazılmışdır. Əsərin leksik tərkibində ara-sıra alınma söz və tərkiblərə də rast gəlinir. Məsələn, “piş-əzvəqt”, “marka”, “paket”, “nəçəlnik”, “polşa”, “navaxt” və s. Bunlarla yanaşı, hekayənin dilində “övrət”, “təvəqqe”, “dəxi” və s. kimi müasir ədəbi dilimizdə işlək olmayan sözlər də vardır. C.Məmmədquluzadənin dil və üslubuna xas olan bir cəhət də ondan ibarətdir ki, cümlədə xəbər mübtədadan əvvəl işlənir. Həmin səciyyəvi xüs-

siyyət bu hekayədə də özünü göstərir. Məsələn, *“Qapını açıb bir yüklü ulağı sürdü həyatə”, “Xan götürdü qələmi”, “Novruzəli başladı üstünün tozunu silməyə”* və s.

Hekayənin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Sözlərin çoxmənalılığını aydınlaşdırın.**
2. **Köhnəlmiş sözləri seçib onların müasir ədəbi dilimiz baxımından passivləşmə səbəblərini izah edin.**
3. **Frazeoloji vahidləri seçin və şərh edin.**
4. **Hekayənin dilində cümlə üzvlərinin sıralanmasını müasir ədəbi dilimizin sintaktik quruluşu baxımından müşahidə edin.**
5. **Danışıq-tələffüz xüsusiyyətlərini göstərin**

USTA ZEYNAL

(Hekayə)

Muğdusi Akop adlı erməniyə böyük oğlundan teleqraf gəldi ki, Tiflisdən çıxdı. Bu cavan Moskvanan darülfünununda dörd il yarım təhsil edib, dərslərini tamama yetirib, vətənə gəlirdi və həmin dörd il yarımın müddətində ancaq üç il bundan əqdəm bir dəfə valideynini görməyə gəlmişdi.

Bu xəbər Muğdusi Akopu, övrətini, xırda oğlunu artıq dərəcədə şad etdi: üç ilin ayrılığından sonra universitet dərslərini qurtaran övladla görüşmək xoşbəxtlikdir.

Muğdusi Akop övrətinin əlindən yapışıb başladı otaqları gəzməyə, ər və arvad məsləhəti bu yerə qoydular ki, xırda otaqda əziz qonaq üçün kravat qoysunlar ki, bu otaq yatmaq otağı olsun: haman otağa yapışıqlı kiçik otağa yazı stolu qoysunlar, əziz qonağın yazı otağı olsun; böyük otağa fərş salıb zal və qonaq otağı eləsinlər, dördüncü otaq nahar otağı olsun; beşinci otağı özləri üçün

yatmaq otağı eləsinlər və altıncı otağı kiçik oğlanlarına təyin etdilər.

Otaqların bir qüsuru yox idi; çünki divarların kağızı təzə və təmiz idi, taxta fərslər şirələnmişdilər. Və lakin bir neçə gün bundan irəli çox şiddətli yağışdan zal otağının səqfinin bir parça kəci lampa asılan çəngəlin bir tərəfindən akoşkaya səmt uçub tökülmüşdü.

Muğdusi Akop və övrət məsləhət etdilər ki, bir bənnə çağırınsınlar və danışsınlar ki, səqfin uçan yerini kəclə suva-yıb düzəlsin.

Muğdusi oğlunun tezliklə gəlməyini gözləmirdi. O səbəbə ki, oğlu Moskvadan çıxan zaman yazmışdı ki, Tiflisdə iki həftə dayısı evində qonaq olacaq.

Yağışın rütubəti səqfin uçan yerindən çəkilməmişdi və Muğdusi Akop fikrində qoymuşdu ki, səqf quruyandan sonra təmir etdirsin və illa oğlunun bu tezliklə gəlməyini bilsə idi, təxir etməyib, səqfi piş əz vəqt qayıtdırardı.

Tiflisdən buraya üç günlük yoldu. Akop övrəti ilə məsləhəti bu yerə qoydular ki, nə qədər mümkün isə, tezliklə usta çağırıb, iki günün müddətində səqfi təmir etdirib qurtarsınlar.

Muğdusi çoxdan bilirdi ki, onun qonşuluğunda Usta Cəfər adlı məharətli bənnə və səliqəli kəc çəkən var. Muğdusi Usta Cəfərin evinə gedib və qapısını döyüb ustanı soruşdu. Ayaqyalın bir arvad qapıya çıxdı və cavab verdi ki:

– Usta Cəfər gedib Məhəmməd Ağanın evində işləməyə və axşam gələcək.

Muğdusi bir az bikef oldu; çünki dəxi ümidi yox idi ki, bekar usta tapa və sabaha kimi də gözləmək istəmirdi: bir günün içində səqfi təmir etmək və sonra otağın toz-torpağını təmizləmək mümkün olmazdı.

Muğdusi Akop gedib dükan qonşusu Hacı Rəsula dərđini söyləyəndən sonra Hacı Rəsul təzə İrandan gələn Usta Zeynalı Muğdusiyə tərif etdi.

Adam göndərdilər, Usta Zeynal gəldi və boynuna çəkdi iki manata Muğdusi Akopun səqfini təmir etsin; bu şərtlə ki, bu gün başlayıb, sabah axşama kimi işini tamam edib, otağın kəcini və torpağını təmizləyib qurtarsın. Muğdusi Akop əhd elədi ki, əgər Usta Zeynal bu şərti vaxtında əmələ gətirsə, ustaya daha altı arşın yarım mahud versin.

Bir saatdan sonra Usta Zeynal şəyirdi Qurbanla Muğdusi Akopun evində hazır oldu və əlindəki xurcunu balkona qoyub girdi otağa və başını yuxarı qalxızıb, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

– Xozeyin, qorxuram sabah axşama kimi başa gətirə bilməyim.

Muğdusi Akop cavab verdi ki, burada nə bir o qədər iş var ki, sabah axşama kimi qurtarmaya. Usta genə diqqətlə səqfə baxıb başladı ki:

– Bu gün axşama kimi ancaq kəc ələnilib hazır ola, pil-ləkan gələ, taxta bağlana, qab-qasıq gətirilə... Bunlar hamısı uzun işdi.

Muğdusi Akop söz verdi ki, bu işlər bir saatın işidir və Usta Zeynaldan çox təvəqqe etdi ki, bir az səy edib təxirə salmasın.

Muğdusi Akop Qurbana pul verib göndərdi, bir yük yaxşı kəc alıb gətirsin və özü, övrəti və xırda oğlu başladılar ustanın fərmayişlərini birbəbir əmələ gətirməyə. Usta Zeynal balkonda əyləşib çıxartdı çubuğunu və başladı çəkməyi. Muğdusi Akop kiçik oğlu ilə həyətdən nərdibanı gətirib qoydu otağa, Muğdusinin arvadı otaqdan bir paçka papiros və bir qutu spiçka gətirib qoydu Usta Zeynalın qabağına. Muğdusi oğlu ilə həyətdən bir neçə böyük və kiçik taxta gətirib qoydu otağa. Usta Zeynalın buyurmağına görə, Muğdusi oğlu ilə gedib qonşudan bir nərdiban da alıb gətirdilər.

Bir saatdan sonra həyətdə bir yüklü ulağ girdi. Üstü-başı kəclə tozlanmış ulağçı, ustanın şəyirdi, hərəsi bir

tərəfdən yükün çuvallarını qucaqlayıb, ulağın üstündən götürüb, gətirdilər otağa və kəci boşaltdılar yerə. Ulağçı çuvalları ulağın üstünə atıb, heyvanın ombasından bir dəyənek yendirib həyətdən çıxdı.

Usta Zeynal çubuğu çəkib külünü boşaltdı və durdu ayağa, yarım mahuddan tikilmiş köhnə geyməsinə çıxardıb бүkdü. Arvad ələyi gətirəndən sonra Qurban oturdu otağın bir küncündə və başladı kəci ələməyə. Muğdusi Akop Usta Zeynalla köməkləşib nərdibanın birini dayadılar otağın bir divarına, o birini dayadılar müqabildəki divara və Usta Zeynal taxtaların bir uzununu və möhkəmini götürüb qoydu nərdibanların uca pillələrinin üstünə və çıxıb, balkondan bir papirosla spicəka qutusunu götürüb papirosu yandırdı, üzünü tutdu Muğdusi Akopa:

– Xozeyin, bu otaqları hansı usta tikib? – Muğdusi Akop cavab verdi ki, bilmir hansı usta tikib; çünki bu otaqları onun atası tikdirib və bilmir hansı ustaya tikdirib.

Usta Zeynal bərkünü başından götürüb çırpdı aqoşkanın içinə və Muğdusi Akopdan soruşdu:

– Xozeyin, Urisətdən gələn oğlun neçə yaşında olar? – Muğdusi Akop cavab verdi ki, Uruşətdən gələn oğlu iyirmi dörd yaşındadır və Usta Zeynaldan təvəqqe elədi ki, bir az əcələ etsin.

– Xozeyin, heç narahat olma, niyə ürəyini sıxırsan? Mən ölü də olsam, günortaya kimi qurtarram.

Sonra Usta Zeynal bir qədər fikirləşib üzünü tutdu Qurbana:

– Qurban, bir şey yadıma düşdü, tez dur ayağa. Dur, oturma. Get bizdə saxsı ləyən var, küpə var, onları və bir parç da götür gəl.

Qurban “ya Allah” deyib durdu və ətəklərinin kəcini silkib başmaqlarını geydi və yavaş-yavaş üz qoydu getməyə, Muğdusi Akop Usta Zeynala dedi ki:

– Bu şeylərin cəmisini burada var. Daha nə lazım zəhmət çəkmək və vaxtı itirmək?

Usta Zeynal əvvəl bilmədi ki, nə cavab versin və əlindəki papirosu akoşkanın küncünə basıb keçirdib dedi:

– Xozeyin, heç eybi yoxdur, nə eybi var? Bu saat Qurban şeyləri gətirər.

Bu sözləri deyəndən sonra Usta Zeynal akoşkanın içinə əyilib başladı diqqətlə həyəətə baxmağa və Muğdusidən soruşdu:

– Xozeyin, həyətdə axar su var?

Muğdusi Akop cavab verdi ki:

– Haman görükən arxın suyu həmişə axır. – Usta Zeynal “çox əcəb” deyib başladı şalını açmağa. Muğdusi Akop çıxdı getdi arvadının yanına. Arvadı bundan soruşdu ki:

– Ustalar nə işdəirlər? – Muğdusi Akop cavab verdi ki, ustalardan gözü su içmir: çünki çox yavaş tərpəşirlər.

Saat yarımından sonra Qurban gəldi; küpəni, ləyəni, parçı və bir lüləyin gətirdi. Usta Zeynal başladı şalını açmağa və Qurbana dedi ki, durmasın, tez su gətirsin və kəc qayırsın. Qurban çıxdı balkona, küpəni götürüb yendi həyəətə, arxdan küpəni doldurub gətirdi, ləyənə su tökdü və kəcdən ovuclayıb başladı ləyənə tökməyə. Usta Zeynal arxalığını çıxardıb бүkdü, qoydu akoşkanın içinə, çıxdı balkona, xurcundan malanı çıxardıb gətirdi otağa və “Ya Əli” deyib nərdibanla çıxdı taxzanın üstünə. Qurban kəci qarışdırıb çıxdı nərdibanın dördüncü pilləsinə və ləyəni taxtanın üstünə qoyub endi aşağı. Usta Zeynal “Bismillah” deyib, sol əlilə kəci götürüb qoydu malanın üstünə və səqfə vurub başladı suvamağı.

* * *

Ədibin *“Usta Zeynal”* hekayəsinin ideyası mövhu-mi etiqadların insan şüurunu necə kütləşdirdiyini, axirət dünyasının insanı dünyaya işlərindən necə uzaqlaşdırdığını göstərməkdən ibarətdir.

Hekayənin bir sıra özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Əsərin leksikasında Azərbaycan dilinin öz sözləri üstünlük təşkil edir. Buna baxmayaraq, obrazın dilini səciyyələndirmək üçün ədib alınma sözlərdən də bir vasitə kimi istifadə etmişdir. Hekayənin dilində müasir ədəbi dil baxımından köhnəlmiş sözlər də vardır. Burada sintaktik cəhətdən cümlələrin quruluşunda, cümlə üzvlərinin sıralanmasında bir sıra səciyyəvi cəhətlər vardır. Hekayənin dilində “və” ən çox işlənən bağlayıcıdır. Əsərin özünəməxsus morfoloji dil xüsusiyyətləri də diqqəti cəlb edir.

Cümlələrdə tez-tez feili bağlama şəkilçisi (*-ib*) işlənir. Məsələn, “Muğdusi Usta Cəfərin evinə gedib və qapısını döyüb ustanı soruşdu”.

Burada bir dil hadisəsi də diqqəti cəlb edir. “Başlamaq” feili ilə yanaşı işlənən məsdərlər yönlük deyil, təsirlik halında işlənmişdir. Məsələn, “Usta Zeynal balkonda əyləşib çıxartdı çubuğun və başladı çəkməyi”, yaxud “Qurban başladı kəc qayıрмаğı”. Bu cümlələrdə “başlamaq” feili “nəyə” sualına cavab verən söz tələb edir. Yəni əslində, “çəkməyə başladı”, “kəc qayıрмаğa başladı” şəklində olmalı idi.

Əsərin dil faktları üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Hekayəni leksik təhlil edin, neologizmlərə və kobud sözlərə fikir verin.
2. Təsirli və təsirsiz feilləri müəyyənləşdirməklə onların tələb etdiyi sözlərə diqqət yetirin.
3. Bağlayıcıları tapıb növünə görə qruplaşdırın.
4. Danışıq dilinə məxsus sintaktik xüsusiyyətləri göstərin.

QURBANƏLİ BƏY

(Hekayədən parçalar)

Xəbər çıxdı ki, bu gün naçalnik gəlir kəndə və sonra məlum oldu ki, pristavın arvadının ad qoyulan günüdür.

Kənddə şuriş düşdü. Kənd əhlindən bu gün çöl işinə gedən olmadı. Camaatın yarısı çıxmışdı kəndin kənarına və təpələrə dırmaşib boyluyurdular ki, görsünlər gəlirmi naçalnik. Camaatın yarısı pristavın mənzilini əhatə edib durmuşdular. Qıraq kəndlərdən də camaat baxəbər olub yavaş-yavaş gəlirdilər.

Pristavın həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyətə girmək heç kəsə izin verilmirdi.

Pristavın həyətinə it yiyəsini tanımırdı. Səsdən və qiylü-qaldan qulaq tutulurdu: bir yanda quzular mələyirdi, bir yanda qıçları bağlı cücə və toyuqlar bağırırdılar, bir yanda qlavaların atları kişnəyirdilər. Bir tərəfdən pristavın qulaqları uzun tulaları gah qlavanın üstünə atılıb “haff” eləyirdilər, gah katdanın üstünə tullanıb “haff” eləyirdilər. Hərdənbir pristavın arvadı balkona çıxıb nazik səslə çığırırdı: “tişə”; yəni “yavaş”. Və sonra genə girirdi içəri.

Pristavın aşpazları, bellərində ağ önlük hərdənbir həyətə çıxıb qlavanın birinə deyirdi:

– Tez yarım girvənkə zəfəran tap.

Qlava “baş üstə” deyib, əvvəl bir başını salırdı aşağı, sonra mirzəsinə üzünü tutub buyururdu:

– Adə, Mirzə Həsən, durma, tez şəhərə adam göndər, yarım girvənkə zəfəran gətirsin.

Bir az keçdi, bir ayırı aşpaz əlində katlet bıçağı qlavanın birinə üzünü tutub buyurdu:

– Qlava, dörd-beş yüz yumurta lazımdır.

Qlava sevincək əlini uzadırdı həyətdəki səbətlərə və cavab verirdi:

– Nə danışırısan? Burada mindən artıq yumurta var.

Birdən qaçaqaç düşdü, dedilər “naçalnik gəlir”. Qlavalər çıxdılar qapıya, xanım çıxdı balkona, tulalar hücum çəkdiilər adamların üstünə və bir qədər keçdi guya qurbağanın gölünə daş atdılar; çünki bu gələn naçalnik deyilmiş, özgə mahalın pristavı imiş. Pristav atdan yenib girdi həyətə və balkona çıxıb xanıma rusca bir neçə söz deyib özü də güldü və xanımı da güldürdü. Və sonra hər ikisi girdi içəri.

Genə katlet bıçaqlarının taqqıltısı, adamların tappıltısı, atların kişnəməsi, cücə-toyuqların və qlavaların bağırması və tulaların hafıltısı qarışdı bir-birinə. Bir ucdan təzə gələn qlava və katdalar atdan yenib, dolu xurcunları doldururdular həyətə. Bir ucdan kəndlilər dallarında qab-qazan, xalı və palaz daşıyırdılar. Bir ucdan kəndlilər həyətin dibində quzuları və toyuq-cücləri yan-yana yığıb təmizləyirdilər.

Birdən qaçaqaç düşdü; dedilər “naçalnik gəlir”. Qlavalər qaçdılar qapıya, xanım və qonaqlar çıxdılar balkona, tulalar tullandılar həyətə və bir qədər keçdi genə qurbağanın gölünə daş atdılar; çünki bu gələn naçalnik deyilmiş, kazak böyüyü bir əfsər imiş. Bu da atdan yendi, qaça-qaça çıxdı balkona və xanımın əlini öpüb, kefini soruşdu və sonra girdilər otağa.

Bir qədər keçdi, genə qaçaqaç düşdü: genə dedilər “naçalnik gəlir”. Amma bu da yalan oldu. Adamları araladılar, bu qonaq da girdi həyətə. Bu da Qapazlı kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi.

Bəy həyətə girən kimi baxdı bir sağa, bir sola. Tulaların biri qaçıb gəldi Qurbanəli bəyin qabağına və başladı bəyin ayaqlarını yalamağa. Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi:

– Malades, sobak – və sonra qalxıb xanımı balkonda görüb çıxırdı:

– İzdrasti! – və börkünü götürüb sağ əlilə qalxırdı yuxarı və qışqırdı:

– Urra! – Sonra qalxdı balkona və xanıma baş əydi. Xanım əlini uzatdı Qurbanəliyə. Bəy xanımın əlini alıb rusca dedi:

– Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökrəm, ay xanım.

Xanım bir az güldü və dedi:

– Spasibo.

Bəy bir ah çəkəndən sonra hər ikisi girdi içəri.

Bir az keçdi, mahal həkimi gəldi, sud pristavı gəldi, iki uçitel gəldi, genə bir əfsər arvadı ilə gəldi, genə bir özgə həkim arvadı ilə gəldi.

Bir az keçdi, genə qaçaqaç düşdü; dedilər “naçalnik gəlir”. Qlavaların biri at üstə çaparaq gəlib özünü saldı yerə və soxulub qaçdı xanımın qabağına və çıxırdı:

– Naçalnik idyot.

Xanım bir girdi içəri, bir çıxdı balkona. Qonaqlar da çıxdılar həyətə və qaçdılar qapıya. Tappıltı, şaqqıltı və cığır-bağır, qoyma, dinmə, çəkil, gəl, get... axırda bir yoğun çinovnik girdi həyətə, yeridi xanıma tərəf, sol əlilə börkünü çıxardıb, sağ əlini uzatdı xanıma və xanımın əlini öpüb qonaqlarla bir-bir əl verib qalxdı balkona və girdi otağa.

Naçalnikdən sonra genə bir neçə qonaq gəldi. Bunların da bir neçəsi arvadları ilə gəlmişdilər.

Qonaqlar yığışmışdılar zal otağına. Ortaya düzülmüşdü stollar və stolların üstünə düzülmüşdü növ-növ şirin çörəklər, suxarılar, paxlavalər, halvalar, kanfetlər; lumu-partaxallar, quru yemişlər. Stolun üstünə qoyulmuşdu yekə samavar və qulluqçular çay töküüb qoyurdular qonaqların qabağına.

Naçalnik oturmuşdu yumşaq divanın üstündə, pristavın arvadı oturmuşdu onun yanında, qonaqlardan da bir neçəsi düzülmüşdü bunların yanına və naçalnik qabağındakı stəkanın qəndini qarışdıraraq-qarışdıraraq pristavın arvadı ilə söhbət edirdi.

Bu heyndə küçədən açıq akoşkalardan bir at kişnəməsi qalxdı. Bundan sonra bir ayrı at daha da ucadan başladı kişnəməyə. Qonaqların bir neçəsi akoşkadan baxdılar küçəyə. Atlar daha da ucadan başladılar kişnəməyə, Qurbanəli bəy akoşkadan başını çıxartdı küçəyə və çıxırdı:

– Ədə, Kəblə Qasım, heyvan oğlu heyvan, atı kənarda dolandır, yoxsa əlindən qurtarıb qaçar.

Bir az keçdi, atlar daha da şiddətlə başladılar çıxırmağa. Qurbanəli bəy atlardan bərk başladı nökrinə çıxırmağa və qonaqların hamısı qaçdılar akoşkaların qabağına.

Küçədə tövlənin qabağında bir strajnik bir ağ atın cilovundan yapışib dolandırır. Bu at naçalnikin atı idi.

Qurbanəli bəyin nökrəri bir kəhər atın cilovundan yapışib bir az kənarda dolandırır. Bir-iki kəndli də bir az kənarda bir ayrı atların cilovlarından yapışib dolandırır. Akoşkanın qabağında kəndlilər düzülüb pristavın akoşkalarına baxırdılar.

Hərdənbir naçalnikin atı kişnəyə-kişnəyə qabaq ayaqlarını döyür yerə və Qurbanəli bəyin atına baxıb, hirsindən cilovu gəmərtləyirdi. Qurbanəli bəyin atı hərdənbir nəre çəkib, qabaq ayaqlarını qaldırırdı havaya və az qalırdı ki, Kərbəlayı Qasımı da göyə qaldırsın. Kərbəlayı Qasım da bərk-bərk cilovdan yapışib çıxırırdı:

– Buna bax ha!

Naçalnik gördü ki, kəhər at Qurbanəli bəyin atıdır və üzünü Qurbanəli bəyə tutub soruşdu ki, at neçə yaşındadır?

Qurbanəli bəy papirosunu yandıraraq naçalnikə dedi ki, atı bu il təzə dörd yaşa ayaq qoyur.

Genə naçalnik akoşkaya tərəf yeri-yib, başladı Qurbanəli bəyin atına tamaşa eləməyə; sonra Qurbanəli bəyə çönüb dedi:

– Nə gözəl atdı!

Doğrudan, Qurbanəli bəyin atı gözəl at idi.

Qurbanəli bəy hər iki əlini sinəsinə qoyub naçalnikə cavab verdi:

– Peşkəşdi.

Naçalnik Qurbanəli bəyə dedi:

– Sağ ol, – və genə başladı ata tamaşa eləməyə və genə Qurbanəli bəyə üzünü tutub soruşdu:

– Qaçmağı necədir? İti yüyürürmü?

Qurbanəli bəy naçalnikə dedi:

– Ay naçalnik, əgər sənın mahalında bir belə yüyürən at tapılsa, mən bığlarımı qırxdırmasam, qurumsağam.

Yarım saatdan sonra qonaqları çağırıdılar xörək otağına. Otağın ortasında uzun xörək stolu, üstünə düzülmüşdü hər cür xörəklər və içkilər.

Pristavın arvadı oturdu stolun baş tərəfində. Xanımın sağ tərəfində naçalnik əyləşdi və qeyri qonaqlar da hərə bir yer tutub oturdular.

Naçalnik araq şüşəsini əlinə götürüb əvvəl öz fincanını, sonra pristavın arvadının, sonra xanımların və sonra qeyri qonaqların fincanlarını doldurub durdu ayağa və rumkasını xanımın rumkasına vurub dedi:

– Mübarək olsun xanımın ad bayramı.

Naçalnikdən sonra xanımlar və ağalar yerlərindən qalxıb həmin sözləri dedilər və sonra naçalnik və qeyriləri şüşələri başlarına çəkib boşaltdılar.

Pristavın arvadı fincanı götürdü əlinə, qonaqlardan razılıq elədi, amma Qurbanəli bəyə baxıb gördü ki, bəy arağını hələ içməyib. Xanım bəydən soruşdu ki:

– Niyə içmirsiniz?

Bəy gülə-gülə başını saldı aşağı və dinmədi. Naçalnik Qurbanəli bəyə baxıb qəh-qəh çəkib dedi ki:

– Yoxsa sən fanatik müsəlmanlardansan, onun üçün içmirsən?

Qonaqlardan bir neçəsi güldü və bir neçəsi də dedi ki:

– Götür iç!..

Axırda Qurbanəli bəy rumkasını götürdü əlinə və dedi:

– A kişi, siz Allah, bu nədi? Buna bizdə üskük deyərlər ki, arvadlar barmaqlarına geyib tikiş tikirlər; yoxsa bizlərdə bunnan araq içməzlər.

Qonaqlar bu sözləri eşidib genə qəh-qəh çəkib güldülər və pristavın xanımı dedi:

– Da, da, doğrudur. Günah məndədir. Qurbanəli bəy rumkaynan araq içməz.

Bu sözləri deyəndən sonra xanım bir çay stəkanı aparıb qoydu bəyin qabağına və araqla doldurub verdi bəyə. Qurbanəli bəy stəkanı götürüb dedi:

– Bax, buna nə demişəm! Yoxsa üsküyü qoyublar mənim qabağıma ki, nə var, nə yox...

Qonaqlar genə gülüşdülər və Qurbanəli bəy arağı çəkdi başına, stəkanı qoydu yerə və çörəkdən bir tikə götürüb tutdu burnunun qabağına.

Ağalar və xanımlar məşğul oldular yeməyə, içməyə və eşikdə də toy və zurnanın səsi ucaldı. İki saatdan sonra qonaqlar qalxdılar ayağa, düzüldülər akoskanın qabağına və başladılar tamaşa eləməyə.

* * *

Yazıçının *“Qurbanəli bəy”* hekayəsinin ideyası istismarçı sinfin məişət və əxlaqının ifşasına həsr olunmuşdur.

Əsərin orijinal dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Hekayənin birinci cümləsi hər iki tərəfi tabeli mürəkkəb cümlədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlə ilə başlayır. Cümlələrin əksəriyyətində cümlə üzvlərinin sıralanması pozulur. Cümlələr və cümlə üzvləri arasında tez-tez “və” bağlayıcısı işlədilir. Ədib istismarçı sinfin nümayəndələrinin dilində tez-tez alınma sözlər işlədir. Bununla onların xalq dilinə və məişətinə yad olduqlarını satirik bir dillə vermiş olur. Kərbəlayı Qasım və başqa kəndlilərin danışığında isə xalq danışığı dilinə, dialekt sözlərə xüsusi yer verir. Ədib sözlərdən bu şəkildə istifadə etməklə xalq kütləsinə öz rəğbətini də ifadə edir.

Hekayənin dilində “yənə” zərfi “genə”, “endi” feili “yendi” formalarında işlənmişdi. “Yüyürmək” feili, adətən, insan hərəkətini ifadə edir. Lakin burada atın qaçmağı “yüyürmək” feili ilə ifadə edilmişdir. Bunu aşağıdakı mükəllimədə görmək olar:

– *Sağ ol, – və genə başladı ata tamaşa etməyə və genə Qurbanəli bəyə üzünü tutub soruşdu:*

– *Qaçmağı necədir? İti yüyürürmü?*

Qurbanəli bəy naçalnikə dedi:

– *Ay naçalnik, əgər sənın mahalında bir belə yüyürən at tapılsa, mən bıqlarımı qırxdırmasam, qurumsağam.*

Ədib Qurbanəli bəyin dilində kobud söyüş xarakterli sözlər işlətməklə onu ən kəskin satira atəşinə tutmuşdur.

Yazıçının öz təhkiyə dili, sözün əsl mənasında, canlı xalq dili nümunəsidir.

Yuxarıda qeyd edilən dilin xüsusiyyətləri *“Qurbanəli bəy”* hekayəsi üçün xarakterikdir.

Hekayənin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Dialektizmləri tapıb onların ədəbi dildən qarşılığını müəyyənləşdirin.
2. Rus sözlərinin işlənmə xüsusiyyətlərini şərh edin.
3. Mürəkkəb cümlələri seçib növlərinə görə qruplaşdırın.
4. Milli geyim, xörək, yer adlarını seçib, dil mənsubiyyətini təyin edin.
5. C.Məmmədquluzadə hekayələrinin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın: sadəliyi, yığcamlığı, xəlqiliyi və s.
6. Hekayənin dilini "Ölülər" pyesi ilə müqayisə edin, janra, struktura görə fərqli cəhətləri şərh edin.

ÖLÜLƏR

(Komediyaadan parçalar)

BİRİNCİ MƏCLİS

Hacı Həsənin evi. İsgəndərin otağı, küncdə dəmir kravat, qabağında köhnə miz, üstündə bir-iki kitab; mizin yanında iki köhnə stul. Calal və müəllim diz üstə qabaq-qabağa oturub dərs oxuyurlar.

Calal (*qabağında kitab, duruxa-duruxa oxuyur*): – Mara çe töhfə adərdi.

Müəllim (*ucadan*): – Avərdi!

Calal: – Avrdi. Küft. Bəxatir, Bəxatir, daşitəm ki, çün bədər xətd...

Müəllim (*ucadan*): – Bədirəxt!

Calal: – Bədirəxt gül rəsmi daməni, daməni pər günəm...

Müəllim (*ucadan*): – Pür günəm.

Calal: – Pür günəm hədiyyeyi-əshabra çün rəşidəm buy güləm çəndan məst gərd ki, damənəm, damənəm öz dəst bərfət.

Müəllim (*ucadan*): – Bərəft!

Calal: – Əz dəst bərəft ey mürği-səhər, eşqi-zipər-vanə, zipərvanə...

Bir kişi (*məşədi paltarında tələsik girir içəri və tövşüyə-tövşüyə ucadan*): – Hacı Həsən əmi evdə?..

Calal (*kişiyə*): – Ağam gedib bazara.

(Kişi çıxıb gedir. Müəllim təəccüb ilə baxır onun dalınca).

Calal (*yənə oxuyur*): – Zipərvanə beyamuz, beyamuz, kanə... suxtəra...

Müəllim (*ucadan*): – Düz oxu, kon suxtəra... şeiri qələt oxumazlar.

Calal: – Kon suxtəra can şüd, can şüd avaz nəyaməd...

(İsgəndərin səsi gəlir: "Mars! Mars!" – deyib iti çağırır-çağırır girir içəri).

Calal (*oxuyur*): – Kon suxtəra, kon suxtəra. (İsgəndərə) Dadaş, çıx get, qoy dərsimi oxuyum.

(İsgəndər itin qulaqlarından yapışib, istəyir çəkə içəri. İt dartınıb gəlmir).

Calal (İsgəndərə): – Sən Allah, dadaş, iti çağırma içəri; qoy dərsimi oxuyum.

(İsgəndər itdən al çəkib, çox həvəsli və kefli, şlyapasını kravatın üstünə cırpıb, başlayır papiros eşməyə).

Müəllim (İsgəndərə): – Xudahafiz, İsgəndər bəy. Yaxşı oldu təşrif gətirdiniz. Təvəqqe eləyirəm mirzə Calala nəsihət eləyəsiniz ki, dərslərinə can yandırсын.

İsgəndər (*oturur krovatın üstündə*): – Baş üstə, baş üstə, nəsihət elərəm. Amma bunu de ki, mənim sözümə qulaq asan

kimdi? Odu, Allahın iti də mənim sözümə baxmır; nə qədər elədim, içəri girmədi. Xa... xa... xa... (*qəh-qəh çəkib gülür*).

Müəllim: – Yox, elə buyurma. Mirzə Calal ağıllı oğlandı; mirzə Calal sənin sözünə baxar; ondan ötrü ki, bu qədər zəhməti ki mən onun yolunda çəkirəm, atası çəkir, gərək bu da elə rəftar eləyə ki, bu zəhmətlər səmərəsiz qalmayalar. Məgər mirzə Calal görmür ki, elmsiz insan bir qəpiyə dəyməz? İnsanın ki elmi olmadı, onun nə qədr-qiyməti ola bilər və nə hörməti ola bilər.

İsgəndər (*ucadan qəh-qəh çəkib gülür*): – Məgər mirzə Calal görmür ki, elmlı insan bir qəpiyə dəyməz? Xa... xa... xa... Hər kəsin ki elmi var, onun hörməti yoxdu; hər kəsin ki hörməti var, onun elmi yoxdu. Xa... xa... xa... İnsan ona deyirlər ki, nə elmi ola, nə hörməti... Xa... xa... xa...

Müəllim (*Calala*): – Yox-yox, İsgəndər bəy zərafət eləyir; əlbəttə, zərafət eləyir.

Calal (*müəllimə*): – Mirzə, vallah, dadaşım genə keflidi.

İsgəndər (*tez durub gəlir Calalın yanına*): – Mən? Mən kefliyəm? (*Ağzını Calalın ağzına tutub "hu, hu, hu" eləyir*) Hanı? Mən kefliyəm?

Calal (*başını kənara çəkib, üzünü turşudur*): – Vallah, dadaş, genə çaxır içmişən.

İsgəndər (*gülə-gülə ucadan*): – Yalan deyirsən, vallah, yalan deyircən! Çaxır içməmişəm, araq içmişəm! Gördün yalan deyirsən! Xa... xa... xa!..

Müəllim (*ayağa durub Calala*): – Çünki bu gün dərslərini yaxşı bilmirsən, dəxi mən də sənə təzə dərs vermərəm. Həman dərsi sabah soruşacağam.

Bir kişi (*məşədi paltarında qapıdan tələsik girib, tövşüyə-tövşüyə ucadan*): – Hacı əmi evdə?

Calal (*kişiyə*): – Evdə deyil.

(*Kişi gedir. Həyatda it hürür kişinin üstünə*).

İsgəndər (*qapıya tərəf gedib*): – Küş, küş, küş! Xa... xa... Xa!.. Küş, küş, küş! Xa... xa... xa!.. Mars, Mars, Mars! Fut, fut, fut! (*İti muşqurur*).

Calal (*İsgəndərə*): – Vallah, dadaş, ağam gələndə deyəcəyəm ki, dadaşım iti küşkürürdü adamların üstünə.

İsgəndər (*bir qədər Calala baxandan sonra*): – Mən də deyəcəyəm ki, Calal dərslərini bilmirdi. Xa... xa... xa! (*Gülüb qurtarandan sonra bir az baxıb, gəlir Calalın yanına*) Yox, yox, demənəm. Sən bilirsən ki, mən səni çox istəyirəm (*üzünü əl-ləyir*). Amma dadaşının sözünə baxmamaqda bir az yaxşı eləmirsən. İndi, məsələn, bu kitabı qoyubsan qabağına, oxuyursan. (*Kitabı götürür alına*) İndi, yaqın ki, ağa bu kitaba üç abbası, bəlkə hələ dörd abbası, ya bir manat verib, alıb, sən axmaq qabağına qoyub oxuyursan. Amma o pulları aparıb Karapetə versəydin, sənə iki şüşə Smirnov arağı verərdi. Sən də gətirib verərdin İsgəndər dadaşına. Mən qoyardım cibimə. Birini səhərdən içərdim axşama kimi sənin sağlığına; birini də axşamdan içərdim səhərə kimi mirzənin sağlığına. Siz sağ olardınız, mən də kef elərdim (*müəllimə tərəf*). Mən ölüm, mirzə, doğru demirəmmi? Xa... xa... xa...

Müəllim: – Bağışlayın, İsgəndər bəy, hərçənd bəndənin tərəfindən güstaxlıqdır sizə nəsihət eləmək, amma uşaq tayfasına o cür sözləri deməyiniz bir az bicadır. Siz qardaşınıza deməkdən ki, səy elə, elm dalınca get, başla-yırsız ona lazım olmayan nəsihətləri eləməyə.

(*Calal istəyir kitabı onun əlindən ala, o da vermir*).

İsgəndər: – Xa... xa... xa!.. (*Calala*) Elm dalınca get. Xa... xa... xa!.. Elm dalınca get. Yavaş, yavaş, qulaq as, gör nə deyirəm.

Bir məşədi (*tövşüyə-tövşüyə içəri girib, ucadan*): – Hacı Həsən əmi evdə?

İsgəndər: – Evdədi, evdədi.

Calal (*məşədiyə*): – Dadaşım yalan deyir, ağam gedib bazara.

Müəllim (*məşədiyə*): – Nə var, nə xəbərdi? (*Məşədi din-məyib gedir*).

İsgəndər (*əlində kitab qaçır məşədinin dalınca*): – A kişi, getmə, Hacı evdədi, getmə, Mars, Mars, Mars! Küş, küş, küş! Qoyma getdi. Fut, fut, fut! Aha, aha, fut! Küş, küş, küş! (*Ayaqlarını yerə döyür*).

Müəllim (*istəyir çıxıb gedə*): – Hələ ki xudahafiz (*Çıxıb gedir*).

İsgəndər (*gülə-gülə müəllimin dalınca*): – Mirzə, getmə! Mən ölüm, getmə; gəl Calala elm öyrət. Oxusun alim olsun.

Calal (*İsgəndərə yavıq gəlib*): – Dadaş, ver kitabımı.

İsgəndər (*çox ucadan və hirsli*): – Cəhənnəm ol! (*Calal qorxub qaçır esiyə. İsgəndər bir az onun dalınca baxandan sonra gedib oturur kravatın üstündə və bir cibindən araş şüşəsini və o biri cibindən bir balaca stəkan çıxarıb, başlayır töküüb içməyə, sonra kitabı açır baxır*).

İsgəndər (*kitaba*): – Tanıyıram səni. Mən də səni bir az oxumuşam. On beş il bundan irəli həmin otaqda mən də səni oxumuşam (*oxuyur*). “Məlikra on nəsihət sudmənd aməd və əz sori-xuni-u dər güzəşt”. Mənim də müəllimim mənə nəsihət edərdi ki, bala, səy elə, dərslərini yaxşı öyrən. Amma bu dılğırların heç birindən eşitmədim ki, desin: bala, adam ol. Hər kəsə rast gəlirsən, elə bunu eşidərsən ki, elm oxu, alim ol. Amma məni bir başa salan yoxdur ki, axır bu elm, elm nə deməkdir? Elm ona deyərlər ki, indi birisi bu şüşəni çəkə başına, hamısını içə (*içir*). Pah! Puf! (*üzünü turşudur*) Bax, elm buna deyərlər.

Calal (*başını qapıdan uzadır içəri*): – Dadaş, vallah, ağam gələndə deyəcəyəm.

İsgəndər (*stəkanı və şüşəni qoyur cibinə*): – Calal, Calal, bura gəl, gör sənə nə deyirəm.

Calal: – Gəlmirəm, sən keflisən.

İsgəndər: – Calal, bilirsən Sokrat nə deyirmiş?

Calal: – Sokrat kimdi?

İsgəndər: – Sokrat bir adam idi; çoxdanın adamı idi. Çox, çox çoxdanın adamı idi. Sokrat deyirmiş ki, “mən dərs oxumamış elə xəyal elərdim ki, dünyada bir zad bilirəm; amma elm oxuyandan sonra yəqin elədim ki, heç zad bilmirəm”. Xa... xa... xa!.. Yəni ara q içməyi də bilmirəm! Calal, ay Calal! İndi sən məndən qaçırsan, deyirsən ki, mən kefliyəm; amma and olsun Qara ağac pirinə ki, sən də mənim kimi dərs oxuyub qurtarandan sonra başlayacaqsan İsgəndər dadaşın kimi küplərin dibində yatmağa. Xa... xa... xa!..

Nazlı (*qapıda görsənir*): – Dadaş, sən Allah, az iç bu zəhrimarı!

İsgəndər: – Baş üstə, bax, mənim bu gözlərim üstə (*əlini qoyur gözüünə*).

Nazlı: – Vallah, yalan deyirsən.

İsgəndər: – Vallah, yalan demirəm. Nə qədər ki sən burada durubsan, bir tikə də içməyirəm; amma doğrudan doğrusu (*elə ki*) buradan gedirsən, içəcəyəm.

Nazlı (*gəlib yapışır İsgəndərin əlindən*): – Mən də sənənin yanından getməyirəm.

İsgəndər (*Nazlıni qucaqlayır*): – Ey mənim gözəl bacım Nazlı. Səhərdən axşama kimi oturubsan evdə, anandan bozbaş bişirmək dərsi alırsan; amma mənim yanıma gəlmirsən ki, görəsən dünyada nə var, nə yox! Bax, həyətdə gün çıxıb; sən ki o günü görməyəcəksən, nəyə lazımdır onun işığı? Çöldə otlar göyərüb, ağaclar çiçək açıb; amma nəyə lazımdır sənsiz o çiçəklər, o çəmənlər? Sənənin burnu fırtıqlı balaca qardaşların (*Calal və Nazlı gülürlər*) gedirlər

arxların kənarında yonca yığıb yeyirlər; amma sən evdə oturub saqqız çeynəyirsən. Evdə bitli bacılarının əl-ələ verib, atılıb-düşürsən və deyirsən; haquşka ha haquşka! Bir yarımclar haquşka, uzun əmək haquşka! Xa... xa... xa!.. (Calal və Nazlı gülürlər) Mənim istəkli Nazlı bacım! Gəl yapışım əlindən, baş alıb bu vilayətdən çıxıb, qoyub gedək. Dəm qənimətəst. Dəxi niyə durubsan?

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bədir bu dayanmaq!

Allaha şükür, lələ yanağında eyib yox,

Qaşında, dəhanında, dodağında eyib yox,

Bir zərrəcə zülfündə, buxağında eyib yox.

Dəxi nə yaşınmaq, nə bürünmək, nə utanmaq?

Bədir bu dayanmaq!

(Hacı Həsən çox havalı və ləhləyə-ləhləyə girir içəri.

Nazlı və Calal gedirlər).

İsgəndər: – Ata, nə xəbər?

Hacı Həsən (bir az fikir eləyəndən sonra basını qalxızıb): – Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər (təəccüblə basını atasına tərəf əyib): – Necə?

Hacı Həsən: – Deyirlər Kərbəlayı Fətullah dirilib.

İsgəndər (təəccüblə): – Necə Kərbəlayı Fətullah?

Hacı Həsən: – Hacı Rüstəm əminin oğlu Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər: – O ki Xorasanda ölmüşdü?

Hacı Həsən: – Hə, hə... Haman Kərbəlayı Fətullah.

İsgəndər: – Yəni lap dirilib, qəbirdən çıxıb eşiyə?

Hacı Həsən (hövsələsiz): – Hə, hə, dirilib.

(İsgəndər düzəlib, üzünü çöndərir kənara və istəyir gülməyini saxlasın, amma tab gətirə bilməyib, birdən qəh-qəh çəkib gülür və qaçır eşiyə).

Hacı Həsən (*təəccüblə onun dalınca baxa-baxa*): – Allah sənə lənət eləsin! Budu, bu da bizim oxumuşlarımız! Yəqin ki, genə keflidir. Yəni heç kefli də olmasa, belə şeylərə inanmaz. Heç bir şeyə inanan deyil; nə Allahı tanıyır, nə peyğəmbəri tanıyır. Öz ağırlığı qədərincə oxumağına pul qoymuşam, on il gedib, nə bilim, hansı cəhənnəmin dərəsində dərs oxuyub; indi gör axırı nə günə qalıb? Hələ bir para namərdlər müsəlmanları məzəmmət eləyirlər ki, uşaqlarını dərsə qoymurlar. Bu da sənə dərs! İndi qoy gəlib, dərs oxuyanları görsünlər. Allah mənə min dəfə lənət eləsin, əgər bir də mən uşaq göndərəm, gedə uzaq yerdə kafirlər içində dərs oxumağa! Yəni (*mən*) başı küllü bilirdim ki, axırı belə olacaq. Amma qoymurlar; vallah, billah, bu adamlar qoymurlar ki, xalq başını salsın aşağı, öz bildiyini eləsin. Yapışırılar yaxamdan ki, Hacı, uşağına yazığın gəlsin, Allaha şükür, məqdurun var, qoy getsin dərs oxusun, gəlib bir qulluq sahibi olsun; incinar olsun, həkim olsun, silistçi olsun, nə bilim nə zəhirmar olsun. Bəli, göndərdik. Maşallah, oxudu gəldi; indi gör nə olub; səhər kefli, axşam kefli. Divanxanalarda heç mirzəliyə də götürmürlər. Allah bəlsin evini yıxsın.

Hacı Baxşəli (*töyşüyə-töyşüyə girir içəri*): – Hacı, Kərbəlayı Fətullah dirilib?

Hacı Həsən (*durur ayağa*): – Bəli, bəli, dirilib; hətta öz əliynən kağız da yazıb. Məəttəl qalmışam.

* * *

DÖRDÜNCÜ MƏCLİS

Hacı Həsənin evi. İsgəndərin otağı. Hacı Həsən və övrəti Kərbəlayı Fatma xanım fikirli oturublar.

Hacı Həsən: – Ay qız, Fatma, Nazlının əl-ayağını hazırla, bu gün gərək köçürək şeyxin otağına.

Kərbəlayı Fatma xanım: – Ay Hacı, elə bu tezlikdə?

Hacı Həsən: – Bəli, elə bu tezlikdə...

Kərbəlayı Fatma xanım (*bir az fikir eləyəndən sonra*): – Ay Hacı, vallah, bilmirəm nə eləyim? Lap məəttəl qalmışam, bilmirəm şeyx bu qədər arvadı nə eləyir? Elə gündə birini alır. İndi də bizim qızı istəyir.

Hacı Həsən: – Yəni gündə birini alanda bir xilafi-şər görmür ki? Allahın əmridi, alır.

Kərbəlayı Fatma xanım: – Hacı, yaxşı deyirsən, amma qorxuram Nazlı atılıb düşə. Bir də, vallah, Hacı, doğrudan Nazlı hələ lap uşaqdı.

Hacı Həsən (*hirsli*): – Axmaq-axmaq danışma! Uşaq olmağını, ya olmamağını mən səndən yaxşı bilirəm. Zilhəccə ayının 18-də doqquz yaşı tamam olub, on yaşına ayaq qoyub. Dəxi bilmirəm uşaq nəyə deyirsən? Sözü oyza-buyza atmaq lazım deyil. Biryolluq aşkar de ki, Nazlını da verə-cəyəm Mir Bağır ağaya.

Kərbəlayı Fatma xanım: – Yox, vallah, Mir Bağır ağaya verməkdən ötrü demirəm! Özün bil, öz qızındır. Hər kəsə istəyirsən ver. Ancaq bilirəm ki, Nazlı atılıb-düşəcək.

Hacı Həsən: – Cəhənnəmə, gora atılıb-düşəcək! Qız tayfası axmaq bir şeydi; xeyrini-şərini nə anlayır?! Kefli İsgəndərin bacısı ondan artıq olmayacaq ki! Hələ o gərək Allahına şükür eləsin ki, Şeyx Nəsrullah kimi bir vücuda

ərə gedir. Bir belə müqəddəs şəxslə qohum olmaq elə bir qənimətdi ki, dünyada az-az adama qismət ola bilər.

Bu bir mərhəmətdi ki, Xudayi-taala bizə göndərir və bunların hamısı keçəndən sonra, sən özün gərək biləsən ki... (*yavaşca*) şeyxi incitmək olmaz. Axı gərək başa düşəsən nə deyirəm.

Kərbəlayi Fatma xanım (*yavaşca*): – Başa düşürəm.

Hacı Həsən: – Doğrusu, Fatma, mən bu iki gündür, deyəsən, elə bir təhər olmuşam: gözlərim qaralır, hərdən-bir başım da gicəlir.

Kərbəlayi Fatma xanım: – Ay Hacı, Allah kərimdi, heç zad olmaz.

Hacı Həsən (*fikirli*): – Nə bilim? (*Bir az dayanıb*) Di durma, Fatma, get. Nazlıya nə lazımды de (*övrət çıxır, Hacı başını aşağı salıb fikrə gedir. Bir az keçib, qapıya tərəf baxıb, guya bir şey görür və hövlnək ayağa durub soruşur.*) Nə istəyirsən? (*Cavab gəlmir. Tez-tez öz-özünə deyir*) Əstəğfərullah Rəbbi və ətubə ileyh, bismillahür-rəhmanür-rəhim. (*Sonra ucadan çağırır.*) Fatma, Fatma! (*İsgəndər girir içəri və təəccüblə soruşur*).

İsgəndər: – Ata, nə istəyirsən?

Hacı Həsən (*İsgəndərə*): – Bura gəl, bura gəl. Gəl yapışım əlindən, dizlərim titrəyir (*oturur, İsgəndər yapışır atasının əlindən*). Bismillahür-rəhmanür-rəhim. Deginən mənə bir stəkan su gətirsinlər.

İsgəndərin nitqi

– Baxın! Baxın! Diqqətnən baxın! Sizin tarixlərinizin kitabında bu, qan ilə yazılmış bir səhifədir. Sizdən sonra gələnlər bu kitabı vərəqləyib bu səhifəni görəndə sizi yada salıb deyəcək: (*ucadan*) tfu sizin üzünüə! (*Tüpürür camaata tərəf. Hamı başını aşağı salıb dinmir*). Bağışlayın, Kefli İsgəndər bir az biədəblik eləyir. Amma indi də növbət mənimdir.

Mən demirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (*qızları göstərir*) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox, siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxır-bağırıldılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: “Ata, aman günüdür, məni anamdan ayırma!” (*Üzünü qızlara tutub*) Elədirmi? Doğrumu deyirəm? (*Qızlar ağlaya-ağlaya baş yendirlirlər*) Yox, mən ondan ötrü incimirəm. Çünki siz qızlarınızı bura çəkə-çəkə elə xəyal edirdiniz ki, bunları behiştə çəkirsiniz və İsfahan şeyxləri sizi inandırmışdılar ki, hər kəs bu mübarək otağa qədəm qoysa, öləndən sonra qiyamətədək qəbrin dəricəsindən məlakələrlə söhbət edəcək. Amma zəmani ki, ricət məsələsi ortalığa qoyuldu və Şeyx Nəsrullah ölülərin dirilmək ixtiyarını qoydu sizin qabağınıza, siz, dəricədən məlakə axtaranlar, ölən qardaşlarınızın, bacılarınızın və övrət-uşaqlarınızın dirilməsinə razı olmadınız. Niyə razı olmadınız? Ondan ötrü ki, arvadlarınızın hamısını yumruq altında öldürmüşsünüz; ölən qardaşlarınızın arvadını almısınız, ölən dostlarınızın yetimlərinin malını yemisiniz. Razı olmadınız ki, dirilib gəlsinlər və sizin əməllərinizi görüb desinlər: “Tfu sizin üzünüzə!” (*Bərk tüpürür, camaat hamısı başını salır aşağı*) Bu sözləri sizə deməkdə elə xəyal eləməyin ki, mən sizi pisləyib, özümü tərif etmək istəyirəm. Yox, yox! Bunu bilirəm ki, mən heç bir şeyəm. Mən çöllərin otuyam, küçələrin torpağıyam, dağların daşıyam, kolların kosuyam, ağacların qurduyam. Mən dünyada heç bir şeyəm. Əgər mən bir şey olsaydım, cibimdən bir bomba çıxarıb (*əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxardır*) bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın, mənim əlimdən elə şeylər gəlməz. Bu, araq şüşəsidir və Şeyx Nəsrullah burada gecələr bu balaca uşaqları boğanda mən bu şüşədən araq içərdim. (*Qızlar başlayırlar ağlamağa*). Yox, yox, o, mənim işim deyil. O, igid

işidir. Siztək camaatın da igidi mənim tək olar. Hələ mən heç. İndi görək siz kimsiniz? Mənim adım Kefli İsgəndərdir; bə sizin adınızı nə qoyaq? Mən dağları, daşları, quşları, fələkləri, ayları, ulduzları və dünya-ələmləri bura şahid çəkərəm və bu qızları onlara nişan verərəm, soruşaram ki, bu camaata nə ad qoymaq olar? O vədə hamısı bir səslə cavab verir: “Ölülər”. Mən cəmi millətləri bura yığıb təvəqqe edərəm ki, Şeyx Nəsrullahın hərəmxanasına tamaşa ələsinlər; o vədə bütün yer üzünün tayfaları sizi bir səslə adlandırırlar: “Ölülər!” Və bizdən sonra gələnlər illər uzununu sizi yada salıb bir səslə deyəcəklər: “Ölülər...” (*Musiqi*) Dəxi bəsdı. Di gəlin qızlarınızı aparın analarının yanına. (*Yapışır qızın birinin əlindən*) Bu kimin qızıdı? (*Camaat içindən bir kişi yeriyr qabağa*) Sənin qızındı? Di gəl apar (*Kişi gəlib, yapışır qızının əlindən*).

İsgəndər (o biri qızın əlindən yapışib, yenə soruşur): – Bu kimin qızıdır?

(Yenə bir kişi gəlib yapışır qızın əlindən və aparır. Bu minvalla üçüncü və dördüncü qızı İsgəndər yola salır. Qızlar başlarını aşağı salıb, alçaqdan ağlaya-ağlaya musiqi səsilə çıxıb gedirlər. Camaat da başını aşağı salıb, məyus durur. Axırncı qız yola düşəndə İsgəndər araq şüşəsini çəkir başına və boş şüşəni vurur yerə. Yavaş-yavaş pərdə enir və musiqi çalınır).

* * *

“Ölülər” komediyasının ideyası yalançı, fırldaqçı ruhanilərin, möminlərin maskalarını yırtmaq, onların həqiqi simasını olduğu kimi xalqa tanıtmaktan ibarətdir.

Komediyada dram sənətinin qanunlarına müvafiq olaraq surətlərin hər biri öz xarakterinə uyğun şəkildə danışdırılır. Buna görə də əsərdəki hər bir surətin dili üzərində müşahidə apararkən istər leksik, istərsə də qrammatik cəhətdən səciyyəvi dil faktlarına rast gəlmək mümkündür.

Əsərdə din xadimlərinin nümayəndəsi olan Şeyx Nəsrullah başda olmaqla fanatiklərin dili canlı xalq danışığı dilindən uzaqdır. Onların dili ərəb, fars kəlmələri, sözləri, cümlələri ilə doludur. Camaat onların dilini başa düşməkdə çox böyük çətinlik çəkir. Əslində, onların məqsədi də budur.

Harada ki sadə xalq kütləsinin nümayəndələri danışdırılır, orada Azərbaycan dilinin zəngin ifadə vasitələrindən istifadə olunmuşdur.

Pyesin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Mətndəki ərəb və fars mənşəli sözləri xarakterizə etməyə çalışın.**
2. **Köməkçi nitq hissələrinə aid olan sözləri tapıb növlərinə görə qruplaşdırın.**
3. **Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinə aid dil faktlarını seçin.**
4. **Pyesdə obrazların dilini səciyyələndirən vasitələri aydınlaşdırın.**
5. **Dialogları forma və quruluşuna görə şərh edin.**
6. **Remarkaları dil cəhətdən təhlil edin.**

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR

(1862–1911)

SƏBR EYLƏ

(Satira)

*Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!
Üzün oldisə gər külfət yanında qarə, səbr eylə!*

*Əsiri-qeydi fəqr oldun, yazıq, təslimi-hirman ol!
Çalışma, bir işə getmə, fəqət məyusü nalan ol!
Qəzayə çarə yox, giryan ol, üryan ol, pərişan ol!
Səbur ol, sağır ol, yəni müsəlman ol, müsəlman ol!*

*Çatar öz rizqi-məqsumun, dolan avarə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Məaşın ta ki təng oldu; ənis ol dərdü möhnətlə!
Boş ol, süst ol, ümidin qət qıl, yar ol ətalətlə!
Bunu təqdirə nisbət ver, yaşa daim rəzalətlə!
Havadə qeyd edən insana baxma çeşmi-qeyrətlə!*

*Burax kəsbi, unut səyi, yapışma karə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Yətərkən zalimin zülmü sənə, dövrü-qəzadan bil!
Çatarkən amirin zəcri, onu seyri-səmadən bil!
Özün öz aczinə bais olurkən masəvadən bil!
Bu məşumiyyəti biganədən gör, aşınadən bil!*

*Əzil, pamal ol, axtarma buna bir çarə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Əgər çox təngdil olsan bu işdən, qıl fəğan, ağla!
Girişmə başqa bir tədbirə, ancaq hər zaman ağla!
Bütün dünyadan əl çək, aşikar ağla, nihan ağla!
Qapansın gözlərin, fikrin, düşünmə, görmə, yan ağla!*

*Tüpür namusa, baxma nəngə, gəlmə arə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Fəqət bir iş də görmək istər isən, gör müsəlmantək!
Təhəmmül eylə, cövrü-mülkədarə, işlə heyvantək!
Çalış, ək, biç, aparsın bəy, evin qalsın dəyirmantək!
Ayılma, haqqını qanma, xəbərdar olma insantək!*

*Darulma, incimə, tab eylə hər azarə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Və gər az-çox var isə qeyrətin, kafirlərə baxma!
Bir əsan kəsib məşğul olmaq ilə dindən çıxma!
Uşaqlarçın çörək çıxsın deyə ha din evin yixma!
Vəbalın boynuma, get, fələlik et, qəlbini sıxma!*

*Sənə iş sahibi pul verməsə, yan narə, səbr eylə!
Bəlayi-fəqrə düşdün, razı ol, biçarə, səbr eylə!*

*Və haxud gər əsər varsa canında zürü qüvvətdən,
Qolun güclü, üzün qansız, dilin xalisə rəhmətdən,
Qutar birdəfəlik dərdü ələmdən, bari-möhnətdən,
Quduzluq istə bir pişə, gözəl hər dürlü sənətdən:
Bas al, kəs al, vur al, yıx al, qoşul fücğarə,
fəxr eylə,
Məqami-hörmətə çatdın, dəxi həmvarə fəxr eylə!*

*Yanaş əşrərə, fəxr eylə!
Bulaş hər karə, fəxr eylə!
Tutulma nəngə, namusə,
Utanma arə, fəxr eylə!..*

* * *

Sabir XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında inqilabçı-demokrat şair kimi həm ədəbiyyat, həm də dilimizin inkişafı tarixində misilsiz xidmət göstərmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında, onun ümumxalq danışiq dili xüsusiyyətləri əsasında zənginləşməsində M.Ə.Sabir yaradıcılığı xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Canlı xalq dili, klassik poeziya dili Sabirin şeir dilinin əsas mənbələridir. Bunlarla yanaşı, şair unudulmuş arxaik sözlərə, ayrı-ayrı dialekt sözlərinə yeni məzmun, yeni ruh verməklə, həmçinin başqa dillərdən alınmış sözləri də işlətməklə şeir dilini xeyli zənginləşdirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, Sabirin davamçıları onun satirik şeir dilinə sadıq qalaraq çoxlu nəzirələr yazmışlar.

M.Ə.Sabirin şeirlərində omonim, sinonim və antonimlərin müxtəlif orijinal nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Bunlardan başqa, Sabirin satirik şeirlərinin leksikasında məişət sözləri, terminlər, dialektizmlər, arxaizmlər, alınma sözlərin müxtəlif məqsədlərlə işlənmə məqamlarına təsadüf edilir. Sabirin şeir dilində söz yaradıcılığının da müxtəlif formalarından istifadə olunmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, Sabirin dilində bir sıra ekspressiv, emosional xarakterli sözlər və frazeoloji ifadələr vardır ki, onlar semantik və üslubi vəzifəsinə görə yeni mənalarda işlənmiş kinayə leksikonuna çevrilmişdir.

“Səbr eylə” satirası Sabir yaradıcılığında məzmun və forma zənginliyi etibarını ilə xüsusi yer tutur.

Satiranın ideyasını mütərəqqi cəmiyyətə xas olmayan

mövhumat, ətalət, ümitsizlik, siyasi kütlük kimi keyfiyyətlərin tənqidi təşkil edir.

Şeirir dilində sual və nida cümlələri xüsusi emosionallıq məqsədi ilə işlənir.

Yeddi bənddən ibarət olan satiranın bütün misraları, əsasən, nida cümlələrindən ibarətdir.

Şeirir dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Omonim, sinonim və antonim sözləri seçib məna növlərinə görə qruplaşdırın.**
2. **Leksik vahidləri mənşəcə qruplaşdırın.**
3. **İşarə əvəzliliklərini tapıb müasir ədəbi dilimiz baxımından müqayisələr aparın.**
4. **Nida cümlələrinin üslubi çalarlarını izah edin.**
5. **İzafət birləşmələrini təyini söz birləşməsi şəklində işlədin.**
6. **Kinayə bildirən söz və ifadələri izah edin.**

* * *

ƏKİNCİ

*Məzlumluq edib başlama fəryadə, əkinçi!
Qoyma özünü tülkülüyə, adə əkinçi!*

*Bir üzlə hər gündə gəlib durma qapımda,
Yalvarma mənə, boynunu kəc burma qapımda,
Gahi başına, gah döşünə vurma qapımda.*

*Ləğv olma, ədəb gözlə bu məvadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!*

*Xoş keçmədi il çöllüyə, dehqanə, nə borcum?
Yağmadı yağış, bitmədi bir danə, nə borcum?
Əsdi qara yel çəltiyə, bostanə, nə borcum?*

*Getdi mənə nə fələliyin badə, əkinçi?!
Lağ-lağ danışib başlama fəryadə, əkinçi!*

*Aldı dolu əldən sərü samanını, neylim?
Yainki çəyirtkə yedi bostanını, neylim?
Verdin keçən il borcuna yorğanını, neylim?*

*Ol indi palas satmağa amadə, əkinçi!
Lal ol, a balam, başlama fəryadə, əkinçi!*

*Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən,
Canın bəcəhənnəm ki, ölürsən deməyindən!
Mən gözləmənəm, buğda çıxar, ver bəbəyindən!*

*Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərini, adə, əkinçi!*

*Sən hey de yoxumdur, çıxarıb canını, allam!
Vallahi ovub didəyi-giryanını, allam!
Şallağa tutub peykəri-üryanını, allam!*

*Öz halını sal indi özün yadə, əkinçi!
Lağ-lağ danışib başlama fəryadə, əkinçi!*

*Cütçü babasan, buğdanı ver, darı yeyərsən,
Su olmasa, qışda əridib qarı yeyərsən,
Daşdan yumşaq zəhr nədir, marı yeyərsən.*

*Öyrəşməmişən ət-yağa dünyadə, əkinçi!
Heyvan kimi ömr eyləmişən sadə, əkinçi!*

*Lakin mənim insanlıq olub vəzi-mədarım,
Bəyzadəyəm, asayışədir cümlə qərarım,
Meysiz, məzsiz bitməz olur şamü nəharım;*

*İştə belədir haləti-bəyzadə, əkinçi!
Bəyzadələrin rəsmi budur, adə, əkinçi!*

* * *

“*Əkinçi*” satirasının ideyası xan, bəy, mülkədarlarla yoxsul kəndlilər arasındakı sinfi ziddiyyətləri açıb göstər-məkdən ibarətdir.

Şeir ahəngdarlığı, emosionallığı, bədii dilinin zəngin-liyi, rədifli qafiyələrin ustalıqla seçilməsi ilə diqqəti cəlb edir. Poetik sintaksis cəhətdən ahəngdar vurğu ilə başla-yan nida və sual cümlələri şeirnin ritm əlvanlığına səbəb olur, sözlərin ekspressivliyini (təsir gücünü) artırır.

Şeirnin dilində ən çox işlənən nitq hissəsi feildir. *Mülkə-darın dili ilə deyildiyinə görə feillərin çoxu əmr formasında iş-lənmişdir. Yerdə qalan feillərin əksəriyyəti keçmiş zamandır.* Bəzən feillərdə qrammatik quruluşca təhrifə yol verilmiş-dir. Məsələn, “gözləməmə”, əvəzinə “gözləmənəm”, “nə eləyim” əvəzinə “neylim”, “alaram” əvəzinə “allam” şək-lində işlənmişdir. Burada şeirnin dil xüsusiyyəti ilə bağlı olaraq şəkilçilərin qrammatik ixtisarına yol verilmişdir.

Şeirnin dilində sözlər və ifadələrin semantik cəhətdən müxtəlif məna qruplarına rast gəlmək olar. “Qoyma özü-nü tülkülüyə”, “lal ol”, “canın bəcəhənnəm” və s. ifadələr təhqir, alçaldıcı məna çalarlıqlarına malikdir.

Şeirnin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağı-dakı tapşırıqları icra edin:

1. Sözləri semantik qruplara görə müəyyənləşdirin.
2. Vurğu və intonasiyanın şeirdə əmələ gətirdiyi məna çalarlıqlarını faktlarla əsaslandırın.
3. Feilləri seçib, onları kateqoriya əlamətlərinə görə araşdırın.
4. Cümlənin intonasiyaya görə növlərinə dair şeirdən misallar seçin; cümlələrin yığcamlığına fikir verin.
5. Şeirin frazeologiyasını satıra dilinin xüsusiyyətləri kimi izah edin.

* * *

BEYNƏLMİLƏL

*Əsrimiz xahiş edərkən ittifaqı ittihad
Cümləmiz əmniyyət icrə almaq istərkən murad,
Beynimizdə yox ikən bir günə əsbabi-təzad,
Bu vətən övladına ariz olub büğzü inad,
Müslimanla ermənilər beyninə düşdü fəsad,
Yoxmu bir sahibhidayət, yoxmu bir əhli-rəşad?!*

*Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtdir!
Ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vəqtdir!*

*İki yoldaş, iki qonşu bir vətəndə həmdiyar,
Əsrlərcə ömr edib, sülh icrə bulmuşkən qərar,
Fitneyi-iblisi-məlun oldu nəgah aşikar...
Gör cəhalətdən nə şəkə düşdü vəzi-ruzigar!..
Qətlü qarət bişümarü şəhrü qəryə tarimar...
Ələman, bu fitnəyə çarə qıl, ey Pərvərdigar!*

*Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtdir!
Ülfəti ünsiyyətə dair xitabət vəqtdir!*

*Fitnələr kim, faş olur, bilməm nə halətdən törər,
 Əql bəvər eyləməz kim, adəmiyyətdən törər,
 Müslimiyyətdən və yaxud erməniyyətdən törər,
 Şübhə yoxdur, cəhldən, yəinki qəflətdən törər.
 Bu müsibətlər bütün büğzi ədavətdən törər,
 Bu ədavət mütləqə hali-zəlalətdən törər.*

*Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir!
 Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir!*

*Həqqi xəlfə bildirib dəfi-zəlalət etməli,
 Gün kimi taban edib, pəmali-zülmət etməli,
 Nabəca bu işlərin dəfində qeyrət etməli,
 Xatiri-müğbərrdən rəfi-küdurət etməli,
 Çarəsuzi-sülh dəfi-xüsumət etməli,
 Sabira, beynəlmiləl tədbiri-ülfət eməli!*

*Ey süxəndanan, bu günlər bir hidayət vəqtidir!
 Ülfətü ünsiyyətə dair xitabət vəqtidir!*

* * *

“Beynəlmiləl” şeirinin ideyası keçmiş rus imperiyasında yaşayan məhkum millətlərin zəhmətkeşlərini birliyə çağırmaqdan ibarətdir. Şair bu şeirdə həm də özünün ictimai-fəlsəfi görüşlərini ifadə etmişdir. Görünür, buna görə də şeirin dili bir qədər ərəb, fars sözləri, tərkibləri ilə yüklənmişdir. Lakin belə ərəb-fars tərkiblərindəki sözlərin əksəriyyəti şairin dövründə anlaşılan sözlər olmuşdur. Hətta bu söz və ifadələrin bir qismi müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibində ümumişlək sözlər qrupuna daxil olmuşdur. Məsələn, “ittifaq”, “murad”, “təzad”, “fəsad”, “ülfət”, “xitabət”, “fitneyi-iblis”, “ünsiyyət”, “ədavət” və s. bu qəbildəndir.

Şeirir dilindəki bir qrup ərəb-fars tərkiblərini Sabir özünəməxsus tərzdə işlətmişdir. Məsələn, “dəfi-zəlalət”, “pamali-zülmət”, “rəfi-küdurət”, “tədbiri-ülfət”, “hali-zəlalət”, “fitneyi-iblisi-məlun”, “vəzi-ruzigar” və s. Bu xüsusiyyət Sabirin şeir üslubunu başqalarından fərqləndirən cəhətlərdəndir.

Bunlardan başqa, bəzən şeirdə morfoloji quruluşca dilimizdə işlənməyən sözlərə də rast gəlinir. Məsələn, “adamiyyət”, “müslimiyyət”, “erməniyyət” sözləri, güman ki, Sabirin dilində işlənməmişdir. Həmçinin Füzuli, Nəsimi şeirlərində olduğu kimi, “ki” bağlayıcısı “kim” formasında, “bilmirəm” sözü “bilməm” formasında işlənməmişdir.

Bunların hamısı onu göstərir ki, M.Ə.Sabir həm klassik şeir dilindən, həm də canlı xalq danışığı dilindən öz yaradıcılığında bacarıqla istifadə etmiş və onlardan bəhrələnmişdir.

Şeirir dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Ərəb-fars tərkiblərini və sözlərini seçib onların mənalarını izah edin, onların bolluğunu şeirin məzmun tərəfi ilə aydınlaşdırın.**
2. **Şəkilçilər vasitəsilə əmələ gələn düzəltmə sözləri seçin.**
3. **Şeirir dilində sintaktik cəhətdən söz sırasının səciyyəvi əlamətlərini göstərin.**

NƏ YAZIM?

*Şairəm, çünki vəzifəm budur əsar yazım,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım,
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, ayrını ayri, düzü həmvar yazım.*

*Niyə bəs boylə bəraldirsən, a qare, gözünü?
Yoxsa bu ayinədə ayri görürsən özünü?!*

Şeirə məşğul edərək xatiri-qəmmayilimi,
Qoyuram qənşərimə kağızimi, çernilimi,
Gəlirəm yazmağa bir kəlmə, – tutursan əlimi,
Qorxuram, ya nə üçün? – Çünki kəsirsən dilimi!

Ey acəb, mən ki sədaqət yolunu azmayıram,
Hələ gördüklərimin dörddə-birin yazmayıram!

Hələ mən dörddə-birin yazmayıram, karına bax,
Üstümə gündə söyürsən bu qədər, arına bax,
Özün insaf elə, əfkarına, ətvarına bax,
İstəmirsən yazam? Öz eybli kirdarına bax!

Kişi, sən eybini qan, mənə əbəs cəng eləmə!
Özünü, həm məni bu barədə diltəng eləmə!

Görür ərbabi-qələm qayeyi-amalınızı,
Məndən artıq yaza bilməkdə ikən halınızı,
Yazmır onlar dəxi ondörddə-bir əfalınızı,
Özünüzsüz olara yazdıran əhvalınızı...

Yoxsa bu eybdən aləmdə mübərradır olar,
Boylə alçaq yazıdan min kərə əladır olar!

Necə mən dörddə-birin yazmağa eymən deyiləm,
Qorxur ondörddə-birin yazmağa həm əhli-qələm;
Sən əgər söz verəsən: “Qorxma, qıl əhvali rəqəm,
Vəzi-halın yazılarsa zili zilü bəmi bəm.

Elə bir halə düşərsən ki, tükün biz-biz olar,
Əyninə geyməyə şey tapmasan, astar üz olar!..

* * *

“Nə yazım?” şeiri Sabirin sənətə baxışını, estetik görüşlərini əks etdirir. Janr xüsusiyyəti etibarilə bu şeir ictimai-siyasi lirika-nın mükəmməl nümunəsidir. Şairin başqa lirik şeirləri kimi, burada da müəllifin dili ilə danışılır. Şeirdə *“nik” – “bəd”, “günüz” – “gecə”, “düz” – “əyri”, “alçaq” – “əla”, “zil” – “bəm”, “astar” – “üz”* kimi antonim sözlər bədii təzad yaratmağa xidmət edir.

Şair şeirdə kəsr saylarından istifadə etməklə öz fikrini oxucuya dəqiq çatdırmağa nail olmuşdur. Məsələn, *“Hələ gördüklərimin dördə-birin yazmayıram”, yaxud “Yazmır onlar dəxi ondördə-bir əfalınızı”* və s. misralarda kəsr sayları həm fikrin dəqiq ifadə edilməsinə xidmət edir, həm də şeirin bədii sənətkarlığına heç bir xələl gətirmir.

Şeirin dilində nitq hissələrinin bütün növlərinə rast gəlmək mümkündür. Bəzən dilimizə məxsus olan sözlərin fonetik və qrammatik quruluşunda fərqli cəhətlər özünü göstərir. Məsələn, *“belə”* işarə əvəzliyi *“böylə”, “onlar”* şəxs əvəzliyi *“olar”* şəkildə işlənir. Şübhəsiz, bu kimi fərqli cəhətlər sözün mənasının təhrifinə səbəb olmur. Əslində, burada Sabir sözün xalq dilində işlədilən variantını şeirə gətirməklə onu daha da anlaşıqlı etməyə müvəffəq olmuşdur.

Şeirin dilində çoxlu ərəb, fars sözləri işlənir. Məsələn, *“əşar”, “izhar”, “tar”, “həmvar”, “qare”, “əfkar”, “ətvar”, “kirdar”, “əfal”, “mübərta”, “eymən”* və s. Lakin bu sözlər şeirin dilini heç də qəlizləşdirmir.

Şair burada alınma sözlərdən çox məharətlə istifadə etmiş və gözəl şeir nümunəsi yaratmışdır.

Şeirin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. *Sözləri mənşəyinə görə təhlil edin.*
2. *Sözləri fonetik cəhətdən təhlil edin.*
3. *Sözləri nitq hissələrinə görə təsnif edin.*
4. *Təyini söz birləşmələrini seçib növünə görə qruplaşdırın.*

NƏRİMAN NƏRİMANOV
(1870–1925)

NADANLIQ
(Dramdan parçalar)

BİRİNCİ MƏCLİS

Məhəmməd ağa öz otağında, otağın bir tərəfində miz və bir neçə kürsü.

Məhəmməd ağa: – Günlərim qəribə qəmgin keçir. İki aydır ki gəlmişəm, bu vaxta qədər ancaq iki şagird gəlmişdir. Bunlarla mən nə edəcəyəm? Güclə deyil ki... Müəllimi bu ölkədə özlərinə düşmən hesab edirlər. Ah! Başım fikir etməkdən çatlayır! (*Başını əli ilə tutur*).

Məhəmməd ağa və Qurbanəli.

Qurbanəli: – Salaməleyküm!

Məhəmməd ağa: – Əleykəssalam! Xoş gəlibsiz! (*Ayağa durur*) Əyləşin.

Qurbanəli: – Kefin necədir? Salamatsanmı?

Məhəmməd ağa: – Allaha şükür! Ancaq uşaq az olmağa görə günlərim qəmgin keçir.

Qurbanəli: – İndi neçə şagird var?

Məhəmməd ağa: – Ancaq ikidir.

Qurbanəli: – Genə yaxşı ki, o da var. Əvvəli molla-nın (*uçitelin*) heç iki şagirdi də yox idi. İndi uşaqlar ataları ilə çöl işlərini qurtararlar və savuq düşər, onda şagirdlərin çoxlaşar. Sən qarı gözlə: elə ki qar yağdı, gündən-günə şagirdlər çoxlaşacaq, çünki o vaxt işləri olmayıb və evdə qalıb şuluqluq eləməsinlər deyibən sənın yanına göndərəcəklər.

Elə ki genə yaz açıldı, hamısı genə işlərinə gedəcəklər. Xülasə, başını nə ağrıdım, bu şkolda ildə üç ay qışı oxuyurlar.

Məhəmməd ağa: – Ay kişi. Üç ayda nə oxumaq olacaq?

Qurbanəli: – Ay sağ olmuş! Kimdir elə şeyləri axtaran?!

Məhəmməd ağa: – Bəs deyirdiniz “kiçik oğlumu qoyacağam oxusun”, necə oldu?

Qurbanəli: – Doğrudur, söz verdim, amma...

Məhəmməd ağa: – Nə var? Xeyir ola!

Qurbanəli: – Nə eləyim, deyirlər oxumaqdan bir fayda yoxdur. Oxuyan sarsaq olar, ağlını qara aparar deyirlər.

Məhəmməd ağa: – Hə... hə... hə... (*Başını bulayır*) Təəcüb işdir. (*Tərəf*) Doğrudur ki, avam!

Qurbanəli: – Yaxşı, mən razı oldum, görək özgələr də razıdırlarmı?

Məhəmməd ağa: – Ay kişi, özgənin sözünə nə üçün baxırsınız? Uşaq sizindir, onun xeyrini siz görəcəksiniz, əbəs yerə uşağı bədbəxt eləməyiniz, qoyunuz gəlib oxusun.

Qurbanəli: – Çox yaxşı, gedib arvadıma da deyim görüm, o nə məsləhət görür.

Məhəmməd ağa: – Özünüz biliniz, amma mən sizin yaxşılığınızı istəyib deyirəm. İndi koxaya dəxi adam göndərmişəm. Gəlsin, bəlkə xalqa nəsihət edə ki, uşaqları versinlər. (*Səs gəlir*) Gərək ki, gələn odur.

ÜÇÜNCÜ MƏCLİS

Yetər içəri daxil olur. Molla yerindən durub təzim edir.

Yetər: – Əyləş! Xoş gəlibsən!

Molla: – Çox razıyam, ana! Buyuruğunuz nə ola?

Yetər: – Gülpəri demədimi?

Molla: – Bəli, bəli, bildim. Çox əcəb. Ancaq sizdən təvəqqe edirəm ki, düz qəlblə bu işə baxdırasınız və gərəkdir

ki, puldan əsla fikir etmiyəsiniz. Çünki o cinlər ki mən onlara hökm edəcəyəm, pul barəsində çox danışıqlar sevməyirlər.

Yetər: – Ay molla, nə ki lazımdır, sən elə və necə ki gərək olsa, mən hazıram. Ancaq iş düzəlsin və oğlum bilməsin.

Molla: – Oğlanın bilməməyindən arxayın olun. Ancaq mənim dualarım özgələrinki kimi deyil, mənim dualarımın hərəsinin ayrı-ayrı qiyməti var...

Gülpəri (tərəfə): – Hələ baxmamış evi yıxılmış puldan dəm vurur.

Molla: – Və mənim bir duam vardır ki, hər kəlməsi bir manatdır! Hər kəs istəyir yazıram və neçə kəlmə olsa, ona görə pul alıram.

Yetər (tərəfə): – Doğrudan da ki, deyirlər mollanın gözü heç doymaz.

Molla: – Çox əcəb! (*Əlini qoynuna aparıb kitabçasını çıxarır*) İndi mən bu kitaba baxaram və hərgah bu kitabda kimin və nəyin barəsində kitaba baxılacağını bildimsə, o vaxt yəqin ediniz ki, bu işi axırınadək aparacağam. Və hərgah bilməsəm, yəqin ediniz ki, bu iş başa gəlməz. Ondan ötəri ki, bir vaxt olur cinlərimin kefi gələn zaman olub, pul çox almaqdan ötəri cavab vermirlər. Cin tayfası pulu çox sevər.

Yetər: – Sən Allah, a molla, puldan fikir eləmə. Mən səni və sənin cinlərini artıqlığınca razı eləyəyəm.

Molla (kitaba baxır): – Bəli, görək nə görükər. (*Yavaş oxuyub gülür*) İşiniz çox yaxşı gəlir. (*Arvadlar mollaya yaxın oturub diqqət ilə qulaq asırlar*) İndi mən bir-bir sizin üçün deyim, siz qulaq verin, görün dürüst deyəcəyəm, ya yox. Çünki necə ki əvvəl dedim: hərgah işi əvvəlindən doğru desəm, axırınadək doğru gedəcək. Qulaq verin! (*Arvadlar dəxi də irəli oturlar*) Bu kitaba baxdıranın ismi Yetərdir.

Gülpəri: – İsmi nədir, a molla?

Molla: – Yəni adı! Bu Yetər... Çox aydın görünür... Öz oğlu Ömərdən ötəri kitaba baxdırır. Səbəb də budur ki, oğ-lun arvad almaq istəmir.

Arvadlar (*bir-birinə*): – Ay qız, görürsən necə tapdı?

Molla: – Hə... hə... Getdikcə iş qaranlıqlaşır... Heyif a! Cavan oğlanın bəxtini bir adam bərk-bərk bağlayıbdır. Öm-rümdə bu qədər kitaba baxmışam, belə çətin işə hələ rast gəl-məmişəm... (*Fikrə gedir*) İş qaranlıqlaşır, amma asana çıxmağa ümid var. Ancaq... m... m... böyük cin, gərək ki, naz edir...

Yetər (*əlini tez cibinə uzadır, pul çıxardıb mollaya verir*): – Ala, a molla, bu pulu cinə bağışla.

Molla (*gülür*): – Deyirəm ki, niyə naz eyləyir. Görükür qarnının ağrısı varmış. Bəh, bəh! Gör nə yaxşı görükür!

Arvadlar (*kitaba baxırlar*): – Hanı? Biz heç şey görmürük.

Molla: – Bacılar! Siz görə bilməzsiniz, ancaq qulaq ve-rin, o oğlan ki bunun ürəyini bağlayıbdır, gödək boylu, qa-rabuğdayı, cavan oğlandır və elə bərk bağlayıbdır ki, heç vaxt arvad ala bilməz.

Yetər (*əli ilə dizinə vurur*): – Oğlumun evi yıxılıb gedibdir!

Molla: – Rahat olunuz, belə şeylər mənim əlimdə asandır. Kitabda görünməyinə görə lazım gəlir ki, o dua ki mən sizə dedim, gərəkdir yazıla. (*Kağız və qələm çıxardıb yazır və büküb Yetərə verir*) Bu duanın qiyməti on manatdır. Bunu axşamdan suya salarsınız, elə ki, suyun içində qarası gedər, acqarına verərsiniz, oğlan içsin.

Yetər (*əlini cibinə uzadıb pul tapmayır*): – Molla, olarmı ki, pulun yerinə qızıl-gümüş verim?

Molla: – Eybi yoxdur, amma gərəkdir qiyməti bir ola.

Yetər (*gedib sandığını açır, qızıl-gümüş çıxardıb mollaya verir*): – Bunlar on manatdan da artıq olar.

Molla: – Çox olmaq eyib eləməz, az olmasın. Çünki az olsa, cinin şəninə toxunar (*şeyləri alıb cibinə qoyur*). Və hər-

gah istəyirsiniz ki, iş tez olsun, lazımdır ki, sabah bir qoyun kəsəsiniz. Ətin bütün və bir cam qanından mənə göndərəsiniz ki, qanından dua yazacağam və gərəkdir ətində olan bir neçə damarları kəsib götürəm, sonra o damarları qız evinin qapısında basdırmaq lazım gələcəkdir.

Yetər: – Yaxşı, olmazmı ki, qoyunu sizə göndərəm, özünü kəsəsiniz?

Molla: – Çox əcəb! O, hamısından yaxşı olar.

Gülpəri: – O yaxşıdır, çünki molların kəsməyində də bir iş var.

Molla: – Əlbəttə! Mən kəsən hara, çoban kəsən hara! Bəli, dəxi mən öz işimi qurtardım, nə ki dedim, əlbəttə, hamısına əməl edərsiniz və onu da biliniz ki, hər nə olsa, bir həftədən sonra olacaqdır. Bir həftədən qabaq heç şey olmaz (*ayağa durur*).

Gülpəri: – A molla, bircə mənim üçün də dırnağa bax. Yarım aydır beş түмәнlik şeyim itibdir, bilmirəm hansı əliqurumuş götürübdür.

Molla (*oturur*): – Dırnağa baxaram, ancaq gərəkdir ki, nəziri qabaqca verəsən; çünki verməsən, heç şey görünməz.

Gülpəri (*əlini cibinə uzadır*): – Yanımda bircə şahı pulum var, al bunu, sabah da yumurta göndərərəm.

Molla (*fikrə gedir, kitabı açıb oxuyur*): – Kitaba görə, bu gün dırnağa baxmaq olmaz. Allah qoysa, sabah gələrsən, baxaram (*ayağa durub gedir*). Xudahafiz!

Yetər: – Xoş gəldin, Allah sənə ömür versin!

Molla (*gedə-gedə*): – Qoyun yadınızdan çıxmasın.

Yetər: – Arxayın ol!

Gülpəri: – Qarnına şiş girsin, a molla! Gördün hələ, mənə dırnağa baxmadı!

Yetər: – Həlbət doğru deyir: “Bu gün dırnağa baxmaq olmaz”. Bunlar hamısı kitablarda yazılıbdır, özlərindən demirlər ki...

Gülpəri: – Doğrudur, a bacı. Gördünmü, sən Allah, Allahın tatı necə yerbəyer hamısını düz dedi!

Yetər: – Hər kəsə desən ki, Molla Qasım filan şeyi, filan əhvalatı kitabnan tapdı, deyəcəklər: inanmayın. Axı necə inanmayım ki, gözümün qabağında öz adımlı da bildi, oğlumun adını da bildi və nədən ötrü baxdırıram, hətta onu da bildi! (*Üzünü xalqa tərəf tutur*) Bunların hamısını evi yıxılmış bir bu bir kitaba baxıb dedi!

Gülpəri: – İndi görək bir həftədən sonra nə olacaqdır.

Yetər: – İnşaallah, belə bilirəm ki, bir ayadək toyunu eliyək!

Gülpəri: – Bunun toyunu gərək yaxşı eləyəsiniz. On-dan ötrü ki, balacaya arvad alanda toy olmadı.

Yetər: – Balaca, gözünə döndüyüm, bir gecənin içində qız qaçırtdı! Başımız qalmaqala düşüb toy yadımızdan çıxdı. İnşaallah, bunun toyunu yaxşı eliyərik. Sən də gələrsən, a Gülpəri!

Gülpəri: – Çox sağ ol, ağrın alım (*durub getmək istəyir*).

Yetər: – A Gülpəri, bir az otur, danışaq!

Gülpəri: – Yox, ağrın alım. İndi Qurbanəli evə gələr, çörək istər yeməyə, verən olmaz. Salamat qal.

Yetər: – Xoş gəldin! (*Üzünü qibləyə tərəf*) Allah! Özün şahidsən, qızıl-gümüşümü verdim. Özün kömək elə! Mollanın duasını səbəb sal! (*Üzünü xalqa tərəf*) Qoy görüm Hacı gələndə bir az genə pul ala bilərəmmi ki, mollaya göndərəm, ta işi yaxşı görsün.

Hacı Abdulla və Yetər.

Hacı Abdulla: – Qonağın getdimi?

Yetər (hirsli): – Getdi, getdi.

Hacı Abdulla: – Niyə acıqlı-acıqlı danışırısan?

Yetər: – Acıqlı danışmayım, nə eləyim? Oğlan böyüyüb vaxtını keçirtdi. Kənddə xəcalətdən məclislərə çıxma

bilmirəm. Hamı deyir ki, Hacı'nın, görükür, pulu yoxdur, oğluna arvad almayır.

Hacı Abdulla: – O sözlər boşdur, hamısı məni tanıyır və mənim dövlətimi də bilir. Və oğlumun dəli olmağı da hamıya məlumdur. Kişi özü istəməyəndə mən gücnən almayacağam ki? Sən de görüm, mən nə eləyim?

Yetər: – Mən belə bilirəm, bu iş dua işidir. Düşməni-miz azdırmı?

Hacı Abdulla: – Yaxşı, ona da razıyam. Ala, bu on mənət. Nə istəyirsən onu elə. İstəyirsən dua yazdır, istəyirsən kitaba baxdır. İşim yoxdur.

Yetər (*pulu alıb cibinə qoyur*): – Görərsən ki, bu iş dua işi olacaqdır.

* * *

Nəriman Nərimanov XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olmaqla bərabər, həm də marksist, materialist alim, Kommunist Partiyasının və sovet dövlətinin görkəmli xadimi olmuşdur. O, ədəbiyyat tariximizdə realist dramaturq, nasir, qüdrətli publisist, dilçi, tənqidçi, pedaqoq və nüfuzlu bir jurnalist kimi tanınmışdır.

N.Nərimanov bütün yaradıcılığı boyu Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafı və saflığı uğrunda yorulmadan mübarizə aparmışdır. O, 1899-cu ildə “Türk-Azərbaycan dilinin müxtəsər sərf-nəhvi” adlı kitabını nəşr etdirir. Kitabın ümumi ideyası ondan ibarətdir ki, Azərbaycan ədəbi-bədii dili geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü aydın bir dil olmalıdır. Mollanəsrəddinçilərin Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda apardığı mübarizəni N.Nərimanov hələ 1890-cı illərdən etibarən başlamışdır. Bundan başqa, N.Nərimanov rusların Azərbaycan dilini, azərbaycanlıların isə rus dilini öyrənməsinə kömək məqsədilə həmin illərdə müəllimsiz Azərbaycan dilini öyrənən ruslar üçün və rus

dilini öyrənən azərbaycanlılar üçün xüsusi kitabçalar yazıb nəşr etdirmişdir.

N.Nərimanov öz bədii əsərlərinin dilinə də həmişə çox böyük məsuliyyətlə yanaşmışdır.

“Nadanlıq” dramının ideyası Azərbaycan kəndini geridə qoyan avamlıq və mədəniyyətsizliyin tənqidindən ibarətdir.

Dram dilinə sadıq qalaraq müəllif hər surəti özünə məxsus dillə danışdırır. Qurbanəlinin dili canlı xalq danışığına uyğundur. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində “yenə” zərfi “genə” formasında, *-la, -lə* birgəlik qoşması *-dan, -nan* formasında işlənir. Həmin formalara bu əsərdə də rast gəlmək olur. Məsələn, “Genə yaxşı ki, o da var”, “Bildir yazda atamnan Rzaqulunun sözləri çəp gəlir”, “Nişannımı qaçırdıblar” və s.

Surətlərin dilində bəzi cümlələr sintaktik quruluşca dilimizin qrammatik qayda-qanunlarından kənara çıxır. Məsələn, “*Yetər: “Ay molla, nə ki lazımdır sən elə və necə ki gərək olsa, mən hazıram”*. Yaxud “*...Gərəkdir ki, puldan əsla fikir etməyəsınız*”, yaxud “*Və hərgah istəyirsiniz ki, iş tez olsun, lazımdır ki, sabah bir qoyun kəsəsiniz*” və s.

“Qara” sözünün dilimizdə bir neçə mənası olduğu məlumdur. Burada həmin sözün bir mənasına da rast gəlinir. Məsələn, “oxuyan sarsaq olar, ağlını qara aparar deyirlər”. Burada “qara” sözü “yazı” mənasında işlənir.

Əsərin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Çoxmənalı sözləri seçin və onların müxtəlif mənalarını izah edin.**
2. **Surətlərin danışığında dialekt ünsürlərini aşkar edin.**
3. **Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin sintaktik quruluşuna uyğun gəlməyən cümlələrin nə məqsədlə işləndiyini müəyyənləşdirin.**

4. Frazеолоји vahidləri göstərin.
5. Kobud söz və ifadələri nitqin fərdiliyi ilə səciyyələndirin.

BAHADIR VƏ SONA

(Romandan parçalar)

Yayın isti günlərindən idi. Günün axırncı şəfəqi uca ağacların başını qızıl rəngində etmişdi və nazik yel yavaş-yavaş əsib yarpaqları tərpədirdi. Belə bir gözəl vaxtda ağacın altında, otun üstündə bir universitet tələbəsi, “student” əyləşmişdi və hərdənbir öz ətrafına nəzər yetirib fikrə gedirdi. Bu novcavan gül üzlü, xoş sifətli olub, ağıl və kamalı üzündən məlum edirdi. Amma bununla belə də üzü ürəyindəki pünhan qəmini bəyan edirdi. Neçin bu qəm dəryasına batmışdı? Və neçin kababək qovrulurdu? Səbəbini bir özü, bir də əlindəki dəftərcə bilirdi.

Axşam yavaş-yavaş araya gəldi. Gün məğribə yavuşlaşdı. Qalın meşə, yaşıl ot adam boyunda, gözəl quşların nəğmələri, iti bulaqların qıjıltısı, havanın təmizliyi insana ləzzət verir, gərdişin cəmərdliyini anlayırsan. Belə bir gözəl vaxtda həmin meşədə tək, yaşıl otun üstə sərilmiş gözəl bir qız görərsinizsə, mənzərə daha artıcaq surətdə gözəl görünər...

Bahadır dəftərcəsini xeylaq yazandan sonra meşədə gəzirdi. Komalıqda gəzərkən nəzəri bir ağacın altına düşdü və orada on yeddi yaşında aya bənzər bir qız görüb halı dəyişildi. Qız arxası üstə uzanıb kitab oxuyurdu, isti olmağa görə qız ağ marmər döşünü açmışdı və hərdənbir ətrafına baxıb guya ləzzət aparırdı. Bahadır bir ağacın dalına qısılib məzkur qızı yaxşı müşahidə edirdi. Qız Bahadırın orada olmağından xəbərsiz idi. Bir az müddət keçəndən sonra

qız şümşad əlini yaxasına uzadıb saata baxdı və yerindən tez durub getdi. Çünki qızın yolu Bahadırın yanından idi. Ona görə Bahadır istədi ki, gizlənsin ta qız onu görməyə, qız isə Bahadırı görüb yanından keçərkən xumar gözlərini Bahadıra süzdürdü. Qızın belə baxmağı Bahadırı özgə xə-yallara saldı.

İki novcavanın meşədə bir-biri ilə rast gəlməkləri ikisini də ittirəbə saldı: qanları cuşa gəlib az qaldı ki, özlərini itirsinlər... Bahadır qızın dalınca xeylaq baxdı: vaxta ki qız gözdən itdi, Bahadır yavaş-yavaş qızın dalınca gedirdi. Bu minvalla gəldi bazara, fəqət qızı görmədi. Bahadır mahud almaq fikri ilə bir mağazaya varid oldu. Bunun üzərinə mağazanın sahibi gəlib Bahadıra:

– Buyurunuz, nə xahiş edirsiniz?

Bahadır:

- Zəhmət çəkib mənə qara rəngdə mahud göstəriniz.
- Buyurunuz, – deyə göstərir, – bu, çox yaxşı mahuddur.
- Həqiqət, yaxşıdır! Neçədir qiyməti?
- Axır qiyməti: arşını dörd manatdır.
- Çox gözəl! İki arşın yarım kəsiniz.

Mağaza sahibi iki arşın yarım ölçüb kəsdi, sonra kağıza qoyub Bahadıra verdi və bir az fikirdən sonra Bahadırdan sual etdi:

- Cənabınız studentdirmi?
 - Bəli, – deyə Bahadır cavab verdi.
 - Sizin yoldaşlardan burda çoxdurmu?
 - Xeyr, ancaq üç nəfərlik.
 - Bəs sizlərdən heç müsəlman varmı?
 - Bəli, ancaq bir müsəlman var.
 - Siz buyurduğunuz şəxs farsca bilirmi?
 - Bəli, bilir.
 - Bəs nə vaxt siz zəhmət çəkib mənə onunla aşna edərsiniz?
- Bahadır bir az fikirdən sonra cavab verdi:

– Məlum ola ki, o student mənəm, sizin qulluğunuzda durmuşam.

– Çox gözəl oldu ki, mən sizinlə aşna oluram – Yusif deyib Bahadıra əl verdi. Və bir-birinə öz adlarını bəyan edəndən sonra Bahadır bir az fikrə gedib sual etdi:

– Təvəqqe edirəm buyurasınız görüm, siz neçin farsca bilən axtarırsınız?

– Səbəb odur ki, – cavab verdi Yusif, – mənim bir qızım var, Qız institutunu qurtarıb, türkcə dəxi yaxşı bilir və hətta yazır da. Amma indi farsca oxumaq istəyir, ona görə mən də adam axtarırdım. Sizə rast gəlib nəhayətdə xoşhal oldum. Ümidvaram ki, bu barədə mənə köməklik edərsiniz.

Bahadır bir az fikirdən sonra:

– Çox əcəb! Bu barədə mən sizə köməklik edəram...

– Çox məmnunam, – Yusif Bahadırın əlindən tutdu və dedi: – Bəs nə vaxt bizə buyuracaqsınız?

– Nə vaxt istərsiniz.

– Belə olan surətdə təvəqqe edirəm, sabah günorta bizə buyurasınız, amma... çünki evimizi bilmirsiniz, ona görə zəhmət qəbul edib mənim yanıma buyurarsınız, buradan bir yerdə gedərik.

– Çox əcəb, – Bahadır deyib çıxdı.

Bahadır üz qoydu öz evinə gəlməyə. Ruzigar qaranlıqlaşmışdı. Bahadır şam yandırıb öz adətinə görə başladı qəzet oxumağa. Həmin nömrədə müsəlmanların mədəniyyət barəsində dalda qalmağından yazılmışdı. Oxuyub qurtarandan sonra dərin-dərin fikrə gedib qəm dəryasına batdı və qələm götürüb öz ruznaməsində yazdı. Bir xeylaq yazandan sonra qələmi əlindən buraxıb soyundu yatmağa. Bahadır yerinin içində cürbəcür fikirlərə düşdü. Nədən fikir edirdi? Peterburqdanmı və orada təhsil etdiyi elmdənmi? Xeyr, Bahadırın başındakı fikirlər bunlar deyildi. Üç fi-

kir onu məşğul etmişdi: əvvəlinci öz millətinin halı ki, qəzetə-də yazılmışdı. İkinci, o qız ki, ona meşədə rast gəlmişdi və üçüncü o qız ki, onu oxudacaqdı... Bu tövr fikirlərə gedərkən birdən uca səslə dedi: "Ah, nə olardı ki, mən oxutduğum qız meşədəki olaydı!" Sonra: "Belə iş olmaz" – deyib ümidini pozdu. Bu fikirlərdən sonra Bahadırı erməni qızının farsca oxumağı məşğul etdi və öz-özünə dedi: "Bu millətə təəccüb etməlidir! Erməni qızı neçin farsca oxusun? Neçin türkcə bil-sin?.." Bu fikirdə olarkən Bahadır yuxuya getdi.

* * *

– Sona xanım! Zəhirdə həqiqət belədir, görünür. Fəqət, bu məsələyə bir az ehtiyatlı girişmək lazım gəlir: hamı millətlərdə ruhanilər bir neçə səbəblərə görə dünya elmlərinə həmişə düşmən olublar, yəni tərəqqi yolunu mümkün olan qədər millətin üzünə bağlı qoyublar. Lakin bu məsələdə xristian aləmi ilə müsəlman aləmində bir təfəvüt görünür. Xristian aləmində ruhanilər elmlərə düşmən olublarsa da, fəqət, padşahlar və dövlət ruhanilərlə müdam müharibədə bulunublar. Ruhanilər əski qanunlara yapışarkən camaatı qaranlıqda saxlamaq istəyiblər.

Padşahlar – dövlət isə zəmanənin təqzasına görə təzə qanunlar meydana gətirməklə millətin tərəqqisinə çalışıblar.

Xristian aləmi müdam belə bir müharibədə olarkən özünü ruhanilərin zəncirlərindən yavaş-yavaş xilas ediblər. Müsəlman aləminə diqqət edərsiniz isə, bu müharibəni görməzsınız. Padşah – xəlifə, ya zəmanənin ən böyük ruhanisi tərəqqi yolunu camaatın üzünə qəsdən, ya səhvən bağlayıbdır. İndi bu vaxtadək Osmanlı padşahının xəlifə adlanmağı böyük bir dəliləkdir. Daha açıq söyləyəlim: məxsus insanın məişətinə, dünyasına dair qanunlar ibadətə dair olan qanunlarla bir gücdə saxlanıbdır. Xristian aləmi haman müharibənin zoruna bu qanunları bilmərrə ayı-

rıbdır, yəni xristian ağılı müdam tərəqqi yolunda işlərkən müsəlman ağılı əski qanunlara kifayət edib paslanmışdır.

İslamın barəsində məzkur bədgüman olanlar, demək olar ki, “lojiq” aləmində öz səhvlərini düşünməyirlər. İslam həqiqət tərəqqiyə, yəni elmə düşmən olsaydı, Bəni-abbasilər İspaniyada olan vaxt tərəqqi yolunda bulunmazdılar: haman ərəblər və haman islam! Əcəba, nə səbəbə o vaxt islam onların elm yolunda tərəqqilərinə mane olmurdu?.. Öz uşaqlarını həlak edən, murdar olmuş heyvanların ətinə yeyən, oğurluq, quldurluq ilə dolanan, bir Allahın yerinə min dörd yüz bütlərə səcdə edən, əxlaqı büsbütün pozulmuş ərəblərə, əcəba, nə üçün dini-islam gəldi? Əlbəttə, əxlaqı pozğun millətin əxlaqını düzəltmək üçün, yəni ona tərəqqi yolunu göstərmək üçün. Açıq söyləyəlim: bir camaat üçün müəyyən bir din ortalığa gəlirsə, haman camaat səbəb olur, deyilmi? Belə olan surətdə demək olurmu filan din filan millətin tənəzzülü üçün gəlibdir? Buna bərəks gərək deyilə: hər din camaatın tərəqqisi üçün gəlir. Din gətirən camaatın xeyrini, əlbəttə, nəzərdə tutur... Dini qəbul edib onun intişarına çalışanlar nazik bir nöqtəni anlamaq istəmirlər... Xristian dinini intişar edənlər bir Lüterin çıxmağına səbəb olan kimi müsəlman aləmi də öz Lüterini gözləyir. Bu Lüter gəlib də deyəcək: insan daima tərəqqi yolunda yaşayarkən onun məişəti və ağılı müəyyən, həmişəlik bir qanuna kifayət edə bilməz. Haman bu mətləbi Məhəmməd peyğəmbər aşkar deyibdir. Yəni hər bir işi ağla həvalə et, ağıl nə buyurursa, ona əməl et... Fəqət, iki mənsəb bir vücudda olmaq, yəni zikr olunan müharibənin olmamağı bu gözəl və tamam düyünləri açan sözlərin gizin qalmasına səbəb olubdur.

Sona Bahadırın bu sözlərindən sonra dedi:

– Bəli, haqdır. Günah din gətirəndə deyil, bəlkə dini intişar edənlərdədir...

Bu minvalla Bahadır və Sona hər gün dərsdən sonra bir tövr söhbətlərə ciddi surətdə girişirdilər. Bu nazik mətləblər hər birisinin ürəyinin ən nazik hisli guşəsində yer edirdi. Gündən-günə bunların məhəbbətləri artırdı. Fəqət, cürət edib aşkar edə bilmirdilər. Bir neçə saat bir-birini görməsəydilər, hər ikisi qəm dəryasına mübtəla olurdu.

* * *

Avqust ayı aralığa gəldi, hava soyuqlaşdı. Məngilisə gələn qonaqlar gündən-günə azaldı. Və Bahadır dəxi yavaş-yavaş hazırlaşdı gözəl Məngilis ilə ayrılısın. Sona bunu hiss edirdi və öz-özünə deyirdi: “Kas hər günümüz bir il olaydı!” Hərçənd Bahadır üçün Sona ilə ayrılmaq nəhayətdə çətin gəlirdi, fəqət nə etməli? Lazım idi ki, elmini tez tamam edib azad olsun.

Avqust ayının 15-i idi. Bahadır Tiflisdəki yoldaşı Sultandan kağız aldı. Kağızı oxuyub gördü ki, yoldaşları Tiflisdə bunu gözləyirlər, tainki Rusiyətə bir yerdə getsinlər. Otaqda heç kəs yox idi. Kağızı oxuyandan sonra Bahadır bir az fikrə gedib bilmirdi ki, nə etsin. Axırda fikrini dağdıb başladı yavaş-yavaş yığışmağa. Sona qapının arasından bunu yığışılan görüb tez içəri daxil oldu.

– Bu nədir? Nə edirsiniz? – deyib Bahadırın əlindən tutdu. Bahadır kağızı göstərdi. Sona bir az sakit oldu və ürəkdən bir ah çəkib dedi:

– Görəsən bizim ayrılmağımız həmişəlikdir, ya ruzigar bir-birimizlə görüşdürəcəkdir?..

– Ümidvaram ki, gələn yay yenə bir-birimizin vüsalına yetişək!

Sona dışarı çıxıb Bahadırın yığışmağını atasına və anasına söylədi. Maşo və Yusif bu əhvalatdan nəhayətdə qəmgin oldular; Bahadır üçün yola lazım olan şeyləri hazır etdilər.

Sabahı günü troyka qapıda hazır oldu. Bahadırın şeylərini lazımınca yığışdırıb hazır etdilər. Hamı balkona, Ba-

hadırı ötürməyə çıxdı. Bəli, vaxt oldu ki, Bahadır hamısı ilə xudahafiz edib sevgili Sonası ilə ayrıldı... Və Sona “Kağızınızı gözləyirik” deyib, atasını balkonda qoyub Bahadının otağına tez gəldi və gözlərindən qanlı yaşlar töküb uşaq kimi ağladı.

* * *

“*Bahadır və Sona*” romanı Cənubi Qafqaz xalqları arasında tarixi-ənənəvi dostluq, qardaşlıq ideyasını daha da möhkəmləndirmək, beynəlmiləçilik və insanpərvərlik ideyalarını təbliğ etmək məqsədilə qələmə alınmışdır.

Romanın öz dili ilə əsərdə qaldırılan milli dil məsələsi bir-biri ilə vəhdət təşkil edir.

Əsərdə Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin zənginləşdirilməsi, sadələşdirilməsi, saflaşdırılması uğrunda Bahadının dediyi aşağıdakı sözlər müəllifin dil haqqında öz əqidəsini əks etdirir: “Bir dilin qədrini millət o vaxt bilər ki, haman bu dildə yazılan inşalar millətin həm bədəninə, həm də ruhuna tərbiyə verə. Və bir dilin o vaxt qiyməti olar ki, o dili təlim verənlərdə qeyrət, insaf ola”.

Əsərdə Bahadının tələbə yoldaşı Sultanın Tiflisdə tanış olduğu kübar ailəsindən çıxmış azərbaycanlı qız yeddi il oxuyub ali təhsil aldığına baxmayaraq, öz ana dilini bilmir, ona yuxarıdan aşağı baxır.

Romanın dili sadə və aydın bir üslubda yazılmışdır. Əsərdə istər müəllifin öz dili, istərsə də surətlərin dili canlı xalq dilinə əsaslanır. Romanın ilk cümlələri gözəl təbiət təsvirini əks etdirən şirin bir ədəbi-bədii dillə başlanır.

Əsərin bir sıra özünəməxsus dil xüsusiyyətləri vardır. Müəllifin təhkiyəsində ən çox nəqli cümlələrdən istifadə edilir. Bu cümlələrdə, C.Məmmədquluzadədə olduğu kimi, bəzən xəbər öz yerində işlənmir, yəni ya cümlənin əvvəlində, ya da ortasında işlənir. Məsələn, “Bahadır üz

qoydu öz evinə gəlməyə”, yaxud “Bahadır şam yandırır öz adətinə görə başladı qəzet oxumağa”. Göründüyü kimi, bu cümlələrdə “üz qoydu” və “başladı” xəbərləri cümlənin axırında işlənməli idi. Hər halda bu cəhət N.Nərimanovun ədəbi-bədii dil xüsusiyyətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Müəllifin dilində bəzən köhnəlmiş sözlərə rast gəlinir. Məsələn, “yaxınlaşdı” əvəzinə “*yavuşlaşdı*”, “xeyli” əvəzinə “*xeylaq*”, “daxil oldu” əvəzinə “*varid oldu*”, “qarşılaşdılar” əvəzinə “*bulundular*”, “tanış” əvəzinə “*aşna*”, “arvad” əvəzinə “*övrət*” və s. işlənir.

Əsərin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Mətnə XX əsrə məxsus ədəbi dil xüsusiyyətlərinin əlamətlərini aşkar edin.**
2. **Əsərdə müəllifin fərdi dil xüsusiyyətlərini axtarın tapın.**
3. **Mənası çətin başa düşülən lüğəvi vahidləri seçin və onları izah edin.**
4. **Frazeoloji vahidləri tapın və onların məna çalarlıqlarını aydınlaşdırın.**
5. **Sözdüzəldici şəkilçiləri tapın.**
6. **Tərkibləri tapın və onların cümlədə vəzifəsini müəyyənləşdirin.**

NADİR ŞAH
(Faciədən parçalar)

BİRİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur İsfahan şəhərində 1717-ci ildə, Şah Hüseyn xanın
otağı, qapıda iki fərqaş, xanın taxtı.

Ədhəm xan: – Tamam üç saatdır gözləyirəm, bu vaxta-
dək hələ cavab vermir. Kim bilir, yatır, ya balaca uşaqlar ilə
oynuyur. Amma dövlətin işləri getdikcə çətinləşir, nə etmə-
li? (*Fikrə gedir. Qapı açılır. Hüseyn xan yan otaqdan daxil olur*).

Şah Hüseyn xan və Ədhəm xan.

Şah Hüseyn xan (*taxtında əyləşib*): – Xeyir ola, Ədhəm?

Ədhəm xan: – Xeyirdir, qibleyi-aləm!

Şah Hüseyn xan: – Bəs nə əcəb belə tezdən gəlibсэн?

Ədhəm xan: – Qibleyi-aləm sağ olsun! Bir neçə gün
bundan müqəddəm xəbər gəlibdir ki, kürdlər dövlətin
üzünə ağ olub Cavad xanı və fərqaşları öldürüblər...

Şah Hüseyn xan: – Cavad xanı? (*Fikrə gedir*) Cavad
xan gərək çoxdan öləydi; çünki onun zərərdən savayı dövlətə
heç bir xeyri yox idi, tövcünü vaxtında yığa bilmirdi və
yığanda da min dava ilə.

Ədhəm xan: – Qibleyi-aləm! Tövcü vaxtında yığılsa da,
yığılmasa da, dövlətin halında bir o qədər təfavüt etmir.

Şah Hüseyn xan: – Necə ki etmir?

Ədhəm xan: – Mahalların xanları xəzinəyə ancaq cüzi
bir şey verib, qalanını özləri sərf edirlər.

Şah Hüseyn xan: – Düşünürəm, necə özlərinə sərf
edirlər?!

Ədhəm xan: – Qibleyi-aləm! Qədimdən qayda bu üzrə olubdur: xanlar dövlətdən mahalları icra edib tövcünü öz-lərinə sərf edirlər, ancaq dövlətə bir cüzi icarə pulu verirlər.

Şah Hüseyn xan (*fikrə gedir*): – Bəs belə... İndi nə etməli?

Ədhəm xan: – Mən özüm də bilmirəm.

Şah Hüseyn xan: – Ədhəm! İbtidadan mənim əvvəlin-ci vəzirim olub, padşahlığın hər ixtiyarını sənə mühəvvəl etmişəm. İndi necə ki məsləhət görürsən, elə də edərsən (*Durur getməyə*).

Ədhəm xan: – Qibleyi-aləm! Doğrudur, dövlətin hər ixtiyarı bu vaxtadək mənim əlimdə olubdur, amma, doğ-rusu, bu halda tək bacarmaq mümkün deyil.

Şah Hüseyn xan: – Burada nə bir çətin iş vardır? Kürdlər nə millətdir ki, bizim dövlətə zərər yetirə? Beş yüz sərbaz göndərsək, hamısını qolları bağlı gətirərlər.

Ədhəm xan: – Qibleyi-aləm, bu işin çətinliyi... m... m...

Şah Hüseyn xan (*qoymur sözünü qurtarsın*): – Yaxşı, göndər məsləhət üçün qalan vəzirlər də gəlsinlər (*Gedir*).

Ədhəm xan (*Hüseyn xanı qapıyadək ötürür və ondan sonra qapıda duran fərğaşa deyir*): – Get, bu saat Cəfər xanı, Rza xanı və Məhəmməd xanı dəvət et qibleyi-aləmin hüzuruna.

Fərğaş: – Bəçəşm!

Ədhəm xan (*tək*): – Fikrim dağınıqdır (*Başını əli ilə tutur*) Hərçi fikir edirəm, bir şey çıxmır. Deyirəm, kürdlər dövlətin üzünə ağ olublar, deyir, zərər yoxdur, beş yüz sərbaz göndər, hamısını qolları bağlı gətirsinlər. Bəh! Bəh! Kürd tayfasından xəbəri yoxdur. Beş yüz yox ki, min qoşun da göndərsəm, onların öhdəsindən gələ bilməzlər. Bundan savayı, beş yüz sərbazı haradan cəm edim? Bu saat hazırda heç iki yüz də yoxdur. (*Fikrə gedir*) Hələ qeyri işlərdən xəbəri yoxdur. Bir neçə gün bundan müqəddəm xəbər gəlibdir ki, özbəklər və əfqan davaya hazırlşırlar. Bu xəbərləri məndən savayı heç kəs bilməyir və demək də olmaz (*Fikrə gedir*).

İKİNCİ MƏCLİS

Vaqe olur Xorasan kəndlərinin birində. Əvvəlinci pərdə:
bir tərəfdən Nadirin evi və yol. İkinci pərdə: çöl-biyaban.

İki yolçu.

Əvvəlinci yolçu: – Qocalıq yaman şeydir, ay balam! Bir az yol gedəndə ayaqlarında tab qalmayıb. Əyləş, bir az yornuğumuzu ala. Çox yaxşı oldu ki, səninlə rast gəldim, yoxsa bu uzun yolu şəhərədək yalnız gedəcəydim. Ah! Ah!

İkinci yolçu: – Əmi! Nə ah-vay edirsən?

Əvvəlinci yolçu: – Necə etməyim, ay balam?! Yetmiş sinnim var və bu vaxtadək belə zəhmətlər çəkməmişdim ki, indi çəkirəm. Evimdə yeddi baş külfət, pul yox, taxıl yox. İndi bu vaxtımda gedirəm şəhərə, bəlkə hammallıq edib bir az çörəkpulu qazanam.

İkinci yolçu: – Məgər taxıl bitməyirmi? Yeriniz yaxşı deyilmi?

Əvvəlinci yolçu: – Ay balam, qoyurlarmı taxıl əkəsən? Quldur Nadir hər yerə ki düşür, oranı viran edir. Bir yandan da əfqanlar buraları alandan sonra xalqa göz verirlər, işıq vermirlər. Xülasə, işlər çox yamandır, oğlum.

İkinci yolçu: – Əmi, mən iki aydır gəlmişəm, amma Nadirin barəsində elə şeylər eşidirəm ki, heç ağlasığası deyil.

Əvvəlinci yolçu: – Sən hardan gəlibsən? Haralısan, balam?

İkinci yolçu: – Mənim əslim xorasanlıdır. Düz indi on ildir vətənimdən dərbədə də düşmüşəm. Özbəklər Xorasanı alandan sonra zingədanlıq çox çətin oldu. Hətta elə oldu ki, yeməyə çörək də tapılmadı. İki uşağımı, övrətimi və qoca anamı Xorasanda qoyub düşdüm şəhərbəşəhər, kəndbəkənd ki, çörəkpulu qazanam. Axır getdim çıxdım İrəvana. O vaxt İrəvan osmanlının əlində idi. Bir az rahat-

lığa düşdüm: başladım işləməyə, hər nə iş oldu, yapışdım. Bir neçə ilin ərzində on tümən düzəldib Xorasana gedən vardı, onunla göndərdim ki, külfətimə versin. Əzqəza, yolda məşhur quldur İmamquluverdi onun qabağına çıxıb pulları əlindən alır. İndi gedirəm vətənə, uşaqlarımı da tapam. Amma heç ümidim yoxdur. Ah! Ah! Allah bu quldurların evini yıxsın!

Əvvəlinci yolçu: – Ah... quldurları heç demə, heyvan qismi bir şeydirlər. Onlarda nə insaf var, nə mürvət. Nə Allahdan qorxurlar və nə padşahdan. Amma Allaha qurban olum, özləri də axırda cəzalarına çatırlar. İmamquluverdi çox evlər yıxdı, çox ananı balasız və çox balanı anasız qoydu, amma axırda özü də cəzasına çatdı.

İkinci yolçu: – Necə?

Əvvəlinci yolçu: – Necə olacaqdır? Axırda onu bir gülləyə qurban etdilər...

İkinci yolçu: – Allaha şükür! Allaha şükür!

Əvvəlinci yolçu: – Əlbəttə, Allaha şükür, amma yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük. İmamquluverdi öldü, yerinə oğlu Nadiri qoydu. Ondan da bettər, ondan da zalım. Genə İmamquluverdi axır vaxt bir az adamlara rəhm edirdi, amma bu evi yıxılmışda heç bir zərrə qədər də rəhm yoxdur. Hansı kəndə düşsə, oranı alt-üst edib, viran edər.

İkinci yolçu: – Bu o Nadirdir ki, adı dünyaya yayılıbdır?

Əvvəlinci yolçu: – Bəli, haman o zalımdır.

İkinci yolçu: – Təəccübdür!

Əvvəlinci yolçu: – Nə üçün təəccüb edirsən, ay balam?! Hər şey tərbiyə ilədir. İnsana necə tərbiyə verərsən, elə də olar. Düz on beş yaşından Nadir atası ilə quldurluğa gedibdir. Və ondan qabaq atası və yoldaşları Nadir uşaqkən o qədər quldurluqdan, adam öldürməkdən danışıblar ki, uşağın qulağı dolubdur, əvvəlinci dəfə quldurluğa çıxanda cürbəcür qoçaqlıq, hünərlər göstəribdir.

Bu tövr tərbiyənin axırı nə olacaqdır? Genə bundan əvvəl Hüseyn xan hərdənbir dalınca qoşun göndərib tutdurmaq istəyirdi. Amma indi bir aydır əfqanlar Hüseyn xanı əsir ediblər. Nadir də azadə gəzir, bir adam da cürət etmir ki, bir söz desin. İndi halımız olub dəxi də çətin: bir yandan əfqanların zülmü, bir yandan Nadirin. O evi də ki, görürsən, (*əlini uzadıb*) Nadirin evidir.

İkinci yolçu (*qorxub yerindən tez durur*): – Allahı sevir-sən, əmi, dur burdan gedək. Çıxıb bizi burada görər, dərimizə saman təpər.

Əvvəlinci yolçu: – Qorxma, oğlum. Biləm ki, Nadir buradadır, nə bu yol ilə gedərəm, nə burada oturaram.

İkinci yolçu: – Bəs haradadır?

Əvvəlinci yolçu: – Gedibdir özbəklərdən anasının qanını almağa. Özbəklərlə dava edən vaxt qoca anasını çox əzabla öldürüblər. İndi gedibdir ki, anasının intiqamını alsın.

İkinci yolçu: – Bəs indi evində heç kəs yoxdurmu?

Əvvəlinci yolçu: – Evdə övrəti və oğlu. Belə bilmə də bunlar yalqızdırlar. Evinin hər küncündən on quldur çıxar. (*Əsnəyir*) Ay... Dur gedək, oğlum, yoxsa yatıb qalırıq (*Gedirlər*).

(Nadirin övrəti Gülcahan yavaş-yavaş qapını açıb
pilləkəndən düşür və ətrafa baxa-baxa)

Gülcahan (*yola baxıb*): – Yolunu gözləməkdən gözlərimin kökü saraldı. Kim bilir, başına nə iş gəldi. Bu vaxtadək gərək gələydi. Görükür, bir bədbəxtlik üz veribdir. Su qabı suda sınar. Mənim yəqinimdir ki, axırda bir kələyə qurban olub bizi qoyacaq sahibsiz. Ondan sonra, di gəl, döz xalqın zülmünə. Hamının da haqqı var bunun zülmlərinin əvəzinə bizə zülm etsin. Pərvərdigara, Birabil xanın qızı gör nələr çəkir. Mən yurdu itmiş, bədbəxt buna aşiq olub

qoşulub qaçqım. Nə bilirdim ki, aylar, illərlə üzünə həsrət qalacağam. Kərratla demişəm: Nadir, mənə yazıqın gəlsin, mənə yazıqın gəlmir, oğluna gəlsin. Hər deyəndə mənə cavab verir: sənin borcun deyil. Mən başıma nə kül töküm? (*Ağlayır*) Pərvərdigara! Nə vaxtadək gecə-gündüz qorxudan yatmayacağam? (*Ağlayır, əli ilə başını tutur. Uzaqdan şeypur səsi gəlir. Gülcahan qulaq asır və gedib yola baxır*) Hə... yavaş... (*Fikirdə*) Gəlir... Gəlirlər... (*Şeypurun səsi yaxınlaşır*) Hə... gəlirlər. (*Baxır*) Allah, Sənə şükür olsun! Özüdür, hə... Nadirdir... (*Tez evə gedib qapını örtür. Quldurlar gəlib iki tərəfdən düzülürlər. Nadir gələndə baş ayırlar*).

Nadir: – Həzərat! Çox razıyam ki, aslan kimi dava etdiniz. Özbəklər indi zərbi-dəstimi gördülər. Hər nə ki mal qarət edibsiniz, öz aranızda bölüşün. İndi gedib rahat ola bilərsiniz. (*Hamısı bas əyib çıxırlar. Nadir evinə tərəf baxıb fikrə gedir*) Bir ay bundan müqəddəm hənuz bu yerdə qoca anam mənim qarşıma gəlib “igid balam, aslan balam” deyib məni qucaqladı, şadlığından ağladı. İndi... İndi... Of! (*Basını əli ilə tutur*) İndi... Hərgah öz əcəli ilə ölsəydi, o qəddər məni yandırmazdı. Biinsaf tayfa, qoca övrəti yaman bir halətə salıb öldürdülər. (*Hirsli*) Of... (*Fikirlə*) Hərçənd özbəklərdən bir anamın əvəzində min-min analar, min uşaqlar qanı tökdüm, lakin genə ürəyim sakit olmuyubdur. Bu tayfanın qanını içməyə hazıram (*Fikrə gedib oturur və başını əli ilə tutur*).

Gülcahan (*qapını açıb yavaş-yavaş gəlir. Nadiri bu halda görüb təəccüb edir və tərəfə deyir*): – Pərvərdigara! Görəsən, genə nə üz veribdir? (*Yavuuq gedir*) Nadir! Mən səni evdə gözlüyürdüm, nə üçün gəlmirsən? Yorulubsanmı? (*Nadir başını qaldırıb baxır və ayağa durub Gülcahanın əlindən tutur*).

Nadir: – Gülcahan! Hərgah bir il gecə-gündüz özbəklərlə dava etsəm, genə yorulmaram. Onlar mənim ürəyimə yaman bir dağ çəkiblər, hər bir şeyi unutmuşam.

Gülcahan: – Əlbəttə, mənə də?

Nadir: – Görünür.

Gülcahan: – Bəs elə mənə bundan ötəri atamın yurdundan dərbədər saldın? Mən sənə nə eləmişəm? Nə üçün mənə bu qədər incidirsən? Gözümün işığı, dərdimin dərmanı bir Rzaqulu idi, onu da özünlə aparmaq istəyirsən. Sən gedəndən sonra qulağımı dəng ediblər: gah tufəng fikrinə düşür, gah qılınc hazır edir, gah tapança.

Nadir: – Sən nə danışırısan, övrət? Oğul gərək atasına oxşaşın, hərgah Rzaquluda məndə olan hünər olmasa, ona mən oğul deyərəm? Çox əcəb edir ki, indidən tədarükünü görür. Mən atamın yerini tutan kimi, o da gərəkdir mənim yerimi tutsun.

Gülcahan: – Bəli, mən də ömrümün axırınadək rahatlıq bilməyim (*Ağlayır*).

Nadir: – Bəsdir. (*Acıqlı*) Dur get! (*Gülcahan ağlaya-ağlaya gedir*) Mənim dərdimdən xəbəri yoxdur. İstəyir göz yaşını səhərdən-axşamadək tök! Ancaq mən bu peşəni əldən buraxmaram. Gərəkdir cəmi-dünya zərbi-dəstimi görə. Xalq mənə edən ehtiramı Təhmasa etmir. Hamı qorxudan adımı eşidəndə bir ağaclıqdan qaçır. Bundan müqəddəm Hüseyn xan axtarırdı. İndi də Təhmas.... Hərçənd Təhmas əvvəl mənimlə mehriban idi, amma indi bilməyirəm ki, nə olubdur. Kərratla göndərdiyi qoşunları dağıtmışam... (*Fikrə*) Zərər yoxdur, vaxt olar, Təhmasa da özümü göstərərəm...

Səs.

Cavad: – Nadir! Nadir!

Nadir (*tez gedib çıxır*): – A! Dayı can, buyur, buyur. (*Dışarıda*) Ay gədə, gəl atı tut (*İkisi də içəri daxil olurlar*).

Nadir: – Xoş gəlibsən, dayı! Uşaqların kefi necədir?

Cavad (oturur): – Ey... Ay balam! Bir tövr dolanırlar. Mən də dəxi qocalmışam. Əvvəlkitək işləyə bilmirəm, bu il hətta heç taxıl da əkmədim.

Nadir: – Heç fikir etmə. Allah kərimdir. Gətirdiyim qarətdən bir illik sənin təamın çıxar. Eşitdinmi özbəklərə nə tufan etmişəm? Heç bilirsənmi başlarına nə işlər gətirmişəm!

Cavad (başını yırğalayır): – Ah! Ah, balam! (*Başını tutub fikrə gedir*) Eşitmişəm, eşitmişəm!..

Nadir: – Dayı! Nə üçün ah-zar edirsən? Nə səbəbə qəmgin oldun? Gərəkdir şad olasan ki, mənim kimi bacın oğlu var. Onu bilmirsənmi, adımı eşitcək hamı titim-titim titrəyir, padşahlar mənim müqabilimdə davam etməyir, qoşunları qoyun kimi qaçırırlar! Mən deyiləmmi özbəkləri dağa-daşa salan? Mən deyiləmmi İrəvana qan ağladan? Belə köməyi olan da ah-vay edərmə? Belə köməyi olan da dərd edərmə? Fəxr et! Könlün şad olsun!

Cavad (başını qaldırır): – Bilirəm. İgidsən, aslan bərabərində cavansan, amma... (*Başını aşıqı salır*).

Nadir: – Necə amma? Nə deyirsən?

Cavad (*Başını tutub ağlayır*): – Heç, balam, heç! Allah qüvvət versin!

Nadir: – Dayı, sənə nə olubdur? Nə üçün ağlayırsan? Ürəyində nə var, de!

Cavad: – Ay balam, nə deyim... Mən öz günümə ağlamıram. Bu gün-sabah öləcəyəm... Məni fikrə salan vətənimizin qarışıq işləridir. Of, of! Heç bilirsənmi nə halda bulunuruq?! Vətənimiz əldən gedir, ziyarətgahlarımız, yerlərimiz özgə tayfaların əllərinə keçirlər. Millətimiz günbəgün zəlil, məşəqqətdə bulunur. Əkin yox, biçin yox, neçə kəndlərdə aclıq başlanıb, xalq çəyirtkə kimi qırılır, mən buna ağlayıram. (*Başını tutub ağlayır. Nadir fikrə, Cavad yerindən qalxıb Nadirin əlindən tutur*) Nadir! Dünyada ad qazanmaq iki yol ilə olar: yamanlıqla və bir də yaxşıqla. Yamanlıqla

ad çıxarmaq hamıya mümkündür və bu ad həmişəlik deyil... Yaxşıliqla ad qazanmaq hər şəxsin hünəri deyil. Yaxşıliq edən şəxsin adı nəinki öz sağlığında və hətta öləndən sonra da dillərdə zikr olunar. Bəs heç rəvadırmı ki, sənin kimi rəşid və şücaətli cavanın adı sağlığında min cürə söyüslə və öləndən sonra lənət ilə zikr olunsun? Rəvadırmı ki, sənin ömrün, gücün və aqlın quldurluqda çürüsün? Rəvadırmı ki, insan bilə-bilə gözəl sifətlərini puç edib, yaman sifətləri qəbul edər? (*Nadir fikirdə*) Heç eşidibsənmi ki, quldur öz əcəli ilə ölər? Qulduru həmişə ya asıblar, ya boğublar, ya güllələyiblər. Xülasə, quldur olan kəs belə yaman naqabil ölümlərdən uzaq deyil... Dəxi nə deyim, balam... (*Fikrə gedir*).

Nadir: – Dayı, diqqətlə sözünüzdə qulaq verirəm. Bu yurun görüm.

Cavad: – Dəxi nə deyim, ay balam!.. Axır sözüm budur ki, sən gərək bu yaman peşədən əl çəkəsən. Fikrini, gücünü sərf edəsən millət və vətən yolunda. Bizim ata-babadan qalan yerlərimizi düşmənin əlindən qurtar, qoyma ziyarətgahlarımız qeyri tayfaların əlində qala. Onda, ümidvaram ki, Təhmas şah günahından keçər.

Nadir (gülə-gülə): – Ah! Ah! Təhmas şahda nə qalıbdır ki, mənim günahımdan keçər?

Cavad: – Necə ki nə qalıbdı? Təbrizdən xeyli qoşun yığıb Xorasanı türkmənlərin əlindən qurtarmağa gedir. Nadir! Dübarə səndən təvəqqe edirəm: at bilmərrə bu yaman peşəni... Dağılmış vətən, yurdu itmiş, ah-zarı ürək dağlayan millət sənə kimi bir aslan gözləyir. Durma, oğlum! Minlərcə mənim kimi göz yaşlarını tökən var. Bu qan ağlayanlara kimdən cavab gözləyək?

* * *

“Nadir şah” faciəsinin ideya məzmunu despotizm üsuli-idarəsi şəraitində xalqla dövlət arasında böyük bir uçurumun olduğunu açıb göstərməkdən ibarətdir.

Əsər kəskin konfliktlər dramı olduğundan onun dilində də bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlər vardır. Burada güclü ehtirasları, hisləri, xalqın kədərini və s. ifadə edən çoxlu miqdarda nida sözlərdən istifadə edilmişdir. Əsərin dilində XVIII əsr Azərbaycanının üsuli-idarəsi ilə bağlı sözlərə rast gəlinir. Məsələn, *“xanın taxtı”, “fərraş”, “qibleyi-aləm”, “tövcü”, “xəzinə”, “mahal”, “vəzir”, “sərbaz”* və s.

Burada bir sıra frazeoloji ifadələr vardır. Məsələn, *“Xalqa göz verib, işıq verməmək”, “dövlətin üzünə ağ olma”, “yağışdan çıxıb yağmura düşmək”, “dəriyə saman təpmək”* və s. Ədib bu frazeoloji ifadələrdən məqsəduyğun şəkildə istifadə etməklə dramatik vəziyyətin güclənməsinə nail olmuşdur.

Surətlərin dilinin sintaktik quruluşunda da bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətlərə rast gəlinir.

Faciədən verilmiş bədii parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Dram janrının dil xüsusiyyətlərini əks etdirən əlamətləri aşkar edin.**
2. **XVIII əsr feodal Azərbaycanının üsuli-idarəsi, xalq məişəti ilə bağlı sözləri seçin və onların dildə passivləşmə səbəblərini izah edin.**
3. **Frazeoloji vahidləri tapın, onların məna çalarlarını izah edin.**
4. **Nida sözləri seçin və onları məna növlərinə görə qruplaşdırın.**
5. **Surətlərin dilində səciyyəvi sintaktik konstruksiya-ları seçin və onları təhlil edin.**

ƏBDÜRRƏHİMBƏY HAQVERDİYEV (1870–1933)

DAĞILAN TİFAQ (Faciədən parçalar)

BİRİNCİ MƏCLİS

Nəcəf bəyin evində gözəl fərşlərlə döşənmiş bir otaq.
Fərşdən əlavə sandal və kürsülər də qoyulub.

Nəcəf bəy (tək): – Atalar məsəlidir: dünya beş gündür, beşi də qara. Bədbəxt mən o kəsə deyirəm ki, bu beş qara günü ləzzət damaqla keçirib, baş gora aparmaya. Birisi, görürsən, sübhədən-axşamadək qarışqa kimi çalışır, vuruşur, pul qazanır, amma, evi yıxılmış, öz qazandığını yeyib, öz zəhmətinin meyvəsindən kamyab olmur. Pulu yığır sandıqlara, üstündə mişovul pişiyi kimi yatır. Yediyi də nədir? Əncir, soğan və pendir. Yurdu itmiş, inək kimi otlayır. İndi ondan bir xəbər alan gərək ki, ay evin yıxılmasın, bu pulları kimdən ötrü yığıbsan? Əgər özün üçün yığıbsan, bil, axmaq, əbəs işdir ki, görübsən, çünki ata malı oğul-uşaq üçün bilmərrə lazım deyil. Oğulun yaxşısı özü də qazanar, ataya möhtac olmaz. Oğulun pisinə, həmçinin, ata malı lazım deyil, çünki atası başını yerə qoyan tək hamısını aparıb bir az müddətdə xərc eləyib dağıdacaq. Mənim barəmdə pulun var, xərc elə, bağışla, ye, iç, ver kefə, ləzzətə, eyşü-işrətə, beş gün qara dünyanın ləzzətini apar, öləndə də dünyada bir təmənnan qalmasın və beş adam da sənə rəhmət oxusun.

*Ey an ki, də rin cahən zi xud bixəbəri,
Hər şamü səhər də tələbi simü zəri.*

*Sərmaeyi-tu dər in cəhan yek kəfənəst,
Ura ki, guman nist, bəri ya nəbəri.*

Doğru deyib şair, çox gözəl deyib. Xudadan istərdim bu saat bu sözləri deyən şair mənim yanımda olaydı, onun boynunu qucaqlayıb, dodaqlarından öpəydim.

Cavad (*daxil olur*): – Ağa, bəylər təşrif gətiriblər.

Nəcəf bəy: – Buyursunlar, buyursunlar. (*Daxil olurlar: Səlim bəy, Aslan bəy və Həmzə bəy*) Baho! Ya Allah! Xoş gəldiniz, beş gəldiniz, bəs niyə əliboş gəldiniz?

Səlim bəy (*əyləşir, hamı əyləşir*): – Sən öləsən, çox əlido-lu və başıətli gəlmişəm. Bu saat iki yüz iyirmi beş manat cibimdə pul, kefim də gecələr ulduza hürür. Uduzmaqda da meylim yoxdur. Gəlmişəm görüm səni də bir xoruza yükləyə bilərəmmi. Budur, bir neçə gündür əlim çox yaxşı gətirir. Bu saat Leylacla qumar oynamağa hazıram. Hələ, Nəcəf, mən ölüm, de görüm, mənə bir üç yüz manat uduzmaq necəsən?

Nəcəf bəy: – Yavaş ud, boğazında qalar. Yenə kimin qulağını kəsibsən?

Həmzə bəy: – Mən evi yıxılmışın, mən oğlu ölmüşün, mən yurdu itmişin, mən külüyü sovrulmuşsun. Belə hara-mın olsun, burnundan gəlsin, yorğan altında yeyəsən.

Səlim bəy: – Niyə yeyirəm yorğan altında, valah, oynaq-laya-oynaqlaya yeyəcəyəm. Sənin malın ana südündən ha-laldır. Mal yeməyənin malını yeyərlər. Uşaq aşiq yığan kimi yığınca, ver biz yeyək, Allaha da xoş getsin, bəndəyə də.

Aslan bəy (*Həmzə bəyə*): – A kişi, mən sənə neçə dəfə demişəm, yenə deyirəm, gəlsənə saqqalının ağ vaxtında bu qumarı qoyasan yerə?

Həmzə bəy: – Xub, saqqalın ağlığının qumara nə dəxli var?

Aslan bəy: – O dəxli var ki, qocalıb ölürsən, bu gün-sa-bah, Allah qoysa, kəlləni ağardacaqsan, gəlib halvanı yeyə-

cəyik. Ayağının biri bu dünyada, biri qəbirdədir. Get namaz qıl, ibadət elə, oruc tut. Pulun çoxdur, Məkkəyə get.

Səlim bəy (*Həmzə bəyə*): – A kişi, sən Allah, gör bir tezləklə ölə bilərsənmi? Könlüm bir yaxşı, ləzzətli qoca halvası istəyir.

Həmzə bəy: – Qadam, çox kötöklər üstündə çırpılar doğrayıblar. Allah qoysa, yenə mən hamınızı yerə quylayacağam. Bir də, canım, mən qoca deyiləm ki, adıma qoca qoyub mənə yaxayıbsınız? Dünyada qoca, ya cavan nə gəzir? Mənim barəmdə dünyada nə qoca var, nə cavan. Bir naxoş var, bir səlamət. Saqqalın çox da olsun ağ, canın ki oldu səlamət, oldun cavan. Ya saqqalın oldu qapqara şəvə kimi, elə ki gecələr sübhədək öhö... öhö... (*öskürür*) atıcı kimi pambıq atdın, olduq qoca.

Nəcəf bəy: – Özünə təskinlik ver, meyitini görüm, on səkkiz yaşın var.

Səlim bəy: – Hələ Həmzənin ölümü dursun qıraqda. Nəcəf, mən ölüm, Tirmə sağalıbsa, bir ova gedək. Çoxdan getməmişik, könlüm qırqovul əti istəyir. (*Həmzə bəyə*) Həmzə, heç Nəcəfin Tirməsini görübsənmi? Qəribə tula-dır, sənə tula deyirəm, daha it nədir, bir at əvəzi.

Həmzə bəy: – Tula özünsən, ağzının sözünü bil.

Nəcəf bəy: – Səlim, mənim bilmərrə ovdan həvəsim kəsilib. Heç getməyə meyylim yoxdur. Qədim əyyam yada düşəndə az qalırsan quşu da vurub öldürəsən, tulalara da iynə verib qırasan.

Səlim bəy: – Heç keçən günlərdən danışma. Keçən günə gün çatmaz, calasan günü günə. Qədim vaxt murov vədəmdə görürdün ətraf bəyləri cəm olub ov binası qoyurdular. Quş ovu, ya qaban ovu. Axşamdan yüzbaşını çağırır tapşırırdım, sabah ova gedəcəyəm, gərək hələ bir mayəhtac hazır olsun. Yüzbaşı da ki, məsələsinə arıfıdı. O saat anlayırdı nə demək istəyirəm. Sübh durub görürdüm,

mahalın qoçaq atlılarından neçə nəfər hər yaraq-əsbabları ilə hazır, müntəzirdilər. Qoyunlar axşamadək kəsilib, soyutma olub, cahü-cəlalla, brovhabrovla düşürdük yola, guya bir qoşun gedir. Gedib üç günlərlə meşələrdə, dağlarda ov edirdik. Amma indi... Bir çolaq yabını minirsən, bir quşu şökkürdürsən barmaqıyın başına, onun da bir gözü kor, bir gözü də məyus. İki axsaq tulanı da salırsan dalına, canım kəhər, gözüüm kəhər, düşürsən biyabanın, düzüün canına, nədi-nədi, bəy ova çıxıb. İttifaqən qarğadan, quzgundan birisi qalxanda quşu buraxırsan dalınca. Görürsən evi yıxılmışın malı getdi kəndə toyuq üstünə qondu. Toyuq yiyəsi də bir odun yamadı böyründən, canı orada ağzından çıxdı. Ac, susuz, it günündə qayıdırsan evə. Hanı keçən günlər? Hanı murovluq zamanı?! Ax, bir adam olaydı, keçən günləri geri qaytaraydı, cəmi Həmzədən udduğum pulları ona verərdim.

Həmzə bəy: – Bir də gözündən gəlsin o pullar. Ay Allah sənə zülüm versin, a belə padşah qulluqçusu. Padşahdan alıb yediyin məvacib gözüyün iki deşiyindən gəlsin. Həmişə donluq alıb eyşü-işrətdə dolanıbsansa, yaxşı qulluq edibsən, mərhəbə!

Səlim bəy: – Həmzə bəy, buyur, söylə görək, sən nə qayıırıbsan?

Mirzə Bayram (*daxil olur*): – Salaməleyküm.

Nəcəf bəy: – Öleykəssalam, Mirzə. Buyur, əyləş. (*Mirzə əyləşir*) Əhvali-şərif?

Mirzə Bayram: – Lillahlilhəmd, səlamət və ağanın vücuduna peyvəstə duagu varıq.

Səlim bəy (*Həmzə bəyə*): – Bəli, buyur görək, ağa Həmzə bəy sahibqıran! Söylə rəşadətindən, vurduğundan, yıxdığından, hünərindən, pəhlivanlığından. Danış görək sən harada dam yarıb, dana çıxardıbsan, buz yarıb buzov çıxardıbsan?

İKİNCİ MƏCLİS

Pərdə ahəstə qalxır. Nümayan olur Sona xanımın otağı.

Otağın üç qapısı var: biri sağdan, biri soldan və biri müqabildən. Sağ tərəfdə pəncərənin qabağında bir sandalya qoyulub. Sona xanım namazdan fariq olub, dizi üstündə dua eləyir.

Sona xanım (*əllərini yuxarı qovzayıb*): – Əziz Allah, dər-gahına qalxızmışam əllərimi. Sənə dua eləyirəm. Səndən kömək istəyirəm. Yoxdur mənim dünyada bir kəsım, sa-vayı sən. Səndən mədəd istəyirəm. Cəmi əlsiz-ayaqsızlara, naəlaclara, zəiflərə, mərizlərə, mən o cümlədən. Mən də fəqirəm, mən də naəlacam, üstümə, başıma baxan həsəd aparır, amma çölüm özgüləri yandırır, içərim özümü. Pərvərdigara, məgər Sən övrət tayfasını yaradanda heyvan yaradıbsan, insan yaratmayıbsan? Məgər övrət tayfasını dərd-qəm çəkməyə yaradıbsan? Xudaya, nə vaxtadək bizim dilimiz bağlı olacaq? Nə vaxt, görəsən, biz də ürəyimizdəki-ni açıq deyəcəyik, sözlərimiz ürəyimizdə qalıb dərd, vərəm olmayacaq? Yəni, görəsən, o günləri görəcəyik, ya vox? Öv-rətsən, dinmə, kişi deyənə bax, öl deyir, öl, qal deyir, qal! Qab-qazandan başqa heç bir şeyə əl vurma. Vurarlar, səbir elə. Söyərlər, səbir elə. Pərvərdigara, Sən adilsən, nə üçün biz övrət tayfasına olan zülmü götürürsən? Malımız kişinin, canımız kişinin, ixtiyarımız kişinin əlində. Ağzımızı açıb söz demək istəyəndə ağzımızın üstündən vururlar ki, övrətsən, dinmə. Xudaya, əgər məsləhət belədir, nə üçün bizə dil ve-ribsən, ürək veribsən? Kişi qurşanıb qumara, kəndlər bir-bir əldən gedir. Danışmaq istəyirəm, deyir kəs səsini. Mən də salıram ürəyimə. İndi budur, bir quru nəfəsim qalıb, bir az keçməz, gedər, qayıtmaz. Ey yerin, göyün bir Pərvərdiga-rı! Rəhm elə bizə, kömək elə bizə, bəlkə gələcəkdə bizim də

sözümüz olsun. (*Süleyman bəy o biri otaqdan çıxır. Əynində səyahət paltarı, ayağında uzun çəkmə, gəlib aynanın qabağında durub özünə tərəvət verir*) Süleyman, qadan alım, yenə haraya gedirsən? (*Canamazını yığışdırıb, bir ah çəkib oturur*).

Süleyman bəy: – Heç, anacan, istəyirəm bir atla şəhərdən çölə gəzməyə çıxam. Ürəyim çox darıxır.

Sona xanım: – Get, Allah amanında, anan gözlərinə qurban olsun. Amma, sən Allah, tez qayıt, yoxsa gecələr gec qayıdanda gözümə yuxu getmir.

Süleyman bəy: – Uşaq ki deyiləm, məni tutub yeməyəcəklər. Niyə gözüünə yuxu getmir?

Sona xanım: – Qadan alım, bilirəm yeməyəcəklər, amma yenə ana ürəyidir, nazik olur.

Süleyman bəy: – Yaxşı, tez qayıdaram.

Sona xanım: – Get, qurbanın olum, Allah pənahında ol.

Süleyman bəy çıxır.

Pəri xanım (daxil olur): – Ay Sona, neçə vaxtdır ha yığışıram bircə səni görməyə gəlmişəm, amma görürsən, iş düşür. (*Oturur*) Keçən cümə axşamı, bizim Mərdan bəyin təziyyəsinə o qədər ağlamışam, gözümdən bir Kürcən yaş gedib. Oradan gələnə yıxılmışam, indi bir az halım özümə gəlib, qalxmışam. Ayağa duran kimi dedim, gedim görüm Sona necədir, uşaqları salamatdırlarmı?

Sona xanım: – Pəri, heç mənim halımı soruşma. Bax, görürsən, günü-gündən geri gedirəm. Gecələr sübhədən quru öskürək məni boğur, ürəyim qıldan asılır, indi qırıqlar, bir saatdan qırıqlar deyirəm.

Pəri xanım: – Axır sən niyə hər zadı özünə dərd eliyib ürəyinə salırsan? Məgər öz canına yazığın gəlmir?

Sona xanım: – Necə eləyim, ay Pəri, budur, kişi qurşanıb qumara, bir azdan sonra görərsən olub-qalanın hamısı-

nı uduzub qaldı lat-lüt. Uduzduğundan savayı, gələnə bağışlayır, gedənə bağışlayır. Mənim dilim yoxdur ki, qabağında bir söz deyim. Yalvarıram, olmur, yapışıram, olmur. Mənim də gücüm öz canıma gəlir, başıma vurmaqdan az qalıb gözlərimə qara su ensin. Səni görəndə könlüm açılır, gözlərimə şəfəq gəlir, dərdimi açıb deyirəm, ürəyim bir az yüngülləşir. Sən Allah, Pəri, tez-tez gəl-get mənim yanıma. Yoxsa dustaq kimi qalmışam dörd divarın arasında, xiffət eləməkdən az qalıb canım çıxsın.

Pəri xanım: – Qadan alım, heç canını üzmə, səbir elə, Allah kərimdir. Kişinin bəlkə ağılı başına gəldi, qumarı qoydu yerə. Həmişə belə getməz, bir də baxıb görər ki, dəxi oynamaq ona layiq deyil, oynasa, abrı gedər, qumarı qoyar yerə. Allah qoysa, yazın axır ayında havalar istilənər, bir yerdə gedərik ziyarətə. Qurban kəsərik, dua eləyərsən, Allah sənə cansağlığı verər. Ərinə də ağıl verər, şeytan yolunu buraxıb, Allah yoluna qayıdar.

Sona xanım: – Vallah, qurban olduğum Allahın da o qədər səbri var ki, nə həddi var, nə hesabı. Elə insan səbirsiz olar. Dünən gecə də bir yaman vəqie görmüşəm, Allah məni onun xatasından savışdırsın.

Pəri xanım: – Xeyir olsun, söylə görüm.

Sona xanım: – Gördüm bizim həyətdə bir çox böyük və gözəl ağac bitib. Ağacın dörd tərəfi gözəl çəmənlikdir ki, gül gülü çağırır, bülbül bülbülü çağırır. Çəməninin yerindən şirin bulaqlar axır, guya bizim həyat behişt olub. Yorulanlar gəlib ağacın kölgəsində dincəlirlər, bulaqların suyundan içib başlarını, üzlərini yuyub, bulaq və çəmən sahibinə dua edib gedirlər. Bir də gördüm, hava tutuldu, bir bərk külək başladı ki, Allah göstərməsin. İldırım çaxdı, göy guruldadı, bir güclü dolu başladı yağmağa. Onda gördüm bir böyük dolu qəflətən düşdü həmin ağacın təpəsindən. O saat ağacın cəmi qol-qanadları qırıldılar, töküldülər

yerə. Qaldı ağacın quru kötüyü. O saat gördüyüm çəmən yox oldu, axan bulaqlar həmin dəqiqə qurudu. Bülbüllərin səsləri kəsildi, güllərdən, çiçəklərdən heç bir nişan qalmadı. Oyanmışam, bir saat ağlım başıma gəlməyib. Ondan sonra salavat çevirmişəm, Allaha dua eləmişəm, iki qoyun qurban demişəm ki, aparım ocaqda kəsım. Amma ürəyim yenə heç toxtamır. Elə bil, məni məngənə arasına qoyub sıxırlar.

* * *

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində realizmin daha da qüvvətlənməsində, ədəbiyyatın xalq həyatına yaxınlaşmasında, ədəbi-bədii dildə xəlqiliyə tam əsaslanmasında xüsusi tarixi xidmətləri olan böyük söz ustalarından biri də Ə.Haqverdiyevdir.

Ədib nəinki özünün bədii əsərlərində, eləcə də Şiller, Andersen, Qorki, XX əsr və başqalarından etdiyi bədii tərcümələrdə də Azərbaycan ədəbi dilinin zəngin bədii təsvir və obrazlı ifadə vasitələrindən çox böyük məharətlə istifadə etmişdir.

Pyeslərində hər tipin öz səciyyəsinə uyğun bir dildə danışdırılması, mükəllimələrin hərəkətlə üzvi surətdə bağlılığı, monoloqların canlı və təsirli bir dildə olması ədibin yüksək sənətkarlığı kimi diqqəti cəlb edir.

“Dağılan tifaq” əsəri bir mülkədarın və onun ailəsinin faciəsindən bəhs etsə də, öz yüksək bədii ümumiləşdirmə qüvvəsi ilə mülkədarların və mövcud ictimai quruluşun törətdiyi bir faciə kimi ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutur.

Nəcəf bəy əsərin baş surətidir. Müəllif onu həmişə dramatik gərginlikdə verir. Onun dilində çoxlu frazeoloji ifadələrə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Nəcəf bəyin dilində “beş qara gün”, “baş gora aparmaq”, “öz zəhməti-

nin meyvəsindən kamyab olmaq", "üstündə mişovul pişiyi kimi yatmaq", "boğazı tikilmək", "başını yerə salmaq" və s. ifadələrdən ədib yaradıcı şəkildə istifadə etməklə obrazın daxili aləmini, onun dünyagörüşünü açıb göstərməyə nail olmuşdur. Bəylərin nitqində canlı xalq danışığı tərzində geniş əks olunmuşdur. Bunlardan başqa, surətlərin dilində çoxlu miqdarda sinonim və antonimlərə rast gəlinir. Məsələn, "vurmaq" – "yıxmaq", "hünər" – "pəhləvanlıq", "əlsiz-ayaqsızlar" – "naəlaclar", "zəiflər" – "mərirlər" və s. sözlər fikrin daha dəqiq ifadə olunması üçün sinonim cərgə kimi işlənmişdir. "Özüm", "özgə", "üst", "baş", "çöl", "içəri", "sağ", "sol", "heyvan", "insan" və s. sözlər əsərdə məzmunca antonimlik təşkil edir.

Ümumiyyətlə, Ə.Haqqverdiyevin başqa əsərləri kimi, bu faciəsi də dil xüsusiyyətləri cəhətdən zəngin leksikaya malikdir.

Verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. Sözü mənəsinin dəyişilməsi, genişlənməsi və daralmasına aid misallar seçin.
2. Söz qruplarına görə (ümumişlək sözlər, poetizmlər, arxaizmlər, neologizmlər, terminlər, dialektizmlər, loru və vulqar sözlər) leksik vahidləri seçin.
3. Frazoloji vahidləri seçib mənə qruplarına görə müəyyənəldirin.
4. Sinonim və antonimlərə dair misallar seçib onların vəzifəsini izah edin.
5. Bənzətməyə nümunələr göstərin.

ODABAŞININ HEKAYƏSİ

(Parça)

Bizim qonşuluğumuzda İbrahim adında kasıbca bir baqqal olurdu. Bir yaxşı fəqir, təmiz qəlbli, heç kəsə əziyyət verməyən, qonşuların xeyir-şərinə həmişə qabaqca gələn xoşsifət bir kişi idi.

Bunun gözüünün ağrı-qarası Fərman adında bircə oğlu var idi. Fərman gözəl, qoçaq, iş bacaran və şəhərin cavanları arasında sayılan, yoldaşlıqda möhkəm, dost yolunda var-yoxundan keçən və atası tək təmiz, pak qəlb bir oğlan idi.

İbrahimin Hacı Kamyab adlı bir qardaşı var idi. Hacı Kamyab şəhərdə ən zəngin tacir sayılırdı. Onun ticarəti nəinki öz məmləkətində, hətta əcnəbi ölkələrdə də işləyirdi. İstanbulda, Bakıda, Tiflisdə, Batumda onun amilləri var idi. Rusiyanın hər şəhərinə onun malı işlərdi. İldə bir dəfə Hacı özü səyahətə çıxıb, təftiş və bazarların tələbatına bələd olmaq üçün Rusiyanı, Türkiyəni gəzib qayıdardı. Həştaddan çox kəndi var idi. Bir böyük xalı-gəbə fabriki var idi. Neçə yüz əmələ onun fabrikində və kəndlərində işləyirdi. Vaqonlar dolusu Hacı Kamyabın səbzəsi, kişmiş Rusiyaya gedərdi.

Hacı Kamyabın qapısı hər gələn üçün açıq idi. Hər il məhərrəm ayının birindən onunadək imam ehsanı verərdi. Şəhərin hamı tüccarı, üləma və sadatı onun ehsanında cəm olurdular. Aşura günündən başlamış imamın qırxınadək təkyə saxlardı. Təkyələrində çay və qəndab sel kimi axardı. Bununla belə, Hacı Kamyab qardaşı İbrahimin əlini tutmaz idi; deyərdi: “İkimiz də bir atanın, bir ananın uşaqlarıyıq. Atamız ikimizə də bərabər irs qoyub gedib. Mən çalışıb qazanan kimi, o da qazansın”.

Demək olmaz ki, Hacı Kamyab qardaşını yaxınına buraxmırdı. Xeyr, İbrahim və oğlu Fərman tez-tez onun evinə

gedib-gələrdilər. Hətta bir para işlərinə də gedərdilər, evində ehsan, ya təkyə olanda İbrahimi də oğlu ilə bərabər çağırardı. Çağırmasaydı da yaramaz idi, çünki xalq eyib tutub deyərdi ki, Hacı qardaşı və qardaşı oğlunu bəyənməyib ziyafətlərinə çağırmır.

Hacı Kamyabın Gövhərtac adında bir gözəl qızı var idi. Fərman və Gövhərtac ikisi bir yerdə böyümüşdülər və həmsinn idilər. Bu iki cavan uşaq da bir-birinə bir bacı-qardaş məhəbbəti yetirmişdilər. Bu məhəbbət onlar böyüdükcə təbəddülata uğrayıb, axırda başqa bir surət aldı. Belə ki, Fərman bir gün Gövhərtacı görməyəndə rahat ola bilmirdi. O səbəbdən Fərman hər gün səhərdən axşamadaək əmisinin ağır işlərilə məşğul olurdu. Qutulara səbzə doldurmaq, torbalara kişmiş basmaq, arabaları, ulaqları yükləmək... Bu zəhmətlərin hamısını Fərman mükafatsız çəkərdi. Onun mükafatı gündə bir neçə dəfə Gövhərtacı görmək idi.

Hacı Kamyab əhvalatı gözəlcəsinə anlamışdı. Ancaq bir şey bürüzə verməyərək, Fərmanın zəhmətindən istifadə edirdi.

– Müftə hambaldır, qoy işləsin. Onun xəyalından mənim qızımı almaq keçir. Qoy xəyalplovdan nə qədər yeyəcək yesin. Mən qızı ərə vermək istəsəm, özümə yaraşan bir şəxsə verərəm, nəinki acın birisinə. Çox da mənim qardaşım oğludur.

Bir gün Hacı Kamyab qardaşı İbrahimi və Fərmanı çağıraraq xəbər verdi:

– Sabah Xudayar xan mənə qonaq gələcək. Gərək ikiniz də burada olub, onun özünə və atlarına qulluq edəsiniz.

Ata və oğul “baş üstə” deyib getdilər.

Xudayar xan ətrafın ən zəngin, ən güclü xanı hesab olunurdu. Beş min nəfər rəiyyət nə bağlarının məhsulunu, nə taxılını, nə qoyununun yununu xandan biizin heç yana

çıxarda bilməz idi. Malını kimə və neçə qiymətə buyursa idi, elə də satardı.

Yun, pambıq, xuşgəbər, buğda almaq istəyən tacir gərək qabaqcadan xanla görüşəydi. İkilikdə malın qiymətini qət edəndən sonra xan malın haman müəyyən olunmuş qiymətə satılmasına əmr verərdi.

Söz yox ki, burada iki qiymət təyin olunurdu. Biri xanla tacirin, o birisi, rəiyyətlə tacirin aralarında.

Xudayar xanın rəiyyətinin məhsulunu həmişə Kamyab alardı. O idi ki, belə qonağı layiqincə qəbul etmək lazım gəlirdi.

Sabahı günü Hacı Kamyabın özü və əmələsi sübhdən durub, əziz qonağın gəlməsinə hazırlaşırıdılar. Hacı talvar-da əyləşib əmr verirdi. Əmələ itaət edərək işləyirdi.

Qulplu qazanlar həyətdə yan-yana söykənmişdi. Döş-lüklü, başında araqcın, qolu çıрмаqlı məşhur aşpaz usta Rəsul qazanları su ilə doldurub, altından od vurub, qaynamasını gözləyirdi. Şagird yerdə əyləşib ət doğramağa, soğan doğramağa, məğzi-badam, badımcan, albuxara təmizləməyə məşğul idi.

İbrahim qırx-əlli cücə başı kəsib bədənələrini pörtələyirdi. Fərman saatda bir bazara qaçıb, lazım olandan alıb qayıdırdı. Xülasə, Hacı Kamyabın qapısında camaat qarışqa kimi qaynamaqda idi. Su gətirən kim, odun yaran kim, qazan altına tez-tez odun atan kim, düyü yuyan kim...

Hamıdan artıq ürək və həvəslə işləyən Fərman idi. Onun qəsdı, özünün çapuq və arkün olmasını həm əmələsinə və həm tez-tez pəncərə qabağına gəlib, ona baxıb şirin gülən Gövhərtaca göstərmək idi. Fərman yəqin etmişdi ki, əməsi onu oğulluğa götürüb Gövhərtacı da ona verəcək. Gövhərtac da bu fikirdə idi. Hacı Kamyabın da ki, ürəyindəkini ərz elədim.

Günorta zamanı plov hazır olub dəmə vuruldu. Hacı Kamyab libaslarının ən faxirini geyib Xudayar xanın vü-

ruduna hazırlaşdı. Hacı bir dəstə də şəhərin ən məşhur sazəndələrindən xanın naharında oxuyub-çalmaq üçün hazırlamışdı.

Böyük talvarda süfrə salınmışdı. Ənvai-şərbət, mürəbbə, halviyyat süfrənin üzərinə düzülmüşdü. Hacı Kamyab şəhərin əyan və tüccarlarından da iyirmi-otuz nəfər xanın naharında iştirak etmək üçün dəvət etmişdi.

Günorta namazından sonra qonaqlar yığılmağa başladılar. Bir azdan sonra şəhərin darvazasında qoyulmuş xüsusi adam yüyürərək özünü yetirib, xanın gəlməyinin xəbərini gətirdi.

Hacı Kamyab darvazaya çıxıb xanın gəlməsinə müntəzir oldu. Az keçmədi ki, xan, dalınca iyirmi beş nəfər müsəlləh və qoçaq atlı olaraq, varid oldu, Fərman qabaqca yüyürüb xanın atının başından və üzəngisindən yapışdı. Fərman artıq xanın xoşuna gəldi. Hacı Kamyabla əl tutub xəbər aldı:

– Hacı, bu oğlan kimdir?

– Qurban, bu mənim qardaşım oğludur.

– Afərin! Yaxşı və qoçaq oğlana oxşayır. Çox xoşuma gəldi.

– Nökərinizdir, qurban!

Xanın atlıları da atlarından endilər.

Xan bir neçə saniyə Fərmanın üzünə baxıb, Hacı ilə bahəm içəri daxil oldu.

Xanın adamlarından bir nəfəri əlində bir mürəssə mücrü xanın dalınca, həmçinin, içəri girdi.

Mücrünü gördükdə Fərmanın bir qədər ürəyi düşdü.

Xan talvara daxil olanda qonaqlar hamısı ehtiramla ayağa qalxdılar. Xan yuxarı başa keçib, bir yumşaq döşək üstündə qərar tutub əyləşdi.

Qonaqlara qabaqca şirin çay verilib, dalınca əl suyu gəldi.

Nahar başlandı.

Böyük məcməyilərdə plov gətirilib süfrəyə qoyuldu və xuruşlar bir-bəbir gətirilməkdə idi. Xalq yeyib-içməyə məşğul olub, sazəndələrin oxuyub-çalmasından həzz aparırdılar.

Məclislə əndərunun arasında dolanan Fərman idi. Tez-tez əndəruna girib, oradan qonaqlar üçün qəndab, qəhvə və qəlyan gətirirdi. Əndəruna daxil olub Gövhərtacın üzünə baxanda ürəyindən bir dərin ah çəkirdi.

Gövhərtac bu haləti onda görüb, anasının yanında səbəbini soruşmağa cürət edə bilmirdi.

Nahar axşam azanına qədər uzandı. Axır qonaqlar bir-bir “xudahafiz” edib evlərinə getdilər.

Xan o gecə Hacı Kamyabın evində yatıb, sübh getməli oldu.

* * *

Xalq nağılları üslubunda yazılmış *“Odabaşının hekayəsi”* təsirli bir hekayədir. Əsərdə hadisələrin baş verdiyi yer, ölkə, zaman və məkan göstərilərsə də, mövzunun XIX əsr İran həyatından alındığı aydın hiss olunur.

Hekayə xalq nağılları üslubunda yazıldığından burada xalq dilinin yüksək sadəliyi daha aydın hiss olunur.

Əsərin dilində istər leksik, istərsə də qrammatik kateqoriyaların müxtəlif növlərinə dair orijinal dil faktları vardır.

Yazıcı çoxlu miqdarda omonim, sinonim və antonim söz qruplarından istifadə etmişdir. Köhnəlmiş sözlərə hekayənin dilində, az da olsa, rast gəlinir. Məsələn, “tüccar”, “üləma”, “sadat”, “təkyə”, “əndərun” və s. sözləri işlətməklə ədib dövrün inandırıcı lövhələrini vermişdir. Bundan başqa, burada bir sıra dini terminlər işlənir. Bu terminlər vasitəsilə ədib müsəlman dünyasında dini fanatizmin iç üzünü açmağa çalışmışdır.

Hekayənin dilində sifətlərin isimlərlə yanaşı işlənməsi və bunlar arasında semantik əlaqələrin orijinal nümunələrinə rast gəlinir. Təyini söz birləşməsinin tərəflərinin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadəsinə dair də əsərin dilində zəngin faktlar varılır.

Ədib hekayənin dilində çoxlu nəqli cümlələrdən istifadə etmişdir. Bu, əsəri daha oxunaqlı edir.

Hekayədən verilmiş bədii parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Xüsusi adları seçin və onları mənalara görə qruplaşdırın.**
2. **Sinonim və antonimləri seçib onların üslubi vəzifəsini aydınlaşdırın.**
3. **Sifətləri seçib, onları dərəcə əlamətlərinə görə qruplaşdırın.**
4. **Cümlə üzvlərinin ifadə vasitələrinə aid müxtəlif misallar seçin.**
5. **Cümlənin intonasiyaya görə növlərinə dair misallar seçin.**
6. **Dini məzmunlu söz və ifadələrin komik çalarını göstərin.**

CƏFƏR CABBARLI

(1899–1934)

ALMAZ

(Pyesdən parçalar)

BİRİNCİ PƏRDƏ

Almaz: – Mən sizi anlamıram, Camal. Bu, məncə, ictimai bir əxlaqsızlıqdır. Mən Şuralar ölkəsinin tamhüquqlu bir vətəndaşıyam. Söz verdim, vəzifə götürdüm, qurtardı. Bu, bizim vətəndaşlıq borcumuzdur.

Camal: – Vətəndaşlıq borcumuz, vətəndaşlıq borcumuz... Onu şəhərdə də görə bilərik. Sən yaman idealistsən, Almaz. Sənin nişanlın Fuad sənə yaxşı deyirdi ki, mən vətəndaş olmaqdan başqa özüm üçün də bir adamam. Dünyada bir yol yaşayıram. Öləcəyəm, bir də dirilməyəcəyəm.

Almaz: – Fuad heç vaxt belə boş sözü danışmaz. Bu, məncə, ən azı bir idealsızlıqdır, bir irticadır.

Camal: – Bu saat hər kəs öz papağını başında bərk tutur ki, başından alıb qaçmasınlar. Siz, bilmirəm, nə qoymuşsunuz, nə götürürsünüz? Bir də, kənd deyəndə, mən başqa cür düşünürdüm. Şəkillərdə görmüşsünüzmü?

Almaz: – Yaşıl bir meşə, əlvan divarlı evlər. O yanda da qırmızı tumanlı bir qız yekə bir çomaqla öz mıncıqlı keçilərini suya aparır. Taya dibində də incəbelli bir qız darənaraq saçlı bir oğlanla öpüşür.

Aftil: – Yanlarında da bir ördək.

Almaz: – Bərəkalla, Aftil dayı, elədir ki, var. Yanlarında da bir ördək.

Camal: – İndi, hər nə... Burada nə var?

Almaz: – Burada nə var? Uçuq-sökük daxmalar, pən-cərəsiz, işıqsız komalar. Ocağın acı tüstüsündən göz çıxır, beyin çatlayır.

Aftil: – Kəblə Fatmansanın da çırt çubuğu elə fısıldayır ki, elə bil paraxod bacasıdır.

Almaz: – İndustrializasiya.

Camal: – Tez, Almaz, hazırlaşın, birbaşa şəhərə. Mədəni adam belə yerlərdə yaşaya bilməz.

Aftil: – Həri ya, bura hələ çoban-çoluq yeridir.

Camal: – Adam adam üzünə həsrət qalır. Mən sizə təklif edirəm. Sonra deməyin ki, sizi qoydum, qaçdım.

Almaz: – Gedin, Camal, mən getməyəcəyəm.

Camal: – Necə getməyəcəksiniz? Fuad demədi ki, gələndə də elə bir yerdə gələrsiniz? Dostumdur, sonra məndən inciyər.

Almaz: – Bilirsiniz, bu saat bura bir vuruş meydanıdır. Siz indi meydandan qaçan bir fərarisiniz.

Camal: – Siz burada qaldınız nə eləyəcəksiniz?

Almaz: – Şəkil çəkmək asandır. Həyat yaratmaq çətin. Sizin şəkliniz də çox bayağıdır. Biz ondan daha gözəlini burada, həyatda, bu qara torpaq üzərində yaradacağıq.

Camal: – Siz, yəni kim? Görüm sən komissarsan, upolnomoçennisən, kimsən?

Almaz: – Yox, mən ancaq bir vətəndaşam. Bu da mənim vətəndaşlıq borcumdur.

Camal: – Yenə də vətəndaş. Vətəndaşlıq borcu təkcə sizə qalmışdır?

Almaz: – Mən tək deyiləm ki! Burada kəndin bütün sağlam və yaradıcı qüvvəsi çalışır. Onları da biz işə cəkəcəyik.

Mirzə Səməndər (əlində bir kağız, acıqlı içəri girərək): — Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə! (Sözünü deyib gözləyir ki, Almaz hiddətinin

səbəbini soruşsun, lakin Almazın dinməzliyini görünə, daha acıqlı bir halda) Canım, o kişi arvadları yaxşı tanıyırmış. (Yenə də Almaz dinmir) Yaxşı deyiblər: Allah dəvəyə qanad versəydi, dünyada uçmamış dam qalmazdı (Almaz yenə də dinmir. Mirzə Səməndər hiddətlənib o biri otağa keçir).

Camal: – Buna nə olmuşdur?

Almaz: – İşiniz olmasın.

Camal: – Sonra deyirsiniz, sağlam qüvvə. Xarabalıqdan abadanlıq axtarırsınız. Sağlam qüvvənin kənddə nə işi var?

Almaz: – Tapılar. Sağlam qüvvəni kənd özü verər. Budur, bax, elə bu gün altısı birdən yazılmışdı. Özü də qızlar.

Camal: – Hara yazılmışdır?

Almaz: – “Yeni yol” a.

Camal: – “Yeni yol” nədir?

Almaz: – “Yeni yol” kolxozdur. Budur, şəhərdən məşinlər gətirmişik. Görürsünüzmü? (*Qapıdan göstərir*).

Camal: – Siz burada işinizi qoyub, başınıza cəncəl açmışsınız ki?

Temurtaş (*içəri otaqdan açıq pəncərəyə yanaşaraq*): – Almaz xanım, bu doklad harayadır?

Almaz: – O təkliflərin hamısını kənd yığıncağına verəcəyəm.

Camal: – Almaz xanım, sizin otağınızda kişi kimdir?

Almaz (*gülərək*): – Çox qəliz soruşmadınız mı? Bu, bir sekretdir. Gedib Fuada söyləyərsiniz ki, nişanlınızın yanında bir kişi vardı.

Camal: – Sonra Fuad sizi şəhərə qoymaz.

Almaz: – Fuad mənə heç bir söz deməz. Dünyada heç bir şey onu mənə qarşı acıqlandıra bilməz.

Temurtaş (*çıxaraq*): – Yəni Fuad sizi bu qədər sevir.

Almaz: – Ondən də çox. Tanış olun. (*Camalı göstərərək*) Bu, mənim nişanlımın ən yaxın bir dostudur. Qonşu kənd-

də müəllimdi, indi qaçır. Bu da mənim ən çox sevdiyim bir dostumdur.

Bayırdan: – Canım, hara getdi bu? Burada küllənib qalası deyilik ki? Vaqon yola düşər, sonra miniklər mənim atamı yandırarlar.

Camal: – Bu saat, sağ olun! *(Bir az kinayə ilə)* Mən indi görürəm ki, siz kənddə nə üçün darıxmırsınız *(Yola düzəli).*

Almaz: – Fuada salam deyin.

Camal: – Baş üstə! *(Mənalı bir dəyişlə)* Deyəram *(Gedir)*

Temurtaş: – Bu adam mənə çox şübhəli baxmadımı? İndi kim bilir gedib Fuada nə deyəcəkdir.

Almaz: – Siz, dostum, Fuadı tanımırsınız. O, ailə çərçisi deyil. Hər belə xırda şeylərə fikir verməz. Bizi dünya vuruşdura bilməz. O məni çox sevir.

Temurtaş: – Bəs siz?

Almaz: – Mən daha çox.

Temurtaş: – Xoşbəxtdir.

Almaz: – Siz də gedirsiniz, doktor? Nə tez?

Temurtaş: – Sabah şəhərdə olmalıyam. Bu da mənim şəklim. Sizin üçün yazmışam. *(Şəkli Almaz alıb stol üstünə qoyur).*

Mirzə Səməndər: – Ah, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə! Qurban olum Məhəmmədin şəriətinə! O kişi elə arvaddakını yaxşı bilirmiş. Allah heç kafiri arvad cənginə salmasın. *(Bu sözlərin hamısını dedikdən sonra gözləyir ki, Almaz cavab versin. Almaz dinmir, nəhayət, üzünü Almaza tutaraq)* Heç, deyəsən, ona demirsən. Qulaq da asmır.

Almaz: – Mirzə Səməndər, siz kimə deyirsiniz?

Mirzə Səməndər: – Necə yəni kimə deyirəm? Mən bir başa düşə bilmirəm ki, bura klubdur, zavoddur, agitpropdur, ya da ki məktəbdir?! Sən müəllimsən, dərslərini de. Bu maşınların məktəbdə nə işi var, hə?

Almaz: – Mirzə Səməndər!

Mirzə Səməndər: – Bir mən bilmək istəyirəm ki, burada müdir kimdir? Sənsən, ya mən, hə?

Almaz: – Siz.

Mirzə Səməndər: – Bəs necə olur ki, piano haqqında Maarif Komissarlığından kağız gəlir, sənin adına yazılır, hə?

Almaz: – Çünki siz burada yox idiniz, piano üçün kağızı mən yazmışdım.

Mirzə Səməndər: – Belə də iş olar? Müdir qalsın bir qıraqda, o, bu gəlsin öz adını yazsın, kağız da onun-bunun adına yazılsın?

Almaz: – Mirzə Səməndər, o da bir şey deyildir ki... Mənə ondan nə isti olacaqdır, nə də soyuq.

Mirzə Səməndər: – Ax, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə! Yaxşı oturtmuşdu arvadları evin küncündə, olmadı. Bacım, anam, bura klubdur, nədir, hə? Sovprop gedir, kosmoloko gəlir, agitprop gedir, kolxozsetr gəlir. Bura zavoddur, nədir? Döndərmisən buranı zənənə hamama. Gündə bir dəstə arvadı yığırsan bura, de ki, deyəsən...

Almaz: – Mirzə Səməndər, nə olar, siz özünüz kömək etməkdənsə daha da deyirsiniz.

Mirzə Səməndər: – Anam, bacım, darısqallıqdır. Elə bu gün çıxart bu maşınları buradan. Müdir mənəm, yox? Bu məktəbin ixtiyarı məndədir, yox? Çıxart bu saat bu maşınları buradan, qurtardı getdi!

Almaz: – Axı yer yoxdur. Budur, baxın, doklad yazmışam ki, məscidi də, Hacı Əhməd bağını da bizə versinlər. Kəndlilərin yığıncağında təklif edəcəyəm. Keçən kimi bütün otaqları boşaltdıraram.

Mirzə Səməndər: – Yaxşı, bu uşaqlar nədir salmışsan kəndin küçələrinə, hə? Ax, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə! Bir ağaca minib min bir budaq gəzir. Mən gəlincə məktəb binasını boşalt, vəssalam! (*Gedir*).

Temurtaş: – Almaz, sizin bu təklifləriniz böyük bir inqilabdır. Bunları keçirtmək üçün sizə bir ordu gərəkdir.

Almaz: – Ordu vardır.

Temurtaş: – Məscid məsələsi. Hacı Əhmədin bağı məsələsi... qorxuram kəndlilər üstümə qalxalar. Bir gurultu düşər ki, daş dəyər, baş çatlar.

Almaz: – Heç bir şey olmaz. İnqilab cəsarət istər. Sizin kimilər ikisaatda-bir çay qaşığı tökməklə inqilab olmaz. Bizim də tərəfdarımız çoxdur. Bax, Aftil, Gülverdi, Barat, kəndin kommunist və komsomolçuları və bütün yoxsulları. Sonra Şərif...

Aftil: – Bəh! Bəh!

Almaz: – Şura sədri Baloglan.

Aftil: – Bəh, bəh, kitab bağlandı.

Temurtaş: – Bu qədər təklifi birdən etmək olmaz. Kəndlilər gurultu qopardar.

Almaz: – Kəndlilər nəçin, biz ki, onlarçın çalışırıq. Siz görəydiniz kəndlilər hamısı bizim təkliflərimizi sevinərək necə qəbul edirdilər.

Mirzə Səməndər (bayırdan): – Ax, qurban olum Məhəmədin şəriətinə!

Almaz: – Aftil dayı, sən Baratgilə de ki, hamı yığışanda mənimçün xəbər göndərsinlər.

Temurtaş: – Ancaq, Almaz, mən yenə də sizin o nişanlığınızın dostundan şübhəli qaldım.

Bir yerdə gedirlər. Bu aralıq Camal qayıdır, ardınca Mirzə Səməndər içəri girir. Acıqlı öz otağına keçirkən.

Camal: – Almaz xanım, Almaz xanım! (Birdən gözü Mirzə Səməndərə ilişir) Mən Almaz xanımı görmək istəyirəm.

Mirzə Səməndər: – Mən nə bilim hansı cəhənnəmdədir. Qulluq göstərir. Ərişmə doğrayır.

Camal: – Siz bu adamı tanımırsınız? (*Stol üstündəki şəkli göstərir*).

Mirzə Səməndər: – Birdir, ikidir, hansını tanıyım? Bir-cə onun nişanlısının adresini bilsəydim, mən bilərdim ona nə yazardım (*İçəri girir*).

Camal (*stol üstündəki şəkli göstərərək*): – Bu şəkil çoxdanmı buradadır?

Mirzə Səməndər baxır və onun getmiş olduğunu görəncə şəkli qoyur cibinə, tez çıxır, bir azdan Almaz və Xanımnaz içəri girirlər.

Almaz: – Ana, mənə elə gəlir ki, evin yanından sürüşən o kölgə bizim otağımızdan çıxdı.

Xanımnaz: – Yox, a balam, yoldan keçən olar. Mən heç görmədim də. Bir də, ay balam, ola da bilər. Vallah, gecələr qorxudan gözümə yuxu getmir, kənd içində min cür sözlər danışirlər. Daha gəlib sənə demirəm ki, qorxarsan.

Almaz: – Necə yəni qorxarsan? Nədən qorxacağam?

Xanımnaz: – Ay balam, kənd içində hansı evə girirsən, hansı tayanın yanına gedirsən, hamı sənə sözünü danışır. Hərəsi bir söz deyir. Çənə-boğaz döyüşürlər. Biri deyir: arvadları yoldan çıxardır. Biri deyir: kişiləri yoldan çıxardır. Qorxuram, ayağının altını qazıyalar. Qulluqdan çıxardarlar səni, yenə qalırıq əvvəlki kimi elə belə, o, cəhənnəmə, ay balam, gerisindən qorxuram. Keçən il, deyir, buraya bir aqronom gəlib çıxmışdı, bilmirəm nə deyir, nə demir, bir gecədə elə itirirlər ki, indiyə kimi meyiti də tapılmaz.

Almaz: – Kim?

Xanımnaz: – Kim bilir?! Sən bu şərbəşəran işlərə qoşulma. Necə Mirzə Səməndər, sən də elə. Dərsini de, Allahına şükür elə. Onacığəzə bir söz yoxdur. Başqa şeylər nəyinə lazım? Aşından da yeməyəcəksən, tüstüsündən niyə kor olasan?

Almaz: – Ay ana, axı bu şərbəşəran iş sən nəyə deyirsən?

Xanumnaz: – Budur, elə bu gördüyün işlər! Bu gün yenə bulaq başında danışurdılar ki, bugünkü yığıncaqda Almaz Allahdan danışacaqdır ki, Allah olmasın.

Almaz: – Sən, ana, heç qorxma. Mənim təkliflərim kəndlilərin öz xeyri üçündür. Sən bəs bu gün bulaq başında görəydin, məni lap əldə gəzdirmək istəyirdilər.

Xanumnaz: – Ay balam, axı Mirzə Səməndər ki qatışmır, nə olur?

Almaz: – Ay ana, axı bu bizim kəndimizdir, elimizdir. Belə, geridə qalıbdır ey, geridə. Başa düşün. Qoy mən bir onları başa salım, sən özün görərsən, əgər sevinməsələr, mənə hər nə deyirsən, de.

Şərif (*bir uşaqla gəlir*): – Yeri, qardaşım, apar bu kağızı ver Baloglana.

Almaz: – Şərif uşağı əldən saldı.

Şərif: – Eybi yoxdur, canı bərkişər, təki Almaz xanım bizə buyruq buyursun. Hə, Almaz xanım, yığıncağı təyin etdik. Özünü hazırlaşdırın.

Almaz: – Mən hazıram.

Xanumnaz: – Ay balam, qurbanın olum, qorxuram, birdən uşaqcığazıma bir zəfər toxundurmasınlar.

Almaz: – Ay ana, sən elə nahaq yerə belə təşvişə düşürsən.

Şərif: – Siz, xala, savsim bespakoyts olmayın, mən özüm buradayam, hər bir işi subutalrı, dokumentalrı düzəldərim.

Xanumnaz: – Allah atana rəhmət eləsin.

Şərif: – Kəndlilin gərək çəmini biləsən. Çəmini ki tapdın, vur qapazı başına, al çörəyi əlindən, qurtardı getdi.

Bu aralıq küçədən gurultu qopur, orta yaşlı bir kəndli bir qadının əlindən tutub sürüyərək və bağıraraq gəlir.

Balarza: – Adə, Mirzə Səməndər, Mirzə Səməndər!
Bəri gəl, köpək oğlunun qızı. Mirzə Səməndər!

Şərif: – Nə var, Kərbəlayi Balarza?

Balarza: – Bəri gəl görüm, bu hansı zakunda yazılıbdır?

Mirzə Səməndər (*bayıra çıxır*): – O kimdir məni çağırırdı?

Balarza: – Mənəm çağıran, mən! Mən bir bilmək istəyirəm ki, sizi bu kəndə nə üçün göndəriblər, hə?

Mirzə Səməndər: – Uşaqlara dərs vermək üçün.

Balarza: – Rəhmət atova. Daha başqa bir işnən ki rücuunuz yoxdur?

Mirzə Səməndər: – Xeyr, əstəğfürullah.

Balarza: – Yaxşı, bu hansı zakunda yazılıb ki, əri kolxoz olmasın, arvadı tovlayıb aparasan, hə? Zıqqıldama, köpək oğlunun qızı, sənin atovun kəllə pambığını eşib tumanbağı toxutdurmasam, mən Hacı Turabdan xəbərim yoxdur.

Mirzə Səməndər: – Kərbəlayi Balarza, vallah, billah, mənim bu işdən heç xəbərim yoxdur.

Balarza: – Xub, bəs bunu hansı haramzada eləyir? Kəndi çaxnaşdırır bir-birinə. De görüm, itin balası, sən kim yazdı?

Gülxanım: – Odur, o yazdı. Dedilər çit verəcəklər.

Balarza: – Qələt elədi onu deyən atasıynan, anasıynan, cəddi-əqrəbasıynan!

Şərif: – Kərbəlayi Balarza, nə olub? Axı yaxşı deyil, burada zənən xeylağı var. Sən bir spakoys ol, mən sənə işin əslini subutalni, dokumentalni danışım.

Balarza: – Yox, mənə deyın görüm, hansı zakun ilə arvadı ərindən ixtiyarsız kolxoz eləyir?

Almaz: – Balarza dayı, mən ki sənin arvadını yaman bir yola aparmıram. Sən bir yaxşı-yaxşı fikirləş. Bu onun öz faydasıdır. Həm oxuyacaq, həm də qazanca çatacaqdır.

Balarza: – Sən apar o qazancı öz rəhmətlik atovun, babavun və cəddi-əqrəbovun qapısına cala.

Xanımnaz: – Kərbəlayi Balarza, qurban olum sənə, uşağıma acıqlanma.

Mirzə Səməndər: – Uşağın canı çıxsın, dinc otursun. O gəlib ayran içməyə, gəlməyib ara açmağa. Hökumət üçün əriştə doğrayır.

Balarza: – Mənim arvadıma dil verənin dilini boynunun sapından çıxardaram!

Mirzə Səməndər: – Neçə vaxtdır buradayam, görmüşsən məni belə işlərə qarışam? Mənim borcum böyükü-küçüklü hamıya hörmət eləməkdir. Nəyimə gərək xalqın işinə qarışım. Müəllim babayam, dərsimi deyirəm, Allahıma şükür eləyirəm.

Almaz: – Siz öz vətəndaşlıq borcunuzu bilmirsiniz.

Mirzə Səməndər: – A kişi, sən də çox qozqurtma ha! Sənin kimiləri çox görmüşük. Vətəndaşlıq borcu. Meymun kimi atdanıb ortalığa, nə var ki, mən iş bilmişəm.

İbad (gəlir): – Sən öləsən, bundan sonra gərək papağımızı basdıraq quma, özümüz də ləçək bağlayaq. Bir qarış boyu ilə şəhəri əldən salıb, indi də gəlib bura çıxıb. Dünyayı-aləmi salıb ləxləxəyə. (*İçəri girərək*) Bura bax, burada kim vardır? O itin qızı buraya gəlmişdi?

Almaz: – Hansı itin qızı?

İbad: – And olsun Allahın birliyinə, mənim havam gələndə atamı da tanımıram. Şəhəri əldən salmışsınız, indi də gəlib bizə əl uzadırsınız?

Almaz: – Siz məndən nə istəyirsiniz?

Xanımnaz: – Ay balam, başına dönüm, danışma, gir evə, o, birtəhərdir.

Mirzə Səməndər: – Yox, deməyin, forsuna dəyər.

İbad: – Mənim qardaşım arvadı bura gəlmişdi, ya yox? Doğrusunu deyin. Həzrət Abbas haqqı, qan beynimə vuranda it kimi doğraram onu.

Almaz: – Siz gedin, onun hara getmiş olduğunu özündən soruşun. Bir də, bura gələndə nə olar?

İbad: – Qoy buraya sənin kimi qısatumanlar gəlsinlər. Mən sizdən soruşuram: o buraya gəlmişdi, ya yox?!

Almaz: – Mən bilmirəm.

Şərif: – İbad qardaş, sən bir spakoys ol, mən işi subutalını, dokumentalını soruşum, sən də bil.

Balarza: – Sən öləsən, arvadların əlinə düşməmişik?! Poz, bu saat poz, sənə deyirəm!..

Almaz: – Sizin onu zorla pozdurmağa haqqınız yoxdur.

Balarza: – Məni qana salma, poz, sənə deyirəm!

Xanımnaz: – Pozar, bu saat pozar.

İbad: – Həzrət Abbas haqqı, bu üzü qiblə haqqı, əgər biləm o buraya gəlir, onun böyük tikəsinə qulağına döndərməsəm, bu, papaq olmasın, lap arvad ləçəyi olsun. Onda sən də tamaşa edərsən! (*Acıqlı çıxıb gedir*).

Şərif: – Bilmirəm, yığıncağı yenə çağırmaq ola...

ÜÇÜNCÜ PƏRDƏ

“Yeni yol”un açdığı yun birliyi. Bir-birinin yanında bir neçə dəzgah qoyulmuşdur. Gün batmaq üzrədir. Uzaqdan oxumaq səsi gəlir. Ancaq bircə dəzgahın yanında bir arvad işləyir.

Yaxşı:

*Gərək günəs dağları aşıb sönməyəydi!
Gərək mənim dönmüş taleyim dönməyəydi!
Gərək mənim istədiyimi gidi fələk
Açılmadan qara torpağa gömməyəydi!
Göydəki aya deyın, dərdimi qoy yarə yetirsin,
Ürəyim dərdə düşüb, yar mənə bir çarə yetirsin.*

Xanımnaz içəri girir. Halı çox pozğundur,
sanki öz qızına baxmaqdan utanır.

Almaz: – Nə var?

Xanumnaz: – Heç nə.

Almaz: – Kimi gördün?

Xanumnaz: – Heç kəsi. Günortadan bəridir durmuşam qapı ağzında, bu qədər arvadın birisini də görə bilmədim. Heç bu küçədən də keçmirlər.

Sükut.

Almaz: – Yəqin, mənimlə üz-üzə gəlməkdən utanırlar.

Xanumnaz: – Bütün kənd əhli də yığılıb elliklə ərizə veriblər ki, biz xahiş eləyirik Şura hökumətindən ki, ya bu kənddə biz kənd camaatı sağ qalaq, ya da Almaz. Hamılıq-nan qol qoyublar.

Almaz: – Şərif çox yaxşı adam imiş, ana. Mən heç görməzdim. İşlək, çalışqan, xeyirxah.

Xanumnaz: – O gün o olmasaydı, Allah eləməmişkən, sənə hərə bir sədəmə toxundurardılar. Dedim sənə, qarışma. İndi heç kəs bizə bir çöp də satmaq istəmir. Salam-əleyk də etmək istəmirlər. Aftıl üçün də belə bir tədbir töküblər ki, ölüsü ölsə, heç kəs basdırmağa getməsin. Deyir, nə üçün hamısı öz arvadını kolxozdan çıxardıb apardı, o çıxartmadı.

Almaz: – Amma yenə də aparmır ki... Görürsən, min cür söz deyirlər, amma arvadını aparmır ki, aparmır. Bu, az iş deyildir ki... Kənddir, bir-bir göz açır.

Xanumnaz: – Ay qızım, istəyirəm sənə bir söz deyəm. Mən deyirəm, gedim bir Hacı Əhmədin yanına. İstəyirsən elə bir yerdə gedək, deyək, daha bir işdir düşübdür.

Aftıl (gəlir): – Almaz xanım evdədir?

Almaz: – Evdəyəm, ay Aftıl dayı, buyur, otur. Eşitdim səni yaman sıxırlar?

Aftıl: – həri, balam. Deyir, arxalı köpək qurd basar.

Almaz: – Aftil dayı, hamıdan möhkəm yenə də axırda sən çıxdın.

Aftil: – Bu saat kənddə bir çaxnaşmadır ki, gəl görəsən. Bayaq selsovetin əliylə ərizə yazmışdılar ki, Almaz intriğandır. Kəndə vəlvələ salır. Onu kənddən çıxartsınlar. Savsim qulluq da qoymasınlar. Bir də o məscid məsələsi işi çox korladı. İki gündür salamımı da almırlar, deyirlər ki, Almaz ilə çaşka-loşka olmuşsan. Əvəm adamıq da, neyləyək.

Almaz: – Nə var ki, Aftil dayı. Sən bilirsən ki, mən sənənin xatirini nə qədər istəyirəm.

Aftil: – Mən, bacıqızı, gəlmişəm arvadı aparım.

Almaz: – Eh, Aftil dayı, axırda sən də təslim oldun.

Aftil: – Yox, bacıqızı, iş orasındadır ki, bir anam var, səhərdən-axşamacan əlində Quran yalvarır. Molla Sübhan da deyib ki, o qızla alver haramdır. Selsovet də deyir ki, müəllimə kəndə ləxləxə salır. Biz də elik, bir mən hamıdan ayrıldım, sabah ölümü yerdən götürən olmaz. Bir də, məscid məsələsindən, bir növ, xoflanıram. Mən hələ ona da baxmazdım, amma, ancaq, vallah, bacıqızı, arvadım ki bura gəlir, elə baxırlar ki, guya, Allah eləməmişkən, bir yava yerə gəlir. Gərək, bir növ, bağışlayasan də.

Almaz: – Deyir:

Yaxşı gündə düşmən dönər, dost olar.

İgid odur yaman günə dayansın.

Xanımnaz (gələrək): – Uşağı göndərmişəm nöyüt üçün; gedib, qabı boş qaytarıb.

Aftil: – Bizim də, vallah, nöyütümüz qurtarıb.

Almaz: – İstəməz, Aftil dayı. Biz nöyütsüz də keçinə bilərik. Göyün ayı, gecənin aydınlığı bizə işıq verir.

Xanımnaz: – Qızı göndərmişdim Yaxşıgilə süd üçün. Yolda İbad boğazı qurumuş rast gəlib ona, alıb qabı əlin-

dən, elə çırpıb divara ki, az qalıb qabın parçaları qızın gözüünü çıxartsın.

Aftil: – Nə isə, arvad, axşamdır, daha gedək. Sağ olun, Almaz xanım! Daha nə edək? Deyir, biz ki varıq, başımızı icmaya bağlıdır. Sağ olun!

Almaz: – Sağ ol, Aftil dayı! Mən səni təqsirləndirmirəm, yenə də sən hamıdan hünərlisən.

Aftil: – Vallah, neyləyim? Aşağı tüpürürəm, saqqaldır, yuxarı tüpürürəm, bığ.

Almaz: – Aftil dayı, bəlkə mən səninlə yenə danışmalı oldum. Evinizə gəlmək olarmı?

Aftil: – Evimizə deyəndə ki... gəlmək olar, deyəndə ki... Neynək, gəlsən, gəl də. Sağ ol.

Çıxırlar. Sükut. Aftil qayıdır.

Aftil: – Almaz xanım!

Almaz: – Buyurun.

Aftil: – Heç, heç (*Gedir*).

Xanımnaz: – O da öz arvadını apardı?

Almaz: – Apardı. (*Sükut*) Dəzgahların hamısı dayandı. Bir ana öz uşağının ayaq atmasına nə qədər sevinirsə, mən də bu çarxların hər dönüşünə o qədər sevinirdim. İndi isə hamısı susdu, dayandı.

Xanımnaz: – Dedim, ay bala, qatışma, nəyinə gərəkdir, dərslərini de, otur özünçün. Odur, Mirzə Səməndər. Bayaq mən gələndə Hacı Mürsəlqulunun nökrəri bir səbət yumurta gətirirdi, bir yük də alma-armud. Amma sən, buyur, ac-acına oturmuşsan.

Almaz: – Ana, Mirzə Səməndər ancaq öz xoş gününü düşünür. Mən isə ümumi iş üçün çalışıram. O, satqın adamdır. Sən istəyirsən ki, mən də onun kimi hər şeyi bir qarın çörəyə satım, hə? İstəyirsən?

Xanumnaz: – İstəmərəm, ay balam, istəmərəm. Ancaq nə edim? Borcumuz da çoxdur. Bunları da hələ niyə aldım ki, Almaz qulluq elər, verərik. Köynəyim də ki, o gün ilişib cırılıb, bu da sənin xeyrin. Mən də istəyirəm yaxşılıq eləyəsən. Ancaq heç kəs ki anlamır. Qulluqdan da çıxartdı-lar, sonra nə olar?

Aftil (*gəlir*): – Almaz xanım, bağışlaginən, kor qız kimi gedib, gedib, qayıdırəm.

Almaz: – Buyur, buyur, Aftil dayı.

Aftil: – Almaz xanım, siz gecələr, bağışla ha, bir növ yöndəmsiz də çıxır, siz gecələr harada yatırsınız?

Xanumnaz: – Nə olmuş ki?.. Nə var ki, başuva dönüm?

Almaz: – Nə üçün soruşursunuz, Aftil dayı?

Aftil: – Heç, bacıqızı, ürəyinə bir şey gəlməsin, nə var, Allaha şükür, ancaq mən onu demək istəyirəm ki, açıq yer-də yatmayasan. Bir də, ey ana, adamdır, işdir, gecə qapını döyən oldu, nəbədə açasınız.

Xanumnaz: – Ay balam, nə xəbər var, nə eşitmişsən ki?

Aftil: – Elə bir şey yoxdur, ay ana! Ancaq elə ehtiyat üçün deyirəm də! Ehtiyat igidin bəzəyidir.

Almaz: – Aftil dayı, sən bir şey bilirsənsə, açıq de.

Aftil: – Bilirsən, bacıqızı, bu adam ki var, bir cürdür, hürkütdün, daha qabağını saxlamaq olmaz. Nə ağına baxır, nə bozuna. Bir də, insan ki var, çiy süd əmibdir. Nə lazım?! Mən deyərdim ki, əgər mümkünsə, hələ bir neçə vaxt, lap köç şəhərə. Sonra ara seyxaş olar, yenə də gələrsən.

Almaz: – Yaxşı, Aftil dayı, çox sağ ol! Fikirləşərik, görək nə olur. Deməli, sən deyirsən qaçaq?

Aftil: – Almaz xanım, vallah, billah, bağışla ha, işdir də, nə lazım?! Sağ ol!

Almaz: – Sağ ol, Aftil dayı! (*Almaz geyinib bayıra çıxmaq istəyir*).

Xanumnaz: – Hara gedirsən?

Almaz: – Barata dəymək istəyirəm.

Xanumnaz: – Bu tar vaxtı sən getmə. Qaranlıqdır, sən dayan, mən gedim.

Bu aralıq qapı açılır. Almaz geri çəkilir,
qapıda Hacı Əhmədin saqqalı görünür.

Almaz (diksinarək): – Kimdir?

Hacı Əhməd: – Qorxma, bizim. (*İçəri girir*) Baloğlan, içəri gəl! (*O da gəlir*) İbad gəlmədi?

Baloğlan: – Yox.

Xanumnaz: – Mən qorxuram...

Almaz: – Nə istəyirsiniz?

Hacı Əhməd: – Heç, elə belə gəldik, baş çəkək. Oturmaq olar?

Almaz: – Olar.

Hacı Əhməd: – Biz eşitdik azuqə sarıdan korluq çəkirsiniz. İşləriniz necə gedir?

Almaz: – Hər şey öz qaydası ilə gedir.

Hacı Əhməd: – Şükür Allaha, şükür Allaha!

Baloğlan: – Əlbəttə, yaxşı getsə yaxşıdır. Prizidumun qərarını, yəqin ki, eşitmişsiniz.

Almaz: – Eşitmişəm.

Baloğlan: – Qərar belədir ki, Almaz, hansı ki məğlətə salır kəndə və camaat arasına, hansı ki bir neçə bidət işlərdə olub və kəndə dava salır, hökumət onu müəllimlikdən çıxartsın və bir də, Mirzə Səməndərdən razılıq kağızı yazsın və onu həmişəlik müdir eləsin. Nə üçün ki, o, can yandırır. Nə edəsən, camaatdır da, başa düşmür ki...

Almaz: – Yaxşı qərardır.

Hacı Əhməd: – Yaxşı deyəndə ki, daha bunun yaxşı harası oldu?

Almaz: – Hər halda sizinçin ki yaxşıdır.

Hacı Əhməd: – Bilirsən, bacıqızı, sən oxumuşsan. Allah başacan eləsin. Biz avamıq. Olmuyub da bizim vaxtımızda, olmuyub, oxumamışıq. Ancaq mən bu boş başımnan başa düşürəm ki, indiki zamanədə hər kəs oxumadı, nəuzubillah, heyvan kimi bir şeydir.

Baloğlan: – Bəli, bəli ya.

Hacı Əhməd: – Odur ki, sənin ayağın biləni bizim başımız da bilə bilməz. Belədir, Baloğlan, ya qeyri-belədir?

Baloğlan: – Elə böyükler də deyiblər: yüz dənə qanmaz dostun olunca bir dənə qanacaqlı düşmənin olsun.

Hacı Əhməd: – Belədir, bacıqızı, ya qeyri-belədir?

Almaz: – Bilmirəm.

Hacı Əhməd: – Yox, bacıqızı, məsələdən boyun qaçırtma. Doğrudur, biz avamıq, amma bu xaraba dünyada əlli il ömür eləmişik. Ancaq, bacıqızı, uzun sözün qıtası, biz səndən incimişik. Çox bərk rəncidə olmuşuq. Dostluqdan ha! Elə mən də, Baloğlan da. Mən ölüm, Baloğlan, belədir, ya qeyri-belədir?

Baloğlan: – Bəli, bəli ya, dostluqda, yoxsa başqa niyyətə yox.

Hacı Əhməd: – Biz dedik gəlersən, türk demişkən, bizim damımıza dirək olarsan, amma sən gəldin, başladın bizimçün öküzü öləndən. Mənə, bacıqızı, Hacı Əhməd deyirlər. Mən bir adamam ki, iş düşməncilik məqamına gələndə, yamanlığa gələndə, gözümə patron sıxsalar, ayaq geri basmaram. Bir iynəmə kimi sataram, işi yeridərəm. Aşığı oynamaq üçün yığarlar. Amma indi baxıb görürəm, yamanlığı kimə eləyim. Elə sən də mənimkisən də... O bir balamın ölmüşünə ki, dünən camaat o qərarı çıxaranda mənim içim içimi kəsirdi. Canunçun, Baloğlan, yenə qoymazdım, amma baxırsan, görürsən ki, iş, bir növ, yöndəmsiz düşübdür. Danışasan, nə danışasan? Yamanlıq eləyəsən, kimə eləyəsən. Yaramaz axı, hər adamın öz yeri

var. Mirzə Səməndər nədir ki, onun dərsi nə olsun? Amma di gəl ki, bu yandan da belin bağlı deyil. Qoy Almaz xanım bir kəlmə hə desin, elə vurum şillaxtanı o Mirzə Səməndərə ki, elə vurum ona lingi ki, min il də özünə gəlməsin. Canunçun, Baloğlan, eləmək olar, olmaz?

Baloğlan: – Bəli, bəli ya, göydə.

Hacı Əhməd: – Ancaq iş gərək yoluynan getsin, yoxsa Şərif haranın adamıdır ki, mən dura-dura mənim adamıma, əlaltı ling vursun?! Özünü də ona tərəfdar göstərsin, yandan da Mirzə Səməndəri irəli çəksin. Belədir, bacıqızı, ya qeyri-belədir? Vallahi, o Şərifə elə bir ling gəlləm ki, lap əlləzinəni əzbər oxuyar. O nə adamdır ki, mənim adamıma dolaşsın?

Baloğlan: – Belə, bilirsən, hacı, mən onun əsl ölümünü bilirəm.

Hacı Əhməd: – Onun öldüyü odur ki, birdən Hacı Əhməd, ya Baloğlan dil elərlər. Almaz xanımı onun yerinə şuraya katib keçirərlər. Onun ölümü budur.

Baloğlan: – Elə budur ki var, vəssəlam, şüttamam.

Hacı Əhməd: – Amma, Baloğlan, canunçun ki, eləyəcəyəm. Bu gündən sənə deyirəm: eləməsəm, atam Hacı Mürsəqulu uşaqlarını görüm...

Baloğlan: – O nəyə lazımdır? Şura sədri mən deyiləm? Mən elə sabah düzəldim, qurtarsın getsin də. Ancaq özü söz versin ki, razıyam.

Almaz: – Yaxşı, bunların hamısının əvəzində mən nə etməliyəm?

Hacı Əhməd: – Necə ki yəni nə etməliyəm?! Hi! hi... O elə bilir ki, guya bizim ondan bu barədə təmənnamız var.

Baloğlan: – Yox, canım, yox, yox, yox.

Hacı Əhməd: – Nə var, Allaha şükür. İntihası, bir sözdür. Ya səhv olub, ya elə-belə demişsən, keçib gedib, canın sağ olsun. Heç dibindən o bağ olmasa, nə olar! Ya elə de-

din, bəyəm nə oldu, ancaq biz deyirik ki, oğrunun yadına daş salmayasan. Eh, belə... Yoxsa, canunçun, Baloğlan, yüz elə bağ ola, mülk ola, qulağıma girməz, ancaq biz deyirik ki, məxluq bizə gülməsin. Odur, bulaq altında mülküm var, elə dibindən bağışlayıram sənə. Qoy bir-iki ay keçsin, lap köç gəl, otur. İstəyirsən məktəb elə, istəyirsən artel elə.

Almaz: – O mülk nə məktəb üçün yarar, nə də artel üçün.

Hacı Əhməd: – Yaramaz, yaramaz, özün otur. Mən onu sənin özünə bağışlayıram. İstəyirsən çölə tulla. Daha o mənim borcum deyil. Bu da onun kağızı. Bax, mülkdür, verirəm ki, ləzzət eləyir mənimçün. Nə üçün ki, öz rizaməndliyimlə verirəm. Özümünkünə verirəm. Lap onun qiyməti milyon da olsa, eyni nəzərimə gəlməz. Mənim xasiyyətim bir cürdür. Belədir, Baloğlan, ya qeyri-belədir?

Baloğlan: – Belədir də, yoxsa başqa bir cəhətdən, yox, yox.

Hacı Əhməd: – O ki qaldı məsciddir, canım sənə desin, o, başqa işdir. Neynək, danışarıq, məsləhətləşərik, elə mən də sənnən bir bina qoyaram. Elə Molla Sübhana da deyərik ki, məscidi məktəb eləyirik, sən də orada dərs de, qabaq molla deyildin, demirdin, indi də başqa bir cür ilə de. Gərək yoluynan da, hər şeyin bir yolu var axı. Molla Sübhan da elə öz məsələsinə arif adamdır.

Baloğlan: – Bəli ya, təki məvacibi gəlsin, göydə razı olar.

Hacı Əhməd: – Nə deyirsən, rinddir, köpək oğlu, hikmət oxuyub axı.

Almaz: – Vətəndaş Hacı Əhməd və vətəndaş şura sədri, mən sizin bütün sözlərinizi çox diqqətlə dinlədim. Deyə bilərəm ki, onların hamısı boşdur. Mən orada özüm üçün böyük bir həqiqət tapdım: mən onu anladım ki, mən hələ, doğrudan da, uşaqmışam.

Hacı Əhməd: – BarakAllah, barakAllah, fərasət! Canunçun, Baloğlan, mən neçə kərəm də demişəm: aşıqəm Almaz xanımın danışmağına. Maşallah, kəlamda duz var ey, duz...

Xanımnaz: – O bir Allaha and olsun ki, elə bir az bundan qabaq istəyirdik bir yerdə gələk sizə. Elə özü də peşman olubdur. Deyir, ana, daha bir işdir düşübdür, indi getməyə də utanıram.

Almaz: – Ana, sən get o biri evdə otur və bir kəlmə də danışma.

Xanımnaz: – Mən ki, balam, bir söz demirəm.

Almaz: – Mən indi bilirəm ki, dünyada yüz doğrudan-sa bir oğruya kömək etmək daha faydalı imiş. Bu gün sən ona yol açırsan, sabah o sənə.

Baloğlan: – Bəli də, əl əli yuyar, əl də üzü.

Xanımnaz: – Rəhmətlik atan deyərdi ki, eşşək eşşəyi borc qasıyar.

Almaz: – Qulaq asın, kəndimizin mötəbər adamları! İndi mən sizi çox gözəl anlayıram. Bu vaxtadək mən kənddə azadlığa, yeniliyə, mədəniyyətə düşmən adamlar olacağına bir o qədər də inanmırdım. Lakin bax, bu sağ əlimdən dəyən ilk daş mənə böyük tarixi bir dərs verdi. Mən ilk dəfə olaraq qarşımda bol düşməni, onun iti dırnaqlarını, bərəlməmiş gözlərini, qıcırdayan dişlərini gördüm.

Hacı Əhməd: – Yaxşı, bağışla ha, yersiz sualdır. Yenə də olsun də. Düşmən-düşmən deyəndə, ayə, o düşmən kim olmuş ola?

Almaz: – Kim? Siz.

Xanımnaz: – Qızım!..

Hacı Əhməd: – Biz?

Almaz: – Siz, işıqdan qaçan yarasalar! Kəndin qan damarlarını sorub gəmirən bütün parazitlər! Sən dayan, ana! Siz mədəniyyətə, yeniliyə, kəndin yüksəlişinə zidsiniz. Çünki mədəniyyət sizin cibinizə toxunur, mədəniyyət sizin üçün ölümdür, ölüm.

Hacı Əhməd: – Sən mənə deyirsən bu sözləri? Ney-nək, çox sağ ol! Dur ayağa, Baloğlan! Qalsın qulluğunda.

Mənə də Sərkəroğlu Hacı Əhməd deyərlər. Qoy elə bu yerdə qalsın, bir daş altda, bir daş üstdə. Gedək, Baloğlu! Biz dedik ki, biz də rahat qalaq, sən də bu kənddən xeyir görəsən. İş ki bu çilləyə mindi, gedək!

Almaz: – Dayan! Dedim ki, mən, doğrudan da, uşaq-mışam. Dolu başdansa dolu cib yaxşıdır. Siz mənə çox şeylər vəd etdiniz, ancaq niyə yox, nəgdə nə verə bilərsiniz?! Çıxardın!

Hacı Əhməd: – Bir daş altda, bir daş üstdə?

Almaz: – Bir daş altda, bir daş üstdə.

Hacı Əhməd: – Çox gözəl. Onda beş dəqiqə gözlə, gedək, sözgəlişi, evdən gələk.

Almaz: – Buyura bilərsiniz.

* * *

Azərbaycan ədəbi dili və xüsusilə dram dilinin formalaşmasında C.Cabbarlının böyük xidməti olmuşdur. O, dramaturgiyada realist dil ənənələrinə sadıq qalaraq onu yaradıcılıqla inkişaf etdirmişdir.

Ədibin yaradıcılığı üçün xarakterik cəhətdir ki, o, həmişə xalq dilinin sadəliyindən, obrazlı ifadə tərzindən, aforizmlərdən çox böyük məharətlə istifadə etmişdir.

Bunun nəticəsidir ki, C.Cabbarlının bədii yaradıcılığı dilimizin leksikası, frazeologiyası, semantikası, onomastikası, fonetik və qrammatik quruluşu baxımından zəngin dil faktları xəzinəsinə çevrilmişdir.

“Almaz” pyesinin ideyası sovet hakimiyyətinin ilk dövrlərində kənddə gedən sinfi mübarizədə yeniliyin köhnəlik üzərində qələbəsini əks etdirməkdən ibarətdir. Pyesin dili bu ideyanı əks etdirmək baxımından oxucuya bələdçilik edir. Belə ki, ədib hər bir surətin özünəməxsus danışiq tərzini seçmiş, onları düşdükləri məqama uyğun şəkildə dindirmişdir. Əlbəttə, bu, dramaturqdan böyük məharət

tələb edir. Ədib surətlərin dilində fərdi xarakter daşıyan ifadə və kəlmələr işlətməklə onları tipikləşdirməyə çalışmışdır. Məsələn, *“Ax, qurban olum Məhəmmədin şəriətinə”* (Mirzə Səməndər), *“bacıqızı”* (Hacı Əhməd), *“Ocaqqulunun qatırı kimi”* (Aftil) və s. ifadə və kəlmələr pyesdəki surətləri fərdiləşdirmək məqsədilə işlənmişdir. Dramaturq dialoqlara, surətlərin danışığ tərzinə, işlətdiyi səciyyəvi ifadə və kəlmələrə, atalar sözlərinə ciddi fikir vermiş, personajları nitq vasitəsilə xarakterizə etmişdir.

Əsər başdan-başa ziddiyyətli xarakterlər silsiləsindən ibarətdir. Bu xarakterlərin daxili aləmi, məqsədi, dünyagörüşü onların danışığında güzgü kimi özünü göstərir. Əsərdə sözlərin çoxmənalılığından eyham, kinayə məqsədilə istifadə olunmuşdur. Məsələn, Almazla Camal arasındakı dialoqda *“Yeni yol”* həm kolxoz adı, həm də ümumiyyətlə, insanları yeni mütərəqqi cəmiyyətə gətirib çıxaran *“yol”* mənasında işlənmişdir. Yaxud, Şərif Almaza *“Almaz xanım, yığıncağı təyin etdik. Özünüzü hazırlaşdırın”* deyəndə Almaz *“Mən hazıram”* cavabını verir. Burada Şərifin *“Özünüzü hazırlaşdırın”* deyəndə Almazın *“Mən hazıram”* deməsini iclasda çıxış etməyə hazır olmaq kimi başa düşmək olar. Lakin diqqətlə bu dialoqa fikir verdikdə aydın olur ki, Şərifin Almaza *“Özünüzü hazırlaşdırın”* deməsi eyham xarakteri daşıyır. *“Yəni kənd qolçomaqlarından müdafiə etməyə hazırlaşın”* fikrinə Almaz *“hazıram”* deməklə sinfi düşmənlə vuruşmağa hazır olduğuna işarə edir.

Bəli, surətlərin dilində cümlələr sintaktik baxımdan da müəyyən məqsədlə xüsusi quruluşda işlənmişdir. Məsələn, Baloğlanın nitqində *“Yoldaşlar, danışır sizin üçün kəndin müəlliməsi, hansı ki, bir neçə işlər barəsində”* kimi cümlələrə tez-tez təsadüf edilir. Kənddə Baloğlan özünü camaat içərisində savadlı göstərmək istəyir. Lakin

onun danışığından məlum olur ki, o, savadsızdır, səlis danışığı qabiliyyəti yoxdur.

Pyesdən verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. Sözlərin çoxmənalılığına dair faktlar seçin.
2. Neologizmləri seçin.
3. Hər bir surətin xarakterini səciyyələndirən söz, ifadə və kəlmələri müəyyənləşdirin.
4. Alınma sözləri seçin və onların nə məqsədlə işləndiyini izah edin.
5. Köməkçi nitq hissələrinə aid faktları seçin və onları növünə görə qruplaşdırın.
6. Cümlə üzvlərinin sıralanmasına dair qanunauyğunluğun pozulmasını dil faktları əsasında izah edin.

1905-Cİ İLDƏ (Pyesdən parçalar)

BİRİNCİ ŞƏKİL

Qarabağın yaşıl bir yamacında kiçik bir kənd... Nabat həyətdə təndir üstündə oturub corab toxuyur. Gülsüm əlində corab toxuyaraq onun yanına gəlir.

Gülsüm: – Ay Nabat bacı! Ay Nabat bacı! Bu yiyəsi ölmüş çil toyuq neçə gündür yenə də fal aparır. Heç bilmirəm hara baş götürüb gedir, deyirəm, bəlkə sizin hinə gəldi.

Nabat: – Hinə bax, ay Gülsüm bacı, dünən hindən iki dənə qərrib yumurta tapmışam.

Gülsüm: – Yiyəsi ölmüş bir yerdə oturub qaxıla bilmir.

Nabat: – Ala bunları da apar, dünən axşam ayırmışəm.

Gülsüm: – Nə xəbər, qaçaqaç deyil ki, mənim hələ ayrılmış yunum var.

Nabat: – Sən Allah, ay Gülsüm bacı, mallar gələndə sən onları bir az yemlə, mən Eyvazı yola salım.

Gülsüm: – Dana gəlib, yemləmişəm, o biriləri də farağat elərəm. Sən arxayın ol, işini gör.

Eyvaz (*əlində şeyləri girərək*): – Hə, ana, araba hazırdır, daha dayanma, xırda-mırdanı ver bayıra. Xoş gördük. Gülsüm xala, sənin kefin, əhvalın? Bu nədir, ay xala, indidən saçların ağarıbdır, eyib deyil?

Gülsüm: – Eh, dünyanın dərdi-qəmindən.

Eyvaz: – İmamverdi dayı ilə aran necədir? Görünür, yaxşı baxmır.

Gülsüm: – Mürdəşir yusun İmamverdi dayının üzünü, heç sifətini görürəm?! Səhərdən yenə Allahverdi kişiyyə qoşulub, heç bilmirəm hara itib gedibdir.

İmamverdi (*Allahverdiylə gəlir*): – Hansı cəhənnəmə getmişəm? Köpəy oğlunun xarabasında qoyurlar rahat oturaq, bir parça zəhrimarımızı yeyək? Bir ay bəylik, bir ay biyar, üç ay qış, üç ay yaz, vur-tut bir ay işləyirsən.

Allahverdi: – O da töycü, naloq, dinmə, ver.

İmamverdi: – Baş pulu, su pulu. Köpəy uşağı, Allahın suyuna da çəpər çəkiblər ki, nə var mənimdir.

Allahverdi: – Naçalnikə ver, pristava ver, uryadnikə ver, kəndxudaya ver, yüzbaşıya ver, köməkçiyə ver, miraba ver, ver... ver... ver...

Eyvaz: – Canınız var, verməyin.

İmamverdi: – Verməzsən, gönümüzü soyarlar. Keçən il aranda taxıllar yandı, mirab köpəy oğlu su buraxmadı ki, buraxmadı.

Eyvaz: – Siz də çıxarın qovun hamısını kənddən, qurtardı getdi.

Allahverdi: – Ay çıxartdıq ha. Qorx ki, onlar bizi çıxartmasınlar.

İmamverdi: – Nə vecinə, oturmuşsan Bakıda, nə üçdə alacağın var, nə beşdə verəcəyin. Asudə mənəm ki, xər nə-darəm, əz arpa-saman xəbər nədarəm.

Allahverdi: – Allahın altında bir neçə yüz manat pulum olaydı, verəydim naçalnikə, olaydım kəndxuda, sonra mən bilərdim neylərdim.

İmamverdi: – Mən əvvəl-əvvəl arvadı boşardım, gə-dərdim təzə bir arvad alardım.

Gülsüm: – Kül sənin başına, kəndxudalıq elə o yırtıq çul-çuxana yaraşır.

İmamverdi: – Ey, ey, arvad, əlini özünə yığışdır. Al-laha and olsun, vurram yıxaram səni yerə, çıxaram qarnı-nın üstünə, ökələrəm səni. Rəhmətlik oğlu Eyvaz da getdi özünə peşə tapdı, nə var mən raboçu olmuşam, bir naçal-nik-zaddan olmadı ki, nəmalə düşəndə düzəltsin.

Eyvaz: – Mən əgər naçalnik olsaydım, əvvəl-əvvəl si-zin hamınızı divara söykəyib güllələrdim.

İmamverdi: – Aha, necə ki divara söykərdim, Allah qoysa, bizim təqsirimiz nədir?

Eyvaz: – Sizin təqsiriniz? Siz haqqınızı fikirləşmirsi-niz. Yüz min kəndli var, hamı yığılıb hərəsi bir balta qapsa, kəndxuda nədir ki, lap Nikolayın özünü də çıxarıb qovarlar.

İmamverdi: – Ay qovdun ha. Qov görüm necə qovursan de... Nikolaya İran kimi bir padşah bata bilmədi. Yapon bata bilmədi. Kişi bütün dünyadan bac-xərac alır. Dəyənək dava-sıdır məgər, qapım dəyənəyi iyirmi soldatı xurd-xəşil eləyim? Hələ tüfəng davası olsun. Mənə bir tüfəng verin, yüz soldatın qabağını saxlamasam, adımı dəyişdirərəm. Kişinin topxanası var. Elə biləsən, dəmdəm halvasıdır ki, qovaq, qov də...

Eyvaz: – Qovarıq də. Sən dur, biz qovaq, sən də tamaşa elə.

Allahverdi: – Ay kişi, bunlarda fərasət hanı?! Odur, Ağamyanın oğlu, Bakıdan gəzməyə gəlib. Sumbatına baxarsan, vücudu üç qəpiyə dəyməz, amma baxırsan, na-

çalnıq qabağında sluji dayanır. Əynində əfsər paltarı, düymələri qızıl kimi par-par parıldayır.

İmamverdi: – Şaşkası da Batmanqılıncın şaşkası kimi yernən sürünür. İndi sən gəl bizimkilərə bax. Biri elə odur mənimki: nə cütə varandır, nə odunyan. Sən dedin, Eyvaz dedi, ölüm-zülüm oxudu, axırı nə oldu: nə coraba yamaqdır, nə tumana balaq. Heç it dəftərində də adı yoxdur. Barı gedib mirzədən-zaddan olsa idi, dərd yarı idi.

Gülsüm: – Kişi, nə vurmuşsan özünü yerə?! Dur, bir az odun yar, təndir salacağam.

İmamverdi: – Arvad, heç o boyda zarafat yoxdur. O Əlinin qəzəb oğlu Əbülfəz Abbas haqqı, boynuma kəndir də salalar, əlimi ağdan qaraya vuran deyiləm. Səhərdən qapıları ayaqdan salmışam. Nabat bacı, sənin axı hərdən bir yaxşı çayın olur.

Gülsüm: – A kişi, dur ayağa, odun yar. Eyvaz yola düşür. Təndir salacağam.

Allahverdi: – Gülsüm bacı, gedək mən yarım, bu tənbel oğlu tənbel ayağa duran deyil.

İmamverdi: – Eyvaz indi gedir? Bəs sən dedin Eyvaz üçün cücə kəsəcəyəm?

Gülsüm: – Sən bir ayağa dur, kəsmişəm. Nabat bacı, uşağı evimizdə yatırtmışam, dursa, sən Allah, bir az süd verərsən.

İmamverdi: – Canım. Allahverdi gedir də.

Allahverdi: – Gülsüm bacı, balta hanı, mən gedim yarım?

Gülsüm: – Baltamız Haykanuşgildədir. Bu saat gətirərəm.

Sona (*Baxşı ilə gəlir*): – Mən sənə deyirəm heç bir təfavütü yoxdur. Nə təfavütü var?

Baxşı: – Ağız, belə erməni papağı bir az şiş olur, azərbaycanlı papağı bir az yastı.

Sona: – Heç elə şey yoxdur!

Nabat: – Sona, boğazın tutulsun, səhərdən hansı cəhənnəmdəsən, qardaşın yola düşür, evdə tapılmırsan, yeri, bir az çay qoy; İmamverdi dayı çay istəyir.

Sona (Baxşıya): – Yaxşı də, bu atamın papağı, bu da sənin atanın papağı, bax, gör təfəvütü var?

Eyvaz: – Yenə nə var, ay qız, dilotu yemisən?

Sona: – Bilirsən, Eyvaz, biz göbələk yığmağa getmişdik. Bir göbələk tapmışıq. Hanı, nə oldu o? Budur, Baxşı deyir: bu, erməni papağına oxşayır. Bax, budur, bu atamın papağı, bu da İmamverdi dayının papağı, bax gör nə təfəvütü var? Bu onun saqqalı, bu da bunun saqqalı, bu onun üzü, bu da bunun üzü. Doğrudan, mən heç fikir verməmişdim, atam ilə İmamverdi dayı necə də bir-birlərinə oxşayırlar! Hə... hə... (*Hər ikisini öpür*).

Baxşı: – Yaxşı, atam, mən təslim də.

Eyvaz: – Bəs mən?

Sona: – Bu sən (*anasını və Gülsüm bacını öpərək*), bu da sən, bu da sən, bu da... (*Baxşıya tərəf gedib öpmək istəyir, yandı dayanır*).

Eyvaz: – Hə, nə oldu, qorxdun? Öp də, hə. Görünür, onu bizim hamımızdan çox istəyirsən.

Sona: – Hə, bu saat mən sizin üçün çay qoyum.

İmamverdi: – Ağız, vələdəlcümcüm, o nədir tolazlamışsan səlbəni, gedib dəyib Haykanuşun danasının gözünə? O da gəlmişdi Allahverdi kişinin üstünə davaya. İtdən ötürdüm getdi.

Sona: – Canı çıxsın, buraxmasın danasını evimizin yanına. Baxşı üçün qərənfil şitili əkmışəm, gəlib hamısını yeyib.

Allahverdi: – Daha neynək, kəndxuda arvadıdır. Deyir: xandan gələn nökerəm, dinmə, dişlərini tökerəm.

Sona: – Cəhənnəmə ki, kəndxudadır, buraxmasın danasını.

Gülsüm: – A kişi, sənə demirəm düş qabağıma?

İmamverdi: – Sür görək. Deyir: iş ki düşdü arvada, ölən günün sal yada.

Allahverdi: – Naqqallıq eləmə, yeri görüm.

Allahverdi, İmamverdi, Gülsüm gedirlər.

Eyvaz: – Hə, Baxşı, mən daha getdim.

Baxşı: – Eyvaz, bəs nə tez gedirsən?

Eyvaz: – Baxşı, qulaq as, məni burada axtarırlar, get-məsəm, tutacaqlar. Gətirdiyim kağızların bir neçəsi tutulmuşdur.

Baxşı: – Nədən bilirsən?

Eyvaz: – Mən doğru yerdən bilmişəm. İndi nə deyir-sən, mən səni öz dəstəməzə yazdırım, ya yox?

Baxşı: – Yox, Eyvaz, bu, çox böyük məsələdir. Mən hələ bir qərara gələ bilmirəm.

Eyvaz: – Yaxşı, bəs bu soyulan, susuz, torpaqsız qalan kəndlilər, bəs heyvan kimi işləyib ac qalan, əzilən işçilər, mən hələ işsizləri demirəm, bunlar səni düşündürmür? Vuruşmaq lazımdır.

Baxşı: – Yox, yox, mən qan sevmirəm. O doğrudur ki, kəndlilər soyulur, o doğrudur ki, atam heyvan kimi işləyir və bir çuxa almaq onun üçün bir həyat ideali olmuşdur, o doğrudur ki, işçilərin günü ağırdır, varlılar daha yaxşı dolanırlar, lakin qan, insan qanı... Mən dünyada adına insan qanı tökülə biləcək bir ideal tanımıram.

Sona (gəlir): – Çay hazırdır.

Eyvaz: – Ay sağ ol, bacım! Baxşı, mən öz bacımı sənə tapşırıram. Başıma bir şey gəlsə, sən ona kömək ol. Sona, Baxşıya yaxşı bax, düz oğlandır, sən ondan ayrılma.

Baxşı: – Mən Sonanı səndən az istəmirəm.

Aram (qaçaraq gəlir): – Adə, adə. Eyvaz, qaç gəldilər.

Baxşı: – Kim?

Aram: – Eh, mən nə bilim kim? Deyir: evi axtaracaqlar.

Eyvaz: – Baxşı, sən bunları gizlət! (*Cibindən bir dəstə kağız çıxarıb Baxşıya verir*).

Yuxarıda işıq sönmür, aşağı tərəf yavaş-yavaş işıqlanır.

Qoca Baxşı: – Onlar qonşu idilər. İki külfət: biri azər-baycanlı idi, biri erməni, lakin onların yaşayışı bir idi, işləri bir, görüşləri bir, dərdləri bir, sevincləri bir, diləkləri bir, əməkləri bir idi. Uşaqları bir evdə böüyür, malları bir yerdə otlayırdı, toyuqları bir hində yumurtlayırdı...

ON İKİNCİ ŞƏKİL

Küçədə iki “düşmən” üz-üzə.

Erməni: – Ey, dəli müsəlman, qabağa soxulma, məz-həb haqqı, elə vuraram, motal kimi partlarsan.

Müsəlman: – Uzun danışma, qurumsaq. O Əlinin qəzəb oğlu Əbülfəz Abbas haqqı, torpağını torba ilə daşı-yacağam. Kişisən, başını çıxar, möhürlüyüm alını.

Erməni: – A gədə, İşxan, apar o uşaqları, daldan salın o köpək oğlu müsəlmanı dövrəyə.

Müsəlman: – O Əlinin qəzəb oğlu Əbülfəz Abbas haqqı, lap bir rot da gəlsəniz, ayaq geri basan deyiləm. Cücə kimi dənələrəm sizi, mənə qarabağlı deyərlər. Kişisən, təkbətək gəl, qaraldım gözünün altını.

Erməni: – Gəlməyən heç kişi deyil.

Müsəlman: – Yox, aşna, aldada bilməzsən. Oturmuşam özüm üçün rahat mosdovoyda, əlimdə beşatılan, belimdə patrondaş, istəyir güllühüm Ərəsey yığılsın gəlsin, yerimdən tərpanən deyiləm.

Erməni: – A gədə, belə görürəm sən də elə mənim kimi ağıldan kasıbsan. Qarabağda kimlərdənsən?

Müsəlman: – Sən kimi tanıyırsan?

Erməni: – Mən Yevlaxdan o üzə bütün qarabağlıları tanıyıram.

Müsəlman: – Usta Muğanı tanıyırsan?

Erməni: – Zurnaçı Muğanı? Onun zatını da tanıyıram.

Müsəlman: – Bura bax, qonşu, sən zəhmət çək, bir az da danış.

Erməni: – Qonşu, mən də elə onu deyəcəkdim. Sənin səsin mənə tanış gəlir.

Müsəlman: – Qonşu, zəhmət çək, bir balaca başını sən-gərdən çıxar.

Erməni: – Yox, aşna, heç o boyda zarafat yoxdur.

Müsəlman: – Sən öləsən, vurmaram, o Əlinin qəzəb oğlu Əbülfəz Abbas haqqı vurmaram.

Erməni: – Yox, aşna, mən ölüm, heç üz vurma, öləsən də, başımı çıxaran deyiləm... İstəyirsən sən çıxar, mən baxım. Məzhəb haqqı vurmaram.

Müsəlman: – A kişi, mənim gözlərim səninkindən yaxşı seçir. İstəyirsən, tufəngi qoyum yerə ha... inanmırsan, bax, bu da mənim əllərim.

Erməni: – Yox, qonşu, dil tökmə, keçəl suya gedən deyil...

Müsəlman: – A kişi, hansı kənddənsən?

Erməni: – Mən Tuğdanam.

Müsəlman: – A kişi, mən də ordanam ki, Allahverdi Qəhrəman oğlunu tanıyırsan?

Erməni: – Necə, Allahverdi? (*Başını çıxarır*). Allahverdi elə mən özüməm də.

Müsəlman: – Gedə, Allahverdi? (*Başını çıxarır*).

Allahverdi: – A kişi, İmamverdi! Tfu sənə, gic müsəlman! (*Hər ikisi bir-birini qucaqlayır*) Səhərdən başımı dolaşdırırsan, ürək-göbəyimi yemişəm. Haçan gəldin? Uşaqlar necədir? Gülsüm bacı neyləyir?

İmamverdi: – Hamısı duaçıdır. Nabat bacı necədir?

Allahverdi: – Çox-çox duaçıdır. Mənə bax, İmamverdi, mən ölüm, tufəngi hara qoydun?

İmamverdi: – Sən öləsən, səni gördüm, sevindiyimdən heç bilmirəm hara atdım. Yəni tufəngdə də tufənglik yoxdur, zəhirmar şişirdir. Əvvəllər bir pistonlu tufəngim var idi, sonra bunu tapdım, onun da patronu yoxdur! Sən Allah, Allahverdi, bir-iki patron ver mənə.

Allahverdi: – Axtarsan, elə mənimki də azdır. Ala, dörd dənə verim, ancaq mən ölüm, atanda üzü bəri tutmayasan. Sən öləsən, köpəy uşağı bir iş gördülər ki, iş olsun? Ara yerdə xalqı verdilər qırğına. Bah, bəs sən deyirdin patrondaşın doludur.

İmamverdi: – A kişi, patrondaş hanı? Yalandan küyə salmışdım. Bura bax, Allahverdi, oturmuşuq burda, birdən o köpəy oğlu İşxan dediyin daldan gələr...

Allahverdi: – A kişi, burda İşxan nə gəzir? Yalandan səni qorxudub qaçıрмаq istəyirdim.

İmamverdi: – Sən öləsən, bir az da möhkəm desəydin, qaçacaqdım.

Allahverdi: – Axtarsan, elə mən özüm də hazırlaşırıdım qaçmağa... Bura bax, hələ sən nə üçün özünü soxmuşsan hamıdan qabağa?

İmamverdi: – Ey, sənin sözün nədir, qarabağlı gədəsi dalda qalsın? Cahad eləmişəm də. Bəs sənə nə düşüb hamıdan qabaq gəlmişsən?

Allahverdi: – Nə bilim, a kişi, mən də qarabağlıyam də, mən də sən kimi axmağam da.

İmamverdi: – Eyvazdan nə xəbər var? Mən ki Baxşını tapa bilmirəm.

Allahverdi: – Eyvazın işi uzundur: nə öldüsü məlumdur, nə qaldısı. Elə acam...

İmamverdi: – Sən öləsən, Allahverdi, mənim ürəyim axır acından, lap qarnım girdovoy fiti kimi qaytağı vurur.

Allahverdi: – Dayan, mənim heybəmdə sursat var...
hə, qızı vermişəm axı, bu gecə toy idi.

İmamverdi: – Qızı verdin? Allah mübarək eləsin. Kimə?

Allahverdi: – Heç demə. İmamverdi, bir qələt idi, ata-babam ilə eləmişəm, ancaq daha keçibdir, hələ gördüm bayırda vurhavurdur, mətbəxdə yarım dənə toyuq var idi, bir az qalbas ilə donuz əti, tez doldurdum heybəmə; durdum ayağa.

İmamverdi: – Qalbas ilə donuzu özün ye, toyuğu bəri ver.

Allahverdi: – Allah bunların evini yıxsın, yıxdılar məxlun evini!

İmamverdi: – Doğrudan, ay Allahverdi, bu nə işdir gördülər, bunu hansı ağıllı elədi?

Allahverdi: – Heç bilmək olur necə işdir? Mənə nə düşüb sənin ilə əlbəyaxa olum? Hələ o yanındakı kimdi, yazığı vurdum, yıxıldı? Vallah, qorxudan atdım, yoxsa heç vurardım?

İmamverdi: – Burada adam nə gəzir, ay gic! Yanımdakı papağım idi, səni qorxutmaq üçün qoymuşdum! Ara yerdə papağım dəşildi.

Allahverdi: – Elə yaxşı ki papaq imiş, ürəyim lap dincəldi...

İmamverdi: – Yıxdılar kasıb-kusubun evin.

Bu aralıqda Aram görünür.

Aram: – Ey, kimsən?

Allahverdi: – Mənəm, a gədə! Adə, tufəngim nə oldu?

İmamverdi: – A kişi, otur. Ya indi müsəlman olacaq, ya erməni. Erməni olsa, sən qoymazsan, müsəlman olsa, mən, olmasa, ikili düşərik üstünə.

Aram: – Yerinizdən tərpənməyin! Adınız nədir?

Allahverdi: – Allahverdi Qəhrəman oğlu Əsriyan.

Aram: – Allahverdi dayı, sənsən?

Allahverdi: – Mənəm. Deyəsən, İmamverdi, mənə tanış çıxdı. Dur keç dalıma. A gədə, sən kimsən?

Aram: – Mənəm, Aram.

Allahverdi: – Aram, sənsən?

Aram: – Mənəm. Gecənin bu vaxtı o başda gözümə bir kölgə göründü. Uzaqdan Baxşıya oxşatdım. Yastı-yastı yeri yirdi. Yüyürdüm ki, çatım, tapa bilmədim. İtirdim. Dedim, o, birtəhərdir, yazıq fikir verməz, ilişib qalar, bu yanda rast gələr birinə...

İmamverdi: – A gədə, Aram, bəs hayana getdi? Hardan gəlirsən?

Aram: – İmamverdi dayı, sənsən? Siz hardan tapışmısınız?

İmamverdi: – Atışırıq özümüz üçün də.

Aram: – Elə yaxınlarda gördüm. O olmaz, ancaq ona oxşayırdı.

Allahverdi: – Adam bu vurhavurda bu köpəy uşağının arasına gələr?

İmamverdi: – A gədə, Aram, bic-vələdüzüna, o nədir, o yazıq arvada nə üçün beş-altı köpüy göndərmirsən? Qalıb əlamanda. Axır o gün gücnən daş-baş eləmişəm, bir batman buğda vermişəm, beş girvənkə də arpa; qatıb ona, əl dəyirmanında çəkibdir.

Aram: – Vallah, İmamverdi dayı, bu neçə vaxtda bekardım, elə təzəcə işə girmişdim, bu yandan da köpəy uşağı iş düzəldilər. Aləmi verdilər qırğına... Ah...

Birdən güllə açılır. Aram ayağını tutur. Allahverdi yığılır.

İmamverdi: – Ay dadi-bidad, kişini vurdular!

Aram: – Yatın yerə!

Allahverdi: – Atan kazaklardır...

İşıq sönür.

ON ALTINCI ŞƏKİL

Məhkəmə. Eyvaz, Baxşı müqəssir yerində oturmuşlar.

Sədr: – Sakit, səs salmayın! Tərəflər bir neçə məsələni aydınlaşdırmaq istəyirlər. Burada sorğular vardır. Birinci: polismeysterə: müttəhim Baxşının qiyamçılar təşkilatlarına mənsub olması haqqında sizin əlinizdə başqa bir sübut varmı?

Polismeyster: – Yoxdur, Eyvaz Əsriyan bir neçə yol dustaqda bulunmuş və müxtəlif yollarla qaça bilmişdir. Son zamanlarda məhkəmədən gizlənirdi. Əsriyanın bomba atdığını mən öz gözlərimlə gördüm. Baxşı isə şübhə altındadır, təşkilata yeni qoşulmuş və hələ özünü göstərə bilməmişdir.

Salamov: – Baxşı haqqında sübut məndə.

Sədr: – Deyiniz.

Salamov: – O gədə şipyondur, köpəy oğlu. Mən onu məclisdə danışanda görmüşəm. Rəhmətlik komurnat özü də dedi! Kişini vurublar, tir kimi uzadıblar yerə, o deyir: bu, pürboğazdır. O biri də ki, vələdüzinanın cövhəri, atmaralıdır ki, tayı yoxdur. Özü də ki, Ağamyanın qayını. Həmişə də mədənlərə şuluq salan o olmuşdur. Bu iş də ermənilərin işidir, çünki rəhbərlik komurnat həmişə onların cilovunu yığırdı, odur ki, onlar bu hoqqanı açdılar. O gədəni də ora qoşurlar ki, müsəlmanları padşahın yanında yaman kişi eləsinlər.

Sədr: – Cənab Salamov, bunların hamısı haqqında əlinizdə bir sübut varmı?

Salamov: – Bəs bunların hamısı sübut deyil? Yəni mənim boyda kişiye inanmırsınız? Mən özüm onları çox yaxşı tanıyıram: hər ikisi konkadan çıxandır.

Sədr: – Yaxşı, oturun!

Eyvaz: – Cənab sədr, xahiş edirəm, siz polismeysterdən soruşun: onlar məni nə üçün axtarırdılar: məhkəməyə verməyə, ya küçədə vurmağa?

Sədr: – Müttəhim, hökumət təşkilatı tinlərdə adam vurmaqla məşğul olmur. Oturun və gələcəkdə sözlərinizi diqqətlə seçin... Cənab Ruben Ağamyan, Eyvaz Əsriyanın general-qubernatoru vurması və əlahəzrət imperatorun taxt-tacına düşmən olması haqqında oğlunuza dedikləriniz sız qəti surətdə təsdiq edirsinizmi?

Ağamyan: – Mən qəti surətdə təsdiq edirəm. Oğlum gələndən sonra özü də təsdiq edəcəyinə öz həyatımla zəmin oluram. Onu da bilirəm ki, Baxşı onun yoldaşındır, mən şübhə etmirəm ki, bu iş onların ikisinin işidir və heç şübhəsiz ki, burada qonşularımızın da barmağı vardır.

Salamov: – Ey, barmağı olanın atasına lənət! Köpəy oğlu Ağamyan, heç eybi yoxdur.

Sədr: – Sus, sakit! Aram Babayan, siz Baxşının yanında heç bir şey olmadığını qəti surətdə...

Aram: – Mən?

Sədr: – Siz Baxşının yanında heç bir şey olmadığını qəti surətdə...

Aram: – Nə?

Sədr: – Siz Baxşının yanında heç bir şey olmadığını qəti surətdə təsdiq edirsiniz, halbuki...

Aram: – Daha mən neyləyim, o yazıq məndən gül aldı, mən ciyəz ki heç bir şey görmədim.

Sədr: – Bəlkə əlində yoxmuş, cibində imiş...

Aram: – Nə?

Sədr: – Bəlkə əlində yoxmuş, cibində imiş...

Aram: – Yox, ciblərində də bir şey yox idi.

Sədr: – Siz onun ciblərində bir şey olub-olmadığını...

Aram: – Nə?

Sədr: – Siz onun ciblərində bir şey olub-olmadığını nədən bilirsiniz?

Aram: – Nədən, nədən bilirəm? Mən onun ciblərini gördüm: pullarını itirmişdi, bütün ciblərini axtardı, çevirdi, axırda birindən tapdı.

Sədr: – Oturun!

Prokuror: – Məncə, məsələ aydındır, danışıq davam etdirməyə dəyməz. Səkkiz polis nəfəri, üç pristav öz gözləri ilə gördüklərini söyləyirlər. General-qubernatoru vuran hər iki dəfədə Eyvaz Əsriyan olmuşdur. Onun qiyamçılığı sənədlərlə təsdiq olundu. Baxşı da qiyamçılar təşkilatlarında iştirak etmişdir. Eyvaz Əsriyanın bu cinayəti əlahəzrət imperator və böyük Rusiyanın müqəddəs taxt-tacına qarşı bir qəsddir, ona görə də mən öz təklifimdə israrla Eyvaz Əsriyanın ölüm cəzasına və Baxşının on il dustağa məhkum edilməsini ədalət məhkəməsindən tələb edirəm.

Sədr: – Müttəhim Eyvaz Əsriyan, siz general-qubernatoru öldürməklə əlahəzrət imperatorun taxt-tacına qarşı qəsd etməkdə müttəhim edirsiniz. Özünü müdafiə üçün nə deyə bilərsiniz? Ədalət məhkəməsinin qərarı sözlərinizin doğruluğundan və səmimiyyətindən çox asılı olacaqdır.

Baxşı: – Cənab sədr, mən ondan qabaq bir işi açmaq istəyirəm.

Sədr: – Mən sizə söz verəcəyəm.

Baxşı: – Məsələ çox mühümdür və Əsriyanın danışacağı ilə əlaqədardır.

Eyvaz: – Otur, Baxşı!

Sədr: – Müttəhim, olmaz deyirəm.

Baxşı: – Burda Salamov və Ağamyandan başqa bütün şahidlər göstərdilər ki, general-qubernatoru öldürən Eyvaz Əsriyan olmuşdur, ona görə də prokuror onun üçün ölüm cəzası tələb etdi. Mən məhkəmə qarşısında açıb bildirirəm ki, bunların hamısı yalandır, Eyvaz Əsriyanın bu işdən xəbəri yoxdur, general-qubernatoru mən öldürmüşəm.

Sədr: – Müttəhim, mən sizə söz vermirəm.

Salamov: – Salaməleyküm, ağa, gördünüz, deyirəm, şpiyondur köpəy oğlu, deyirsiniz yox, istəyir müsəlmanların boynunda qalsın.

Bahadır bəy: – Cənab sədr, mən bütün müsəlmanların adından bu işə protesto edirəm, çünki bu iş bizim milli pozisionumuza müxalifdir... Bizim hüquqi-milliyətimiz...

Salamov: – Bahadır bəy, sən Allah, bir dayan, soxma o milliyəni ortalığa.

Sədr: – Yavaş, səs salmayın, məhkəmə iclası uprava yığıncağı deyildir.

Prokuror: – Cənab sədr, güman edirəm, müttəhim Baxşı naxoşdur, rica edirəm ekspertiza təyin edilsin.

Baxşı: – Mən naxoş deyiləm.

Eyvaz: – Prokurorun sözü doğrudur. Heç şübhəsiz ki, vətəndaş Baxşı ya naxoşdur, ya da mənimlə dostdur, mənim işimi öz boynuna almaqla cəzamı yüngülləşdirmək istəyir. Onun nə bu işə, nə də sizin qiyamçılıq dediyiniz inqilab hərəkətinə heç bir dəxli yoxdur. General-qubernatorun ölümü işçilərin iradəsidir ki, yerinə yetirilmişdir.

Prokuror: – Qərar çıxaran təşkilatda kimlər vardır?

Eyvaz: – Qərarı heç bir təşkilat çıxarmamışdır. O təşkilat mən özüməm, onun sədri də mənəm, qərarı mən çıxarmışam, özüm də yerinə yetirmişəm, general-qubernatoru mən öldürmüşəm.

Sədr: – Nə üçün?

Eyvaz: – Çünki sizin hamınız kimi, o da pravakatordur. İki qardaş kütləni bir-birinə qırdıran, minlərlə uşaqları atasız, arvadları ərsiz, külfətləri başsız, ac-susuz qoyan odur. Bu gün birgə bizə qarşı çıxan ağamyanlar, salamovlar sizin köməkçiniz, onun və sizin əlinizdə ancaq bir oyuncaqdırlar.

Salamov (yerindən): – E... e... e...

Sədr: – Sus!

Eyvaz: – Mənim üzümə on iki polis nəfəri durur, lakin onlar yalan deyirlər; mən general-qubernatoru təklikdə vurmuşam. Onlar sizin düzəltmənidir. Bu gün siz bir ədalət maskası geyib məni mühakimə edirsiniz, lakin siz özünüz kimsiniz? Volodini kim öldürdü? Rəhmanovu kim öldürdü? Yeremyanı kim öldürdü? Onları kim mühakimə etdi? Nə üçün etmədi? Siz hamınız qatilsiniz, cəlladsınız! Sizin qurduğunuz taxt-tacın sonu yetişmişdir! Çox çəkməz ki, bu gün bizim oturduğumuz yerdə siz özünüz oturma-lı olarsınız. Minlərlə uşaqlar sizdən öz atalarını, minlərlə analar öz oğullarını istərlər. Sizin məhkəməninizi özülü qan üstündə qoyulmuşdur.

Sədr: – Müttəhim, siz özünüzü ələ alın, ədalət məhkəməsini təhqir etmək sizə bir qədər də fayda verməz. Belə çıxır ki, siz, doğrudan, Rusiya imperiyasının müqəddəs taxt-tacına düşmənsiniz.

Eyvaz: – Mənim əqlim başımdadır, dediklərimi çox gözəl düşünürəm.

Sədr: – Demək, siz Rusiyanın taxt-tacına düşmənsiniz.

Eyvaz: – Mən düşmənəm, mən düşmənəm sizin qan içində üzən taxt-tacınıza! Mən düşmənəm sizin insan əti yeyən ikibaşlı qartalınıza! Mən düşmənəm sizin süngü və pulemyot üstündə duran hökmrənliğinizi! Mən düşmənəm sizin ikiüzlü qanlı məhkəmələrinizi! Bu gün bir məni asmaqda siz özünüzü tarixin amansız səhifəsindən poza bilməyəcəksiniz. Mən əzdiyiniz milyonlardan biriyəm. Bu gün deyilsə, sabah o milyonlar torpaqdan baş qaldıracaq və sizin qanlı taxt-tacınızı başınıza çevirəcəkdir. Mən buna öz varlığım kimi inanıram.

Sədr: – Müttəhim, mən daha sizə söz vermirəm.

Məhkəmə heyəti ayağa durur. İşıq sönür, yanır. Sədr qərarı oxuyur, bütün zal ayaq üstə qulaq asır.

Sədr: – Buna görə də məhkəmə Eyvaz Əsriyanın general-qubernatoru öldürməsinə və böyük Rusiya imperiyasının müqəddəs taxt-tacına düşmən olduğunu sübut edilməsi hesab edir. Məhkəmə heyəti müttəhim Baxşının da qiyamçılar hərəkəti ilə əlaqəsi olduğunu təsdiq edir. Buna görə də əlahəzrət imperatorun ədalət məhkəməsi Eyvaz Əsriyanı asılmaq vasitəsilə ölüm cəzasına, müttəhim Baxşını isə beş il katorqa cəzasına məhkum edir... Qərar qətidir, şikayət qəbul edilməyəcəkdir.

Məhkəmə sədri dəftəri örtür, hamı salondan çıxır. İşıqlar sönür.
İşığ yalnız Eyvaz ilə Baxşının üstündə qalır.

Baxşı: – Sən inqilab hərəkəti üçün lazım idin...

Eyvaz: – Mən səni anlayıram, Baxşı! Sən heç bir şey sübut edə bilməyəcəkdin. Bu saat bizi ayıracaqlar. Baxşı, axırıncı görüşümüzdür. Sənə son sözüm: işində möhkəm ol! Bir də, artıq atam öldü, bacım və anam kimsəsizdirlər, onları sənə tapşırıram.

Soldatlar qapını açır və yolu göstərirlər.

Eyvaz: – Sağ ol, Baxşı, heç darıxma! Bu dar ağacı bu gün bizim üçündür, sabah onlar üçün.

Qucaqlaşırlar. İşıq dəyişir.

* * *

“1905-ci ildə” pyesinin ideyası birinci rus inqilabı illərində çarizmin Azərbaycanda yürütdüyü “parçala və hökm sür” siyasətini ifşa etmək, xalqlar dostluğunun, proletar beynəlmiləçiliyinin qüdrətini nümayiş etdirməkdir.

Pyesin dilində çoxlu miqdarda canlı xalq danışq söz və ifadələrinə rast gəlmək olur. Dramaturq Allahverdi ilə İmamverdinin ailəsini təsvir edərkən həmin söz və ifadələrlə kəndli həyatını, onların məişətini, davranışlarını, yaşayış tərzlərini, geyimlərini, xasiyyətlərini və s. real boyalarla təsvir etməyə nail olmuşdur. Bunlarla yanaşı, əsərin dilində inqilabi dövrün ruhunu əks etdirən bir çox siyasi terminlər işlənmişdir. Məsələn, “bunt”, “qiyam”, “ictimai”, “inqilab”, “materialist” və s. terminlərdən dramaturq bədii əsərin dilinə xələl gətirməmək şərtilə məqsədəuyğun şəkildə istifadə etmişdir.

Əsərin dilində işlənən frazeoloji ifadələr, sinonim cərgələr, antonim sözlər, vulqarizmlər və s. surətləri tipikləşdirmək, fərdiləşdirmək, bir sözlə, əsərin ideyasını daha qabarıq şəkildə oxucuya çatdırmaq məqsədini güdür.

C.Cabbarlının başqa dram əsərlərində olduğu kimi, bu pyesində də canlı xalq danışq dili üstünlük təşkil edir. Ona görə də əsərdə qrammatik qaydaların ədəbi dil baxımından pozulması hallarına tez-tez rast gəlinir. Bu, əlbəttə, əsərin müsbət keyfiyyətlərindəndir. Çünki dramaturq dialoqları süni yox, təbii nitq əsasında qurmuşdur. Ona görə də pyesin dilini müşahidə etdikdə ancaq C.Cabbarlının fərdi yaradıcılığına məxsus morfoloji və sintaktik konstruksiyalara rast gəlinir.

Pyesdən verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Məişət leksikasına daxil olan sözləri seçin.**
2. **Terminləri seçib sahələrə görə qruplaşdırın.**
3. **Alınma sözləri seçin və onların nə məqsədlə işləndiyini izah edin.**
4. **Əvəzlilikləri seçin və onların üslubi rolunu izah edin.**
5. **Ədəbi dil baxımından pozulmuş sintaktik konstruksiyaları seçin və onlar üzərində sintaktik təhlil aparın.**
6. **C.Cabbarlının fərdi yaradıcılıq üslubuna xas olan dil hadisələrini aşkar edin.**

SÜLEYMAN RÜSTƏM (1906–1989)

ƏLƏMDƏN NƏŞƏYƏ (Şeir)

*Of, yenə də keçmişlərim gəldi mənim yadıma;
Sanki keçmiş günlərimdir kölgə dolu bir rəya...
Üç il əvvəl həyatımın gedişindən bıqmışdım,
Yuxumda mən Əzrayılın əllərini sıxmışdım.
Yalvararaq demişdim ki, “tez ol, gəl al canımı;
Qəmlər, qarlı qasırğalar zəhərləmiş qanımı.
Yadımdadır ki, mən ağır, qara günlər yaşadım:
Hicranların qucağında sındı qolum, qanadım,
Sızlayaraq şeir yazdım gözəllərin adına;
Mən bir məftun kəsilmişdim hər qıza, hər qadına.
Sonra duydum, gəncliyimi bu çarpaşlıq diləklər
Yoxluqlara, çıxılmaz bir uçuruma sürüklər.
Bu yolların varlığına qandır, ölümdür hakim,
Çox düşündüm, ən nəhayət, öz-özümə söylədim:*

* * *

*Neçin bu gün gözlərimi mühitimə yumum mən?
İlhamımı bu kölgəli yoxluqlardan umum mən?
Yeni həyat varlığıla çiçəklənib gülərkən
Nədən ötrü yer üzündən acıq edib bu gün mən,
Şeirim ilə qanadlanıb səmalara uçum mən?
Neçin yenə pəriləri, mələkləri qucum mən?*

* * *

Üzüm güldü, atdım artıq ağlamağın daşını,
 Sildim sevinc yaylığıyla gözlərimin yaşını.
 Artıq indi sağalmışdır ürəyimin yarası,
 Budur, sazım yorulmadan çalır şənlik havası.
 Yeni həyat başlayırkən üzümüzə gülməyə,
 Keçdim artıq gülə-gülə mən aləmdən nəşəyə!
 İndi mənim şeirim bənzər bir ləkəsiz aynaya,
 Öz eybini görər gənclik yaxşı baxsa oraya,
 Könlüm gülər, şeirim gülər, həyat gülər, el gülər,
 Sevinclərlə çırpınaraq sazımdakı tel gülər.

* * *

XIX əsr Azərbaycan şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan S.Rüstəm yüksək ideyalı əsərlərilə cəmiyyətimizin xoşbəxt həyatını, sevincini və fərəhini tərənnüm etmişdir.

S.Rüstəm siyasi lirikaya məxsus şeir dilinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. O, "Partizan Əli", "Çapayev", "Gecənin romantikası", "Bakı", "Xəzər sahilində", "Qaranquşun ağ günləri", "Dənizdə şəhər" və başqa əsərlərində dilimizin zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə edərək ölkəmizin nailiyyətlərini, adamlarımızın sənaye, təsərrüfat və mədəniyyət sahəsindəki əmək qələbələrini qüdrətli bir bədii dillə təsvir etmişdir. Şairin yaradıcılığında ədəbi dillə canlı xalq danışığı dilinin qaynaqları birləşmiş, hər hansı bir bədii fikrin emosional şəkildə oxucuya çatdırılması üçün sözün məna qruplarından, frazeoloji vahidlərdən, müxtəlif söz qruplarından istifadə olunmuşdur.

Bütün bunlarla yanaşı, S.Rüstəm dilimizin fonetik, morfoloji və sintaktik qanunauyğunluqlarından şeirin ideyasının oxucuya çatdırılması üçün məqsəduyğun şəkildə istifadə etmişdir.

“Ələmdən nəşəyə” şeiri S.Rüstəmin yaradıcılığında yeni həyata dönüşünü əks etdirir. Bu şeirdə şair inqilabdan əvvəlki fərhətsiz günlərə sanki əlvida deyir, xalqımıza sevinc gətirən yeni həyatı alqışlayır. Şeir 1927-ci ildə yazılmışdır. Buna görə də şeirin dili həmin dövr Azərbaycan şeir dilini əks etdirmək baxımından diqqəti cəlb edir. *Şeirin ilk misrası “of” nida sözü ilə başlanır. Bu nida indi də dilimizdə insanın keçirdiyi fiziki ağrı hissini ifadə etmək üçün işlənir.* Lakin bu şeirdə həmin nida şairin keçən günləri xatırlayarkən keçirdiyi mənəvi ağrı hissini ifadə edir. Şeirin dilində işlənən “yuxu” əvəzinə “röya”, “bezmişdim” əvəzinə “bıqmışdım” və s. sözlər 20-ci illərin şeir dilində tez-tez işlənirdi.

Şair keçmiş günlərin acılığını, kədərini ifadə etmək üçün sözləri məcazi mənada işlətmək üsulundan bir poetik vasitə kimi istifadə edir. Məsələn, “Qəmlər, qarlı qasırğalar zəhərləmiş qanımı” misrası başdan-başa məcazdır.

Şeirin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. *20-ci illərin şeir dili üslubunu faktlar əsasında müəyyənləşdirin.*
2. *Məcazi mənada işlənən sözləri seçin və onların nə məqsədlə işləndiyini aydınlaşdırın.*
3. *Sözlərin quruluşca tərkibinə diqqət yetirin.*
4. *Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın və hansı nitq hissəsinin çox işləndiyini müəyyən edin.*
5. *Söz birləşmələrini seçin və onların cümlədə vəzifəsini müəyyənləşdirin.*
6. *Həmcins üzvləri növünə görə qruplaşdırın.*
7. *Yeni söz və ifadələri göstərin.*

ANA VƏ POÇTALYON

(Şeir)

Dörd ay vardı ananın gözləri yol çəkirdi:
Başqa bir dərdi yoxdu, oğul dərdiydi dərdi.
Sorurdu: "Balam hanı?" – Hər cəbhədən gələndən; –
Ondan xəbər gəlməyir, xəbər gəlir öləndən,
Yerəmi batdı oğlum, göyəmi çıxdı oğlum?!
Bəlkə mən yanılmışam; əzəldən yoxdu oğlum?!
El bilir, uşaqlıqdan o, naxələf olmayıb.
Ürəyimə damıb ki, oğlum tələf olmayıb...
Səbəb nədir ki, yazmır anaya bircə kağız,
"Oğul, oğul" deməkdən qabar oldu dil, ağız!"
Qəlbindəki ilk yara tazaydı, builkiydi;
Onu bu hala salan nobarıydı, ilkiydi.
Qalxırdı yatağından dan yeri söküləndə...
Hər qapı açılanda, hər qapı döyüləndə,
Dikilirdi ananın gözləri bir nöqtəyə.
Sevinirdi: – Oğlumdan bəlkə məktub var! – deyə
Dörd ay vardı ananın gözləri yol çəkirdi:
Başqa bir dərdi yoxdu, oğul dərdiydi dərdi.

Tanımayan tapılmaz məhlədə poçtalyonu;
Hamı istərdi onu, hamı sevərdi onu.
Onu tanıyırdılar adamlar addımından,
Bir bayramdı çantası dolu gəldiyi zaman.
Anaya şad xəbərlər gətirmişdi vaxtilə,
İndi kağız almayan ana gələrək dilə,
Söylədi poçtalyona bir neçə acı kəlmə:
"Məktub olmasa, bir də sən bu həyatə gəlmə!"
Poçtalyon söz demədi, dilsiz dayanıb durdu,
Elə bil dağ başında onu ildırım vurdu...
Ananın gözlərində sual gördü bir yığın,

*Başını yerə dikib dayandı xeyli dalğın.
Sinəsini ötürüb sonra küçəyə çıxdı,
Fikirlər, düşüncələr həssas qəlbini sıxdı.
Deyirdi öz-özünə: – Ananın haqqı vardır,
Geniş dünya oğulsuz onun qəlbinə dardır...
Dörd ay vardı, ananın gözləri yol çəkirdi:
Başqa bir dərdi yoxdu, oğul dərdiydi dərdi.*

*Günlər keçdi... poçtalyon bu həyatə girmədi;
Ana gözüylə onu çox aradı, görmədi.
Bütün həyatdəkilər öyrənmişdilər ona,
Hamı dedi: – Görəsən nə oldu poçtalyona?!
Bu qoca poçtalyon da anaya bir dərd oldu;
Yolunu gözləməkdən hər gün gözü dörd oldu.
Heç olmasa poçtalyon bu həyatə gələndə,
Məktub alan qonşular sevinəndə, güləndə,
Oğlunu xatırlayıb sevinərdi ana da;
Sevincindən hamının pay düşürdü ona da.
Ana düşündü: “Bəlkə qəlbini qırdım onun,
Kim bilir, nə gələndir başına poçtalyonun.
Bəlkə onun da oğlu qanlı döyüzlərdədir.
Kim bilir, bəlkə o da mənimlə bir dərdədir...
Xəstədir, baxan yoxdur bəlkə də poçtalyona,
Evlərini bilsəydim, bir baş çəkərdim ona.
Bundan artıq nə gəlir, nə gəlir ki, əlimdən?!
Kaş ki o sözlər mənim çıxmıyaydı dilimdən!
Məktub gətirməsə də, qoy gəlsin, görək onu.
Sevir bir ana kimi bu dərdli ürək onu”...
Dərdli ananın artdı indi birə-on dərdi,
Bir doğma oğul dərdi, bir də poçtalyon dərdi...*

*Bir gün küçə qapısı açıldı çox sürətlə,
Qonşular çıxdı evdən təəccüblə, heyrətlə.*

Gördülər ki, poçtalyon əlində məktub gəlir,
 Elə bil caynağında qartal ov tutub gəlir.
 Aldılar bir qırpımda poçtalyonu dövrəyə,
 – Məktub kimədir? Söylə, niyə dinmirsən, niyə?
 Zilləyib gözlərini ananın gözlərinə,
 Poçtalyon qanad taxdı öz şirin sözlərinə:
 – Bundan neçə gün əvvəl məndən küsən, inciyən,
 “Məktub olmasa, bir də bu evə gəlmə! ” deyən
 Mərhəmətli, möhtərəm anayadır bu kağız!..
 Hamı bir səslə dedi: “Gözlərin aydın, ay qız!”
 Ana, gözləri yaşlı, ətir saçdı dilindən,
 Tez öpdü poçtalyonun məktub verən əlindən...

* * *

“Ana və poçtalyon” şeirində poçtalyonun timsalında sadə əmək adamlarının mənəvi gözəlliyi canlı, təbii, təsirli bir şəkildə tərənnüm olunmuşdur.

Şeirdə hadisələr vahid bir süjet xəttində təsvir olunur. Şair əsərdə heç bir artıq söz və ifadənin işlənməsinə yol verməmiş, çox böyük ustalıqla seçilmiş sözlər vasitəsilə nəcib bir ana və həssas qəlbli poçtalyon surətlərini canlandırmışdır. Şeirin dilində alınma sözlər çox azlıq təşkil edir.

Şeirin dili çox təbii və ahəngdardır. Şair ananın təsvirində “gözləri yol çəkirdi”, “qabar oldu dil, ağız”, “dan yeri söküləndə” və s. xalq ifadələrini qələmə almaqla hadisələri daha inandırıcı verə bilmişdir. Şair əsərdə orijinal təşbeh və bənzətmələr seçmişdir. Poçtalyon oğlundan məktub almayan ananın sözlərindən çox pərt olur. Onun bu vəziyyəti “Elə bil dağ başında onu ildırım vurdu” misrasında çox sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur. Yaxud, anaya məktub gətirən poçtalyonun sevinci “Elə bil caynağında qartal ov tutub gəlir” misrasında obrazlı şəkildə təsvir edilmişdir.

Nida və sual cümlələrinin işlənməsi şeirin emosionallığını daha da artırır.

Şeirdə ananın, poçtalyonun və qonşuların danışığı bəzən vasitəsiz nitq şəklində verilir. Nitqin bu cür verilməsi surətin keçirdiyi hiss və həyəcanları, düşüncələri daha dəqiq ifadə etməyə kömək edir.

Şeirin dili üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Mənşəcə şeirin leksikasını araşdırın və aldığınız nəticəni statistik cədvəldə əks etdirin.**
2. **Sözləri məna qruplarına görə təsnif edin.**
3. **Bədii təsvir və ifadə vasitələrini seçin və onların şeirdə əmələ gətirdiyi mənanı izah edin.**
4. **Şeirdə ən çox və ən az işlənən nitq hissəsini müəyyən edin.**
5. **Anaya, poçtalyona və qonşulara məxsus vasitəsiz nitqi müəyyənləşdirin və onları vasitəli nitqə çevirin.**
6. **S.Rüstəmin fərdi yaradıcılığına məxsus dil və üslub xüsusiyyətlərini aşkar edin.**

HÜSEYN CAVİD

(1882–1941)

AZƏR

(Poemadan parçalar)

AZƏR DÜŞÜNƏRKƏN

*Azər düşünür... Bəlkə otuz ildir o, hər an
Düşkün başərin eşqini, fəryadını inlər.
Yaxdıqca yaxar beynini bir kölgəli böhran,
Əflakə sorar dərdini, yıldırları dinlər.
Göz qırparaq ancaq ona yıldırlar edər naz,
Dilsiz və sağır göylər onun halını duymaz.*

* * *

*Bəsləndi kiçik duyğusu azadə cocuqkən,
Çox incə tərənnümlər öpən neylər içində.
Vurğundu o həp şeir ilə ahəngə əzəldən,
Ağlar və gülümsərdi təğənnilər içində.
Hər gün yaralar qəlbini bir sıtmalı rəya,
Hər gün uyudar dərdini bir nəşəli xülya.*

* * *

*Atəşgədələr, fırtınalar yavrusu Azər,
Coşduqca alovlar və köpüklər kimi çılgın...
Bəzən bayılıb sərəli bir heykələ bənzər.
Yorğun gözü həsrətli üfüqlər kimi dalğın.
Bəzən o baxışlar yenə şimşək kimi parlar,
Qəsvət sovuran heçliyi bir anda yaxarlar.*

*Bir gün acı bir sis o gülümsər üzü sardı,
Yalnızlığa imrəndi, uzaqlaşdı bəşərdən.
Bir qülbəyə saxlandı ki, ıssızca məzardı,
Məhrum idi dünyanı saran xeyr ilə şərdən.
İllərcə dalıb getdi o böhranlı qəfəsdə,
İnsanları özlərdi hər atəşli nəfəsdə.*

* * *

*"Sərsəm, dəli, xudbin!" – deyər itham ilə hər kəs
Bəhs etdilər Azərdən, o, aldırmaı əsla!
Həp onca bir alqışla söyüşdən köpürən səs,
Arif keçinənlər ona yan baxmadı hala.
Möminlərə sorsan, edəcəkdir küfrünə fərman,
Dinsizlərə get, onda bulur şübhəli iman.*

* * *

*Azər daha çox zövq alır aydın gecələrdən,
Hətta sarışın ay ona gülmüşdü bir axşam.
Gülmüşdü buludlar arasından süzülürkən,
"Hürr ol! " deyər qəlbində doğurmuş yeni ilham.
Artıq o sönik çərçivə şəhər Azəri sıxmış,
Səyyah olaraq ayla bərabər yola çıxmış...*

* * *

*Sevdirmiş içindən ona bir cüvə həyatı,
İnsanlara qoşmaq və qovuşmaq dilər əlan.
Duymaq və duyurmaqda bulur zövqü, nəşəti,
Yalnızlığa, ıssızlığa qəlbən edər üsyən.
İstər bulud olsun da, dənizlər kimi axsın,
İstər günəş olsun da, qaranlıqları yaxsın.*

KÖMÜR MƏDƏNİNDƏ

...Azər qoşdu dumanlı dağların yanıq bağrına,
Üsyan dolu ocaqlardan his yağırdı hər yana.
Hər mağara ölüm tütən məzarlığa bənzərdi,
O məzarın qurbanları hər qabarlı allərdi.
Kirdən, çamırdan bunalmış gözlərdə kin çaxardı,
Bir az ətmək çıxar deyə gülən üzlər də vardı.
Hətta çoxu bu dirliyi bayram sanır, oynardı,
Şərqi söylər də bir igid öz yurdunu anardı:

ŞƏRQİ

Səfalıdır bizim dağlar, bizim ellər,
Qayğı bilməz bizim bağlar, bizim güllər.
Çağlayan bir yanda çağlar, orman gülər,
Buludlar bir yanda ağlar, çoban dinlər.
Səfalıdır bizim dağlar, bizim ellər.

Bizim dağlar mayıs rəyasına bənzər.
Yamaclarda sürü-sürü ceyran gəzər,
Ceyran baxışlı yosmalar hər can üzər.
İşvə, əda bilməz, bilmədən göz süzər,
Bizim dağlar mayıs rəyasına bənzər.

Sevdalıdır bizim dağlar, bizim ellər,
Sevimlidir, şəndir bizim incə bellər,
Nərdə o hər gün duyduğum şirin dillər?
Hər gün öpüb oxşadığım ipək tellər?
Sevdalıdır bizim dağlar, bizim ellər.

Bu bəxtiyar gəncin dadlı sözləri,
Düşündürüb durdu yorğun Azəri.

*Könlündə bir yığın dumanlı üsyan,
Keçdi qorxunc, əyri, səpə yollardan.
– Yoxsullar məzarı bu kirli mədən,
Seçilməz Dantenin cəhənnəmindən.*

*Azər aydınlıqda işdən qovulmuş
Bir ixtiyar gördü, bənizi solmuş.
Müdirə yalvarıb deyir: “Yox yerim,
Ölsəm belə burda ölmək istərim”.
Şişman müdir aldırmaırdı əsla,
O halda bir vəkil girdi ortaya.
Dedilər ki: “İşçi nümayəndəsi!..”
İxtiyarı açdı onun gəlməsi,
O, çox “sol” tanınmış “sosyalist” ikən
Müdirə haq verib getdi bilmədən.
Bu hal ixtiyarı qarsıb-qovurdu,
Bu xain arxaya söyüb-sovurdu.*

Azər içindən titrədi,

Hey!.. – dedi:

*“Hey zavallı, saqın, yorma kəndini!
Qüvvətdən düşüncə titrək əllərin,
Düşmənlərin deyil, hətta rəhbərin,
Arxaların belə satarlar səni.
Sən bir makinasan: qırıq və miskin...
Çəkməlisən yükləndiyin hər başı.
Bu baş olsa belə xırsız oynasın –
Çarə nədir, kəndin öyüb bəyəndin.
Əvət, sən acından ölüm dilərkən,
O çapqınlar saraylarda əylənir,
Saçmalar söylənir, sazlar köklənir,
Fəqət həp əzilən, həp qəhr olan sən!..”*

İxtiyar çıldırdı,

Müdir şaşdı.

*"Xayır, getməmə, – dedi – acam, yox yerim,
Ölsəm belə burda ölmək istərim".
Kinli gözlərində atəş parladı,
O çökmüş iskelet həməən fırladı.
Bir parça daş kömür alıb da yerdən,
Sayğısız müdirə hücum edərəkən.
"Mücrim" deyə girli yalan satdılar,
Çılğın ixtiyarı həbsə atdılar.*

ÜSYAN

*Azər düşünür, dalğa keçərəkən...
Birdən-birə həp dalğalı, həp şən
 Bir vəlvələ qopdu.
Bir fırtına, bir zəlzələ qopdu.
Sarmışdı bütün ölkəni heyrat,
 Lakin...
Çox üzdə gülümsərdi şətarət,
 Hər nəşəli gəncin.
Ruhunda açılmışdı çiçəklər,
 Coşmuşdu diləklər.
Bir yanda şəfəq dalğalı, nazəndə axınlar,
 Qızlar və qadınlar.
Oynar, sevinər, şənlik edərlər,
Həp pənbə dodaqlarda zəfər şərqisi gurlar.*

*Qızlar və qadınlar!..
Həsərkən işıq aləmə onlar,
Zillətdə əsrlərcə bunalmış da, əzilmiş,
Hürriyyəti ancaq yeni bilmiş...
Sıyrıldı günəş sisli buluddan,
Hər kəs süzüyorkən onu heyran...
 Parlarkən üfüqlər,*

Birdən-birə çarşaflar atıldı.

Həp coşdu nütüqlər.

Erkəklərə meydan oxunurkən

Onlar da qatddı,

Çarşaf kimi, qalpaq da yox olsun... deyə birdən

Erkək və qadın dalğalanıb gurladı, coşdu.

Məbədlərə qoşdu.

Gənclik dedi: "Onlar da deyışsin.

Məktəb və kütübxanəyə keçsin

Üsyan!..

Üsyan deyə hər gözdən, ağızdan

Bir nifrət uçardı.

Üsyan!..

Keçmişlərə, keçmişdəki adətlərə üsyan!..

Hər üzdə təhəkküm izi vardı.

Üsyan!..

Məbədlərə, qalpaqlara, çarşaflara üsyan!..

Şaşqınlığa yox zərrəcə imkan.

Hər fəlsəfə, qanun dəyişirkən

Bir nöqtədə dursan da düşünsən,

Məqbər yapacaqlar gəmiyindən.

Üsyan!..

Həp əski hürufata da üsyan!..

Üsyan!..

Həp köhnə xurafata da üsyan!..

Ətrafı süzən yaşları keçkin,

Erkək və qadınlar buna şaşmış...

Çarşafların altında duyulmaqda qəzəb, kin,

Həp hövsələ daşmış...

– Bir bax nə rəzalət!..

Artıq nə həya qaldı, nə ismət!..

Gənclik azaraq həddini bilməz,
Yox, yox, bu çəkilməz,
– Hər gün bir oyun, bir yeni fitnə,
Məbədlə işin nə?!
– Mən Tanrıya tapdım, nə vəzifən,
Mən etmədim əsla səni yoldan sapıyorkən...
Çarşafılar atılsın! – deyər əlbət,
Namusa təcavüz eləyir, bəlli həqiqət.
Onlar köpürürkən...
Azər gülərək söylədi: “Sizdən
Heç bir yenilik ummadı bir kimsə, əzizim!
Bilməm köpürmək nəyə lazım?!.
Yox, sizlərə aid deyil əsla çalınan saz,
Bəsbəlli, kötöklər aşılınmaz.
Yalnız yaşərən təzə fidanlar,
Az-çox yenilik zövqünü anlar.
Əcdadımızın aləti bəlli,
Hər haləti bəlli...
Lakin biz o alətləri atdıq,
Atdıq bu gün artıq
Onlardakı əfsanəli şeylər,
Bizlərcə sönük uyquya bənzər.
Söz yox ki, bu gün gəncliyə baxsan,
Bir sel kimi hər an
Sağlam, yeni məfkurələr izlər.
Bizlər?!
Bizlərdəki adət də təbii,
Bunlarca sönük, yıpranmış əski...
Bilməm ki, bu yorğun yürüyüşlə,
Gənclik nəçin uysun bizə, söylə!
Bizlər yeniləşsək belə, daim
Bir əskilik az-çox bizə hakim...
Ən doğru yol işdə!

*Heç olmayalım onlara əngəl bu gedişdə.
 Onlar qoşacaq, çarpışacaqlar,
 Bir çox uçurumlar aşacaqlar.
 Lazımsa cəhalətlə güləşmək,
 Bir çarə var: ancaq yeniləşmək!..
 Onlardakı himmət və mətanət
 Qırbaclayacaq Şərqi nəhayət.
 Onlardakı qüdrət və məharət
 Er-gec verəcək xalqa səadət.
 Onlar mədəniyyətlə günəşlər yaxacaqlar,
 Keçmişlərə üstən baxacaqlar.
 Onlar güləcək, yüksələcəklər,
 Hər yüksələcək, hər güləcəklər.
 Onlar güləcək, güldürəcəklər,
 Bizdən daha xoş gün görəcəklər!"*

* * *

Özünün lirik-fəlsəfi məzmunlu şeirləri, poema və dram əsərləri ilə Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yer tutur. H.Cavid yaradıcılığı mövzuca olduqca rəngarəngdir. Şairin ilk lirik şeirlərində bədbinlik, ümitsizlik, həyatdan ümumi, mücərrəd bir şəkildə şikayət motivləri özünü göstərirsə, o, getdikcə öz əsərlərində ictimai məsələlərə toxunur, qadın hüquqsuzluğundan, yoxsul qızların, yetim uşaqların faciəsindən yazır, mədəniyyətsizliyi, geriliyi tənqid edir, beynəlxalq mövzuları qələmə alır.

H.Cavidin əsərlərinin özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətləri vardır. Bu xüsusiyyətlərdən biri budur ki, şair romantik üslubda yazıb-yaratdığından insanların daxili aləmini əks etdirən obrazlı ifadələrdən, sözlərin məcazi mənalarından, həyat ziddiyyətlərini təsvir edərkən antonim mənalı sözlərdən və s. sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Şair hər hansı bir əsəri üçün müəyyən etdiyi mövzuya, təs-

vir etdiyi məzmunu uyğun söz və ifadələr seçməklə bədii cəhətdən mükəmməl şeir nümunələri yaratmışdır.

H.Cavidin yaradıcılığında bir dil faktı da diqqəti cəlb edir. Şair alınma sözlərdən romantik qəhrəmanlarının dilində daha çox istifadə etmişdir. Əksinə olaraq, dram əsərində, adi məişət səhnələrinin təsvirində isə alınma sözlər olduqca azlıq təşkil edir.

H.Cavidin əsərlərində xalq ifadələri ilə yanaşı, çoxlu miqdarda ancaq şairin fərdi yaradıcılığının məhsulu olan poetik ifadələrə də rast gəlmək olur. Ümumiyyətlə, H.Cavidin istər şeir, istərsə də nəsr dili son dərəcə orijinaldır.

"Azər" poeması sosialist inqilabının nailiyyətlərini, sovet quruluşunun üstünlüklərini təsdiq etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Poema müstəqil süjetə malik ayrı-ayrı hissələrdən ibarətdir. Poemanın lirik qəhrəmanı olan Azər bütün parçalarda iştirak edir.

H.Cavidə məxsus söz və ifadələrin işlədilməsi bu əsərdə də özünü göstərir. Məsələn, *"düşkün başər"*, *"kölgəli böhran"*, *"əflak"*, *"yıldız"*, *"sağır göylər"*, *"azarfə cocuq"*, *"sıtmalı rəya"*, *"nəşəli xülya"* və s. Burada təbiət təsvirləri, hər hansı bir hadisənin bədii təsviri güclü təşbeh, istiarə, metaforlarla verilir. Şübhəsiz, bu, şairin xüsusi istedad sahibi olması ilə bağlıdır.

Şeirin dilində işlənən qrammatik vasitələr də forma və növ etibarı ilə zəngindir. Burada xalis Azərbaycan dilinə məxsus düzəltmə sözlərə, şəkilçilərə rast gəlinir. Cümlənin müxtəlif növlərindən istifadə edilmişdir.

"Yağmurlu bir sabah idi, hər yeri sis almışdı. Gülərlü-lü günəş xəzan uyğusuna dalmışdı" misralarında şeir dili sanki nəsr dili ilə birləşir.

Poemadan verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

- 1. Alınma sözləri müəyyənləşdirin və onları işlənmə məqamlarına görə təhlil edin.**

2. Şairin işlətdiyi metaforik ifadələri seçin və onların mənalərini aydınlaşdırın.
3. H.Cavidin şeir dilinə məxsus söz və ifadələri müəyyənləşdirməklə şairin fərdi dil və üslub xüsusiyyətlərini izah edin.
4. Yeni sözdüzəltmə vasitələrini aşkar edin.
5. Cümlənin intonasiyaya görə növlərinə aid misallar seçin.
6. Şeir dilində mükəllimə nitq formasını izah edin.

ŞEYX SƏNAN

(Faciədən bir parça)

BİRİNCİ PƏRDƏ

BİRİNCİ SƏHNƏ

Mədiyyəi-Münəvvərədə, Şeyx Kəbirin evində üləmayə məxsus bir qəbul odası... Odanın iki qapısı, üç-dörd pəncərəsi var. Qapının biri Şeyxin hərəmxanəsinə açılır. Pəncərələrdən ikisi xurmalıqdan ibarət gözəl bir bağça ərz edir. Pərdə açıldıqda Şeyx Əbuzər odanın bir guşəsində ikinci namazını bitirmiş, əlləri və üzü göyə doğru duaya məşğul görünür.

Zəhra

(Əzra ilə bərabər hərəmxanə qapısından daxil olaraq)
Şeyx, ya şeyx!

Əzra

Şeyx!

Şeyx Əbuzər
(niyazkar)

Ya Allah!

Zəhra

Mənə bax...

Şeyx Əbuzər
(mütəvəkkil)

La ilahə-illəllah!

Zəhra
(yaxlaşaraq)

Şeyx Əbuzər!

Şeyx Əbuzər
(dönərək)

Nədir, qızım?

Zəhra

*Əlan,
Bir xəbər yoxmu Şeyx Sənandan?*

Şeyx Əbuzər
İki-üç dəfə getdim evlərinə...

Zəhra
Əcəba xəstələnməmiş ki yenə?

Şeyx Əbuzər
*Qonşular söyləyir ki, hər gecələr,
Uyumaq bilməyir sabahə qədər.
Qoşuyor hər səhər biyabanə,*

*Həm də əsla qarışmaz insana.
Halı pəjmürdə, sanki bir məcnun;
Anlaşılmaz nədir məramı onun!
Şaşıdır həp Mədinə əhli bütün,
Onu gördükcə müztərib, düşkün.*

Zəhra

*Nə olar? Bir də get, rica edirəm.
Bir xəbər bil də gəl...*

Şeyx Əbuzər

Pəki, gedirəm.

*(Qalxıb gedir. Çıxdığı sırada mənalı bir baxışla
Zəhraya baxaraq)*

*Bunda bir sirr var, edilməz faş.
Nə için, anlamam, acəb bu tələş?!*

Əzra

Bu maraq iştə fəzlədir, Zəhra!

Zəhra

Sorma, heç sorma, nəzənin Əzra!..

Əzra

*Səndə bir öylə hüsnü cazibə var,
Ki olur hər görən pərəstişkar.
Səni Sənan arar da, kəndi bulur,
Daima eşq hüsnə mail olur.*

Zəhra

*Qalmamış məndə zərrə səbrü qərar,
Mənə Sənansız olmuş aləm tar.
Altı ildir ki, zarü dərbədərim,
Həp onundur məsərrətim, kədərim.
Altı ildir əsirü mədhuşam,
Onun eşqilə məstu bihuşam.
Azacıq məndə varsa hüsnü cəmal,
Onda həm hüsn var, həm elmü kəmal.*

Əzra

*Kimsəsiz bir zavallıdır Sənan,
Səndə vardır fəqət nəcabətü şan.
Bir baban var, cahanda şöhrətgir:
Fazili-binəzir, Şeyx Kəbir.*

Zəhra

*Doğru, çox doğrudur söziün, lakin
Məncə, mənası yox həsəb-nəsəbin.
Qara quldan da alçaq olsa, inan,
Yenə məndən şərəflidir Sənan.*

Əzra

(pəncərəyə baxaraq)

Gəliyor, iştə, gözlərin aydın...

Zəhra

(şaşqın)

Kim? O kimdir?

Əzra

(əlilə göstərir)

Zavallı pək dalğın...

Zəhra
(baxaraq)

*Ah, Sənan! Nasıl da halı fəna!..
Bizi yalnız burax da...*

(odadan çıxdığı sırada Əzraya)

*Sonra sana
Söylənir, şübhəsiz, bütün əhval.*

Böyük bir təlaş içində qapıya yaxın bir guşədə bəklər.
Şeyx Sənan daxil olub baxınır. Zəhranı görüncə halı dəyişir.

Zəhra
Söylə, Sənan, nədir bu müdhiş hal?

Şeyx Sənan sükut edər.

Nə bəla var başında? Söylə, nə var?

Şeyx Sənan cavab verməz.

Söylə, aç söylə...

Şeyx Sənan
Etmə gəl israr.

Zəhra
*Səndə var, bəlli, bir yığın əsrar.
Söylə, aç söylə, bivəfa, qəddar!
Nə qiyafət bu? Sanki ağlarsan?*

Şeyx Sənan
İndi get, sonra, sonra anlarsan.

Zəhra

*Məndə bilməm nədir bu taleyi-şum!
Sana halım deyilmidir məlum?
Altı ildir sənin əsirin ikən
İmdı biganəyəmmi könünə mən?
Nə təbiət bu səndə? Həm nə tühaf!
Yoxmudur səndə mərhəmət, insaf?
Nərdə əvvəlki vədlər əcəba?
Əcəba yoxmu, yoxmu səndə vəfa?
O məhəbbətlə parlayan gözlər
İmdı bir başqa macərə söylər.
Qalmamış məndə zərrə tabü təvan,
Məni qəhr et də, lakin atma, aman!..*

Şeyx Sənan

*Səni atmaq mı? Bir düşün, əcəba,
Bu olur şey mi, nəzənin Zəhra?
Sən mələksən, sevimli afətsən...*

Zəhra

(Şeyx Sənana sarılaraq)

Ah, sən xaliqi-fəzilətsin.

Bu sərəda səhnənin işığı çəkilir, ta ucdə ikinci pərdə qalxar.

Azacıq yüksəkdə, olduqca şairanə, cazibədar, behiştə bir mənzərə görünür. Altun qanadlı mələklər əl-ələ, qol-qola olaraq incə qəhqəhələrlə gülüşüb gəzinirlər. Təbii mələk qiyafətində olan Xumar da onların içində bulunur.

Xumar

*Şeyx, gəl-gəl! Sevimli Sənan, gəl!
Sana layiq deyil o yer, yüksəl!*

Şeyx Sənan

(şaşqın və həyəcanla)

Ah, o... Cənnət pərisi, nazlı mələk!

Mənə yüksəl deyir gülümsəyərək.

Zəhra

Söylə, Sənan, nə var? Nə oldu yənə?

Əcəba kim göründü gözlərinə?

Şeyx Sənan

Bax da gör, istə cənnət, istə mələk!

Zəhra

Nerdə?

Şeyx Sənan

Bax, dinlə, imdi söyləyəcək.

Zəhrada dərin bir heyranət.

Xumar

(Şeyx Sənana)

Durma, yüksəl, ənisi-ruhim, gəl!

Mütərəddid görünmə! Gəl, yüksəl!

Oxunur gözlərində nuri-dəha,

Yüksəl, ey şeyx! Gəl, düşünmə daha!..

Şeyx Sənan

Of, məndən nə istəyirsən, get!

Məndə can qalmamış, bir insaf et.

Xumar qürur və istiqna ilə gedəcək olur. Şeyx Sənan böyük bir təlaş və nədəmətlə.

*Gediyor... a-h... getmə, atma məni!
Mərhəmət qıl, aman, unutma məni!
Getdi, eyvah, getdi...*

Zəhra

Sənan, kim?

Şeyx Sənan
(Xumara)

Getmə, gəl, a-h, nəzənin mələgim!..

Xumar
(Çəkilərək)

Qal, səlamətlə qal, böyük Sənan!

Ucdakı pərdə qapanır, səhnə aydınlaşır.

Şeyx Sənan

Getdi, eyvah, küsdü, getdi... Aman!

Məcnunənə bir hıçqırıqdan sonra baygın bir halda düşəcək olur.

Zəhra

(dərhal tutar, başını dizi üstünə alaraq)

Nə fəlakətli hal, aman, ya Rəbb!

Əzra
(gələrək)

Bu nə dəhşət! Nədir bu halə səbəb?

Bu sırada Şeyx Mərvan ilə Şeyx Əbuzər qapı arasında görünür.

Şeyx Mərvan
(istehzal bir tövr ilə)

*Şeyx Əbuzər! Bax, iştə seyr eylə,
Hər nə gördünsə, get də aç, söylə.
Olmuş ağuşı-nərmə Zəhranın
Bəstəri-nazi-Şeyx Sənanın.*

Əzra
(bunları görünmə Zəhraya)

*Gəldilər, a-h, aman, çapıq gedəlim.
Durma, Zəhra!..*

Zəhra

Fəqət, yazıq!..

Əzra

Gedəlim!

Hər ikisi çəkilib gedər. Şeyx Əbuzərlə Şeyx Mərvan haman
Sənanın üstünü alırlar.

Şeyx Əbuzər
Bu nə pəjmürdə hal... Aman, Sənan!

Şeyx Mərvan
Büsbütün hiylədir, inan...

Şeyx Əbuzər
Sənan!

Şeyx Mərvan
*Xain, alçaq! Nəsil də bax susuyor?
Sanki bir tülkü seyd için pusuyor.*

Şeyx Əbuzər

Sus bə!

Şeyx Mərvan

Aldanma, tülküdür, tülkü.

(Acı-acı gülər)

Şeyx Əbuzər

(hiddətli)

Nə təbiət bu səndə, bilməm ki!..

Şeyx Mərvan

(müstəhzi)

*Əhli-hal eşq için, əvət, bayılır,
Haydı, Zəhrayı get çağır, ayılır.*

Şeyx Əbuzər

Sus, yetər, iştə gəldi Şeyx Kəbir.

Şeyx Mərvan

Gəlsin, etsin də bəri bir tədbir...

Şeyx Kəbir digər şeyxlər və müridlər ilə daxil olur. Böyük bir heyrətlə ətrafı sararlar. Şeyx Hadi Şeyx Sənanın başını qolları arasına alır.

Şeyx Kəbir

Bu nasıl bət-bəniz? Oğul, Sənan!

(Şeyx Əbuzərə)

Su gətir, haydı, qoş!

Şeyx Hadi

Gecikmə, aman!

Şeyx Əbuzər gedir.

Şeyx Kəbir

Heç səbəbsiz deyil bu müdhiş hal!

Şeyx Hadi

Nə də bayğın!.. Yox onda tabii məcal.

Şeyx Kəbir

Şübhəsiz, burda bir fəlakət var.

Ümum

Şübhəsiz, şübhəsiz, bir illət var.

Şeyx Mərvan

Şübhəsiz, var cəzası hər əməlin.

Heç zərər yox, cəzasıdır, çəksin.

Şeyx Kəbir

(hiddətli)

Söylə, Mərvan, nasıl cəza? Nə əməl?!

Şeyx Mərvan

Möhtərəm Şeyx! Altı gün əvvəl

Vardı Sənanla bir mübahisəmiz.

Bağırır söylüyordu pərvasız;

“Olsa merac, olur da ruhani,

Hər yalandır üruci-cismani.

Bir bəşərdir, – diyordu – peyğəmbər,

Heç görülmüşmü çıxsın ərşə bəşər?”

Ümum
(heyrətlə)

Allah, Allah!

Şeyx Hadi

Saqın, inanmayınız!

Çünki Sənani söylədən yalnız

Şübhədir... Yoxsa şübhədən başqa

Yox onun bir qüsuru, yox əsla.

Su gəlir, həm Sənana içirir, həm də başını ovuşdururlar.

Şeyx Kəbir

Şübhədir hər həqiqətin anası,

Şübhədir əhli-hikmətin babası.

Şübhə etməkdə haqlıdır insan,

Çünki hər kəscə bəllidir: Yaradan

Hər zaman, hər tərəfdə gur əfşan,

Fərqsiz onca həp zamanü məkan...

Ona məxsus yoxsa bir məva,

Ərşə çıxmaqda varmı bir məna?

Şeyx Nəim

Sadə meracı etmiyor inkar,

Hələ tövhid için də şübhəsi var.

Söylüyor: "Girməyincə Xaliqu mən

İctinab eylərəm pərəstişdən".

Şeyx Mərvan

Bu, zəlalətdir iştə...

Şeyx Hadi

Sus, sən sus!

Şeyx Mərvan

Sanki mən susdum, öylədir, əfsus.

Şeyx Kəbir

(böyük bir dalğınlıqdan sonra)

Şübhə artarsa, həm yəqin artar,

Mərifət nuru şübhədən parlar.

Zənn edərsəm yanılmayır Sənan;

Çünki xəllaq üçün şərəfli məkan

Eyi, parlaq könüllər olsa gərək...

Kim ki Allahı istiyor görmək

Arasın qəlbi-tabnakında.

Hər kimin qəlbi, ruhi düzgündür,

Daima hiss edər də Haqqı görür.

Feyləsofanə ruhə malik olan,

Yaşamaz əyri hərgiz Allahdan.

Şeyx Sənan gözlərini açaraq donuq bir vəziyyətlə baxınır.

Şeyx Kəbir

“Və minəl mai külli-şeyün hey”.

Şeyx Hadi

Su ilə canlanır, əvət, hər şey.

Şeyx Sənan

Of...

Şeyx Hadi

Sənan!

Şeyx Kəbir

Nasılsın, övladım?

Ümum

Çox şükür!

Şeyx Mərvan
(Sənana)

*Tutduğundan ol nadim,
Bir də heç şübhə etmə!..*

Şeyx Sədra
(Mərvana)

Sus, yahu!

Şeyx Sənan
(oturaraq bitab)

"Vahdəhu la ilahə illa hu".

Şeyx Kəbir
(Şeyx Mərvana)

Heç utandınmı?

Şeyx Hadi
(Hakəza)

Var sözünmü yenə?

Şeyx Nəim
*Hələ "Şəqqülqəmər" hekayəsinə
Veriyor başqa dürlü min mənə.*

Şeyx Kəbir
(Nəimə)

Yetişir, sən də sus!..

Şeyx Hadi
(yana)

Səfil, ədna!..

Şeyx Mərvan
(Nəimə, xüsusi)

Hələ Zəhra!

Şeyx Nəim

Nasıl?

Şeyx Mərvan

*Tühaf bir sirr,
O da bambaşqa bir rəzalətdir.*

Şeyx Kəbir
(mırıldanmaqda olan Şeyx Mərvan ilə Şeyx Nəimə)
*Böylə dar ruhə malik olduğunuz
Heç də layiq deyil... Yetər, susunuz!*

(dirsəklənib oturmaqda olan Sənana)
Söylə, Sənan, nə var? Nə oldu sana?

Şeyx Sənan
Möhtərəm Şeyx! Sorma, heç sorma!

Şeyx Kəbir
*Nerdəsən? Üç gün oldu müntəziriz.
Söylə, bir söylə...*

Şeyx Sənan
(məhcub)
A-h, əfv ediniz.

Şeyx Kəbir

*Yaşamaqçın hicab qorxuludur,
Utananlar pək az müvəffəq olur.
Bu sıxılmaqda, mənəcə, yox mənə.
Hər nə var, heç çəkinmə, söylə mənə.*

Şeyx Sənan

Çünki dəhşətli gördüyüm rəya...

Şeyx Kəbir

Söylə...

Şeyx Sənan

Heç varmayır dilim əsla.

Bu sırada Zəhra ilə Əzra yarı açılmış qapı arasında görünərək onları böyük bir maraq ilə dinləyib dururlar.

Şeyx Hadi

(Sənana)

Bu tərəddüd, inan ki, bidadır.

Şeyx Kəbir

Bir həqiqət deyil, bu, rəyadır.

Şeyx Sənan yerindən qalxaraq rəyasını söyləməyə başlar. Şeyx Kəbir onun sözlərini dinləyərək yeri gəldikcə başı ilə təsdiq və davam əlamətləri göstərir.

Şeyx Sənan

*Ey böyük Seyx! Gördüm ətrafı
Sarıyor incə, xoş bir aydınlıq.
Gecənin sanki xəndeyi-safi*

Saçıyor kainatə bayğınlıq.
Ruhu təsxir edən gözəl məhtab,
Dəmbədəm nəşr edərdi mövceyi-nur.
Gəldi bir şeyx o dəm üzündə niqab,
Məni ta gördü, oldu pək məsrur.
Sanki bir tiftl idim... Qucaqlayaraq
Bir zaman öpdü, sevdı, hoplatdı.
Sonra omzunda çox atıb-tutaraq,
Gah gəzdirdi, gah oynatdı.
Aqibət mən o möhtərəm şeyxin
Şillələr endirib də üz-gözüünə
Əylənirdim... xilas edilmək için.
Xeyli yalvardı, baxmadım sözüünə,
Azacıq keçdi, şeyxi-naməlum
Bir də gördüm diyor ki: "Bax, Sənan!
Bax nə müdhiş, nasıl dərin uçurum.
İştə son mənzil! İştə Gürcüstan!"
Baxdım, eyvah, atıb da boynundan,
Məni bir an içində məhv edəcək.
Bağırır Haqdan istəyincə aman,
Qoşdu imdadə bir ziyalə mələk...

Şeyx Kəbir

Sonra?

Şeyx Sənan

Ta şeyxə əylədim diqqət,
Məni titrətdi bir dərin heyrat.

Şeyx Kəbir

Əcəba kimdi şeyx?

Şeyx Sənan

Sorma!..

Şeyx Kəbir

Nəçin?

Şeyx Sənan

Sən idin, ah, o şeyx... əvət, sən idin.

Hər kəsdə böyük bir heyrət. Şeyx Kəbir isə mənalı bir tərzdə
başını təhriklə, bir qədər sükut ixtiyar edər.

Məni, şeyxim, bağışla, məzuram;

Çünki məğdur, həm də mənfuram.

Şeyx Mərvan

(yarım səslə Nəimə)

İştə gördünmü? Bax, nasıl xain!..

Şeyx Nəim

(Şeyx Kəbiri göstərərək, eyni ahənglə istehzal)

Baxalım, bir nə söylüyor kahin.

Şeyx Hadi

(Sənanı təsliyətlə)

Bunca dəhşət, inan ki, bicaadır.

Şeyx Sədra

Heç tələş istəməz, bu, rüyadır.

Şeyx Kəbir

(Sənana)

Oğlum! Er-gec tutar cahanı adın,

*Söylənər ictihadü irşadın.
Cahil-arif, böyük-küçük yeksər
Səni özlər, sevər, pərəstiş edər.
Məni, bir gün gəlir də, xalq unudub
Sənə həp əhli-hal olur məczub.*

(hər kəsdə qibtəli bir heyrət)

Şeyx Hadi
(arxadaşlarına)
Bu nə tale, nəsil məziyyətdir?!

Şeyx Sədra
Şübhəsiz, ən böyük səadətdir.

Əbülülə
Kimsə bir bölyə şanlı gün görməz...

Şeyx Kəbir
Bu səadət fəqət uzun sürməz.

(Sənana)
*Çünki rüyada gördüyün uçurum
Səni eylər bu feyzdən məhrum.
Baş verir səndən öylə bir hərəkət
Ki, bütün xalq edər həməən nifrət.
Alçalar, ruhun alçalar... Ancaq
Səni alçaldan ehtiras olacaq.*

Şeyx Mərvan
(Nəimə)
Bu, fəzilət deyil, rəzalətdir...

Şeyx Nəim
(Mərvana)

Bu, səadət deyil də, zillətdir.

Şeyx Sənan məbhut bir halda azacıq düşünür. Sonra ağlayacaq dərəcədə bir tutqunluqla Şeyx Kəbirin ayaqlarına qapanır. Şeyx Kəbir onun qolundan tutub qaldırır və əlini omuzuna qoyar.

Şeyx Kəbir

*Səni annən doğurdu Turanda,
Yaşadın bir zaman da İranda,
Kəsb-i-irfan için, fəzilət için
Sonra İranı tərk edib gəldin.
Ərəbistanı ixtiyar etdin,
Gənc ikən kəsb-i-ıştihar etdin.
Lakin ən son yerin, zəki Sənan!
Olacaq son nəfəsdə Gürcüstan.
Qapılıb hissə olmasan gümrəh,
Olacaq məqbərin ziyarətəh.*

Şeyx Sənan

Şeyxim, əfv et, fəqət, bir ərzim var.

Şeyx Kəbir

Söylə, yavrum, sıxılma, yox icbar.

Şeyx Sənan

*Hanki şeydir səbəb fəlakətimə?
Onu, mümkünsə, söylə, gizlətmə!*

Zəhra

A-h!..

Şeyx Kəbir

O, yalnız qadındır, iştə qadın!

Şeyx Mərvan

(istehzal bir tövr ilə Şeyx Əbuzərə)

Söylə Zəhrayə: "Gözlərin aydın!"

Şeyx Sənan

(göyə doğru)

Ey böyük Tanrı, ey böyük Yaradan!

Hər qulun halı, fikri, Səncə, ayan.

Məni Səndən gözəl bilən, tanıyan

Varmı ey Xaliqu-zəminü zaman!

(Şeyx Kəbirə)

Mən otuz il cahanda zahidvar,

Bilmədim qız-qadın nədir, zinhar.

Nə qədər məndə varsa hissü həyat,

Ehtirasatə düşmənam... heyhat!

Mənə biganə zövqi-nəfsani,

Sevdiyim yalnız eşqi-ruhani...

Daha könlümdə qeyri eşqə, inan,

Yer bulunmaz, xayır... xayır...

İKİNCİ SƏHNƏ

Məkkeyi-müəzzəmədə böyük bir yol... Yol kənarında bir taqım evlər, uzaqda böyük camelər, bilxassə qara örtülü Kəbə görünür. Vəqə on il sonra vəqə olduğu üçün birinci səhnədəki əşxas simaca gözəcarpacaq dərəcədə dəyişmişdir.

Pərdə açıldıqda əlində su dəsti olduğu halda kiçik bir ərəb qızının yoldan keçdiyi görünür. Şeyx Sədra ilə Əbülülə digər

tərəfdən çıxarlar.

Şeyx Sədra

Bu nə müdhiş hava, susuzluqdan,

Adəta qavrulub yanar insan.

Əbülülə

(Kəbəni göstərərək)

Şübhəsiz, olmasaydı Beytullah,

Məkkə olmazdı heç iqamətgah.

Burda ömr eyləmək fəlakətdir,

İmdi bildim, Mədinə cənnətdir.

Şeyx Sədra

(yoldan keçən qıza)

Gəl, qızım, bir içim su ver mənə sən.

(Qız məmnun bir tövr ilə gülümsəyərək dəstini verir)

Əbülülə

Baş-beyin çatlıyor hərərətdən.

Şeyx Sədra

(azacıq sudan içər, dəstini iadə ilə)

Sana, yavrum, Xuda əcir versin.

Əbülülə

Su nəşildir? Sərinmi?

Şeyx Sədra

Sorma!..

Əbülülə

Nəçin?

Şeyx Sədra

*İstiyorsun al iç də, bax, qandır;
Su deyil, adətə, yapışqandır.
Allah-Allah! Tənəffüs etdikcə
Ruhu təzyiq edər bir işgəncə.
Halım, eyvah, pək müşəvvəşdir,
Udduğum həp alovdur, atəşdir.*

Hər ikisi böyük bir intizar içində çəkilib gedər. Bu sırada Şeyx Mərvan ilə Şeyx Nəim görünür.

Şeyx Nəim
(Şeyx Mərvana)

*Düşünürsən də həp inildərsən,
Söylə, Mərvan, neçin mükəddərsən?
Həp dəyişdin Mədinədən çıxalı...*

Şeyx Mərvan
*Sorma, könlüm yaralıdır, yaralı.
Kor olaydı şu tək gözüüm də mənim.
Kaş ki Zəhrayı görməyəydi, Nəim!*

Şeyx Nəim
*Şu fəsahtla sən, neçin, acaba
Onu ram etmədin?!*

Şeyx Mərvan
*Xayır, əsla,
Yoxdu əsla təşəbbüsümdə qüsur,
Kim ki məyub olursa, rədd olunur.
İştə çirkinlik öylə bir illət
Ki, dəmadəm qazandırır nifrət.*

Şeyx Nəim

Batinin əksidir fəqət zahir.

Şeyx Mərvan

Bir yalan sözdür işdə şöhrətgir.

Şeyx Nəim

Bunca əndişə bisəmə... zira

Şeyx Hadi, Əbülülə, Sədra.

Bir-birindən zəki, gözəl insan;

Yenə Zəhraca möhtərəm Sənan!

Şeyx Mərvan

(hiddətli)

Onu xəllaqi-eşqə sormalıdır.

Şeyx Nəim

Xayır, insanda tale olmalıdır.

Şeyx Mərvan

(yola baxaraq, usanmış bir halda)

Əcəba nerdə qaldılar bunlar?

Şeyx Nəim

Baxalım, bəlkə başqa mane var.

Hər ikisi geri dönər. Bu sırada iki kor ərəb görünərək, birinci suzişli və tutqun ahənglə ud çalar, ikinci də yaralı səslə hicaz məqamında olaraq aşağıdakı əbyatı oxur.

İkinci kor

Nə eşq olaydı, nə aşiq; nə nəzli afət olaydı,

Nə xələq olaydı, nə Xəliq; nə əşki-həsrət olaydı.

*Nə dərd olaydı, nə dərman; nə sur olaydı, nə matəm,
 Nə aşıyaneyi-vüslət, nə bari-fırqət olaydı.
 Könüldə nuri-məhəbbət, gözümdə pərdəyi-zülmət...
 Nə nur olaydı, nə zülmət; nə böylə xilqət olaydı.
 Nədir bu xilqəti-bimərhəmət, şu pərdəli hikmət?
 Bu zülmə qarşı, nolur, bir də bir ədalət olaydı.
 Tükəndi taqətü səbrim, ədalət! Ah, ədalət!
 Nə öncə öylə səadət, nə böylə zillət olaydı.*

* * *

“Şeyx Sənan” faciəsinin ideyası dini fanatizmi tənqid etmək, təmiz məhəbbətin hər şeydən güclü olduğunu göstərmək, insan hissini və fikrinin genişliyini və qüdrətini təsdiq etməkdən ibarətdir.

Əsər başdan-başa danışiq dili əsasında yazılmışdır. Dialoqlardakı nidalar, suallar, təkrarlar, xitab etmə və s. danışiq dilinin əlamətləridir. Surətlərin danışığı o dərəcədə təbiidir ki, əsərin nəzmlə yazıldığı hiss olunmur.

Əsərdə aforizm səviyyəsinə qalxan misralara rast gəlinir. Məsələn:

*“Din bir olsaydı yer üzündə əgər,
 Daha məsud olurdu cinsi-bəşər”.
 “Yüksələn məhv olur, fəqət enməz,
 Nuri-həqq daim yanar, sönməz”, –*

və s. misralarda şair özünün dünya, həyat haqqında fəlsəfi görüşlərini ümumiləşdirmə yolu ilə ifadə etmişdir.

Remarkaların dili dialoq dilindən tamamilə fərqlənir. Remarkalar, demək olar ki, sırf Azərbaycan ədəbi dili əsasında yazılmışdır. Dialoqlar isə yüksək bədii, obrazlı dillə qələmə alınmışdır. Burada külli miqdarda klassik Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus ərəb-fars izafət birləşmələrinə və sözlərinə rast gəlinir. Əruz vəznində yazıldığından

uzanan saitlər dialoqların şeir dilinə bir şirinlik, gözəllik gətirir.

Faciənin dilində dilimizin fonetik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini əks etdirən zəngin dil faktları vardır.

Faciədən veirlmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Remarkaların dil və üslubunu müəyyənləşdirin.**
2. **H.Cavidə məxsus aforizmləri seçin və onların məna-larını açın.**
3. **Sözlərin mənşəcə leksik tərkibini müəyyənləşdirin.**
4. **Feilləri seçib qrammatik əlamətlərini göstərin.**
5. **Nidaları seçin və onların üslubi xüsusiyyətlərini izah edin.**
6. **Təyini söz birləşmələrini seçin.**

SƏMƏD VURĞUN
(1906–1956)

VAQİF
(Pyesdən parçalar)

BİRİNCİ PƏRDƏ

Vaqif bir bölüm kəndli ilə daxil olur. Vidadi Vaqifi görən kimi
özünü onun üstə salır, qucaqlayıb öpüşürlər.

Vidadi

*Canım. Ciyərim.
Yolunu gözləyən zəif gözlərim
Artıq işıqlandı, nə yaxşı, of, sən...
Vəfasız deyildin sən ki əzəldən.*

Əyləşirlər.

Vaqif

*Günah mənimkidir, əfv elə, ustad.
Sənsiz olmamışdır bir gün könül şad.
Yuxumda görmüşəm səni gecələr,
Sənsiz gülməmişdir ruhuma səhər...*

Tükəzban

*Yaxşı, ay utanmaz, bir de, yadından
Çıxdı birdəfəlik Tükəzban xalan?*

Vaqif

(Tükəzbanın boynunu qucaqlayaraq)
*Yox... yox, sən anadan artıqsan mana,
Həyatım olduqca borcluyam sana.*

Vidadi

Yaxşı, nə var, nə yox? Kəfin necədir?

Vaqif

*Bu dünya, doğrudan, bir bilməkdir.
Qapıya qoymuram can möhnətini,
İçirəm dünyanın hər şərbətini...
Gündüzlər oxşayır məni saraylar,
Gecələr sirdaşım ulduzlar, aylar...
Hər gülün rəngində bir canlı sənət,
Nə qədər təmizdir, safdır təbiət.
Mənim də oylağım dağdır, dərədir,
Könlüm gözəlliyə bir pəncərədir.
Dünyanın sirrini görürəm ordan...
Bir parça sümükdür sevdasız insan.*

Vidadi

(ərk ilə)

*Sevda bir dənizdir – göylərdən dərin,
Asta bax, qaralar birdən gözlərin.
Burnun uşaq kimi dəyər daşlara...*

Vaqif

*Xeyr. Mən yoldaşam uçan quşlara,
Dünya daha böyükdür, min bir yuvam var.
Hələ bu dünyayla mənim davam var,
Hər təzə gülüşdən zövq almalıyam,
Ovçu gözlərimdə qalmasın bir kam.
Ömür vəfasızdır, bizi tərk edir.
Hər ağ gün, qara gün ömürdən gedir...*

Vidadi

*Şair. Heç aldanma dünya varına,
İnanma dünyanın etibarına.*

*Savab gör, hər zaman yaxşılıq eylə.
Dar gündə Allaha "kərimdir" söylə,
Səni bu dünyada boğsa da möhnət,
Axırda qismətin olacaq cənnət.
Axirət dünyası qalacaq bizə.*

Vaqif

*O da bir pərdədir gözlərimizə...
Canım, nə cəhənnəm, nə cənnət vardır,
Bunlar da bir cürə uydurmalarıdır...*

Vidadi

*Yenə şairliyin baş aparır ha,
Yoxsa ağ olursan böyük Allaha?*

Vaqif

*Bilirsən, Vidadi, sözün doğrusu,
Olmaq istəmirəm vicdan oğrusu.
Çoxdu bu dünyanın gözəllikləri.
Bəzən cılvalənən nazlı bir pəri,
Şəhla gözlərini süzdüyü zaman
Cənnəti alıram mən bu dünyadan.
Qoy nisyə dalınca şeyxlər yüyürsün,
O nisyə cənnəti qoy onlar görsün.
Boş sözdür, "dünyanı heçdən Yaradan" –
Bütün cənnətləri quracaq insan...*

Tükəzban

(gülür)

*Ha... ha... Vaqif, elə uşaqlıqdan da
Səndə görünürdü bu söz, bu ədə.*

Vidadi

*Yaxşı, nə tapmısan o saraylardan?
Sən ki zövq alırsan gözəldən, yardan?*

Vaqif

*Çoxdur Qarabağda gözəl sənəmlər,
Baxdıqca kül olur dərdlər, ələmlər.
Məndən çox uzaqdır hər bəla, hər qəm,
Yalnız gözəllərdir Məkkəm, Mədinəm.*

Vidadi

*Demək, gözəllərcin unutdun bizi?
Unutdun öz ana beşiyimizi.*

Vaqif

*Mən orda olmasam, qan çıxar diza,
Quşlar da ağlayar ellərimizə.
Xan məndən utanır, çəkinir bir az,
Mən getsəm, qırğının hesabı olmaz.
O bəzən hirslənib quduran zaman
Mənəm zəncirini dartıb saxlayan.*

Bir neçə kəndli gəlir.

Əhməd kişi

Vaqif, xoş gəlmisən, üzünü görək.

Vaqif

Sağ ol, Əhməd dayı, kefin necədir?

(köksünü ötürür)

Əhməd kişi

*Nə var ki, ömrümüz zülmət gecədir,
Elə əllərimiz qabar-qabardır,
Nə çuval dibində bir arpa vardır,
Nə də təknəmizdə quru bir çörək...*

Vaqif

Bilirəm, bilirəm o dərdləri mən...

Əhməd kişi

*Gərək yadındadır, rəhmətlik dədən, –
Bükülmüşdü beli keçə atmaqdan...*

Vaqif

*Darıxma, darıxma, keçər bu dövrən,
Ağ günün işığı görünər sizə,
Hələlik güvənin zəhmətinizə.*

Qurban kişi

*Yaxşı, gözüümüzün sən işığıydın,
Bütün məclislərin yaraşığıydın.
Şeirlər deyərdin gəlinə, qıza,
Onu da çox gördün axırda bizə?*

Vaqif

*Yox, yox, Qurban əmi, mənə dünyada
Bu ellər, obalar gülzar görünür.
Gözüm gözünüzdən uzaq olsa da,
Könüldən-könülə yollar görünür.*

Qurban kişi

Sağ ol, əskik olma, sən yaşa barı.

Bu arada qatar-qatar durnalar keçir, onların qağultısı hər iki
şairin diqqətini cəlb edir.

Vidadi

Tükəzban, bir tez ol, gətir sazları.

Tükəzban iki dənə saz gətirir. Vidadi sazın birini Vaqifə verir.

Vidadi

Bunu tanıyırsan?

Vaqif

Mənimdir bu saz.

Vidadi

(ərk ilə)

*Hələ saxlamışam onu, utanmaz.
Ondan ayrılmasın sənin hislərin,
Onun tellərində göylərdən dərin
Bir məna vardır ki, yaşadır bizi,
Şair eləmişdir hər ikimizi.*

Vaqif

*Doğrudur, qardaşım, inan ki, bir an,
Könlüm ayrılmamış telli sazlardan.*

Vidadi

Di gəl durnalara bir şeir deyək.

Sazları çalırlar. Vidadi ilə Vaqif dəyişirlər.

Vidadi

*Qatar-qatar olub qalxıb havaya,
Nə çıxıbsız asimanə, durnalar?*

*Qərib-qərib, qəmgin-qəmgin ötürsüz,
Üz tutubsuz nə məkanə, durnalar?*

Vaqif

*Bir zaman havada qanad saxlayın,
Sözüm vardır mənim sizə, durnalar.
Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz,
Bir xəbər versəniz bizə, durnalar.*

Vidadi

*Bir baş çəkin dərdiməndin halına,
Ərzə yazsın, qələm alsın əlinə,
Vidadi xəstədən Bağdad elinə
Siz yetirin bir nişanə, durnalar.*

Vaqif

*Nazənin-nazənin edərsiz avaz,
Ürək təzələnər, olar sərəfraz,
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz
Hərdəm sizin ilə gəzə, durnalar.*

Əhməd kişi

Sağ olun, gecəniz xeyrə qalsın.

Vaqif

Xeyrə qənşər gedin, çox şad oldum mən.

Kəndlilər Vaqiflə görüşərək gedirlər. Vaqif axşam qəribliyinə
şairanə bir nəzərlə baxaraq.

*Ax, bu axşam nə gözəldir, ondakı mənaya bax,
Parçalanmış ağ buludlar göydə bardaş quraraq.
Təbiətin saflığına qulaq asır uzaqdan,*

*Gəlin kimi bəzək vurub ay da çıxmış otaqdan.
Nə təmizdir, nə parlaqdır mahtabın süd bənizi,
Ən müqəddəs xəyallara dəvət edir o bizi.*

Vidadi

Xəyal şirin nemətidir bu acı kainatın...

Vaqif

*Xəyal doğma balasıdır bizim ana həyatın.
Onun gözü kor olsa da, seçəcəkdir bu ana,
Yazıq, bədbəxt balasını basacaqdır bağrına.*

Tükəzban

*Vaqif. Danışmadın heç Əli bəydən,
Necədir, görmürəm xeyli zamandır?*

Vaqif

*Paho... Lap böyüyüb, yaxşı cavandır.
Toyudur... Gəldim ki, aparım sizi,
Özü tapşırıbdır gəlməyinizi.*

Vidadi

Yaxşı, Əli bəyin toyudur, demək?

Vaqif

Bəs necə, toydur.

Vidadi

*Tükəzban, gedək.
Oğul bizimkidir, gedək, Tükəzban.*

Tükəzban

Sənə zəhmət olar...

Vidadi

Nə?

(Vaqifə işarə ilə)

Budur cavan.

*“Nə qədər olsa qoca, gərçi, Vidadi xəstə,
Yenə Vaqif kimi, əlbəttə, yüz oğlana dəyər”.
Sən ki lələşini yaxşı bilirsən.*

Tükəzban

Yaxşı, qoca vaxtı qürrələnmə sən.

Vaqif

*Yox, xala. Heç qorxma, indi bahardır,
Qarabağ, doğrudan, bir lələzardır:
Yenə yanaqlara siğal vurulur,
Hər daşın dibində bir toy qurulur,
Bir yanda tar səsi, bir yanda qaval...
Bükür dağ döşündə boynunu maral,
Axır şırıltıyla köpüklü çaylar,
Gəlir səcdəsinə ulduzlar, aylar.
Gedək. Bizim yerlər xoş keçər sizə.*

Vidadi

*Gedək, xına qoyaq əllərimizə,
Uşaq bizimkidir, mübarək olsun,
Gəlinin yolları gül-çiçək olsun.*

Sevinclər içərisində Vaqiflə qucaqlaşırlar.

* * *

Vaqif

*Könlümdə dünyanın min sirri vardır,
Ah, duyan, düşünən nə bəxtiyardır...
Dəryalar üstündə süzən sonalar,
Siz, ey göy üzündə uçan durnalar,
Deyin, xoşbəxtəmmi?..*

Təlxək qapıdan burnunu göstərərək.

Təlxək

*Çox alışıb, çox yanmayın,
Uşaq kimi inanmayın
Bu dünyanın səfasına,
Sarayların vəfasına.*

Gedir.

Vaqif

*Gör nələr danışır ağıllı təlxək.
Nəsə, dincəlməyir sinəmdə ürək...*

Xuraman gəlir.

Xuraman

Kişi, bu nə işdir? Küssüb getdi xan?..

Vaqif

Qoy küssün özünün qanacağından.

Gedir.

Xuraman

*Bir el ağasıydı əvvəlki ərim,
Öz qapım, öz evim, öz nöqərlərim.
Hamı qulluğumda hazır durardı,
Rəhmətlik gündə bir məclis qurardı...
Buna da bir "böyük vəzir" dedilər,
Başımı, beynimi ovub yedilər
İnandım, dedim ki, nə xəyalı var.
Yəqin ki, bunun da öz Calalı var.
Bu ki qoltuqlarda gəzib dolanır,
Çox vaxt da su kimi rəngi bulanır,
Elə dərd tökülür qaş-qabağından.
Amma çox razıyam qanacağından,
Şairdir, görünür, düz ilqarı var,
Nə gözəl, nə şirin kəlamları var...
Eh... bir də bunlardan mənə kar aşmaz...*

Vaqif gəlir.

Vaqif

*Nə var, fikirdəsən, sən ey sərvinaz.
Amandır, örtməsin, ey nazlı nigar,
O ay camalını qara buludlar.*

Xuraman

*Niyə, nə dərdim var, Allaha şükür,
Hara baxıramsa xeyir görünür...*

Vaqif

*Yox... Sənin səşində bir titrəyiş var,
Gəl məndən gizlətmə, aç söylə aşkar.*

Xuraman

Heç... Bir az incidir məni bu qürbət.

Vaqif

Yox, bu da olmadı, düz danış, afət.

Yalan yaraşmayır gül dodaqlara...

Xuraman

Bıy... Yaxşı, nə deyim, mən bəxti qara?

Vaqif

Aha... bundan danış... danış görüm, sən

Niyə öz bəxtinə qara deyirsən?

Xuraman

Deyirlər ki, səni...

Vaqif

Nə, təzə xəbər?

Xuraman

Nə bilim, doğrusu...

Vaqif

Danış.

Xuraman

Deyirlər

Səni vəzirlikdən qovlayacaq xan.

Vaqif

Ha... Ha... bəs elə bu?

Xuraman

Bəli.

Vaqif

Xuraman.

*Xuraman, gör nəyin xəyalındasan,
Qəfəsdə quş kimi yaşayıram mən.
Nə sənin gördüyün bu saray, bu yurd,
Nə də dişlərində qan donan o qurd
Bu tərən könlümü ovlaya bilməz,
Dərdin elə busa, lap arxayın gəz.*

Xuraman

Bəs səni... bəs səni...

Vaqif

Nə?.. Çıxarsalar?

Xuraman

Necə dolanarıq, dilənçilər tək...

Vaqif

*Bizə qəhət olmaz bir parça çörək.
Qorxma, bəxtinə də söyləmə qara –
Kaş ki düşməyəydim bu saraylara,
Yanıldım, doğrusu, uyub aldandım,
Başqadır könlümdə mənim ilk andım..*

Xuraman

Elə şirin-şirin danışmağın var.

(Başqa otağa keçir).

Vaqif

*Yox... sərraf gözüdür mənim bu gözüüm,
Özüüm tutduğuma heyranam özüüm...
Gözüüm su içməyir heç Xuramandan...
Onu başqa ruhda böyüdüb zaman,
Deyəsən, şöhrəti çox sevir qadın.
Ah, mənsəb... ah, şöhrət... yaranmasaydın.*

İKİNCİ PƏRDƏ

Vaqif

(daxil olur və xana məktub uzadaraq)

*Qacara yazdığım cavabdır, alın,
Elçilər gözləyir, tez yola salın.*

İbrahim xan

Vəzir.

Vaqif

Dinləyirəm.

İbrahim xan

*Qarışır zaman,
Ruhuma dar gəlir bütün xaniman.*

Vaqif

*Çox dedim, sözümə baxmadınız siz,
Dedim ki, zülmələr qalmaz əvəzsiz.
Bu dünya boş deyil, öz qanunu var,
Elin qüdrətinə lovğa baxanlar,
Əlbəttə, basılar...*

İbrahim xan

(hiddətlə)

Basılar... Sən, sən...

Xeyir söz çıxmayır yenə dilindən.

Vaqif

(şeyxə işarəylə)

Çünki sözlərimdə doğruluq vardır.

Yalançı – yaltaqlar və oğrulardır.

Sizi yatırməsın ağır yuxular,

Hücuma hazırdır Məhəmməd Qacar.

İbrahim xan

(Vaqifin yazdığı cavabı oxuyaraq)

Çox gözəl, hər sözün iti bir bıçaq,

Qacarın bağrını parçalayacaq.

Mənim qeyrətimi çəkirsən, demək?

Vaqif

Elimiz qoçaqdır, zülmədən əl çək,

Hələ yaranmamış həyata xəvəz,

Həyatın qədrini düşünün bari.

Dünya naz götürüb yaşada bilməz

Onunla gizlənpaç oynayanları.

Şeyx

(kinayə ilə)

Bəli, dərs alacaq bizim böyük xan

Bunun hakimənə kəlamlarından...

Vaqif

Yaxşısı budur ki, yaltaqlanma sən,

Ağıl ummayıram boş kötüklərdən...

İbrahim xan

*Vəzir. Bu sözləri qoyun bir yana,
Vəziyyət xarəbdır, yol göstər mana.*

Vaqif

*Elə can qoymadı ağır vergilər.
Siz bu qanunlarla qalsanız əgər,
Doğma balanız da yad olacaqdır,
Külünüz göylərə sovrulacaqdır.*

Şeyx

(xana yaltaqlanaraq)

*Bəli də, bəli də, çox sevir sizi,
Dağdın, paylayın xəzinənizi,
Bəlkə, doyacaqdır acların gözü...*

Vaqif

*Daxili vəziyyət belədir, düzü,
Xalq razı qalmasa bir hökmdardan...
Hakimi qurd kimi didəcək zaman...*

İbrahim xan

*Yaxşı, vergiləri azaltsaq bir az,
İşlər düzələrmə?*

Vaqif

*Bundan kar aşmaz.
Məncə, nə olsa da bu gündən belə,
Vidən azadlığı lazımdır elə...*

İbrahim xan

O nədir?

Vaqif

*Kor kimi qalmasın insan,
Qalxsın cəhalətin qaranlığından.
Açılsın hər yerdə məktəb, mədrəsə,
Balalar quş kimi versin səs-səsə,
Dağların döşündən yollar çəkilsin
Yollar kənarında güllər əkilsin,
Nəğmələr bəzəsin vətən mülkünü;
Mən də qoca vaxtı görüm o günü.*

Şeyx

Bundan sənə nə var?

Vaqif

*Onu duymazsan...
Çıxar əmmaməni, sən keçəl qazsan...*

Şeyx

*Elm günah işdir, təmizdir islam, –
Buyurmuş peyğəmbər-əleyhüssəlam.*

Vaqif

*Lal ol. Ləkəlidir qəlbin, niyyətin,
Tiryək satanısın bəşəriyyətin.*

Şeyx

*Sən xalqın gözünü açırsan, bizə –
O da baş əyməyir bir əmrimizə.*

İbrahim xan

*Şeyx doğru deyir. Kor qalsın onlar,
Xalq ayılan zaman haqqını anlar...*

Vaqif

*O kor dediyiniz hirsənən zaman
Çox bərk yapışacaq boğazınızdan...*

(Xan birdən Vaqifin əlindəki əsaya baxaraq)

İbrahim xan

Vəzir, əlindəki o əsa nədir?

Vaqif

*Rusiya padşahı o zülmkardan –
Yekaterinadan bir hədiyyədir.*

İbrahim xan

Aha...

*De, sən hara? Rusiya hara?
Yoxsa satılmışsan o kafırlara?*

Vaqif

(əsanı göstərərək)

*Buna şəkil verən bir sənətkardır,
Mənim sənətkara hörmətim vardır.*

İbrahim xan

Bəs onu göndərən Yekaterina?

Vaqif

*Yalnız nifrətim var, inanın, ona.
Onu da boğacaq gedən üsyanlar.
Azadlıq uğrunda tökülən qanlar...*

Şeyx

Bəs ruslar? Bəs ruslar? Bəs o məlunlar?

Vaqif

*Din ayrı, dil ayrı olsa da, onlar
Yenə beşiyidir mədəniyyətin,
Qədrini çox bilir şeirin, sənətin.*

Şeyx

(xanı qızısdıraraq)

*Aman. Ayaqladı müqəddəs dini,
Bu Tanrı düşməni, vətən xaini.*

Səslər

*Bir buna bax. Məlun.
Aldanmış, qansız.*

Şeyx

Satılmış...

Səs

Bimürvət...

Şeyx

Yezid, imansız.

Vaqif

(hiddətlə)

*Durun. Mən deyiləm vətən xaini,
Saydım nəbilərin sonsuz sayını,
Min ildir baş əydik yalnız Qurana,
Baxdı gözlərimiz kor kimi ona,
Bizə yasaq oldu başqa kitablar,
Kitabsız bir ömrün nə mənası var?
Didildi daima ixtiyarımız,
Barı bir gün görsün övladlarımız.*

İbrahim xan

Bəs mənim şöhrətim? Bəs Tanrı? Bəs din?

Vaqif

Mən bir aşiqiyəm saf ürəklərin...

İbrahim xan

Demək, satılırsan sən şeytanlara.

Vaqif

Tarix cavab verər bu böhtanlara...

İbrahim xan

*Bir vaxt təriflədin mənə Eldarı,
Dağ-dərə tutmayır o qaçaqları.
İndi də rusların tərəfdarısan,
Sən elin dostusan, elin yarısan...*

Vaqif

*Dünya yaranmamış ötərgi bir səs.
Günəş qaranlıqla yaşaya bilməz...*

DÖRDÜNCÜ PƏRDƏ

Qarabağ. Şuşa qalası. Xan sarayı. Qacarın kef məclisi. Məclisdə
əyanlar, bəylər iştirak edirlər.

Qacar

(böyük bir qürurla)

*Keçdi pəncəmizə gözəl Qarabağ,
Öpsün qılıncımı hər qaya, hər dağ.
Mən Qacar nəsliyəm, şahlar şahıyam;*

*Mən də yer üzünün bir Allahıyam.
Gərək biz qoymayaq daşı daş üstə,
Atın yığın-yığın leşi baş üstə.
Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır,
Dünya qan üstündə bir xanimandır...*

Vəzir

*Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,
Sizdə fəzilət də, ədalət də var.*

Şeyx

*Ey böyük hökmdar. Ey ulu Qacar.
Sizdəki qüvvətə baş əyir dağlar,
Biz də sayənizdə ömür sürürük,
Bu fani aləmdə ağ gün görürük.
Sizə kömək olsun böyük Yaradan,
Bu müqəddəs Kitab, müqəddəs Quran.*

Qacar

Rəqqasələr gəlsin.

Rəqqasələr oynayır. Qacar onların birini öpür. Birdən qızın
döşündən geri itələyərək

*Deyirlər, şirindir busənin dadı,
O da kor bəxtimə qismət olmadı...*

(Xanəndələrə kinayə ilə)

*Belə deyirlər ki, ağladır yeri
Sizin Qarabağın xanəndələri.
Hünəriniz varsa, bir "Rast" oxuyun.*

Xanəndə

(oxuyur)

Gözüm yollarda qalmışdır, xəbər yox Kür qırağından,
Usanmaq bilməyir könlüm yaşılbaşlar sorağından.
O yerlər min xəyal eylər, təbiət şeirə layiqdir.
Öpər bülbül səhər tezdən gülün yaqut dodağından.
Çəmənlər, yasəmənlər göz vurub bir ciltə göstərsə,
Durar könlüm, çıxar seyrə həyatın qəm otağından...
Keçər aylar, keçər illər, yaz, ey Vəqif, ömür azdır,
Düşər bir gün laçın könlüm şeir-sənət marağından.

Qacar

Qəzəl Vəqifindir?

Şeyx

Bəli, Vəqifindir.

Qacar

Nə oldu? Onu tez tapıb gətirin.

Sərkərdə baş əyib çıxır.

Vəzir

Bu, doğrudan, böyük qüdrətdir,
Hər sözü, söhbəti canlı sənətdir.
Böyük təhlükədir bu şair bizə,
Sən nə fikirdəsən?

Vəzir

Nə deyim sizə,
Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,
Sizdə fəzilət də, ədalət də var...

Şeyx

*Şahim. Təhlükədir Vaqif, doğrudan,
Onu gözüünüzdən qoymayın bir an...
Deyir, qanunlarda yoxdur həqiqət,
Deyir ki, pərdədir bütün şəriət,
Nədənsə el-oba çox sevir onu,
Bilməyir bu qədər tərs olduğunu.
Bir də, bərk dostudur o qaçaq Eldar –
Sizin düşməniniz, bəli, o murdar.
Vaqif yaşadıqca – qorxudur bizə,
Şair görünməsin gözlərimizə...*

Qacar

*Yazdığı cavabdan bilmişəm onu,
Dayan, sovuraram göyə tozunu.
Qoy gəlsin, əylənib gülüşək bir az,
Bizim dilimizi o bağlayammaz.*

Təlxək hürə-hürə gəlir.

Qacar

Təlxək, yenə hürürsən?

Təlxək

(əyanları göstərərək)

*Şah sağ olsun, bu sürüyə
Bəs bir köpək deyil gərək?*

Hamı gülür.

Qacar

Təlxək, söylə, məni çoxmu sevirsən?

Təlxək

Şahim, yaranmadan qulunuzam mən...

Qacar

*Bir de görüm, məni əsir alsalar,
Qaranlıq zindana tutub salsalar,
Neylərsən?*

Təlxək

*Neylərəm? Neylərəm? Aman.
Keçərəm yolunda baş ilə candan...
Sizi zindanlara salsalar əgər,
İnsan boğazlaram düz otuz nəfər...*

Qacar

*(ayağa qalxıb qızıl kəmərinə göstərərək)
Təlxək, kəmərimin qiymətidir bu.*

Təlxək

*Şahim. Elə mən də bilirəm bunu,
Kəmərdən qiymətli sizdə nə var ki?*

Gülüş. Vəqifi gətirirlər.

Qacar

(heyvətlə)

Aha... baş əyməyir hüzzurumda bu.

Şeyx

Yoxdur vicdanında qanun qorxusu.

Qacar

(Vaqifə)

Şair, hökmdarın hüsurundasən.

Vaqif

Bunu sizsiz belə düşünürəm mən.

Qacar

Bəs baş əymədiniz?

Vaqif

Əymədim, bəli.

Əyilməz vicdanın böyük heykəli...

Qacar

Qılınclar toqquşub iş görən zaman

Neylər dediyiniz quru bir vicdan?

Vaqif

Vicdan dedikləri bir həqiqətdir –

Beşiyi, məzarı əbədiyyətdir!..

Qacar

Bəs zindan necədir, qaranlıq zindan?!

Vaqif

Soyuq məzara da zinətdir insan!

Qacar

Yenə göylərdədir şair xəyalın...

Vaqif

Əzəldən hüdudu yoxdur kəmalın...

Qacar

*Aha... sınaıırdım idrakınızı,
Doğrudan, bir şair görürəm sizi.
Xoşbəxt xəlq eyləmiş sizi Yaradan.*

Vaqif

Dünyada qalacaq ancaq yaradan...

Qacar

*Çox gözəl, çox gözəl, inanın ki, mən
Sizin ruhunuzu sevdim ürəkdən.
Bu dövlət, bu Calal, bu şanlı saray,
Göylərin büsatı o ulduz, o ay
Sizə tapşırılsın bu gündən gərək,
Ancaq bir şərtim var.*

Vaqif

Buyurun görək.

Qacar

Gərək fars dilində yazsın sənətkar.

Vaqif

*Farsın öz qüdrətli şairləri var,
Nə çoxdur onlarda böyük sənətkar.
Azəri yurdunun oğluyam mən də,
Az-az uydururam yeri gələndə.*

Qacar

*Yaxşı, gəl əl götür bu inadından,
Bu qədər naşükür olmasın insan.*

Vaqif

*Aldada bilməmiş dünyanın varı
Bir məslək eşqilə yaşayanları.
Mən ellər bağında azad bir quşam,
Mənsəbə, şöhrətə satılmamışam...*

Vəzir

*Yaxşı da... Çarılıq kiçik bir ölkə
Böyük Firdovsilər yaratdı bəlkə?..*

Vaqif

*Günəşi örtə də qara buludlar,
Yenə günəş adlı bir qüdrəti var.*

Qacar

Görünür günəşə iştahan vardır!

Vaqif

Günəşdən gizlənən yarasalardır!

Şeyx

Buna qulaq asmaq çətin peşədir.

Vaqif

*Niyə, qulağınız çoxdan şeşədir –
Böhtan eşidəndə qızarıb yanar,
Doğru söz gələndə pambıq tıxanar.*

Vəzir

Sizin sözünüzün kəsəri azdır.

Vaqif

Oxuyan bülböldür, dinləyən qazdır.

Vəzir

Of... məndə olsaydı bundakı hünər.

Vaqif

Ağılsız köpəklər ulduza hürər.

Qacar

(vəzirə)

Di ver cavabını, nə durmusan? Din!

Hə... yenə döyükür sarsaq gözlərin!..

Vaqif

Neyləsin, yazığın nə taqsırı var?

İşiq güclənəndə çaşar qarğalar...

Şeyx

(kinayə ilə)

Şairə sənətdir tikanlı sözlər.

Vaqif

Sözdən qızarmaz ki bozarmış üzlər...

Qapıcı daxil olur.

Qapıcı

Şahim, bir qoca var, gəlsin içəri.

Qacar

De gəlsin!

Vidadi daxil olub təzim edir.

Vidadi

*Hakimin hökmü, hünəri
Onun vicdanilə qardaş olmalı!
Bizə qalmayacaq dünyanın malı...*

(Vaqifi göstərərək)

*Şairdir... qəlbi var, şirin sözü var,
Böyük bir ölkənin onda gözü var,
O ölsə... dağlar da dil deyib ağlar,
Əfv edin... yaxşılıq qalır yadigar.*

Qacar

Dinin düşmənidir, o ölsün gərək!

Vidadi

*Xeyr! O, Vaqifdir, eşqə gələrək
Bəzən qamçılایır zəmanəsini.
Allah da çox sevir şeirin səsini.*

Qacar

(acıqlı)

*Allah da çox sevir? Allaha yalvar,
Onun məndən də çox ədaləti var,
Əgər bacarırsa, qoy sağ saxlasın...*

Vidadi

Siz hökmdarsınız...

Qacar

*Yaxşı, qoca, mən,
Artıq əl çəkirəm ölüm fikrindən.
Ancaq... kəsəcəyəm yazan əlini,
Bir də həcv deyən acı dilini.
Razısan?*

Vaqif

*Razıyam... böyük hökmdar!..
Mərhəmət sahibi olur ağalar.
Eyb etməz, sizə də çatır bir əvəz,
Qatır cinsisiniz, doğub-törəməz.*

Qacar

*Vaqif, indi get.
Saray həyatını büsbütün tərk et.
Gərək yaşamasın qədri-naşünas!*

Vaqif

*Sənsə həqiqətin ağzına daş bas!
Mən az görməmişəm bu sarayları,
Burda göyə çıxan ahü-vayları...
Görmüşəm şahların vəfasını mən,
Xanların zülmünü, cəfasını mən.
Görmüşəm zamanın min ruzgarını,
Dustaq anaların göz yaşlarını,
Nifrət! Qan çanağı taclara nifrət!
Var olsun azadlıq, bir də məhəbbət!..*

Çıxır

Qacar

(hiddətlənərək Vaqifin arxasınca)

*Aparın, aparın onu zindana,
Göz dağı çəkdirin Azərbaycana!*

Vidadi

*Qızılı udsa da qara torpaqlar,
Yenə qiymətini özündə saxlar...*

Çıxır

Qacar

*Bəri bax, dayanma burda, Zülfüqar!
Vaqifi zindana sən özün apar,
Bir quş da səkməsin onun yanından!*

Qapıçı

(ikimənalı)

*Baş üstə, yatmaram gecəni bir an,
Əsən küləkdən də gözlərim onu...*

Qacar

*Mənim vicdanım da, qəlbim də qandır,
Dünya qan üstündə bir xanimandır!..*

Vəzir

*Buyruq sizinkidir, adil hökmdar,
Sizdə fəzilət də, ədalət də var...*

Qacar

(dəlicəsinə)

Dağılın, dağılın, boğuldum yenə...

Hamı çıxır.

Qacar

(öz-özünə)

*Nə deyim, nə deyim tale dəyənə?
Könlüm ayrılmayır xanimanımdan,
Gözlərim doymayır insan qanından.
(xəstə kimi özündən şübhələnərək)*

*Bu nədir, canımda üşütmələr var?
Aha... nə dərindir bu uçurumlar?..
Gözlərim qaralır... aman... ölürəm!..
Ha... ha... ha! Bu nədir? Yoxsa gülürəm!
Günahsız qanlarmı gözümə durur?*

(özünün nəbzini tutaraq)

*Yox, yox! Hələ qəlbim qaydayla vurur,
Xeyr! Ölməmişəm, hələlik sağam,
İndi mən ölümə çarpışacağam!..*

Qılınca çıxarır, qolları boşalır, qılınca dirsəklənərək taqətsiz bir
vəziyyətdə qalır.

* * *

Pauza. Həzin musiqi səsi. Xuraman pəjmürdə və son dərəcə
dalğın gəlir.

Xuraman

(zəif bir səslə)

Vaqif! Ey sərvərim, ey tacidarım!

Vaqif

(acı bir fəryadla)

Nə var, nə deyirsən, "vəfalı" yarım?

Xuraman

*Uydum bu dünyada nazü-nemətə,
Özüm də bilmədən uydum şöhrətə.
Bilmədim axırı zəhrimarımış...
Hər qızıl xəzinə bir şahmarımış...
İndi öz əlinlə gəl öldür məni,
Nə qədər alçaldım – alçaltdım səni...*

Vaqif

(daha şiddətli)

Get, get, vəfasızsan bu dünya kimi!

Görünmə gözümə bir rəya kimi...

Xuraman məyus və peşiman qayıdır, uzaqdan onun qəmgin
səsi eşidilir.

Xuraman

Bir ceyrandım, ürkütdülər yatağımdan,

Bir quş idim, ayrı düşdüm budağımdan.

Külək əsər, yarpaq düşər, çiçək solar...

Viran qalmış mənim bu can otağımdan.

Vaqif

(bu nəğmədən mütəəssir olaraq)

Budur, yer üzünün əsrəfi insan

Yaradır gündə bir hicranlı dastan.

Nəydi, o yazığın nəydi günahı?

İndi çöllərimdir onun pənahı?

İnsan! O, müqəddəs bir kainatdır,

O saf qəlbi pozan yalnız həyatdır...

(tez pəncərədən)

Qapıçı, qapıçı, çağır gedəni!

Oğul! Lap oyatdı o mahnı məni...

Bəzən yanılsa da gözəl bir mələk,

Ondan iyrənsə də hər duyan ürək,

Buna müqəssirdir, şübhəsiz, zaman...

Qapıçı

(qayıdaraq)

Özünü qayadan atdı Xuraman...

Vaqif

(başını əlləri arasına alaraq fəryadla)

*Of... partla, ürəyim! Yazıq Xuraman!**Bizim eşqimizi məhv etdi zaman...*

* * *

İstər kiçikhəcmli lirik şeirləri, istərsə də poema və dram əsərləri ilə S.Vurğun yüksək istedad, tükənməz ilham sahibi kimi tanınmışdır. S.Vurğun əsərlərinin yüksək pafosa, misilsiz şeiriyyətə malik olması birinci növbədə şairin dildən müstəsna bir məharətlə istifadə etməsi, ona həssaslıq və tələbkərliliklə yanaşması ilə bağlıdır. O, bədii dilin qarşısında aşağıdakı tələbləri qoyurdu: 1) xəlqilik bədii dilin əsas meyarı olmalı; 2) bədii dil sadə və aydın olmalı; 3) bədii dilin əsasında məna gözəlliyi durmalı; 4) bədii dil zəngin və təmiz olmalı; 5) bədii dildə artıq söz və ifadələr işlətməməli; 6) bədii dil emosional və ifadəli olmalı və s.

S.Vurğun öz ədəbi-bədii fəaliyyətinin bütün dövrlərində həmin tələblərə əməl etmişdir. Onun hər bir əsərində dərin mənalı aforizmlərə, müdrik ifadələrə tez-tez rast gəlmək olur. Bu ifadələr onun əsərlərinin dilinin emosional, ifadəli və təsirli olmasında başlıca vasitədir.

S.Vurğun dram əsərlərinin dilinə də çox böyük ehtiyatla yanaşmış, surətlərin dilini sözlə cilalamış və bədii cəhətdən kamil obrazlar silsiləsi yaratmışdır. O, dram dilinin zəngin, aydın və sadə, ifadəli və təsirli olmasını əsas şərtlərdən sayaraq, dramaturgiyada dil zəifliyinə, ifadə yoxsulluğu və sönüklüyünə "həyat poeziyasının təhrif olunması kimi baxmış" və belə nöqsanlarla ciddi, müntəzəm olaraq mübarizə aparmağı tələb etmişdir.

S.Vurğun bədii surətlərin dilinə aşağıdakı tələbləri verirdi:

- 1) müəllifin dili ilə surətlərin dili bir-birindən fərqlənməlidir;

- 2) *surətin danışığı fərdiləşdirilməli və tipikləşdirilməlidir;*
- 3) *surətin dili adi danışığıdan fərqlənməlidir və s.*

S.Vurğun öz bədii yaradıcılığında aşağıdakı mənbələrdən qidalanmışdır: 1) canlı xalq danışığı dili; 2) klassiklərin dil ənənələri; 3) şifahi xalq ədəbiyyatının dili; 4) başqa dillərdən alınma zəruri sözlər.

S.Vurğun yaradıcılığında *“Vaqif”* pyesi öz bədii kamilliyi ilə möhtəşəm bir abidəni xatırladır. Əsərin ideyası xalqa arxalanan sənətkar və ya dövlət xadiminin ölməzliyini, azadlıq eşqi ilə yaşayan bir xalqın əsarət altında qalmayacağını, onun qələbəsinin labüdlüyünü və s. əks etdirməkdən ibarətdir.

Əsər zəngin dil və üslub xüsusiyyətlərinə malik gözəl bədii dil nümunəsidir. Əsəri lingvistik cəhətdən təhlil etmək S.Vurğunun bədii sənətkarlığını, onun dilinin milli xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı bədii priyomlardan necə istifadə etmək bacarığını və dil sahəsindəki novatorluğunu müəyyən etməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Pyesdən verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Sözləri üslub xüsusiyyətlərinə görə araşdırın.**
2. **Çoxmənalı sözlərin müxtəlif mənələrdə işlənməsinə aid dil faktlarını aşkar edin.**
3. **Frazeoloji vahidləri seçib növünə görə qruplaşdırın. Aforizmləri seçin, atalar sözləri ilə müqayisə edin.**
4. **Omonim, sinonim və antonimləri seçin.**
5. **Nitq hissələrini işlənmə dərəcəsinə görə müəyyən-ləşdirin.**
6. **İntonasiyaya görə cümlə növlərinə aid misallar seçin.**

MUĞAN
(Poemadan parçalar)

BİRİNCİ NƏĞMƏ

*De, yolun düşdümü Muğan düzüünə,
Piyada gəzdinmi çölləri sən də?
Söz qoşub ceyranın qara gözüünə,
Dincini aldınmı bir göy çəməndə?*

*Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartınıb, ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran?*

*Əzəldən meylini salıb çöllərə,
Bəxtini tapşırdın bizim ellərə.
O qara gözlərin düşdü dillərə,
Dişlərin oxşayır mərcana, ceyran!*

*Bir məsəl qalmışdır ata-babadan:
Uçarda turacdır, qaçarda ceyran.
Bir mən deyiləm ki, hüsnünə heyran,
Şöhrətin yayılıb hər yana, ceyran!*

*Sükuta qərq olmuş ürəyimlə mən
Keçirəm yenə də Muğan çölündən.
Yanında balası, yağış gölündən
Əyilib su içir bir ana ceyran.*

*Elə ki son bahar min büsat qurur,
Kolları-kosları yırıb uçurur.
Sıxlaşıb bir yerdə baş-başa durur
Düşəndə çovğuna-borana ceyran.*

*On addım kənarda yatmayır təkə,
Gəzinir oylağa baş çəkə-çəkə.
Gələn qaraltıdır, yoxsa təhlükə?!
Bir özünə baxır, bir ona ceyran.*

*Ovçu, insaf elə, keçmə bu düzdən!
O çöllər qızını ayırma bizdən!
Qoyma ağrı keçə ürəyimizdən, –
Qıyma öz qanına boyana ceyran!
Nə gözəl yaraşır Muğana ceyran!*

DÖRDÜNCÜ NƏĞMƏ

*– Maşını sür görək, Anatoli, sür!
Bu yaxın komada dincələk bir az.
Qoyun sürüləri nə çox görünür?
Bir dələmə tapıb içsək, pis olmaz.*

*Çıxır qarşımıza qoca bir çoban,
Çiyini yapıncılı, boyu çinartək.
Azacıq çal düşmüş qaşlar altından,
Qırğı baxışları gülümsəyərək.*

*Yerindən quş kimi qalxır ayağa,
Hələ бүкүlməmiş onun qaməti.
Açıq bir alınla gəlir qabağa –
Belədir ellərin gözəl adəti!*

*Qabarıq sinəsi sürmüş irəli,
Baxıram qocanın boyuna bir dəm.
Gözündə qaynayır gənclik illəri,
O çöllər oğluna salam verirəm.*

*Çoban qarşılayır bizi xoşsifət,
Tuluqdan süd tökür, – buyurun, – deyə
Atüstü olsa da, qısa bir söhbət
Dönür unudulmaz bir xatirəyə:*

*– Kimsən, haralısan? Danış, ay çoban!
– Dağıstan əhliyəm, ləzgiyəm, qardaş!
Qışlaq yerimizdir qədimdən Muğan,
Biz ona həmdəmik, o bizə sirdaş.*

*– Yaxşı, nə verəcək sənə bu qışlaq?
Yoxsa bir qoyunun iki olacaq?..
Çoban gülümsəyir, bilmirəm nədən,
Verir cavabını fikirləşmədən:
– Muğan Muğan olsa, biri üç eylər..
Muğan tufan olsa, üçü heç eylər...*

*Oxucum! Belədir aqıl babalar,
Bir dastan yaradır ikicə sözlə,
Bu kamal dünyası gülər bir üzlə..
Nəsildən-nəsilə keçir yadigar...*

*Bizə vaxt itirib qafiyələrə,
Deyirik sözlərin sayı çoxalsın.
Dinləyən əl çalsın bizə bir kərə,
Sonra nə düşünsün, nə də zövq alsın.*

*Sən ey başladığım bu uzun şeir!
Yadda qalacağımı barı bir sözün?
Sənət dünyasına eşqin nə deyir?
De, ağmı, qaramı çıxacaq üzün?*

*Bəlkə bir sətrim də, bircə bəndim də
Ellərin yadında qalmayacaqdır?
Bəlkə bir şeirimi doğma kəndimdə
Aşıqlar sazında çalmayacaqdır?*

*Taleyim beləsə... Kor olsun gözü!
Bu dərdi bir şair daşıyacaqdır.
Lakin o qocanın bayaqkı sözü
Nəsildən-nəsilə yaşayacaqdır;
– Muğan Muğan olsa, biri üç eylər,
Muğan tufan olsa, üçü heç eylər...*

KÜRÜN BAYRAMI

*Kiçicik bir sudur yer üzündə Kür,
Baxsan bu dünyanın xəritəsinə.
Bəs niyə qəlbimdə ümman döyünür,
Mən qulaq asdıqca Kürün səsinə?!*

*Təslim ol, dəli Kür! İnadı burax!
İndi sürməyirəm yerimi xışla...
Min illik yuxudan oyanır torpaq;
Bu insan eşqini sən də alqışla!*

*Dəvə karvanları deyil şöhrətim,
Dəmirilər əsrinin övladiyam mən!
Artıq azad olmuş ilk məhəbbətim,
Sehrli göylərin təvəkkülündən...*

*Ey könül, Kür ilə söhbəti qurtar,
Uzundur onsuz da bu dastanınız.
Sabah da Bozdağa səfərimiz var,
Orda küllüng vurur qəhrəmanımız...*

MİNGƏÇEVİR QƏHRƏMANI

*Car çəkir çarxların çaxnaşmış səsi,
Car çəkir, qışqırır nəhəng motorlar.
Qızır baltaların polad pəncəsi,
İldırım... İldırım vurur Bozdağı.
O daşlı, qumsallı, gilli torpağı
Udur... Lay-lay udur ekskavatorlar.
Hay salır, qışqırır nəhəng motorlar.*

*İnsanlar qaynaşır... Meydan darısqal.
Ürəklər, nəbzlər sürətlə vurur...
Qatarlar, avtolar gəlir dalbadal,
Keçici bayraqlar yan-yana durur,
Ürəklər, nəbzlər sürətlə vurur...*

*Od tökür, od tökür günəş ağzından,
Torpağın nəfəsi tənəliyir hərdən...
Yanğınlar yağsa da yerə göylərdən,
Əl işdən soyumaz, ürək arzudan.*

*Dağlarla, daşlarla pəncələşərək
İnsan istiqbalı salama gəlir...
Ayların, illərin ömrü gödəlidir;
Saatlar dolanır saniyələrtək...*

*Şair! Bu fəlsəfən qalsın bir yana,
Yaxın get, salam ver o qəhrəmana...
Sən onun əlini tut öz əlinlə,
Bir Loğman kimi də qəlbini dinlə...*

*Görürsən? Səssizcə, başıaşağı,
Onun açıq alını, qaşını, qabağını.*

*O qəmsiz, qüssəsiz, o xoşbəxt üzü
Mənim ilhamuma yaxındır, düzü...
(İnsan var – bir dəfə görsən də onu)
Ürək unutmayır ömrü uzununu,
Sənin ürəyində o, yuva salır,
Ölüm gününədək yadında qalır.*

*Günaşli-gündüzlü bir xatirətək,
Ondan ayrılmayır bir an da ürək...
Deyirsən, – onu bir görəydim yenə,
Ya qonaq gələydi bir gün evinə.
Düz-çörək kəsəydi səninlə o da,
Ya da öz canını onun yolunda
Odlara ataydın!*

*Xoşbəxtəm ki, mən
Belə bir insanın tutub əlindən,
– Buyur, gəl, – deyirəm, – söz gülşənimə,
Mənim öz bağım, öz gülşənimə!
Onunsa öz qəlbi, öz dünyası var.
Başında bambaşqa bir sevdası var.
O da Fərhad kimi dağ uçurur, bax!
Fərhad əfsanədir, xəyaldır ancaq...
Xəyallar nə qədər şirin olsa da,
İnsanın nəfəsi xoşdur dünyada...*

*Bəs kimdir, nəcidir bizim qəhrəman?
Söhbəti burdaca başlayaq ondan:*

*“Ekskavator” sözü yoxdur Sarvanımın öz dilində,
Ancaq ona həmdəm oldu öz yurdunda, öz elində...
O gündən ki bizim Sarvan Kür üstünə ayaq basdı,
Bu sehrkar maşınların dillərinə qulaq asdı.*

*Dinlədikə bu çarxların, dəmirlərin sərt səsini,
O udduqca motorların odlu-hisli nəfəsini
Bir az qorxdu... Bir az çaşdı...
Gözlərindən yuxu qaçdı.
Arabir də anıb yenə qalın Topçu meşəsini,
Yada saldı həsrət ilə maralların nərəsini.
Yada düşdü nişanlısı – nazlı sular sonası da,
Öz oğlunu yola salmış ağbirçəkli anası da...
Ancaq geri qayıtmadı... Dedi: – Yolum irəlidir!
O duydu ki, düşündü ki, bu, yüksəliş illəridir,
O dedi ki: – Ellər məni gül-çiçəklə saldı yola,
Mən gələndə vadə verdim, and da içdim komsomola!
Bu minvalla dost oldular kiçik Sarvan, kiçik şəhər,
Nəhəng-nəhəng motorların qəlbindəki döyüntülər,
İnsanların, maşınların iş üstündə çaxnaşması,
Gecə vaxtı dəli Kürün gah qışqırıb, gah daşması
Nağl kimi yuva saldı Sarvanımın ürəyində.*

QƏHRƏMANIN ZƏFƏRİ

*Mədəniyyət sarayının geniş səhnəsi
Gül-çiçəklə bəzənmişdir, buyurun, baxın!
Dil açmışdır orkestrin ahəngdar səsi.
Böyük-kiçik, dalğa-dalğa, hey axın-axın
Gəlib keçir qapılardan sellər gücüylə,
Ellər gəlir, doğrudan da, ellər gücüylə...
Salon böyük, gələnlərin sayısa min-min,
Divar boyu ayaq üstə duranlar da var,
Bayırdadır gecikənlər, geri qalanlar...
Qocaların, cavanların, südəmərlərin
Üz-gözündən şəhər kimi nurlar tökülür..
Elə bil ki, səma gülür, torpaq da gülür,
Seyr etdiyim bu təntənə, bu təmtəraqla*

Hava qızır insanların tünd nəfəsindən,
Qızlar açır başındakı ağ örpəyini,
Gəlinlər də əlindəki üz yelpiyini,
Salon gülür gözlərdəki min bir maraqla.
Alqışların, şüarların odlu səsindən
Zağ-zağ əsir aynabəndlər, gen pəncərələr,
Xışıldayır dəniz kimi sıx-sıx cərgələr.

...Gözəl ömrün, gözəl eşqin hər nemətini.
O kimdir kürsüyə gəlir vüqarla?
Nə qədər sevinir, nə qədər şəndir.
Elə bil, gün doğub gəlir baharla,
Hüsnünün şöləsi çəmən-çəməndir.
Yox-yox! Nə günəşdir, nə də ki, çəmən,
Manyadır, Manyadır o gözəl pəri.
Onu tarlalarda çoxmu görmüsən?
Ayazda, şaxtada donan əlləri,
Nə boya görmüşdür, nə də bir alcək...
O indi qonaqdır Mingəçevirdə,
Danışır kürsüyə sinə gərərək,
Siz onu seyr edin, seyr edin bir də:
"Yoldaşlar!
Yarışdıq Sarvan ilə mən,
Sizin yanınızda şərt bağladığ biz.
Boyun qaçırmadıq öz vədəmizdən,
İşdə yorulmadı ürəklərimiz.
Sarvan tez əritdi yıxdığı dağı,
Çünki ildırımış əli-ayağı...
Mən də çox əlləşdim, çarpışdım, ancaq
Keçici bayrağı Sarvan alacaq.
Şadam, sevinirəm ürəkdən buna,
Eşq olsun vətənin igid oğluna!"
Manya bu sözləri dediyi zaman

Şəfəqlər tökülür qaş-qabağından.
Onun üzü-gözü gülürdü bu dəm,
Gülürdü qəlbində, doğrudan, aləm.
(Ah, müqəddəs qadın, müqəddəs ana!)
O sonra bayrağı verdi Sarvana,
Dostlar əl tutuşub gülümsədilər.
Sevindi yazdığım bu kiçik əsər.
Qışqırdı salonun sıx izdihamı:
– Qız deyil, pələngdir, – söylədi hamı.
O axşam ağzını açmadı Sarvan,
Bütün iclas boyu o heç dinmədi.
Manyanın üzünə baxdığı zaman
Çaldığı zəfərlə çox sevinmədi...
Qartal öz gücünü duyar yuvada,
Uçub cövlan elər sonra havada,
Yarar tufanları düşdükcə dara,
Qıy vurub şığıyar ağ buludlara.
Uçar, o uçuqca üfüq boyunca,
Hünərlə qovuşar can sirdaşına...
Lakin enən zaman qaya başına,
Nə qaya şaqqıldar, nə qə qıy vurur –
Büküb öz boynunu sakitcə durar...
Pələng nəə çəkər hücumdan qabaq
Bir an da bir yerdə dayanmayaraq...
Dağlar dilə gələr onun səmindən,
Ağaclar titrəyər hər nərəsindən...
Ancaq şikarını aldı mı pələng,
Hayqırmaz bir daha nəə çəkərək,
Hay vurub, qıy vurub qışqırmaz yenə,
Sakitcə baş qoyar öz pəncəsinə...
Oxucum, bu surət bizə bəllidir,
Onun ilk avtoru Sarıvəllidir.
Dağlara rast gələn axar sular da

Qəzəblə qışqırır hər ilk baharda,
Boz üzli daşlarla pəncələşərək,
O, hər dalğasını vurur pəncəyə.
Köksünü dağlara hay deyə-deyə,
Sinəsi üstündə qaldırır göyə
Ağır qayaları... daşları dələr,
Özüne yol açıb səhraya gələr,
Dərrib nəfəsini, sonra dinc axar...
Xilqətin nə gözəl bir mənası var!
De, hansı qəhrəman, hansı komandan
Şir kimi cəbhələr yardığı zaman
Qəşş edib ayağı yerdən üzüldü?!
Arxada qalanın üstünə güldü?!
Hansı qızıl əsgər zəfər günündə,
Öz döşünə döyüb ellər önündə.
Başını dik tutub bir "mənəm" – dedi. –
Odlara düşsəm də, ölməyəm, – dedi?
Əsrlər boyunca ərlər, ərənlər,
İşıqlı günlərə yol göstərənlər,
Adama idrakla salam verənlər
Hünər dünyasından doymadı, getdi...
Hər zaman, hər yerdə "mənəm" deyənlər,
Dostun ağ günündə qara geyənlər,
Qəlbini qurd kimi söküüb yeyənlər
Daş üstə bir daş da qoymadı, getdi!
Kimin ki ürəyi eldən üzüldü,
Bəxtinə nə günəş, nə də ay güldü.
Özü gözəl olub vaxtsız töküldü,
Ömrün baharını duymadı, getdi...
Yeridir, bir məsəl desəm yadigar,
Deməsəm, ürəyim sıxılacaqdır:
Birinci addımda lovğalananlar, –
İkinci addımda yıxılacaqdır!..

*İndi bil, oxucum, düşün ki, Sarvan
Ogünkü iclasda niyə dinmədi,
Düşün ki, nə üçün bizim qəhrəman
Çaldığı zəfərlə çox sevinmədi...*

* * *

“Muğan” poemasının ideyası Böyük Vətən müharibə-sindən sonra ölkəmizin hər yerində yeni quruculuq işləri-nin vüsət almasını əks etdirməkdir. Şair dilimizin zəngin söz xəzinəsinin xəzinədarı kimi sehrkar qələminin gücü ilə əmək adamlarının real həyatını misilsiz bir şeiriyyətlə tərənnüm etmişdir. *“Nə yazsam görürəm öz gücüm ilə, Mən-dən də bu üslub qalsın yadigar”* deyən şair bu əsərdə poema üslubunu daha da inkişaf etdirmişdir.

Əsərdə Muğan vətənimizi təmsil edən bir bədii surətdir. Təbiət mənzərələrinin təsvirində şair bir-birin-dən gözəl metaforlar yaratmaqla peyzajlar yaratmışdır. Məsələn, ceyranın qaçışının gah quşun uçmasına bənzədil-məsi, gah “yay kimi dartınıb, ox kimi süzmək” kimi təsvir edilməsi, Muğan axşamının qaraqaş, qaragöz bir pəriyə, ulduzların gözlərə, gözlərin məşələ bənzədilməsi və s. po-emanın şeiriyyətini qat-qat artırır. Yaxud *“Cırır köynəyini bürküdən aran”, “susuz dodaq kimi çatlayır torpaq”* və s. meta-forik ifadələr əsərə bir obrazlılıq bəxş edir.

Şair poemada emosionallığı artırmaq üçün sözləri təkrar işlətmək üsulundan istifadə edir:

*Səhra duyur, səhra duyur bir insan kimi...
İldırım, ildırım vurur Bozdağı...
Bu səs mənim Sarvanımın, Sarvanımın səsidir, bax.*

Yaxud:

*Gözlərindən nur tökülür qucaq-qucaq, ətək-ətək,
Üzərindən bulud-bulud uçuş milçəklər.
Sicim-sicim söz yığını yazanlar da var.*

Şair fikri yığcam vermək üçün bəzən atalar sözlərinə oxşar aforizmlər yaradır:

*“Daşda çiçək açar insan hünəri”,
“Muğan, Muğan olsa biri üç eylər...
Muğan tufan olsa üçü heç eylər...”*

və s. misralar S.Vurğun qələminin qüdrətilə aforizmə çevrilmişdir.

Poemanın dilində fonetik xüsusiyyətlərə dair faktları da aşkar etmək olar. “Mingəçevir qəhrəmanı” fəslində “Car çəkir çarxların çaxnaşq səsi” misrasında *c*, *ç* səsləri ilə başlanan sözlərin dalbadal işlənməsi təsvir olunan iş prosesini daha da canlı verməyə xidmət edir.

Poemanın dilində isimlərin sifətləşməsindən, sayların və sifətlərin isimləşməsindən və s. morfoloji dil hadisələrindən bədiiliyi artırmaq məqsədilə istifadə edilmişdir.

Əsərin dilində yeri gəldikcə nitqin vasitəli və vasitəsiz formalarından bir təhkiyə üsulu kimi istifadə olunmuşdur.

Poemadan verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Metaforik ifadələri seçin və onların nə məqsədlə işləndiyini izah edin.**
2. **S.Vurğunun fərdi yaradıcılığının məhsulu olan aforizmləri seçin və onların mənalарını açın.**
3. **Neologizmləri müəyyənəldirin.**
4. **Sözləri məna qruplarına görə təsvir edin.**

5. Sözləri nitq hissələrinə görə qruplaşdırın.
6. Vasitəli və vasitəsiz nitqə aid dil faktlarını seçin.
7. Şairin fərdi dil üslubunu müəyyənləşdirən əlamətləri aşkar edin.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI (1872–1950)

DUMANLI TƏBRİZ (Romandan parçalar)

1914-cü İLDƏ TƏBRİZ

Birinci dünya müharibəsinin başlanması Cənubi Azərbaycanın siyasi və iqtisadi həyatına olduqca fəna bir təsir bağışladı. Ölkənin paytaxtı olan Təbriz şəhəri irticanın və siyasi intriqaların mərkəzinə çevrildi, osmanlılara qarşı müharibə edən çar ordusu üçün yaxın bir cəbhə arxası oldu.

Hərbi idarələr Təbrizin üzərinə ciddi nəzarət təyin etmişdilər. Səttar xan hərəkətində iştirak edən bir çox görkəmli adamlar təqib edilir və gizli yaşamağa məcbur olurdular.

İrticanın görkəmli nümayəndələri çar-ingilis əkskəşfiyyatçıları ətrafında toplanıb Azərbaycan demokratik firqəsinin üzvlərini həbsə aldırmağa səy edirdilər. Xüsusən ingilis konsulxanası əkskəşfiyyat dəstələrinin həqiqi qərar-gahına çevrilmişdi, onlar yalnız demokrat firqəsi üzvlərini təqib etməklə kifayətlənməyərək, Səttar xan hərəkətindən bu günə qədər inqilaba hüsn-rəğbət bəsləməkdə olan adamları da yerli İran hökuməti məmurlarının vasitəsilə həbsə aldırırdılar.

Təbrizdə yalnız ingilis və çar konsulxanası tərəfindən yaranan irtica təşkilatları deyil, alman və osmanlı əkskəşfiyyatı da ciddi surətdə işləyir və Cənubi Azərbaycanın hər tərəfində hörümçək kimi öz torunu hörürdü. Buna görə də çar-ingilis hərbi idarələri öz təzyiqini artırır və Təbrizdə bir çox hərbi qanunları həyata keçirirdilər.

Səttar xan hərəkətində İstanbula qaçmış Mirzağa Billuri və Hüseyn Şıxlinski kimi xainlər alman və osmanlı əks-kəşfiyyat idarələrinə satılıb çar və ingilis siyasəti əleyhinə çalışır və Təbrizdə olan tərəfdarları ilə yazışır dılar. Bunlar yalnız irticaçılar və avamlar arasında deyil, demokrat firqəsi üzvləri arasında da özlərinə tərəfdar axtarırdılar. Onlar çar ordusunun arxasında qorxu yaratmaqla osmanlıların Qars və Sarıqamış tərəflərindəki ağır vəziyyətini yüngülləşdirməyə çalışırdılar.

Son günlər Ənvər paşanın Sarıqamışa hücum etmək üçün Ələhsan paşanın komandasında bir qol ordu göndərməsi xəbəri ilə bərabər Mirzağa Billuri və Hüseyn Fışəngçinin rəhbərliyi ilə Təbrizə bir osmanlı silahlı dəstəsinin gəlməsi şayiələri də vəziyyəti mürəkkəbləşdirmişdi.

Elə həmin günlərdə osmanlı və alman kəşfiyyatçıları avam camaatın arasında ittihadı-islam şüarlarını yayır və islam hökumətlərinin birləşəcəyi “müjdəsini” verirdilər.

Bu qədər mürəkkəb bir vəziyyətin qarşısında Azərbaycan demokratik firqəsinin vəziyyəti gündən-günə çətinləşirdi. Firqə ingilis və çar əks-kəşfiyyat dəstələrinin hərəkətinə qarşı çalışır və eyni zamanda osmanlı-alman intriqasını ifşa edirdi.

Təbrizdə Mirzağa Billurinin xain hərəkətinə qarşı ciddi bir nifrət oyanmışdı. Bir çoxları açıqdan-açığa yeridilən çar müstəmləkəçilik siyasətini osmanlı dərəbəyliyindən şərəfli bilir və xalqa bu macərəyə qoşulmamağı tövsiyə edərək, əhalini osmanlı dərəbəyliyindən qaçmağa və rus mədəniyyətinə qoşulmağa çağırırdılar.

Azərbaycan demokratik firqəsi belə bir çətin zamanda gizli iş üsuluna keçməklə firqənin sağlamlığını mühafizə etməyə çalışırdı. O, Azərbaycan xalqının malik olduğu inqilabi ruhun sarsılmamasına çalışır və Səttar xanın vəsiy-

yətlərinə əməl edərək Azərbaycan xalqının öz azadlığını öz qüvvəti ilə ala biləcəyi həqiqətini təbliğ edirdi.

İngilislər Təbriz valisi Hacı Səməd xan Şucaüd-dövlə və onun müavini Sərdar Rəşidə təzyiq göstərərək Azərbaycan demokratlarının siyahısını hər cür olursa-olsun əldə etməyi tapşıırırdılar. Vali və onun müavini isə özlərinə mərtəbə qazanmaq məqsədilə yüzlərcə təqsirsiz adamın siyahısını ingilis çar konsulxanalarına verirdilər.

Azərbaycan şəhərlərində olan demokrat fırqəsi komitələrinin vəziyyəti daha da qorxulu idi. Onlarla əlaqə saxlamaq işi gündən-günə çətinləşirdi. Xüsusən Türkiyə ilə həmsərhəd olan şəhərlərdə fırqə çıxılmaz bir vəziyyətə düşmüşdü. Çünki bu şəhərlərin hamısında ingilis konsulxanaları təşkil olunur və ingilis əkskəşfiyyat dəstələrinin yuvasına çevrilirdi.

Belə bir qarışıq zamanda Marağa və Ərdəbil tərəfindən çox pis xəbərlər gəlirdi, bir tərəfdən Təbriz valisi Hacı Səməd xanın adamları Marağa ətrafında olan kəndləri talan edir və o biri tərəfdən Hacı Səməd xanın müavini Sərdar Rəşidin adamları Ərdəbil tərəflərini soyub talayırdılar.

İndiyə qədər aclıq və qıtlıqla mübarizə təşkil edən demokrat fırqəsi artıq yoxsullara və açlara kömək edə bilmirdi. Taxıllar ordu ehtiyacına alındığı üçün qıtlıq başlanmışdı, xəstəlik və aclıq hökm sürürdü.

Bu qədər çətinlik və məhrumiyyətə baxmayaraq, Azərbaycan xalqının istiqlalə olan ümidləri sönməmişdi, onlar yenə də yerli İran valiləri və elə də çar ingilis dövlətləri üçün böyük bir qorxu təşkil edirdilər.

İngilislər Azərbaycan demokrat fırqəsi rəhbərlərini məhv etmək siyasətini yürütməklə bərabər, hər şeydən əvvəl, kütləni onların əlindən almağa çalışırdılar. Onlar kütlənin siyasi şüurunu kütləşdirməyə səy edərək Səttar xan hərəkatı nəticəsində xeyli zəifləmiş olan mövhumat və

bidətləri canlandırırdılar. İngilis müstəmləkəçilərinin tapşırığı ilə Hacı Səməd xan və onun müavini Sərdar Rəşid mürtəcə mollaları və mərsiyəxanları səfərbərliyə alır və məscidlərə təhkim edirdilər.

Hacı Səməd xan və onun müavini inqilaba hüsn-rəğbət bəsləyənləri dar ağacına çəkməklə kifayətlənməyərək gizlin terror təşkilatı düzəltmişdilər. Bir gün Bağır xanın vaxtında xəzinədar olan Bala Tağını zirzəmidə boğdurub Məcidülmülk maqazinlərinin qarşısına atdırırdılar, o biri gün Səttar xanın yaxın adamlarından Məşədi Abasqulu və sairələrin meyitləri Qarı körpüsü və Quruçay tərəflərində tapılırdı.

Təbrizdə şayiələrə görə Tehrandə alman-osmanlı dövlətləri ilə İran hökuməti arasında İranı Rusiya və İngiltərə əleyhinə müharibəyə qoşmaq üstündə alış-veriş gedirdi. Bu alış-veriş Cənubi Azərbaycanın vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. İngilis və çar konsulluqları Təbriz valisi Hacı Səməd xanın qarşısında daha ciddi tələbat qoyur və onu fəaliyyətsizlikdə təhmətləndirir, onun yerinə müavini olan Sərdar Rəşidi vali təyin etmək üçün Tehran ilə danışıq aparırdılar.

Buna görə də istər Hacı Səməd xan, istər onun yerinə namizəd olan vali müavini özlərini sadıq və çalışqan göstərmək üçün yeni qurbanlar tapır və Nizamüddövlə bağında olan zirzəmilərdə məhv edirdilər.

NABAT XANIM

Sərdar Rəşid yerli camaatın əhvali-ruhiyyəsini öyrənmək və çar konsuluna xəbər vermək üçün osmanlıların mənfəətinə təbliğata başlamışdı, bu təbliğatın nəticəsində də bir çox avamlar aldanır və osmanlı tərəfdarı olduğunu izhar etməklə bir neçə saatdan sonra həbsə alınır və konsulxananın sərəncamına göndərilirdi.

Sərdar Rəşidin bu siyasəti ilə tanış olanlar Hacı Səməd xanı arzulamağa başlamışdılar. Çünki Hacı Səməd xanı hər kəs bir çar nökeri kimi tanıdığından ehtiyatını əldən buraxmırdı. Sərdar Rəşidə gəldikdə isə, onun yanında nə kimi bir mövqe tutmaq və kimin nəfinə və kimin zərərinə danışmaq lazım olduğunu anlamaq çətin idi. Sərdar Rəşid Təbrizdəki alman tərəfdarları ilə əlaqəyə girmişdi. O, bir hakim olmaqdan daha çox bir xəfiyyə və bir jandarma idi.

Nəhayət, Sərdar Rəşid demokratların arasına yol tapmağa çalışırdı. Onlardan bir neçəsini ələ alaraq bütün demokratların siyahısını ələ keçirməyə çalışırdı. Şəşgilanlı Rzabalanın son günlər iclasa vaxtında gəlməsi, axıra qədər oturub müzakirələrdə iştirak etməsi və demokratların kimlərdən ibarət olduğunu Tütüncüoğludan və başqalarından öyrənməyə çalışması bizim şübhəmizə səbəb olmuşdu. Buna görə də onu nəzarət altına almışdıq. Biz bu xaini nəsihət və qorxutmaqla tutduğu yoldan qaytarmağı düşünürdük, onu öldürmək də yaramazdı, çünki o, təzəcə bizim dostumuz Nabat xanıma evlənmişdi. Nabat xanımı bədbəxt etmək istəmirdik. Lakin Rzabala bizim üçün ən qorxulu bir adam sayılırdı. Bu, bizim bütün yoldaşlarımızın həbsə alınaraq Rusiyaya sürülməsinə səbəb olacaqdı. O, məni də, Ninanı da məhv edəcəkdə, çünki Nabat xanım Məşədi Kazım ağanın baldızı qızı olduğu üçün Rzabala da bir neçə dəfə Məşədi Kazım ağanın evinə gəlmişdi, mənim və Ninanın həyatı ilə də tanış olmuşdu. Buna görə də o öz casusluğunu birinci olaraq məndən, Ninadan və Məşədi Kazım ağadan başlayacaqdı. Buna şübhə yox idi.

Mən Rzabalanın düşmən qərargahına düşdüyünü Məşədi Kazım ağaya anladım; o, qorxusundan titrəməyə başladı, mən bu sirri ona verməkdən peşman oldum, çünki onun özü də canının dərdindən bizi sata bilərdi. Bu fikirlə də mən onu sakit etməyi qərara aldım və;

– Təlaş və həyəcana lüzum yoxdur, hələlik Rzabala işə başlamışdır, lakin biz hər ehtimala qarşı ehtiyatlı olmalıyıq, – dedim, – bu barədə dərin düşünmək lazımdır.

Məşədi Kazım ağa çox düşünürdü, nəhayət:

– Çağırıb pul verək, bizdən əl çəksin, – dedi.

– O özünün xəfiyyə olduğunu boynuna götürərmisi?

– Bəs necə olsun?

– Siz Nabat xanımı mənim yanıma çağırmalısınız, – dedikdə o sevinərək:

– Yaxşı yadıma saldın, Nabat xanım bu saat bizdədir.

– Gedib ona məndən salam yetir, mənim onu görmək istədiyimi xəbər ver.

Məşədi Kazım ağa getdi, mən oturub düşünürdüm, əvvəla, onun cəsarət edərək mənimlə görüşə gələcəyinə inanmırdım, çünki o öz ərindən qorxurdu, o, icazəsiz məscidə və hamama getdiyi üçün Rzabalanın onu cəzalandırdığını eşitmişdim. Bu barədə onun qardaşı Pərviz də mənə söyləmişdi.

İkincisi də, məsələni ona nə cürə izah edəcəyim haqqında düşünürdüm. Nabat xanım inqilaba qiymət verməyə də bilirdi. O, ehtimal, ərindən qorxaraq onun sözündən çıxmağa və onu satmağa cəsarət etməzdi. Buna görə də Nabat xanımdan Rzabalanın əleyhinə istifadə edə biləcəyimi düşünürdük.

Qapı açıldı. Nabat xanım başında çarşab içəri girdi, mən onun çarşabını götürəcəyinə heç də inanmırdım; lakin bu barədə səhv etdiyimi çox tez anladım. O, çarşabını götürüb divanın üstünə atdı: saçlarını sahmana saldı, sonra gəlib mənim əlimi sıxaraq oturdu:

– Mən sizin icazəniz olmadan çarşabımı götürdüm, – dedi. Bu barədə əfv ediniz. Mən öz qardaşımdan daha artıq sevdiyim və namusuna inandığım bir zətin yanında çarşablı oturmaqdan utanıram. Zətən bu çarşab bizim üçün

çəkilməz bir yükdür, bilmirəm biz nə vaxt bu ağırlıqdan qurtaracağıq?

Mən Nabat xanıma çox diqqətlə baxırdım. O, mənim qaraçı evində Rəfizadə Mahmud xanın pəncəsindən qurtardığım Nabat xanım idi. Lakin tamamilə dəyişmişdi. Əvvəla, mən onu Xoşu xanımın (Şimşad xanım) evindən qurtardığım zaman o, bir təbrizli qadını qiyafəsində idi, hazırda o, tam mənası ilə avropalı bir qadın idi. Onun saçları da qaraçı evindən qurtardığı gecədəki kimi pərişan və pozğun deyildi. O, saçlarını dalısında toplamış və üstünə parlaq qaşlı bir daraq taxmışdı.

İkimiz də düşünürdük, mən məsələni nə cürə izah edəcəyim haqqında, o da birinci kərə bu evə necə düşdüyünü xəyalına gətirir və düşünürdü. Nəhayət, mən sükutu pozaraq danışdım:

– Mən hər sözdən qabaq Nabat xanımın xeyir işini təbrik edirəm, – dedim. Bu sözdən Nabat xanımın yanaqlarında bir qırmızılıq hiss etdim, utanan kimi oldu və başına hərəkət verərək:

– Təşəkkür edirəm! – dedi. – Lakin qardaşa deməliyəm ki, xeyir işimizdə təbrik ediləcək bir şey yoxdur, siz mənim həyat tariximdəki bədbaxtlığı tamamilə bilirsiniz. Əvvəlcə məni bir dəliyə namizəd edirdilər, bu namizədləyin pərdəsi altında nə kimi xəyanət yatdığını bilirdiniz. Bu bədbaxtlıqdan qurtarmaq üçün qaraçı evlərinə fal açdırmağa qədər getdim, nəhayət, başıma olmazın fəlakətlər gəldi. Siz mənə nicat verdiniz, məni namussuz əminim də əlindən qurtaran siz oldunuz. Bunu mənə qardaşım Pərviz tamamilə danışmışdır. Axırda hazırkı ərim mənə elçi göndərdiyi zaman ailəmiz razı deyildi, mən özüm razı oldum – əqidəli bir adamdır, demokratdır, yaxşı bir ailə düzəldərik, – dedim, – lakin yenə də yanıldım.

Mən təəccüblü bir halda soruşdum:

– Nə üçün?

– Onu sizə tanıtmaq üçün uzun saatlar danışmaq lazımdır.

– Hərgah getməyə tələsmirsinizsə, danışın, dərdinizi deyın, bəlkə də sizə bir çarə tapa bilərəm.

– Yox, tələsmirəm, o, Təbrizdə deyil, iki günlüyə Kavkan şəhərinə gedibdir.

– Ora nə üçün gedib?

– Orada tələbləri vardır. Borclularından birisi ölübdür, pullarını almağa gedibdir.

– Çox gözəl, indi özünüzü sərbəst hiss edə bilərsiniz. Həyatınızdan danışın görüm.

Nabat xanım bir ah çəkdi, onunla da içərisindəki çəkməz dərdlərin ağırlığını bildirərək sözə başladı:

– Onun məndən başqa da bir arvadı vardır, lakin o qadın nə isə böyük bir xəstəliyə tutulmuşdur. Onun başının ətləri şişib üzünü tutmuşdur. Burnu o qədər böyümüş ki, üzünün görünməsinə mane olur, çox qorxulu sifəti vardır, buna görə də ailə içərisində belə üzünə pərdə salır, insana görünmək istəmir. Bundan başqa bir də anası vardır, yemək, içmək hamısı bir yerdədir. Hər gün haman xəstə və yaralı qadınla üz-üzə oturub bir yerdə yeməlisən, evdə ananın və böyük qadının icazəsi olmadan bir şeyə əl vurmağa qadir deyilsən. Yemək, içmək, oturub-durmaq haman yaralı qadının və qoca anasının icazəsindən asılıdır. Bir şahı pul lazım olursa ya onun anasından, yəni evin böyüyü sayılan birinci qadından istəməlisən.

– Əcəba, haman yaralı qadın nədən ötrü evdə saxlanmışdır?

– Çünki Rzabalanın dövləti haman qadındır. Onu boşadıqda bütün var-dövlətdən əli çıxar. Qadının tayfası da böyükdür, Hacı Mir Manaf Sərrafın ailəsinə mənsubdur. Nə dövlətdən, nə də tayfadan əl çəkə bilir. Qəribə ora-

sıdır ki, hər cümə axşamı haman yaralı qadının yanında gecələməlidir. Buna görə də mən onun özündən də iyrənirəm, belə görürəm ki, onun özü də xəstədir, əlindən nə cürə qurtaracağımı bilmirəm.

– Bəri özü xəsis deyil ki?

– Xəsisliyi dövləti qədər böyükdür, övladı yoxdur, böyük xərci yoxdur, kağızlarını yoxladığım zaman sərrafların yanında yüz min tümən əmanət pul qoyduğunu gördüm. Evləri, kəndi, torpağı, ticarəti də ki sizə məlumdur. Lakin evindəkilər bir qarın ac, bir qarın tox yaşamağa məcburdur. Gündə dörd nəfər üçün yarım ponza ət alır.

– Əcəba, bunu dörd adam üçün nə cürə təqsim edirlər?!

– Bu ət dörd adam üçün deyildir. Ancaq onun özü üçündür, əvvəlcə haman əti yaralı və xəstə qadın yeyir, ətin yağı çıxdığı zaman ondan bir qaşığı götürüb ocağın yanında basdırılmış küpəyə tökməlidir. Bu, qış üçün yağ tədarüküdür. Sonra haman ətin suyundan qatıqası bişirib onun hücrəsinə göndərilər, ətinə də axşam düyü üstünə qoyub plov edirlər, Rzabalanın otağına verirlər, ailə isə pendir, çörək və bu kimi şeylərlə ötürür. Yemək öz yerində dursun, bunsuz da yaşamaq mümkündür. Lakin özləri yaşamağa layiq adamlar deyillər, başıma nə çarə edəcəyimi bilmirəm. Təbrizin adətini də bilirsiniz. Ər evindən qaçmaq və tez-tez boşanmaq da namussuzluq hesab olunur. Üstümdə gördüyünüz bu pal-tarlar və qiymətli daşların hamısını bir tərəfə gedəndə onun anasından təhvil götürməli və yenə də evə qayıdanda sayıb ona təhvil verməliyəm. Mənim heç bir şeyim yoxdur və heç bir ixtiyarın sahibi də deyiləm. Çox heyif olsun ki, Rzabala kimi adamlar da demokratdır, xalqa azadlıq vermək istəyən bu adamın öz evində əsir və kölə yaşayır. Mən çox təəssüf edirəm ki, o cürə adamlar sizin kimi vicdanlı və namuslu adamlarla yoldaşlıq edir. Onların hamısı hiylədir, öz dərisini qorumaq, öz dövlətini artırmaq üçündür, buna siz inanın!

Nabat xanım daha danışmadı, onun dərdləri coşmuşdu və söhbətinə mane olurdu. Bir az da danışsaydı, şübhəsiz ki, ağlayacaqdı. Məsələnə ona izah etmək lazım idi, o öz söhbətlərilə də buna hazırlaşmışdı.

– Mən sizin ərinizi çox yaxşı tanıyıram, – dedim, – sizi bunun üçün də yanıma çağırmışam. Bizim cərgəmizdə elələri də az deyildir, buna görə də bizim işlərimiz irəli getmir. İndi mətləbə keçək. Sizin əriniz, öz dediyiniz kimi, yalançıdır, lakin o, bu yalançılıqla da kifayətlənir, o, demokratları satmağa hazırlaşır, o öz xalqına xəyanət etmək istəyir, buna görə də sizi yanıma çağırmışam, bilmirəm bu barədə bizə kömək edə biləcəksinizmi?

Nabat xanımın rəngi dəyişdi, onun üzündə şadlıq nişanələri göründü.

– Mən çoxdan bəri sizin yaxşılıqlarınıza qarşı xidmət etmək istəyirdim. Vəcdanım məni rahat buraxmırdı, lakin bir vasitə ələ düşmürdü, indisə bunu sizin özünüz təklif edirsiniz, buyurun görüm mən sizə bu barədə nə kimi xidmət etməliyəm?

– Hələlik siz onun dəftərlərini, yazılarını, məktublarını yoxlamaq üçün bizə imkan yaratmalısınız.

– Mən hazıram, lakin bu imkanı nə cürə yaradacağımı bilmirəm.

– Siz bu gecənin özündə qapıları açıb bizimkiləri onun xüsusi otağına buraxmalısınız. Qorxmayın, sizin qardaşınız Pərviz də orada olacaqdır. Yalnız onun yazıları yoxlanacaqdır. Heç bir şey yerindən dəbərlilməyəcəkdir. Biz ancaq onu öyrənəcəyik.

Sizin birinci xidmətiniz bundan ibarət olmalıdır. Bunu bacara bilərsinizmi?

– Bacara bilərəm. Onun sandığının açarları qoyulan yeri də sizə göstərə bilərəm.

– Evdə nökr-filan varmı?

– Heç kəs yoxdur, axşam saat yeddidə qapı bağlanır, böyük qadınla anası bir otaqda, mənə başqa bir otaqda yatıram, onun özünün otağı da bu iki otağın arasındadır.

– Axşamları evinizə qonaqlar gəlirmi?

– Xeyr! Evimizi bir adam tanımaz. O, qonağı sevməz, çünki qonağa bir stəkan çay vermək lazımdır.

– Deyin görüm bizimkilər nə vaxt gəlsin?

– Gecə saat on birdə hamı yatmış olur, mən küçə qapısını açıb gələnləri gözləyəm. Siz özünüzdəmi gələcəksiniz?

– Xeyr, gələnlər Pərviz, Tütüncüoğlu və Həsən ağa olacaqdır. Qorxmayın, evinizdən bir tel belə əskik olmayacaqdır.

Danışdıq, razılaşdıq və eyni zamanda onu Rzabalanın əlindən qurtarmağa da söz verdim, o, əlimi bərk-bərk sıxaraq ayrıldı.

* * *

MAHRUNUN TOYU

O, sözlü adama bənzəyirdi, göz qapaqlarını qaldırıb üzümə baxır, yenə də nəzərlərini dizlərinə çevirib sakit dururdu.

Onun qəlbini öz sözünü deməkdən də qabaq bilirdim. Mahru xanım Sərdar Rəşid öldürüldükdən sonra artıq onun evində və onun adı altında yaşamaq istəmirdi. Çünki Sərdar Rəşidin vəərəsələri Təbrizə gəldikdən və ev şeylərini öz aralarında təqsim etdikdən sonra orada Mahru üçün heç bir şey qalmırdı. Varislər evdə qiymətli şeylər, daş-qaş və nağd pul tapmadıqlarından Mahruya acıqlanaraq ona öz əyin paltarlarını belə vermək istəmirdilər. İndiyə qədər bütün Təbrizdə Sərdar Rəşidin bacısı kimi şöhrət tapan Mahrunun varislik məsələsi aralığa gəlirkən Sərdar Rəşidin atası aldığı ikinci arvadının yanınca gətirdiyi yetim bir qız olduğunu hər kəs eşitdi.

Mahrunun evdə olan mirasa ehtiyacı yox idi, çünki Sərdar Rəşidin bütün qiymətli şeyləri onun əlində idi. Bunu varislər isbat edə bilməsə belə, yenə də şeylərin Mahru tərəfindən mənimsənildiyini bilirdilər. Buna görə də Sərdar Rəşidin yaxın qohumlarından Mötəmədulöyalə Mahrunu almaq və onun əlindəki sərvətə sahiblənmək xəyalına düşmüşdü.

O, bir də göz qapaqlarını qaldırıb:

– Rahat buraxmırlar! – dedi.

– Kim rahat buraxmır?

– Mötəmədulöyalə yenə də elçi göndərmişdi.

– Rədd edin!

– Mən rədd edirəm, onlar mənim yaxamdan əl çəkirlər. Girib evin içində oturmuşlar. Hər saat məni narahat edirlər.

– Mötəmədulöyalə də haman evdə olur?

– Xeyr, evdə ancaq dörd nəfər qadın vardır. Onların birisi Mötəmədulöyalənin bacısı Zərəfşan xanım, üç nəfər də Sərdar Rəşidin başqa qohumlarıdır. Onlar məni qorxudur. Hərgah razılıq verməsəm, başqa tədbir görəcəklərini söyləyirlər.

– Qorxma, heç bir şey edə bilməzlər.

– Onlarla bərabər bir neçə nöqərləri də gəlmişdi, onlardan hər bir şeyi gözləmək olar.

– İndi sənin fikrin nədir? Oradan köçmək istəyirsənmi?

– Bunun üçün də sizin yanınıza gəlmişdim.

– Əsədin fikri nədir?

– Əsəd sizin fikrinizi bilmək istəyir.

– İndi ki mənim fikrimi bilmək istəyirsiniz, mən də xeyir işinizin başlanmasını məsləhət görürəm. Buna sənin öz fikrin nədir?

Mahru daha danışmadı. Onun sevincini çöhrəsindəki qırmızılığın tez-tez dəyişməsindən təyin etmək olurdu.

Mən Təhminə xanımı Məşədi Kazım ağanın dalınca göndərdim. Bu gün cümə günü olduğu üçün Məşədi Kazım öz ailəsi ilə, Nina da öz Məcidi ilə mənim yanımda nahar edəcəkdilər. Bu qanunu Məşədi Kazım ağa qoymuşdu. Hamı bir yerə yığıldı, Mahru isə bizim nə kimi söhbətlə məşğul olmaq istədiyimizi bildiyi üçün evdən çıxdı.

Məşədi Kazım ağa mənim ağzıma baxırdı, çünki mən onu bir iş olmadan çağırımdım. Bizim bütün maliyyə işlərimizə Məşədi Kazım ağa baxırdı. O, inqilab komitəsinin xəzinədarı sayılırdı. O, özünün milyon tümən miqdarında sərvətindən başqa inqilab komitəsinin ona tapşırdığı pularla da alışı-veriş edirdi.

Mən onu çox da nigaran qoymaq istəmədim.

– Sən həmişə xeyir işi sevən kişisən, – dedim, – yenə bir xeyir işimiz vardır.

Məşədi Kazım ağa bu sözümdən şadlandı, o elə bilirdi ki, mən ona yenə də pul qazanmaq yeri göstərəcəyəm, buna görə də o, adəti üzrə əlini əlinə sürtərək:

– Allah səni mənim başım üstündən əskik etməsin, bir günüm sənsiz olmasın, – dedi.

Mən gülərək:

– Hələ bir məni eşit! – dedim. – Bəlkə mən elə xeyir işdən danışacağam ki, bu dualardan heç birisi lazım olmayacaqdır.

Sanki o, bir şey hiss etdi və:

– Xeyir iş həmişə mənim mənfəətimə olmaz ki, – dedi və durub gözlədi.

– Əsədin və Mahrunun xeyir işini başlamaq lazımdır.

– Başlayaq da, nə deyirəm ki...

– Mən istəyirəm ki, yaxşı və layiqli başlayaq.

Məşədi Kazım ağa heç bir söz demirdi, durub baxırdı, o, yenə də məni gözləyirdi.

– Ən əvvəl bina barəsində düşünməliyik, çünki Əsədin öz evi layiqli deyil.

– Bu, mənim gözüüm üstə. Təbrizdə 19 yerdə bina almışam. Buyurub baxarsınız, hansı birisi layiqdirsə, Əsədin olsun.

– Rasta küçədə ev verərsənmi?

– Birinci bina mənimkidir. Biruni, əndəruni, hər nə keyfin çəkirsə, içində var. Balkon, bağçası, gülxanası, müxtəsər, hər bir şeyi içində, onu Əsədə bağışladım. Onun toy payı olsun.

– Çox yaxşı, bu, sənin hədiyyən! Mənim əvəzimdən də onun evinə lazım olan bütün şeyləri hazır etdirərsən.

– O da gözüümün üstündə.

– Elə düzəldərsən ki, Mahru binaya daxil olduğu zaman heç bir şeyə ehtiyac hiss etməsin!

– O barədə nigaran qalma! Mənim səliqəmi bilirsən ki... Məşədi Kazım elə bilirdi ki, bununla yaxası qurtardı, lakin mən onun sevincinin uzun sürməsinə imkan vermədim:

– Mahru üçün toy paltarını hazır etdirmək lazımdır.

– Bu da gözüümün üstündə.

– Toyun başqa xərcələrini də öz öhdənə götürüb bir nəfərə tapşırırsan. Lakin bu pulları öz öhdənə götürməlisən. Bunları Mahrunun sənə tapşırdığı pullar hesabına xərcləməməlisən.

Bütün tapşırıqları verəndən sonra Ninaya tapşırıdım:

– Mahruya deyərsən ki, bizim fikrimiz bir həftənin içərisində onu başqa evə köçürməkdir. O, hazırlıq görməlidir, o, bu gündən etibarən Sərdar Rəşidin evindən çıxıb sənənin otağına köçməlidir. Çünki orada qalmaq qorxuludur. Başına bir hadisə gəlməsi də mümkündür.

* * *

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında M.S.Ordubadi tarixi roman üslubunu yaradanlardan biri kimi şöhrətlənmişdir. Ümumiyyətlə götürdükdə, ədibin yaradıcılığı istər mövzuca, istərsə də məzmunca rəngarəngdir. M.S.Ordubadi

yaradıcılığının ilk dövrlərində həm satirik şeirlər müəllifi kimi, həm publisist kimi, həm də “Tənqid-təbliğ” teatrının repertuarını komediyalarla zənginləşdirən bir dramaturq kimi tanınmışdır. Göründüyü kimi, ədib müxtəlif bədii üsullara müraciət etmiş, eyni zamanda həmin üslubları fərdi yaradıcılıq imkanları ilə zənginləşdirmişdir. Ədibin yaradıcılığı püxtələşdikcə dilin bədii qüdrətindən daha yüksək sənətkarlıqla istifadə etmişdir.

“Dumanlı Təbriz”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dünya dəyişir”, “Qılınc və qələm” kimi məşhur romanlarında ədibin Azərbaycan bədii dilinin inkişafındakı xidmətləri daha təqdirəlayiqdir. Bu əsərlərində M.S.Ordubadi roman dilinin zəngin leksikasıdan çox böyük məharətlə qidalanmış, tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarından, keçmiş dövrün həyat və məişətindən, baş vermiş tarixi hadisələrdən ibarət bədii təsvir və ifadə vasitələrinin sehrkar qüdrətindən istifadə etməklə böyük həyat lövhələri yaratmışdır.

“*Dumanlı Təbriz*” romanında M.S.Ordubadi inqilabi hərəkətin təlatümə gətirdiyi İran Azərbaycanının həyatını qələmə almış, mütərəqqi qüvvələri, hər cür mürtəcelərə və istismarçılara qarşı mətanətlə çarpışan qəhrəmanları ön plana çəkmiş və nikbin bir əsər yaratmışdır.

Əsər baş qəhrəmanın dilindən xatirə üslubunda nəql edilir. Əsərdə həm də macəra üslubunun təzahürləri olduğundan onun dil və üslubu yeknəsəqlikdən uzaq olmuşdur. Belə ki, təhkiyə üslubunda nəql olunan hadisələr oxucunun qəlbində sevinc və qürur, qəzəb və nifrət, məhəbbət və mərhəmət, kədər və izzət hissləri oyadır. Əsərin dilində yazıçı şeirə məxsus obrazlı ifadələr, bədii təsvir və ifadə vasitələri, dolğun peyzaj və s. yaratmışdır. Yazıçı külli miqdarda məcazlardan istifadə etmişdir. Məsələn, “Dumanlı Təbriz” dedikdə “duman” sözü burada həqiqi yox, iki məcazi mənada işlənmişdir. Bir tərəfdən Təbriz ona yenicə

qədəm qoyan avropalıların təsəvvüründə dumanlıdır, digər tərəfdən, şəhərin ictimai ziddiyyətlərlə dolu daxili həyatı, onun aqibəti dumanlıdır.

Yaxud, “Yenə şimal küləyi inqilabçı ölkənin qabırğalarına ox kimi sancılırdı” cümləsində “şimal küləyi” ifadəsi həqiqi deyil, məcazi mənada işlənmişdir. Yazıçı burada “şimal küləyi”ni rus çarizminin irtica rəmzi kimi işlətməmişdir.

Əsərdə dialoqlar olduqca təbii bir danışiq əsasında qurulmuşdur. Dialoqlarda sual, nida cümlələri danışanın hiss və həyəcanlarını çox gözəl ifadə edir.

Romandan verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları icra edin:

1. **Xatirə və macəra üslublarının əlamətlərini göstərin.**
2. **Yazıçının fərdi dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin.**
3. **Dialoqlarda surətlərin fərdiləşdirilməsinə aid dil faktlarını aşkar edin.**
4. **Tarixizmləri aşkar edin.**
5. **Nitq hissələrinin bir-birinə keçməsinə aid dil faktları tapın.**
6. **Mürəkkəb cümlələri seçin və onları növlərinə görə qruplaşdırın.**
7. **Cümlədə sözlərin sırasına fikir verin və M.S.Ordu-badi dilinin başqa mollaənəsrəddinçilərlə müqayisədə daha normativliyini aydınlaşdırın.**

ABDULLA ŞAİQ
(1881–1959)**ARAZ**
(Romandan parçalar)

XIX əsrin sonuna doğru yavaş-yavaş neft buruqları ilə qucaqlaşmağa başlayan Suraxanı kəndində hər kəsin nəzərini bir ev cəlb edə bilərdi. Adam boyundan alçaq, divarları palçıqla suvanmış bu ev hər kəsin xəyalını uzaqlara, dumanlı keçmişlərə aparır, zəhnində bir-birini izləyən fikirlər onu köhnə bir aləmə atırdı. Bu alçaq evin şərq tərəfindən, hasara nisbətən uca qapısından girən adamı, hər şeydən əvvəl, həyatın ortasında balta zərbələri ilə yaralanmış qoca və çılpaq bir əncir ağacı qarşılayırdı. Bir qədər irəlidə hisli-paslı iki kiçik pəncərə arasında alçaq, rəngsiz bir qapı vardı. Bir pilləkən endikdən sonra bu qapı iki kiçik, alçaq və rütubətli otağa açılırdı.

Otaqların bütün əşyası – rəfdə üç-dörd saxsı və mis qab, bir neçə yorğan-döşək, yerə döşənmiş köhnə palaz, divardan asılmış saz, çaxmaqlı tufəng və köhnə xəncərdən ibarət idi.

Araz bu köhnə evdə yoxsul bir ailədə dünyaya gəlmişdi. Bu ev keçmişin bir abidəsi olduğu kimi, babası Atabala da o dövrün bir nümayəndəsi idi. O, gənc yaşlarından yerli bəylərə, çar məmurlarına qarşı uzun müddət vuruşmuş, ömründə bir kəsə baş əyməmişdi. Hökumət onu təqib etdiyindən üç il Quba meşələrində gizli yaşamış, xalqa arxayın olduğundan sonra evə, kəndə qayıtmışdı. Onu yaxın, uzaq kəndlər tanıyırdı. Hamı hörmət üçün “Baba” deyə çağırırdı. O, bir çox məzlumları zalımların pəncəsindən qurtarmış, çox zalımın ocağını söndürüb yelə sovurmuşdu.

Çar Rusiyası Azərbaycana yiyələndikdən sonra neft işləri əvvəlkinə nisbətən daha da genişləndi. Ata-bala yenə

əvvəlki neft quyularında işləməyə başladı. Oğlu Balakışını 35 yaşında evləndirdi. Araz atasının üzünü görmədi. Dünyaya gəldiyi gündən iki ay əvvəl atası Balakışi neft quyu-su qazırkən qaz partlayışından həlak oldu. Bu böyük itki, bu kədərli faciə bütün qohum-qardaşa, xüsusən Atabalaya çox ağır təsir etdi. O: "Mən Balakışi kimi oğuldan sonra yaşamaram", – deyirdi. Ancaq Araz dünyaya gəldikdən sonra onun alnının qırıqları açılmış, dərdlərini unudaraq üz-gözü gülməyə başlamışdı. O, uşağın adını Araz qoydu.

Anaxanım kiçik balasını da öz qanadları altına alıb böyütməyə başladı. O, namuslu, çalışqan bir qadın idi. Hər il bir parça əkin yerini qayınatası Atabalanın köməyi ilə əkir, biçir, yığdığı məhsulla dolanırdı.

Atabalanın Araz üzərində böyük təsiri vardı. O, uşağın hər nazını çəkir, hər şıltağına dözü, onun üstündə bir yarpaq kimi titrəyib əsirdi. Araz göz açıb Atabalanı gördüyündən onu ata kimi sevirdi.

Anaxanımı istəyənlər oldu, ancaq o, Arazdan ayrılmayıb gənc həyatını oğluna həsr etdi.

Ay keçdi, il dolandı, Araz böyüdü, ətli-canlı, yaşına görə iri gövdəli bir oğlan oldu. Babası arabir onu qucaqlayıb: "Mənim oğlum pəhləvan olacaq, pəhləvan", – deyirdi.

Araz o yoxsul, sağlam və təmiz ailədə quşlar kimi sərbəst yaşayır, gündən-günə boy atırdı. Ən çox sevdiyi əyləncələrdən biri keçmiş zamanlardan edilən söhbətlərə qulaq asmaq idi. O, arabir Atabalanı qucaqlayaraq: "Baba, ay baba, mənə keçmişlərdən danış", – deyərdi. Atabala da onun könlünü qırmaz, sevə-sevə yanında oturdub şahidi olduğu bir çox əhvalatlardan uzun-uzadı danışardı.

Bir gün Araz ondan soruşdu:

– Baba, nə üçün bizim evimiz alçaqdır? Elə bil quyudur, başqa evlər kimi küçəyə pəncərələri yoxdur?

Atabala cavab verdi:

– Oğlum, bizim ev də keçmişdən qalma köhnə bir evdir. Əvvəllər tez-tez davalar olurdu. Qonşu tayfalar basqın zamanı bir-birinin var-yoxunu talayırdı. Xalq özünü basqınlardan qorumaq üçün belə yeraltı damlar tikirdi. Bizim ev o zaman tikilmişdir.

Bu sözləri deyib Atabala alçaq divarlı damı yanları qırısq gözləri ilə bir də süzdü.

Atabala mədənlərdə çoxdan çalışırdı. Sonralar yenə çarxlı arabalarla mədəndən şəhərə neft daşıyırdı. Atabala bir gün şəhərdən kəndə qayıdırdı. At ac və yorğun olduğundan o, arabanı açdı, atı otlamağa buraxıb arabanın kölgəsində oturdu; həmişə özü ilə yola götürdüyü kiçik su qabını qarşısına qoyub torbasından bir parça çörək çıxararaq yeməyə başladı. Çörək quru olduğundan hər loxma çörəyi bir qurtum su ilə ağzında isladıb yeyirdi. Araz bu zaman kəndin yanından keçərkən babasını uzaqdan gördü. Bu acı lövhə onun uşaq ürəyini sarsıtdı. O, bir daş üstündə oturub babasını uzaqdan seyr etdi. Qoca babasının bu qədər ağır zəhmətlə pul qazanıb onu saxlaması heysiyyətinə toxundu. Araz oradan evə gözü yaşlı qayıtdı. Bütün günü çox fikirli idi, ancaq ürəyini kimsəyə açmadı. Ertəsi günü səhər tezdən babası işə getdikdən sonra ən yaxın bir mədənə getdi. Mədənin ətrafında çox gəzib dolaşdı. Buruqda fəhlələr çalışırdılar. Yaxınlaşıb dərini açmağı, onlardan iş istəməyi qüruruna sığışdırmadı. Bir daşın üstündə oturub düşünməyə başladı. Bu zaman dünən görmüş olduğu acı səhnə, babasının ağır həyatı yenə gözü önündə canlandı. Artıq dayana bilmədi, yerindən dəli kimi sıçrayıb buruğa tərəf getdi. Fəhlələrə yaxınlaşıb ciddi bir səsle:

– İşləmək istəyirəm, mənə iş verin! – dedi.

Fəhlələr uşağın bu amiranə sözündən gülümsəyərək, bir-birinin üzünə baxdılar. Onlardan birisi:

– Oğlum, sən hələ uşaqsan, işə girmək sənin üçün tezdir, işi neyləyirsən? – deyə soruşdu.

Arazın üz-gözü dumanlandı:

– Mən uşaq deyiləm, on beş yaşıam var. Siz mənə iş verin, sonra baxın! – deyə cavab verdi.

Onun belə kəsərlə və ötkəm sözləri podratçının xoşuna gəldi. O, yaxınlaşıb əlini Arazın çiyinə qoyaraq:

– Qoçaq, sən kimin oğlusan? – deyə soruşdu.

Araz başını sinəsinə dikib cavab vermədi.

Podratçı Əhməd:

– Sən kimsən? – deyə bir də soruşdu.

– Balakişinin oğluyam, – deyə Araz cavab verdi.

– Balakişinin oğlusan? – deyə Əhməd Araza bir də diqqətlə baxdı, sonra üzünü fəhlələrə çevirib:

– Siz öləsiniz, danışığından tanıyıram. Lap atası Atabalanın özüdür, – dedi.

Araz başını qaldırıb Əhmədi yanakı süzərək:

– Atabala mənim atam deyil, babamdır! – dedi.

– Bilirəm, bilirəm, rəhmətlik atan Balakişini də, baban Atabalanı da, əmin Qəhrəmanı da yaxşı tanıyıram. Atabalanı fələk əyə bilməzdi. Balakişinin ölümü kişini yay kimi əydi. Ancaq Balakişi də bir Balakişi idi, – deyə Əhməd gözlərini Arazın üzünə dikdi.

Tanışlıqdan sonra fəhlələrdə Araza qarşı böyük bir məhəbbət hissi yarandı. Yaşlı bir fəhlə üzünü podratçı Əhmədə tutaraq:

– Xozeyin, bu uşağı boş qaytarmaq olmaz, – dedi.

Əhməd uşağa yanaşib soruşdu:

– Adın nədir?

Uşaq ağız dolusu:

– Araz! – deyə cavab verdi.

Araz öz adını elə cəsarətlə dedi ki, fəhlələrin gözləri onun ulduz kimi yanan parlaq gözlərinə dikildi. Podratçı Əhməd gülə-gülə:

– Yaxşı, oğlum, bu gündən səni fəhlə şagirdi götürərəm, – dedi. – Gəl işlə!

Anaxanım o günü oğlunu çox gözlədi. Araz gəlib çıxmadı. İntizar və həyəcan onun ana qəlbini dəlir, zəhnindən keçən qara fikirlər vücudunu əzirdi. Hər gün müəyyən vaxtda evə gəldiyi halda bu gün nə üçün bu qədər yubandığını, harada olduğunu, nə etdiyini səbirsiz və aramsız bir halda düşünürdü. Ana gözlərini yollara dikib oğlunu çox gözlədi; Araz gəlib çıxmadı. Anaxanımın səbri büsbütün tükəndi. O, Arazı axtarmaq üçün yola çıxdı, qohum-qardaşdan, dost-dan, tanışdan, bütün qonşulardan soruşdu, kəndi bir-birinə vurdu, oğlundan bir xəbər verən olmadı. Anaxanımın dərdi və intizarı daha da artdı; qəlbini qorxu və sıxıntı aldı. O, indi qapı ağzında, əli qoltuğunda durub düşünürdü.

Günəş ətkələrini yavaş-yavaş qüruba doğru çəkməyə, kölgələr get-gedə uzanıb bir-birinə qarışmağa başlamışdı. Atabalanın gələn vaxtı idi. Anaxanım qəlbini sıxan dərдинi, kədərini bölüşmək üçün Atabalanın yolunu səbirsizliklə gözləyirdi. Bir az sonra Atabala uzaqdan göründü. Anaxanım yeyin addımlarla onu qarşılayaraq, əhvalatı həyəcanla danışdı. Atabala onu soyuqqanlıqla qarşıladı, sadəcə gülümsəyərək:

– Qorxma, – dedi, – harada olsa, gəlib çıxar.

Onun cavabı Anaxanımın qəlbini sakit etmədi. O, qayınatasından ciddi kömək gözlədiyi halda aldığı cavabdan ümidi büsbütün qırıldı. Artıq dayana bilmədi. Birdən uşaq kimi hönkürə-hönkürə:

– Necə qorxma, bu vaxta qədər harada qaldı? Yəqin, uşağın başında bir iş var! – deyərək ağlamağa başladı. Yerindən qalxaraq:

– Sən darıxma, bu saat onu tapıb gətirərəm, – deyərək çıxıb getdi. Beş-on addım getməmişdi ki, Anaxanım arxadan:

– Qayıt, qayıt, odur, gəlir, – deyərək onu səslədi. Atabala geri döndü.

Anaxanım:

– Başına dönüm, ona bərk acıqlan ki, bir də belə iş görməsin, – dedi. – Həm də soruş görək bu vaxta qədər harda idi?

Arazın evə gec gəlməsi Atabalaya da təsir etmişdi. O, bu vaxtadək güldən ağır söz demədiyi nəvəsinə bu gün bərk acıqlanmağa qərar verdi.

Araz gülə-gülə yaxınlaşdı. Atabala:

– Bu vaxta qədər harda idin? – deyə soruşdu.

Araz cavab vermədi.

Atabala yerindən tərpənməyərək daha kəskin bir səslə onun üstünə çığırdı:

– Sənə harda idin deyirəm, eşitmirsən?

Araz halını pozmayaraq:

– Sən harda idin, mən də orda! – deyə cavab verdi.

Bu cavab Atabalanı təmin etmədiyindən o:

– Mən işdə, de görüm sən harda idin? – deyə daha acıqlı halda təkrar soruşdu.

– Mən də işdə.

– Necə işdə? Söz soruşuram, cavab ver!

– Doğru deyirəm, buruqda işləməyə getmişdim.

– Hansı buruqda?

– Podratçı Əhmədin buruğunda.

– Səni ora kim apardı?

– Heç kim, özüm getdim.

Gözlənilməyən bu cavab Atabalanı dərhal yumşaltdı, o, mehribanlıqla soruşdu:

– Səni işləməyə nə vadar etdi, oğlum? Yoxsa ac qalırsan?

Araz cavab vermədi. Atabala sözünə davam edərək:

– Bilirəm, mənim azacıq qazancım səni yaxşı yaşada bilmir, – dedi.

Araz gülümsədi:

– Yox, baba, mən cavanam, daşdan yumşaq hər şeyi yeyə bilirəm. Sən qocalmısan, indi gərək səni mən saxlayam.

Anaxanım Atabalanın üzünə baxdı. Atabala gözlərini heyrətlə iri-iri açaraq:

– Necə? Məni sən saxlayacaqsan? Hələ ona çox qalır, oğlum. Nə qədər mən sağam, səni işləməyə qoymaram, – dedi.

Babası nə qədər çalışdısa, Arazı fikrindən döndərə bilmədi. Araz:

– Yox, baba, sənin ağır zəhmətlə qazandığın çörəyi mən yeyə bilmərəm, – deyə qətiyyətlə bildirdi.

Araz həmin gündən fəhlə şagirdi kimi mədəndə işləməyə başladı. Axşamlar mədəndən evə döndüyü zaman babası ilə həyətdə əncir ağacının altında oturub, uzun-uzadı danışardı. Babası ona öz cavanlığından, fəhləlik həyatından söz açıb deyərdi:

– Oğlum, keçmişlərdə buruqlar su quyusutək əl ilə qazılırdı. Bu gün şaxta quyularda olduğu kimi, nöyütü quyudan mancanaq, ya da çarxla öküz gönündən qayrılmış tuluqlarla çəkib çıxarırdılar. Tacirlər nöyütü tuluqlara doldurub dəvələrlə, qatırlarla uzaq şəhərlərə aparır, orda satırdılar. Bakı nöyütünü yaxın ölkələr çoxdan tanıyır. Mən özüm köhnə quyularda çox işləmişəm. Səhərdən axşama qədər atı mağaraya qoşub qara mazut çəkərdim. Yazıq atlar qan-tər içində əldən düşürdü. Ayda üç-dörd at çolaq olurdu. Bax, indi işlər dəyişib, quyunun üstündə buruq tikilib, yeri iti balta ilə qazırlar. Nöyütü quyudan jalonka deyilən iri dəmir qablarla çıxarırlar. İndi at yerinə maşın dəzgah qoymuşlar. Onun köməyi ilə quyunu həm qazırlar, həm də nöyütünü jalonka ilə quyudan çıxarırlar; indi işlər bir qədər asanlaşıb. Bizim vaxtımızda çox çətin idi. Ancaq, oğlum, həm köhnə quyular, həm də bu gün qazılan quyular bilirsən nə qədər fəhləni məhv etmişdir? Açıq göz mədənçilər quyuyu qazıldıqca yanlarını möhkəm bərkitmədiklərindən çox vaxt quyuyu uçur, qazmaçılar torpaq altında qalır, ya da aşağıda qaz partlayışından ölürlər. Bu motorlu buruqlar da az fəhlə tələf etmir.

Qolunu qayıq qıran, quyuya düşüb ölənlər də az deyil. Bu işdə çox ehtiyatlı olmaq lazımdır.

Atabala o zaman üçün yeni olan “vurma üsulu” haqqında ancaq bu qədər məlumat verə bildi. Araz bilirdi ki, ata-baba yurdu olan Abşeron yarımadasında təsərrüfatla məşğul olmaq, xəsis sarı qumdan çörək çıxarmaq iynə ilə gor qazmaqdır. Onun və gələcək ailəsinin həyatı yalnız neft mədənləri ilə bağlıdır. Ona görə də qazmaçılığın çox sirlərini əsaslı surətdə öyrənməyə çalışırdı. O, çəkildikcə bitib-tükənmək bilməyən neftin yer altında nədən əmələ gəldiyini bilmək istəyirdi.

Araz babasının verdiyi bu qısa və səthi məlumatı dinlədikdən sonra soruşdu:

– Baba, bu neft yerin altında nədən olur?

– Oğlum, yerin altında, üstündə nələr yoxdur? Bizim qonşu kəndlərin yanında çıxan duz mədənləri, Suraxanıda gecə-gündüz şölə çəkib yanan alov, yerdən çıxan isti, qaynar su nədən olur? Hələ o ulduzlu, aylı göyləri görürsənmi? Orda da başqa bir aləm vardır! Biz görmürük. Bunların hamısı Allahın hikmətidir.

Arazı bu cavab qane etmədi; gözləri böyük həyat təcrübələrinin mənasını ifadə edən babasının gözlərinə dikilmiş halda fikrə getdi.

* * *

Dondurucu və sərt bir qış idi. Səhər erkən paltosuz və qa-loşsuz buzlari ayaqlari altında xışırdada-xışırdada, ətrafına baxmayaraq, səylə işləyirdi. Nahar fasiləsini bildirən fit çalındığı zaman Araz qızğın işdən bərk tərlediyi halda yoldaşları ilə birlikdə öz yoxsul süfrəsini açıb yeməyə başladı. Fəhlələr deyir, danışır, Araz isə kefsiz adam kimi dinib-danışmırdı. Buruğun qırıq taxtaları arasından vıyıltı ilə içəri soxulan külək onun tərini soyutmuş, vücudunu dondurmuşdu. Axşam evə döndüyü zaman o, bədənində bir ağrı hiss etdi. Sanki hər tərəfdən qabırğalarını

İynələyirdilər. Araz bunlara əhəmiyyət vermirdi. Günəş Arazın simasından, hərəkətindən onun xəstələndiyini bildi:

– Səni, deyəsən, soyuq alıb, gəl bir belinə küpə qoyum, – dedi.

Araz razı olmadı, xörəyini yeyib yatdı. Səhər yenə adəti üzrə qalxıb işə getdi. Külək yenə şiddətlə davam edirdi. O gün Araz axşama qədər qızdırma içində od tutub yana-yana işlədi.

Axşam özünü zor-güclə evə sala bildi. Ayaq üstə durmağa təqəti qalmamışdı. Evə yetişər-yetişməz yatağa sərildi. Günəş Arazı bu vəziyyətdə heç görməmişdi. Araz soyuqdəyməni həmişə ayaq üstə keçirərdi. Heç bir xəstəlik bu vaxta qədər onu yatağa sərməmişdi. Günəş o gecə onu küpələdi. Keçi piyi ilə bədənini ovuşdurdu, sarıçıçək çayı dəmləyib içirtti. Bütün bu tədbirlərə baxmayaraq, Arazın qızdırması get-gedə artırdı. Günəş bunu duyduqca dərin bir ızdırab və həyəcan içində çırpınır, nə edəcəyini bilmirdi. Səhər tezdən öz balaca qardaşı Nuruşun yanına qaçdı. Nuruş çox düşündüsə də, bir şey edə bilmədi. Kənddə nə doktor var idi, nə aptek, nə də xəstəxana. Arazı şəhərə aparmaq da mümkün deyildi. Şəhərdən doktor gətirmək, aptekdən dərman almaq çətin bir məsələ idi. Bacısı Günəşin “qardaş” deyə onun üstünə gəlməsi, onun isə bacısına heç bir kömək edə bilməməsi Nuruşun qəlbini neştər kimi dəlirdi. Nuruş çox düşündükdən sonra gedib kənddə çoxdan həkimlik edən Mirzə Rzanı çağırdı. Mirzə Rza Arazı həcmət qoymağı tövsiyə etdi. Tərləmək üçün ona aspirin verdi. Arazı bərk tərlətdilər, lakin halı yenə də yaxşılaşmadı, qızdırması da aşağı düşmədi. Mirzə Rza daha sonralar onun qolundan qan aldı, bir sıra başqa tədbirlər gördü, ancaq bunların da bir faydası olmadı. Arazın xəstəliyi uzanıb daha da ağırlaşdı. O, bərk öskürürdü. Günəşin gecə-gündüz rahatlığı kəsilmişdi.

Bir bazar günü qardaşı Nuruşla birlikdə Arazı araba-ya qoyub şəhərə, təcrübəli bir doktorun yanına apardılar. Doktor xəstəni diqqətlə müayinə etdikdən sonra üzünü Nuruşla Günəşə tutub:

– Bu, neçə gündür xəstələnmişdir? – deyə soruşdu.

Günəş:

– Bu gün iki həftədir ki, – deyə tez cavab verdi, – iki dəfə qan alıblar, iki dəfə də küpə qoymuşam.

Doktor başını buladı. Sonra xəstəyə baxıb:

– Bunun canı polad imiş, nə imiş ki, o qədər qan itirməyə tab gətirib, – deyə təəccüblə qaşlarını çatdı. – Başqası buna tab gətirməzdi. İkitərəfli bərk sətəlcəm imiş. Düzgün müalicə olunmadığından xəstəliyi daha da ağırlaşmışdır, ciyərlərinin qorxusu var, ciddi müalicə lazımdır.

Doktorun verdiyi dərmanlar Arazı yaxşı təsir edirdi. Xəstə yatarkən yoldaşlarının, xüsusən Vanya ilə Qriqorinin tez-tez onun yanına gəlmələrinə, təşkilatın işlərindən onu xəbərdar etmələrinə baxmayaraq, Arazın bütün canı yenə mədəndə, yoldaşlarının yanında idi. Odur ki, on gün sonra özünü bir qədər yaxşı hiss etcək ayağa qalxdı və Günəşin bütün təkidi və etirazlarına baxmayaraq, bərk darıxdığını bəhanə edib, birbaşa mədənə getdi.

Araz xeyli arıqlamışdı və zəifləmişdi. Şəhər doktorunun verdiyi dərmanları yenə hər gün qəbul edirdi. Bir ay sonra həmin doktor onu sonuncu dəfə müayinə edərkən dedi:

– Xəstəlik bir qədər getmişdir. Ancaq bu yay ciyərlərini tamamilə sağlamlaşdırmaq üçün ab-havalı bir yerə getməlisən. Yoxsa gələn qış ciyərlərini bir də soyuq alsa, çətin sağalar.

Araz gülümsəyərək doktorun bu sözünə əhəmiyyət vermədi. Günəş tez:

– Hara aparmaq yaxşıdır? – deyə soruşdu.

– Havası təmiz, saf olan bir yerə.

Günəş atası evindən gətirdiyi qızıl üzüyü, sırğasını satdı.

Qardaşı Nuruş da bir qədər pul əldə etdi. Onlar Arazı mütləq Qarabağ kəndlərindən birinə aparmağa qərar verdilər.

Araz getməyə razı olmurdu. O bilirdi ki, elə yerlərdə istirahət etmək Araz kimi fəhlələrin işi deyil, Günəş onun bu fikirini anlayıb:

– Qorxma, pulumuz var, – deyə əldə etdiyi pulları çıxarıb ona göstərdi. Sonra bu pulları necə əldə etdiyini Araza danışdı.

İsti iyun günlərindən birində Araz Günəşlə birlikdə Qarabağ tərəfə hərəkət etdi. Onları yola salanlar arasında Vanya ilə Qriqori də vardı. Araz onlarla görüşüb ayrılarkən əllərini bərk-bərk sıxıb, tezliklə qayıdacağını bildirdi. Sonra oğlu Poladı qucaqlayıb öpdü. Onu dayısı Nuruşun yanında qoydular.

Gəldikləri yerin təbiətindəki gözəllik Arazla Günəşi məftun etmişdi. Uca, yaşıl dağlara, gur suların axdığı dərələrə, meşələrə baxdıqca heyran olub: “Dünyada nə gözəl yerlər varmış”, – deyirdilər.

Onlar Qarabağın kəndlərindən birində gözəl mənzərəli bir yerdə kiçik bir otaq tutdular. Pəncərələrinin qarşısında başını göylərə dayamış qollu-budaqlı iki qocaman çinar vardı. Arazla Günəş bütün günlərini bu iki çinarın sərin kölgəsi altında keçirirdilər.

* * *

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Abdulla Şaiq çoxcəhətli yaradıcılığı ilə özünəməxsus yer tutur. Onun ictimai-siyasi və fəlsəfi məzmunlu şeirləri, poema, pyes, hekayə, povest və romanları ədəbiyyat xəzinəmizi daha da zənginləşdirmişdir.

A.Şaiqin bədii yaradıcılıqla yanaşı, elmi-pedaqoji fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir. Ədib “Uşaq çeşməyi”, “Uşaq gözlüyü”, “Milli qiraət” və s. dərsliklərində dilimizin qrammatikası əsasında uşaqlara öyrədiləcək ədəbi dil nor-

malarını işləmiş, dilimizin leksik, fonetik və qrammatik quruluşunu əks etdirən qiraət nümunələri vermişdir.

A.Şaiqin bədii əsərlərinin dili də lingvistik cəhətdən maraqlı faktlar verir.

Ədibin inqilabdan əvvəlki yaradıcılığının bir qismi, xüsusilə şeirləri və poemaları romantik üslubda yazılmışdır. O, bu əsərlərində klassik Azərbaycan şeir dili ənənələrindən qidalanmaqla yanaşı, canlı xalq danışığı dilindən söz və ifadələri çox böyük ustalıqla şeirə gətirmiş, özünəməxsus bənzətmə, təşbeh, istiarə, metafora və s. yaratmışdır.

Ədibin realist üslubda yaratdığı “Əsrimizin qəhrəmanları” və “Araz” romanlarının dili romantik üsluba məxsus əsərlərindən fərqlənir. Yazıçı artıq bu əsərlərində realist həyat səhnələri, mübariz, inqilabçı fəhlə surətləri yaratmaq üçün dilin imkanlarından bu istiqamətdə istifadə edərək daha böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır.

“Araz” romanında 1905-ci il inqilabı ərəfəsində və inqilab zamanı Bakı neft mədənlərində beynəlmiləl proletariat sinfi ilə kapitalistlər arasında gedən sinfi mübarizə öz əksini tapmışdır.

Əsər aydın və təmiz bir bədii dilə məxsusdur. Müxtəlif hadisələrin təsvirində müəllif yeksənəqliyə yol vermir, bir-birindən maraqlı təsvir üsullarından istifadə edir. Ədib “zəncir”, “it” və s. sözləri məcazi mənada işlətməklə əsərin ideyasına uyğun fikirlər ifadə edən cümlələr qurmuşdur. Məsələn, podratçı Şeyda Arazı ələ almaq üçün ona əlli manat maaş vəd etdikdə Araz deyir: “Əlli də verərsən, hələ yüz əlli də, ancaq mənim itlərlə boğuşmağa vaxtım yoxdur”. Burada “it” dedikdə sahibkarlar, qolçomaqlar və məmurlar nəzərdə tutulur. Yaxud Araz dostu Vanyanı tərəddüddən qurtararaq hesabdara belə cavab verir: “Fəhlə zəncirdən başqa heç nə itirmir”. Burada “zəncir” sözü “kapitalist əsiri” ifadəsinin bədii inikasıdır.

Əsərdə atalar sözlərindən yeri gəldikcə məqsədəuyğun şəkildə istifadə olunur. Məsələn, Arazın dili ilə deyilən “kəsək oturub daş üçün ağlayır” ifadəsi Aslan bəyin mənafeyinə toxunduğu üçün onu xəncər kimi kəsir.

Neft həyatından bəhs etdiyinə görə əsərdə termin leksikasından da istifadə olunmuşdur.

Müəllif əsərdəki surətlərin adlarında da rəmzi mənada istifadə etmişdir. Məsələn, Polad, Araz, Günəş surətlərinin adları oxucuda dərin rəğbət hissi doğurur. Podratçı Əhməd adını soruşanda uşağın ağzı dolusu “Araz!” cavab verməsi xüsusi mənə ilə səslənir.

Əsərin dilində morfoloji və sintaktik cəhətdən də maraqlı faktlara rast gəlmək mümkündür.

Romandan verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. *Nitq hissələrinin leksik-semantik inkişafına dair faktları aşkar edin.*
2. *Terminləri seçin və onları növünə görə qruplaşdırın.*
3. *Məcəzləri seçin və onların mənalarını izah edin.*
4. *Əvəzlilikləri mənə növlərinə görə qruplaşdırın və onların üslubi xüsusiyyətlərini izah edin.*
5. *Sadə cümlənin növlərinə görə faktlar seçin.*
6. *Yazıçının fərdi dil və üslub xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirin. Şaiq leksikasının saf ədəbiliyinə diqqət yetirin; sintaksisin maksimum normativliyinə fikir verin.*

SÜLEYMAN RƏHİMOV

(1900–1983)

MEHMAN

(Povestdən parçalar)

Mehman sənədlərini təqdim edib hüquq fakültəsinə daxil oldu. Builki qəbul yekunları haqqında fakültənin dekanı professor Məlikzadə məruzə edəndə Mehmanın adı üzərində də böyük bir iftixarla dayandı:

– Kim deyə bilər ki, tələbələrin ən yaxşısı ancaq tibb institutuna, ya sənayeyə, ya başqa-başqa institutlara gedirlər?.. Yaxud bacarıb oralara girə bilməyənlər sonra dönüb bizə gəlirlər?

Professor Məlikzadə o cümlədən Mehmanın onillik şəhadətnaməsini götürüb çeşməyini gözlərinə gətirdi, bütün fənləri oxudu: – Əla, əla, əla!.. – O qurtaranda bütün salon əl çaldı. Hamı yerindən dönüb boylandı. Mehman oturduğu yerə sığışılıb balacalandı.

– Kimdir o?

– O kimdir?

Professor Məlikzadə gözlərini gəzdirib:

– Xahiş edirəm, adını çəkdiyim tələbə ayağa qalxsın! – deyərək təklif etdi.

Hamı yan-yörəsinə baxdı. Mehmanı tərəf basdı. O, cıqırır çıxara bilmədi. Professor salona təkrar müraciət etdi.

– Yoxdurmu Mehman?

– Yoxdur, yoxdur!

– Yəqin, bura gəlməyibdir!

– Söz çatır!..

– Onunku indidən gətirdi!..

– Bəli, burada da bəri başdan!

Professor əlini qaldırınca səslər kəsildi, o, məruzəsinə davam etdi. Mehmanın adı hüquq fakültəsinə yayıldı. Bir neçə gün sonra respublika qəzetində professor Məlikzadənin builki tələbə qəbulu haqqında geniş bir məqaləsi dərc edildi. Başqa qəbul edilənlərlə bərabər bu məqalədə Mehmanın adına da xeyli yer verilmişdi.

Mehman böyük həvəs və ciddiyyətlə dərslə girişdi. O, tədris kitablarından başqa, ən qədim dövrlərdən başlayıb gələn hüquq elmlərinə aid kitabları da ciddi oxumağa başladı. Mehman fakültənin qiraətxanasından çıxıb bilmir, qədim zamanlardan bəri insan hüququ barəsində gedən dəyiş və mübarizələr onun marağını cəlb edirdi. Mehmanın şöhrəti getdikcə fakültədə artır və yayılırdı. Onun natiqlik məharəti isə hamını heyran etməyə başlayırdı.

Bir gün professor Məlikzadə öz kabinetində əyləşəndə ağsaçlı Məlikə xanım qapı arasından:

– İcazə varmı? – deyən nəzakətli bir səslə soruşdu. Professor başını qaldırıb:

– Buyurun, – dedi. Qapının ağzına yeriyib müəlliməni qarşıladı.

– Mənim oğlum sizin hüquq fakültəsində oxuyur... Ürəyim durmadı. Gəldim sizdən soruşam.

Professor müəlliməyə kürsü göstərdi, hər ikisi əyləşdi.

– Oğlunuz kimdir?

– Mehman!

Professor iftixar hissilə:

– Gözəl baladır, – dedi, – çox mahir bir natiqdir, – o, barmağını zəngin düyməsinə dayadı. Ucaboyle, ortayaşlı bir qadın gəldi. Professor qolundakı saata baxdı:

– On dəqiqədən sonra tənəffüs olacaq, Mehmanı yanıma çağırmağınızı xahiş edirəm!

Ucaboyle, ortayaşlı Katibə xala çıxdı, papirosunu yandıraraq damağına aldı: “Bəlkə bu xanımın da qızı Züleyxa

kimi Mehmana vurğun kəsilibdir? – Katibə xalanın beyni tüstülər içində dumanlandı. – Görək...”

Professorla müəllimə söhbətə girişdi. Professorun Mehman haqqında olan tərifləri haqq-hesaba gəlməz oldu. Zəng vuruldu, bir azdan Mehman otağa daxil oldu. O, ağsaçlı müəlliməsini görüncə gözləri yaşardı, onun qarşısında öz qara, qıvrım saçlı başını əydi, müəllimənin əlini öpdü. Məlikə xanım Mehmanın əlini tutub silkələdi, sonra onun boynunu qucaqlayıb alnından öpdü. Professor təəccüblə:

– Siz bu şəhərdə ana-bala bir yerdə olmursunuzmu, – deyə soruşdu, – çox-çox qəribədir.

– Mən onun müəlliməsiyəm! – Məlikə xanım öz sabiq şagirdini şəfqət dolu bir nəzərlə süzdü, – ikinci anası...

Professor başı ilə:

– Çox gözəl, – deyə müəllimənin bu hərəkətini təqdir etdi, – çox doğru, çox da düzgün!

– Mehman utanır, mən özüm gəldim... Gəldim ki, görəm bizim uşaq necədir?.. Burada necə oxuyur?.. Bizim məktəbin bayrağını uca tuta bilirmi?

– Bəli, çox uca!

– Çünki biz məktəbimizin adını çox uca tuturuq!

– Böyük vətənpərvərlik konkret işdən başlayır!..

Bir azdan zəng vuruldu, müəllimə Mehmanı oxşayıb onu dərsə ötürdü.

– Hüquq elmi, bəli, çox böyük elmdir, – deyə professor öz sahəsini tərifə başladı. – Çox böyük elmdir, Məlikə xanım! Bu inqilab və tarix boyu olan bir çox böyük qovğalar insan hüququ uğrunda olmuşdur! Vladimir İliç özü də bu elmi oxumuşdur. O böyük insan öz ömrünü-gününü bu hüquq və ədalət yolunda vermişdir!

– Bu belədir, ancaq nədənsə tələbələr buraya bir qədər ağır gəlirlər, – deyə müəllimə təəssüf hissilə qeyd etdi.

– Niyə, niyə, daha indi çox yaxşı gəlirlər, – deyər professor etiraz etməyə başladı, – gəlirlər!.. Çox yaxşı gəlirlər. Mehman kimi gələcəkli gənclərin buraya gəlmələri sübut edir ki, buraya bizim hüquq elminə çox böyük maraq vardır!.. Bizdə gözəl həkimə, gözəl mühəndisə, gözəl aqronoma, gözəl müəllimə olan ehtiyacdən daha az olmayan bir ehtiyac həm də təmiz vicdanlı hüquqşünaslarıdır!.. Lakin bir həqiqət də var ki, ötüb keçmişin qalıqları, o ara düzəldənlər, o tək bir dəlillər də arada heç az iş görmürlər, – professor səsinə həyəcanla qaldırdı. – Bir həqiqət var ki, orda-burda gizlənmiş o üfunətli tör-töküntülərdən olan ara adamları da bizim bəzi hüquq işçisinin ləkələnməsində heç az iş görmürlər!.. Cild-dən-cildə girən bu bürüncəkli adamlara qarşı çox kəskin, çox amansız mübarizə aparmaq lazımdır ki, təmiz süd içindən çıxan qara milçəklər kimi, onlar təmiz könlü bulandırır işlərimizin düz və sürətlə getməsinə əngəl törətməsinlər!

– Bəli, işıqlı iş mübarizəsiz olmur!..

Bu danışılardan sonra onlar öz söhbətlərini bitirdilər. Məlikə xanım bir ana qayğısı ilə Mehmanı professora təkrar-təkrar tapşırıb salamatlaşdı.

Fakültənin son kursuna keçəndən sonra Mehmanı təcrübəyə göndərdilər. O, özünün güclü məntiqi, valehedici nitqi, işə tam bir vicdan və ədalətlə yanaşması ilə hamını heyran etməyə başlayırdı. Dekan Məlikzadə isə yeri düşdükcə bu hadisəni hər yerdə xüsusi sevinclə qeyd edirdi:

– Bizim xalqımız üçün nəzəriyyəçi hüquqşünaslardan ibarət ictimai xadimlər də çox-çox lazımdır!.. Biz istəyirik ki, bizim hüquq tarixi, bizim hüquq qaydaları ta qədim dövrlərdən başlayaraq hərtərəfli, elmi surətdə tədqiq edilsin, dərin-dərinə öyrədsin! – Professor Məlikzadə təkidlə göstərirdi, – bu xüsusda gərək qalın-qalın, çoxcildli kitablar yaransın!.. Bir xalqın hüquqi və dövləti varlığı

hər hansı elmdən qabaq hüquq elmində öz əksini tapır... Bizdə indi çox qüvvətli bir nəsil – gənclik yetişməyə başlamışdır!.. Mən istəyirəm ki, bizdə nəinki ali təhsilli hüquq işçiləri, bizdə hüquq alimləri, akademiklər belə yetişsin! Belə olduqda biz dövləti quruluş və ictimai inkişafımız üçün daha çox qazanmış olarıq!.. Bizdə gərək hüquq elmlərinin ali tədqiqat institutu düzəldilsin. Burada bizim keçmişin ağıllı və tərəqqipərvər dövlət xadimləri, onların qanun-qaydaları da dərinlən-dərinə öyrənilsin!..

Professor öz çıxışlarında bu cəhətləri inadla qeyd edir, gələcəyi olan gənclər içərisində Mehmanın adını xüsusi bir hiss ilə çəkirdi:

– Biz tamamən əmin oluruq ki, bizim elmə xüsusi bir sevgi bəsləyən, bu işə sönməz alov, ehtirasla yanaşan qeyrətli bir gənclik bu cəhəti də elmi bir yüksəkliyə qaldıracaqdır. Xalq kütlələrini nəzərdə tutan hüquq elmi öz böyüklük, öz əzəmətini gündən-günə artırır!.. Ədalətlə düzəlmiş qanun vətəndaşların hüququnu təmin edir, yarıdıcı, ictimai-faydalı əməyin keşiyində dayanır, bizim inkişaf və yüksəlişimizə xidmət edir!

Professor fakültənin rəhbəri kimi öz fikirlərini tələbələrə aşılamağa çalışır. Mehmanı da o cümlədən gözdən qoymurdu, buranı qurtarandan sonra onu hüquq fakültəsində saxlamağı, ondan böyük elmi işçi yetişdirməyi qərara alır, yeri düşdükcə bu fikrini söyləyirdi. Mehman isə bu barədə qəti fikrini hələ ki demir, professoru ancaq ehtiramla dinləyir, hüquq elminin üstünlüklərini etiraf və təsdiq edirdi...

Bütün gecəni dağ-daş arası, at belində yol gələn Mehman gündüz gün yağlananda rayon mərkəzinə çatdı. Prokurorun gəldiyini görən Qaloşlu adam özünü qapıya cəld yetirib Mehmanın atının cilovundan bərk-bərk yapışdı, başını qaldırıb altdan yuxarı onun üzünə irişdi:

– Xoş gəlmisən, qadan alım, səfa gəlmisən!.. Bu neçə gündə gözləməkdən gözümüzün kökü saraldı!..

Xatun eyvana çıxıb oğlunu qarşıladı. Züleyxa qaş-qa-bağını sallayıb dinmədi.

– Nə olubdur, ana?! – deyə Mehman anasının əlindən tutub onun intizardan yorulan, mehriban gözlərinə baxdı.

– Elə bir şey olmayıb, bala, – deyə Xatun gülümsədi. – On gündür getmisən, görünür ki, Züleyxa bir az küsübdür... Çox da doğru eləyir... Adam da yad yerdə bir-iki günlüyə gedib bu qədər uzun-uzadı qalarmı? Gecələr də yuxumuz ərşə çəkilir. Yolların da dağ-daş, əyri-üyrü, at qoparılsa, heç bilməzsən, dilim-ağzım da qurusun, hansı uçurumun dibində bənd alar?.. Axı nöş belə?.. Məgər yaxşı işdi?.. Özün də cavan bir uşaq, belə dağ-daşa nabeləd.

– Yaxsı su varmı, bir əlimizi yuyaq, – deyə Mehman Züleyxanı süzüb anasına cavab verdi, – iş çoxdur, ana!..

– İş çox olsa da, biz də axı beləncik nigaran qalırıq, – deyə Xatun dönüb getdi, o, cəld sabun, məhrəba, su hazır etdi. Qaloşlu adam özünü qabağa verib Xatunun əlindən su dolçasını aldı, prokurorun əlinə qırışa-qırışa su tökdü. Mehman əl-üzünü yudu. Xatun çay gətirib stolun üstünə qoydu, eyvana çıxdı. Mehman Züleyxanın qolundan yapışıb:

– Küsəyən xanım, nə olub belə? – deyə onu mehribanlıqla dindirdi. – Axır bu nə küsməklikdir, qız!..

Züleyxa birdən ağlamağa başlayıb:

– Neçə aydır, – dedi, – burdayıq?

– Nə olsun, nə böyük bir qürbətdir, Züleyxa?

– Bir gəzməyi yox, əylənməyi yox, ürəksıxan iki hündür dağın arası, göy də görünmür!.. Kim bilir, hələ özün də haralarda gəzirsən?

– İşləmək, iş görmək gərəkdir, Züleyxa! – deyə Mehman Züleyxanın pırtlaşıq saçlarını tumarladı.

– İşləmək, iş görmək, tapşırılan çox-çox məsul vəzifəni yerinə yetirmək gərəkdir, yoldaş!..

– İş görmək! İş görmək!.. – deyə Züleyxa hikkələndi. – İş görmək... Quru süfrə... Quru çay... Quru gün...

– Demək, aclıq davası eləyirsən?.. – Mehman Züleyxanın qollarından tutub, onu sıxçalayıb ovundurmaq, əsə-biləşən gəlinin könlünü almaq istədi. Züleyxa Mehmanın qolları arasından çıxmağa çalışaraq:

– Heç aclıq olmasın, – deyə başını əydi. – Bir ürəyimiz açılsa, necə?..

Atı aparıb şəhərkənarı tövlədə bağlayıb tez birdabana qayıdan Qaloşlu adam eyvana çıxdı. O, Xatuna yaxınlaşdı, içəridən gələn səsə qulaq asmağa başladı. Bir az keçincə başını yırğaladı.

– Doğrudur, hamısı doğrudur, – deyə Qaloşlu adam guya yanıxdı. – Mən neçə-neçə prokuror yola salmışam, indi dönüb bu oğlana mat qalmışam... Bu camaat ki var, hamısı Kufə məxluqudur... Onlar yeyənə də, yeməyənə də “yeyən” deyirlər... İstəsən dünyanı ye, istəyirsən heç bir tikə dadma, – hamısı birdir, hamısının adı yedidir... Haqq-halal normasını da qoymur kooperativin anbarından da götürəsən evinə ki, gəlin də dilə gəlməyə. Belə adam olar? Görünür, Şura əsrinin peyğəmbəri olmaq istəyir... Duzsuz arpa çörəyi yeyib, bir cam da soyuq su içmək istəyir... Belə də prokuror, belə də çinovnik olar?.. Evində bişirilən zəfəran-plova da qapı çırpır, bilmirəm bu nə təhər ev saxlayacaq, sabah bunun uşağı nə güzəran görəcəkdir!..

Xatun Qaloşlu adamı tərs bir nəzər ilə süzüb:

– Bu söhbət belə kimə gərəkdir? – dedi.

– Düz demirəmmi, Xatun bacı? – Qaloşlu adam təəcüb edər kimi soruşdu.

– Yox, düz demirsən, kişi! Adama təmiz ad lazımdır, zibilli qarın yox!

Qaloşlu adam Xatunun qəti qərarını görüb susdu...

Züleyxa içəridə gözlərində yaş gilələri dolana-dolana danışdı:

– Xalqınkı qoşa-qoşadır... Gəlin gəlmişik, bir cüt sırğanı, bir qol saatını da görməmişik!..

– Demək, bəzək-düzək davası eləyirsən, Züleyxa, eləmi?

– Yazıq anam həmişə deyirdi: “Qarnım üçün yox, qədrim üçün”. Bir cavanlıq yadigarı olsa, göydən yerə qan yağmaz ki!

– Adam ayağını yorğanına görə uzadar, Züleyxa! – deyə Mehmanın əsəbləri çalınmağa başlayırdı. – Mən sənə rayon dövlət kitabxanasından “El məsəlləri” gətirərəm, oxuyarsan. “Ayağını yorğanına görə!..”

– Mən yüzdən yuxarı roman oxumuşam, sən bu kitabxananı mənə lazım deyil! – Züleyxa gözlərini silə-silə üzə durmağa, Mehmanın bu dönüşü zamanı göstərdiyi mehribanlıqı qiymətləndirmədən, bir tərəfdən də qısqanlıq içində qabarmağa başlayırdı. – Heç bir romanda bircə kəlmə də deməyiblər ki, ay Mehman, qıza gözəllik, bəzək lazım deyil! Heç birisində də heyvərəyə, bir cır-cındırılıya eşq yetirildiyi göstərilməyibdir, mamanın canı üçün.

– Sən çox zərərli romanlar oxumusan, Züleyxa! – Mehman arvadının bu sözləri qarşısında heyrət etməyə başlayırdı.

– İndi də bəlkə bu romanlara maddə verib qazamata salasan, yoldaş Atamoğlanov?

– Sənə bu dili öyrədən var, Züleyxa!

– Necə, bəyəm mən lal idim?

– Bu qədər də yox, Züleyxa!.. Sən əsla belə deyildin, Züleyxa!

Qaloşlu adam özünü saxlaya bilməyib içəriyə işarə edib Xatuna:

– Görürsənmi, – dedi, – gəlin necə haqqına üzə durub?

Xatun Qaloşlu adamı yenə eyni nəzərlə süzüb:

– Sənin işin deyil, – dedi, – kişi! Əsla ətlə dırnaq arasına girmə!..

Qaloşlu adam büzüşüb:

– Mən qələt eləyirəm, – dedi, – min qələt! – O, çiyinlərini çatdı. – Mən süpürgəçi babayam, mən atamnan qələt eləyirəm!

– Onda bu dili bir kənara burax, kişi!

– Dil deyəndə, mən süpürgəçiyəm, bacı, ancaq gəlini də elə üzə qaldırmaq olmaz! Mən hər ikisini də öz balam kimi, bax, bu döyünən ürəyim kimi istəyirəm!

Qaloşlu adam həyətə enib kağız qırıntılarını yığmağa başladı. Xatun isə bu söhbətlərin dəhşətli gələcəyini görür kimi daha dayanmadan içəriyə girib:

– Oğul! – deyə üzünü Mehmana tutdu, – ləkəli sultan olmaqdansa ləkəsiz çoban olmaq yaxşıdır! Mən hələ başımı aşağı salmamışam, bu özü də dünyaya dəyər, – Xatun gəlinin üzünə baxdı. – Qızım, alnı damğalı adam qulağı damğalı heyvandan pisdir!

Gözlərində hirs və hikkə yaşı quruyan Züleyxa bir də ağlamağa başlayıb:

– Uy, mama! – dedi, – hamısı da o yandan bəriyə mənim üstümə düşüb, uy, mama!..

* * *

XX əsr Azərbaycan bədii nəsr tarixində S.Rəhimov epopeya təşkil edən romanlar müəllifi kimi məşhurdur. Romanlarla yanaşı, hekayə, povest və publisistik əsərləri ədibin yaradıcılığında janr, üslub rəngarəngliyi əmələ gətirir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan sovet nasirləri içərisində S.Rəhimovun özünəməxsus dili və üslubu geniş təsir dairəsinə malikdir. O öz əsərlərində canlı xalq danışığı ifadələ-

rindən, dialekt sözlərindən, atalar sözü və məsəllərdən, bədii təsvir və qrammatik ifadə vasitələrindən və s. yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Onun əsərləri başdan-başa obrazlı ifadələrlə doludur. Bütün bunların hamısı ədibin əsərlərini daha oxunaqlı, daha aydın ideyalı, bədii cəhətdən mükəmməl bir əsər səviyyəsinə qaldırır. S.Rəhimov yeri gələndə satirik dillə, yeri gələndə emosional dillə, adi danışq tərzində surətləri danışdırır. Bu cəhətdən ədibin əsərlərindəki surətlərin hər birinin dili yadda qalan söz və ifadələrlə doludur.

“Mehman” povestinin mövzusu cəmiyyətimizin mənəvi-əxlaqi saflığı uğrunda partiya və ədliyyə orqanlarının mübarizəsindən götürülmüşdür. Povestin dili onun mövzu və ideyasını əks etdirmək baxımından diqqəti cəlb edir. Təmizlik, saflıq mücəssəməsi olan professor Məlikzadənin timsalında yazıçı ədaləti, vicdanı, namusu, haqq işini təbliğ edir və bu keyfiyyətlərin cəmiyyətimiz üçün xarakterik olduğunu təsdiq edir. Müəllif hələ də ali məktəblərə qəbulda rüşvətxorluqla məşğul olan, mənəvi cəhətdən çirkin adamların olduğuna işarə edərək onları Məlikzadənin dili ilə, “keçmişin qalıqları”, “ara düzəldənlər”, “dəllallar”, “üfunətli tör-töküntülər”, “ara adamları”, “bürüncəkli adamlar”, “qara milçəklər” adlandırır. Göründüyü kimi, yazıçı burada həmin söz və ifadələri bir məna ətrafında birləşdirərək özünəməxsus sinonim cərgə yaratmışdır. Yaxud, Züleyxanın nitqində “quru süfrə”, “quru çay”, “quru gün” ifadələrində onun daxili aləmini açmaq üçün “quru” sözü çox böyük sənətkarlıqla məcazlaşmışdır.

Əsərdə sözlərin çoxmənalılığından, frazeoloji vahidlərdən, nitq hissələrinin, xüsusilə nidaların müxtəlif üslubi xüsusiyyətlərindən, zəngin semantik konstruksiyalardan məharətlə istifadə olunmuşdur.

Povestdən verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. **Obrazlı ifadələri seçin və onların hansı yolla əmələ gəldiyini izah edin.**
2. **Sinonim cərgə təşkil edən söz və söz birləşmələrini müəyyənəldirin.**
3. **Sözlərin məna dəyişkənliyini nəzərdən keçirin.**
4. **Dialektizmləri seçin.**
5. **Atalar sözləri və məsəlləri seçin.**
6. **Köməkçi nitq hissələrini növlərinə görə qruplaşdırın.**
7. **Söz birləşmələrini növünə görə müəyyən edin.**
8. **Tərkiblərin sintaktik vəzifəsini aydınlaşdırın.**

MEHDİ HÜSEYN**(1909–1965)****ABŞERON****(Romandan parçalar)**

Cəmillə Tahir trest idarəsinə gəldikdə müdirin qəbul otağında, stol arxasında oturub kitab oxuyan rus qızından başqa heç kimi tapa bilmədilər. Sarı saçlarını başının ortasında yumurlamış, mavi iri gözlərilə mehriban bir tərzdə baxan, nazik əndamlı bu qız trest müdirinin katibəsi idi. O, Cəmilin sualına cavab olaraq bildirdi ki, “Qüdrət yoldaş bir az bundan əvvəl gəlmişdi, ancaq işi olduğu üçün yenə maşına minib hara isə getdi. İstəyirsiniz gözləyin. İndi saat on birdir. Özü dedi ki, harada olsam, iki saatdan sonra mütləq qayıdacağam”. – O, Cəmillə Tahirin nə isə ciddi bir məsələ üçün gəldiklərini yəqin edib, stol üstündəki bloknotunu götürdü. – Siz telefonunuzu verin, gələn kimi sizə xəbər verərəm.

Lakin Cəmil qızın bu ehtiramına qarşı təşəkkür elədi:

– Çox sağ olun, sizə niyə zəhmət verək? Özümüz bir də gələrik.

Tahir yeddiillik məktəbdə rus dilini o qədər də yaxşı öyrənmədiyindən bu qızın tez-tez dediyi sözləri aydın başa düşə bilmədi. Amma, doğrusu, katibənin yumru sifəti, danışanda inci kimi parıldayan xırdaca ağ dişləri Tahirin çox xoşuna gəldi. Cəmil dostunun qolundan tutaraq:

– Gedək, – dedi, – trest müdiri qayıdanacan da biz şəhəri gəzib dolanırıq.

Onlar ikinci mərtəbədən enib ortasında gül-çiçək, göy-göyərtili əkilmiş və dövrəsi məhəccərlənmiş asfaltlı həyətdə düşəndə, isti sentyabr günəşi hələ dəniz üzərindəki saf, mavi səmada üzürdü, hava sakit və bürkülü idi. Yalnız arabir dənizdən əsən xəfif meh bu bürkünü dağıdır, hə-

mişə sərin dağ havasına öyrənmiş Tahirin tərlı alnını sərinlədirdi. O, fikirli-fikirli Cəmilin üzünə baxır, “işdir, birdən qəbul eləməsələr, kənddə biabır olacağam” demək istəyir, ancaq könlündə dolanan bu şübhəni tez də özündən rədd etməyə çalışır, Cəmilin yanında qürurunu pozmurdu.

Trest idarəsinin yanından uzanıb gedən asfalt yol sola tərəf əyilərək, yoxuşa qalxır və dostlar irəlilədikcə Bakının sahilə bitişən tərəfi aydın görünməyə başlayırdı.

Tahir gözlərini dolandırıb uzaqdan-uzağa sahilə baxanda, tünd mavi tüstü buraxaraq limandan uzaqlaşan böyük bir gəmi gördü:

– Cəmil, – heç paroxoda minmişən?

– Yox, minməmişəm. Ancaq keçən il bizim ustanı yola salanda gördüm. Bilirsən, gəmiyə minib nə ləzzətli səyahət eləmək olar? Davadan qabaq hər gün buradan Volqa səyahətinə yüzlərcə adam gedirmiş. O gəmilərdə can dərmanını da desən varmış. Kino, musiqi, tans. Yemək, içmək də öz qaydasında. Dava başlandıktan sonra gəmilərin hamısı hərbi sursat daşıyırdı. Qoy bir az işlər öz yoluna düşsün, yenə də səyahət üçün gəmilər işləyəcək. Mənim gəzməyə yaman həvəsim var. Dünyanın yarısını görürsən...

– Yaxşı, bəs ustanı hara yola salırdın ki? – deyə Tahir ayaq saxlayıb soruşdu.

– Onu Aşqabada çağırmışdılar ki, Türkmənistan neftçilərinə təzə qazma üsulunu öyrətsin. Bakıdan çox adam gedirdi. Axı bizim ustalar o birilərindən çox bilir. Nöyütün Allahı bizik. Usta Ramazandan türkmənlər çox razı qalıblar. Qəzetlərdə hər gün şəklini çap eləyirləmiş. Qocalığına nə baxırsan? Çoxlarının arxasını yerə qoyub...

Cavan dostlar bir müddət kiryib, sahil boyunu süzməyə başladılar. Dəniz sakit və ləpəsiz görünürdü. Günəş sulara üzür, cavanların gözünü qamaşırdı.

– Bax, dünən axşam Qaraşəhəri, Bayılı soruşdun, – deyə Cəmil yoxuşun qurtaracağında dayandı və yarımda-

irə halında dəniz boynuna dolanan şəhərə geniş bir nəzər saldı. O, həmin yarımdairənin o biri başına yaxın, uzun bacularından qatı tüstü buraxaraq, açıq mavi səmanı dumana qərq edən zavodları göstərdi, – Qaraşəhər odur! – dedi. – Zavodlar istirahət günlərində də işi dayandırmır.

Tahir maraqlandı:

– Niyə ki?

– Necə niyə? Əgər dayandırsa, onda mədənlərdən çıxan nefti təmizləyib çatdırı bilməz. Bu saat hər dəqiqəyə söz var. Camaat elə fikirləşirdi ki, dava qurtardı, daha başının altına yastıq qoyub yata bilərsən. Amma, bizim usta demişkən, əsl kişi bu dünyada yox, o dünyada yatar.

Tahir dinməz-söyləməz dinləyir, gün işığında dünənkindən qat-qat əzəmətli görünən şəhər üzərində təəccüb və heyrətdən böyümüş gözlərini dolandırır, udqunurdu.

– Bəs Bayıl hanı? – deyə o, Cəmildən soruşanda dostunun bu suala gülməyi tutdu:

– İndi biz Bayılın düz ortasındayıq! – dedi. – Buradan bu yana mədənlər başlanır, bu yanda gördüyün hündür evlər də Bayılın üstündədir. Təpənin döşündəki tək ağacı görürsənmi? Bax, o püstə ağacı usta Ramazanın həyatındadır. O ağac sahibindən ikiqat qocadır, düz yüz iyirmi yaşı var, amma püstəsinə söz ola bilməz. Mən bir dəfə ustanı çağırmağa getmişdim. Gördüm bütün ağac qıpqırmızıdır. Yaxından baxanda elə bil ağacın üstündə mərcan dənələri asılıb... İndi, yaqın, usta meyvəsini dərib. Abşeron, doğrudan da, qərribə yerdir. Susuzluqdan yerin bağı çatlayır, amma elə meyvələr yetirir ki, elə bil möcüzədir. Üzümünə, əncirinə nə deyirsən?.. Gəl trest müdirimiz qayıdanacan tramvaya minib şəhərə gedək.

Tahirin könülsüz addımladığını görəndə Cəmil bunun səbəbini xəbər aldı:

– Yoxsa şəhərdən gözün doyub? Nə tez belə?

– Yox, canım, yaxşı olardı ki, əvvəlcə biləydik görək mənə qəbul eləyirlər, ya yox.

Cəmil dostunun belə ürəkdən işləmək istədiyinə sevindi:

– O barədə arxayın ol, – dedi, – trestdə razı olmasalar, ustanın özünə deyərək, o saat düzəldər. Bilirsən necə nüfuzu var? Bir sözünü iki eləməzlər.

Tahirin ürəyi yenə də rahat olmadı. Tramvaya minib şəhərin mərkəzində, Azərneft binası yanında yerə düşüncəyə qədər bu xüsusda həyəcanla düşünürdü: “Bütün kənd mənim Bakıya gəlməyimdən xəbər tutdu. Düzəlməsə, tay-tuşumun üzünə baxa bilməyəcəyəm. – Tahir Cəmilə bərabər dəniz kənarındakı köhnə bulvarla aşağıya tərəf yeriyərkən də bu intizarlı fikirlərdən ayrılı bilmirdi. – Bəs anam nə deyər? Hələ kolxoz sədri... Durub-oturub başlayacaq ki, yaxşı oğlan olsaydın, Bakıdan üzüqara qayıtmazdın”.

– Tahir, nə olub belə, yoxsa gəlməyinə peşmansan?

– Mən? – Tahir acı-acı gülümsündü. – Bir saat keçib, ya yox? Yəqin, trest müdiri qayıtmış olar, hə?

Onlar dənizin lap sahilinə gəlib çıxdılar. Yağlanmış su dalğalandıqca göy qurşağı kimi rəng verib, rəng alırdı. Tahir divar kimi hörülmüş sahildə dayanıb şırıltı ilə daşlara dəyərək geriye qayıdan mazutlu sulara baxdı:

– Bu niyə belədir? – deyər soruşdu – Bəs hər yerdə yazırlar ki, Xəzər dənizi dünyanın ən mavi dənizidir?

– Gəl əsl dəniz suyunu sənə göstərim... – Cəmil Tahirin gəzinti qayıqları dayanan körpüyə sarı çəkdi.

Tahir başını buladı və son dərəcə mühüm bir fürsəti əldən vermək qorxusu duyan adamlar kimi, tez-tələsik Cəmili geriye dartdı:

– Yox, yox, sonra gəlib baxarıq. Gedək!

– Tələsmə, Tahir, mən sənə söz verirəm ki, buruğa sabah axşam, gecə növbəsinə bir yerdə gedəcəyik. Axı niyə bu qədər darıxırsan? Bəri gəl, bəri gəl!

Onlar bir-birini dartışdıranda yanlarından gəlib-keçənlərin baxdıqlarını görən Cəmil əlini Tahirdən çəkdi.

Bu zaman körpü yavaş-yavaş dolmağa başlayırdı. Müharibə illərində bir dəfə də olsun dəniz gəzintisinə çıxmamış adamlar indi hər gün qayıqlara minir, burada mahnı dinləyərək, bəzən də qayıq içərisində rəqs edənlərə əl vura-raq, sahildən iki-üç kilometr aralanmayıncaya qədər geri qayıtmağa razı olmurdular.

– Bəri gəl, Tahir, – deyə Cəmil yenə dostunu çağırırdı. – Qayıqda çalib-oxuyanlar da var.

Bu zaman, doğrudan da, tar-qaval səsi gəldi. Tahir özü də çalib-oxumağı sevdiyindən bu səsi eşidən kimi yumşaldı və Cəmillə bərabər körpüyə sarı yönəldi.

Qayıqdakıların hamısı cavanlardı. Qızlar, oğlanlar yanaşı oturmuşdular. Tarzən ilə kamançaçı məharətlə çalır, qaval vuran oğlan isə boğazını arıtlayıb oxumağa hazırlayırdı.

Qayıqda oturmuş gənclər arasında gedən söhbətdən onların çoxunun dörd ildən bəri yalnız ilk dəfə dəniz seyrinə çıxdığı hiss olunurdu.

Günəş parça-parça ağarışan buludlar arasından süzüb çıxdıqca hava daha da istiləşir, hamı qayığın tez yola düşməyini arzulayırdı.

Tahirin fikri-zikri yenə trestdə idisə də, yeni düşdüyü bu aləm hər dəqiqə, hər an onun könlünə yaxınlaşırdı.

Qayığa minən cavanlardan biri, başına ağ kəlağayı örtmüş qızla yanaşı oturan uzun, arıq oğlanı görəndə qışqırdı:

– Ay Allah. Mehman, ay Allah, balam, bütün Bakı bu gün səndən danışır!.. – dedi və cibindən “Kommunist”in son nömrəsini çıxarıb, əlinin arxası ilə qəzetə döyə-döyə sözünə davam etdi: – Şəklini görmüsən? Ustanı da tərifləyirlər, səni də... Daha bundan sonra qabağında durmaq olar?

– Yox əşi... Axı mən... – deyən arıq oğlan qızın yanında utana-utana gözlərini yerə dikdi (Onların hər ikisinin utancaq görkəmindən yenicə evləndikləri hiss olunurdu).

Tahir bu söhbəti lap əvvəlindən dinləyir, qəzetdə gördüyü şəkillə oğlanı müqayisə edərək ürəyində baş qaldıran qibtə hissindən həyəcanlanırdı. “O da elə mən yaşadır. Allahın altında məni də işə götürəydilər, gərək elə qiyamət eləyəm ki, bir aydan sonra “Kommunist” mənim şəklimi iki o boyda versin...”

Qəzeti arıq oğlana göstərən gənc portretin altındakı yazını da ucadan oxudu: “Məşhur buruq ustası Volkovun rəhbərliyi ilə yeni sənətini mükəmməl öyrənmiş cavan fəhlə Mehman Feyzulla oğlu gündəlik normasını yüz səksən faiz ödəyir...”

– Bura bax, əzizim, – deyə tarçalanla yanaşı oturmuş bir oğlan onun sözünü kəsdi, – axı kişi burda tar çalır. O qəzeti biz də oxuyuruq də...

Tahirin könlündəki qibtə hissi get-gedə daha da alovlanırdı. İndi Mehman onun nəzərində dünyanın ən xoşbəxt adamı idi. “Boy-buxununa baxanda deyərsən ki, maymağın biridir, amma, görünür, kişinin oğlu bacarıqlı imiş...”

– Bura bax, Cəmil, bir ondan soruş görək, neçə aydır mədəndə işləyir?

Cəmil bu xahişin mənasını başa düşmədi.

– Neyləyirsən?

– Heç. Elə-belə.

– Yəqin, bir-iki il olar.

Tahir inkisar-xəyala uğrayıb pərt oldu, səbir edə bilməyib Mehmandan özü soruşdu:

– Yoldaş, neçə vaxtdır mədəndə işləyirsiniz?

– Altı aydır, – deyə Mehman azacıq qızardı və utancaq gözlərini yenə də yerə zillədi.

“Bu, çox oldu,” – deyə düşünən Tahir yenə həyəcanını gizlədə bilməyib, Cəmilə tərəf döndü:

– Altı ay?

– Bəs sən nə bilirdin? Yəqin, bir-iki il də məktəbdə, ya da kursda oxuyub.

Bu anda qayıq hərəkətə gəldi. Bir dəqiqə belə keçməmiş açıq dənizə çıxdı, sürətlə dalğaları yararaq sahilə uzaqlaşdı. Cəmil dostuna sakit-sakit yırğalanan duru suları göstərdi:

– Bax, buna görə deyirlər ki, Xəzər dünyanın ən mavi dənizidir!

Tahir suda parıl-daşa-parıl-daşa qaçısan xırdaca balıqları belə aydın görürdü. Dənizdən rütubətli meh əsir, sahilin bürküsündən darıxmış adamlar dərindən nəfəs alırdılar. Tar-kamança səsi get-gedə daha da ucalır, Qarabağ şikəstəsi deyən cavan xanəndənin mahnısı dəniz üzərində yüksələrək, ta uzaqlara qədər işləyirdi.

– Cəmil, ay Cəmil, usta Ramazan indi buruqda olar, hə?

Cəmil Tahirin sualını eşitmədi. Onun bütün diqqəti xanəndədə idi. Tahir isə onun oxumağını bəyənmədiyi üçün yalnız öz fikirləri ilə məşğul idi: “Hər şey adamın özündən asılıdır. O, altı ayda ad çıxardıb, mən bir ayda çıxardaram”.

Tahir fikirli-fikirli uzaqlara baxanda qarşıdakı adanı gördü:

– Ora haradır? – deyə Cəmildən xəbər aldı.

– Nargin adasıdır. Gecələr orda mayak yanır. Gəlib-gedən paroxodlara yol göstərir. Təzə binaları görürsən? İndi orada göyçək bir qəsəbə salınır. İnqilabdan əvvəl ora dustaqları göndərərlərmiş.

Qayıq dairə vurub Bakıya tərəf döndü. O yarlarda də-niz buruqları qaralırdı.

– Sizin buruq hansıdır, Cəmil?

Yenə Cəmildən səs çıxmadı. Xanəndə zilə çəkdiyindən hamının gözü onda idi. Birdən alqışlar qopdu. Tahir yenə səbir edə bilmədi, bu dəfə Cəmilin böyründən yavaşca dürtməldi:

– Gecikirik ha...

Qayıq sürən oğlan da, onun tələsdiyini duymuş kimi, əlindəki sükanı tez-tez hərləməyə başladı. Qayıq geriye döndü.

...Onlar sahilə yetişəndə artıq saat ikiyə işləyirdi.
– Görəsən, trest müdiri nə deyəcək, Cəmil?..

* * *

Doğrusu, Cəmil Tahiri usta Ramazanın yanına gətirəndə qocanın tutqun qaşqabağı Tahirə o qədər də xoş gəlməmişdi. Onun çox acıqlı bir adam olduğunu yaqin edən Tahir birinci imtahanndan sonra da Bakıda qalıb-qalmayacağını qərarlaşdırma bilmədi. Bütün gecə növbəsində iş gedən müddətdə Tahirin qocadan aldığı bu ilk intiba getdikcə daha da qüvvətləndi. Qoca bir dəfə də olsun onun üzünə mehriban bir nəzər salmadı və Tahirə elə gəldi ki, usta onun buruqda işləməsinə elə-belə, böyüyünün əmrini yerinə yetirmək üçün razı olmuş, əsl həqiqətdə isə o, hər zaman Tahiri danlamağa, gözümçixdiyə salmağa bəhanə axtaracaq və öz xoşu ilə işdən boyun qaçırıb kəndlərinə qayıtmağına səbəb olacaqdır. Əlbəttə, bu hal Tahiri çox həyəcanlandırırdı. Hər dəqiqə nəinki cavanlara, hətta təcürübəli fəhlələrə də ucadan tənbeh edən və tapşırıq verən usta Tahirə üz-üzə gələndə yenə eyni zəhmli gözlərlə bir an ona baxır və tez də ötür o biri fəhlələrə yanaşırdı. Tahir bu xüsusda Cəmilə işarə vurmaq istəyirdisə də, usta Ramazanın duyuyq düşəcəyindən çəkinib dinmirdi. Buruq ustası müavini Vasil-yev Tahirin yaxınlığında uca səslə:

– Ramazan İsgəndəroviç! Bəsdir, yorğunsunuz, üç gündür yatmamısınız. Gedin, dincəlin! – deyəndə Tahir onun tutqunluğunun səbəbini çox yorğun olmasında görüb özünə təsəlli verdi və birdən Lətifənin istehzal baxışlarını xatırladı. Qızın iri gözləri daha da böyüyüb Tahirin təsəvvüründə canlandığı zaman ürəyində nə isə şirin bir arzunun oyandığını duyub özünə təsəlli verməyə başladı və qoca ustanın ilk nəzərdə görünən kimi sərt və acıqlı bir adam olmadığına özünü inandırmağa çalışdı. Bu andan sonra Lətifənin xəyalı onun gözləri qabağından getmir, bəzən daha da hündürdən guruldayan səsi və ucadan

bir-birinə nə isə deyən adamların bağirtıları onu fikirdən ayıranda Lətifə müvəqqəti olaraq yadından çıxırdısa da, hər şey adi qaydasına düşəndə Tahir yenə onu xatırlayır, özünə o qədər də aydın olmayan bir ümidlə gülümsəyirdi.

Səhər, mavi üfüqdən qırmızı günəş doğanda və dalğalar sakitləşəndə Tahir ilə yoldaşları gündüz növbəsinin fəhlələrini gətirən “Çapayev” qayığı ilə sahilə qayıdan zaman Tahir yenə də Lətifəyə rast gəldi. Bu dəfə qızın gözlərində heç bir istehza ifadəsi görməyib sevindi, ilk gecə növbəsinin yorğunluğunu unudaraq aydın yay səhərində Lətifənin boyuna-buxununa, günəşin şüalarında indi daha da yaraşlıq görünən çəhrayı yanaqlarına baxanda onun əvvəllər düşündüyündən qat-qat gözəl olduğunu gördü. Tahir indi onun əynindəki sadə libası da bəyəndi. Hələ rayon mərkəzində oxuyanda ipək paltar geyən, üzünü kirşanlayan, dodağını boyayan, lakin heç də göyçək olmayan qızlara və qadınlara çox rast gəlmiş Tahir Lətifənin bu sadəliyində də ürəyinə yatan gözəllik nişanələri tapırdı.

Tahirin heyranlıqla parlayan nəzərlərini öz çöhrəsində hiss edən Lətifə səbirli addımlarla qayığa yanaşanda, ixtiyarsız olaraq başını dik qaldırıb Tahirə baxdı. Onun günəşdən yanmış rənginə çalan dolğun yanaqlarını, nazik dodağı üstündə yenicə tərlənmiş bıq yerini görəndə, üstəlik uzunboğaz çəkməsinə, qalife şalvarına, qoşa cibli mixəyi köynəyinə nəzər salanda yenə də dodağında o istehza titrədi. Tahir yalnız indi başa düşdü ki, onun gözlərində bu ifadə həmişə olur və o, Tahiri ələ salmaq xəyalında deyil, əksinə, Lətifə ona qarşı çox nəvazişkar bir tərzdə baxır. Tahir də ona nə isə bir söz demək, ondan nə isə bir söz eşitmək istədi. Lakin Lətifə addımlarını yeyinlədib cəld qayığa mindi, sahildən aralanıb mədənələr arasından uzanan asfalt yola çıxmış Cəmil isə birdən yuxudan oyanan kimi olub sağına-soluna boylananda Tahiri yanında görmədiyindən geriyyə dönüb onu səslədi:

– Bəri gəl, Tahir, buralara nabelədsən, birdən azıb-elərsən!

Camaldan iki-üç addım irəlində gedən usta Ramazan da bu sözləri eşidirdi. Üç günlük ağır və fasiləsiz işdən sonra bərk yorulduğu üçün ayaqlarını sürüyə-sürüyə gəldirdi. O da dönüb geriye boylandı və Tahiri gözlədi. Tahir özünü onlara yetirəndə usta Ramazan bığaltı qımışdı:

– Hə, buruq xoşuna gəlirmi? – deyə ondan soruşdu.

Dünəndən bəri qaşqabağı bir dəfə də açılmamış ustanın bu təbəssümündən Tahir ürəkləndi:

– Maraqlı işdir, usta... – dedi, – mən elə bilirdim ki, buruqdan çıxanda üst-başın qapqara mazut olacaq. Axı kinolarda fəhlələri həmişə mazutlu göstərirlər.

Usta Ramazan asfalt yolun yanındakı köhnə buruqda yeraltı təmirlə məşğul olan fəhlələri göstərib təsdiqləyici bir tövrlə başını tərpətdi:

– Elələri də var, oğlum... – dedi, – bax, onlar həmişə elədir. Hə, yaxşı oldu, gəldin, bala. Sənətimiz çətin sənətdir. Ancaq çox vacib sənətdir. Hər buruğu qazıb qurtaranda, illah da quyu bol nöyüt verəndə, bilirsən ki, böyük-böyük işlərə köməyin dəyir. Rəhmətlik Kirov sağ olanda həmişə deyərdi ki, yoldaş Ramazan, nöyüt fəhləsinin üst-başı qaradır, ancaq ürəyi brilyant kimi parıldayır.

Usta Kirovun adını ən yaxın bir dostu kimi həzin bir qüssə ilə çəkəndə Tahirin yadına qəzetlərdə, kitablarda Sergey Mironoviçə dair oxuduğu hekayələr və xatirələr düşdü. Onun vətəndaş müharibəsi cəbhələrində, xüsusən Həştərxanın müdafiəsində göstərdiyi fəvqəladə qəhrəmanlıq, Azərbaycandakı qızğın fəaliyyəti, yorulmaq bilmədən Sovetlər diyarının səadəti yolunda çəkdiyi əmək və bütün xidmətinə görə Bakının dağlıq hissəsindəki parkda qoyulmuş əzəmətli heykəli gəlib onun gözlərinin qənşərindən keçdi. Tahir özünə xas olan iti bir fantaziya ilə xəyalında əlçatmaz yüksəkliklərə qaldırdığı belə məşhur bir xalq qəhrəmanını yaxından görmüş və onunla tez-tez

görüşmüş qoca bir fəhlə ilə indi yanaşı gediynə inanmayaraq, sual dolu bir nəzərlə, dodaqları bir-birindən azacıq aralanmış halda altdan yuxarı onun üzünə baxdı: “Doğrudanmı, usta onu belə yaxından görüb?” – deyə öz-özündən soruşdusa da, buna, bir növ, inanmaq və onun təəccübdən aralanmış dodaqları bir xeyli müddət beləcə qaldı.

Usta Ramazan qalın qaşları altından iti baxan nüfuzedicilə gözlərilə Tahirin ürəyinə qonmuş şübhəni asanlıqla oxuyan kimi olub ağır-ağır soruşdu:

– Kirovu gördüyümə inanmırsan, bala?

Tahirin yanaqlarında qızartı əmələ gəldi. Az qala qocanın sözünü yarımçıq kəsib cavab verdi:

– Yox, niyə inanmıram? Deyirəm, yəni lap dostsunuz?

– Rəhmətlik çox mehriban adamdı, oğlum... Elə tanış olduğumuz gün mənimlə dostlaşdı. – Qoca dərin bir ah çekdi. – Eh, namərdlər onu cavan yaşında əlimizdən aldılar... Hələ Leninqrada gedəndən sonra da məni yadımdan çıxarmırdı. Bir neçə kərə kağız da yazmışdı. Oralara yolu düşən adamlardan da həmişə məni soruşarmış... – Ustanın yorğun gözləri doldu və iki-üç dəfə başını tərpətdi. – Ölmündən xəbər tutanda azı on il qocaldım... Azərbaycana çox yaxşılıq eləmişdi... O namərdlər elə bil gülləni mənim ürəyimə vurdular. Ax, ona əl qaldıranı gərək dara çekəydilər! – Ustanın gözlərində qəzəb qığılcımları parıldadı və o, havada yumruğunu düyünləyib dişini qıcadı. – Gedək, bala, gedək. Hər gün burdan keçəndə o, yadıma düşür... Bu görünən buruqları qazanda gecəli-gündüzlü burda olardı. Az-az adam fəhlənin dilini onun kimi bilərdi.

İlk təsadüfdə Tahirə son dərəcə qəzəbli görünən, lakin Kirovdan danışarkən balaca bir uşaq kimi kövrələn bu qoca Tahirin gözündə tədricən dəyişilib tamamilə başqa bir adam oldu və onun qəlbində qoca Ramazana qarşı özünün də aydın dərk edə bilmədiyi bir ehtiram hissi oyanmağa başladı. İndi Tahirə elə gəldi ki, Sergey Mironoviçin dostu

olduğu bir insan heç vaxt onun dünəndən bəri xəyal etdiyi kimi acıqlı və kinli ola bilməz. Tahir əvvəlcə sağ tərəfində gedən Cəmilin, sonra da sol tərəfində elə bil pəncə vura-vura addımlayan usta Ramazanın üzünə zənlə baxdı. İndi Tahir hər gün rast gəldiyi adi bir insanla deyil, məhz Kirov kimi məşhur bir qəhrəmanın dostu ilə yanaşı addımlamağı hər adama qismət olmayan bir səadət hesab edir və o, başını yana tərəf çevirib usta Ramazana baxdıqca gözləri iftixar hissilə alışıb-yanırdı.

Tramvayın duracağına yetişəndə usta Ramazan cavanlardan ayrılmalı oldu.

Tahir onun uzaqlaşdığını görüb Cəmilə tərəf döndü:

– Doğrusu, bütün gecə usta mənim ürəyimə qorxu salmışdı. Öz-özümə fikirləşirdim ki, evim yıxıldı, o məni görəndə elə bil qutuda ilanı görür.

– Niyə ki?

– Əşi, üzü bir dəfə də gülmədi.

– Onun xasiyyəti belədir. Sən sir-sifətinə niyə baxırsan? Özündən mehriban adam hanı? Ancaq iş vaxtı zərəfatla arası yoxdur. Bir də, axı, iki oğlu çoxdan cəbhəyə gedib, hələ heç biri qayıtmayıb... Deyəsən, evdə də elə bununçun az-az olub. Yəqin, arvadı səhər-axşam gözüünün qorasını sıxır, qocanın da ürəyi buna tab gətirmir.

Tahir usta Ramazanın qaşqabaqlı olmasının əsl səbəbini başa düşəndən sonra kədərləndisə də, ürəyində ona haqq verdi: “İki oğul qurban vermək asan məsələ deyil ki?”

Onlar gəlib cavan fəhlələrin ümumi yaşayış evinə çatanda Tahir oturub anasına kağız yazdı. Salam-duadan sonra Bakını bacardığı qədər təriflədi. Tahir Bakının Cəmil deyəndən min qat qəşəng olduğunu yazmağı özünə borc bilib daha burada qaldığını anasına bildirdi və məktubun sonunda Bakıya yola düşən adamlarla sazını göndərməsini xahiş etdi. Məktubu üçkünc büküb ünvanını yazandan sonra balaca otaqda Cəmilin çarpayısı ilə yanaşı qoyulmuş təzə

çarpayıda uzandı. Lakin birdən-birə onun gözüünə yuxu getmədi. İki-üç gündən bəri gördükləri və eşitdikləri bir-bir gəlib xəyalından keçdi və axırda o, yenə Lətifəni xatırladı:

– Cəmil, onların evi hardadır?

– Kimin?

– Lətifəgili deyirəm.

– Necə məgər? Aşna, deyəsən bir dəfə görməknən aşiq olmusan?

– Yox, canım, elə-belə soruşuram. – Tahir etiraz etdisə də, ehtiyatsızlıqdan bu barədə çox tez söz açdığı üçün utanıb yanaqları qızardı.

Cəmil gülüb zarafata saldı:

– Əlbət ki. Əvvəlcə elə-belə soruşarsan, biz azdan sonra tanış olarsan, teatra, kinoya apararsan, lap axırda da ürəyini açıb deyərsən. Sənin işin asandır. Özün yaxşı saz çalıb-oxuyan, bir qucaq da söz bilirsən.

– Hə, indi deyəcəksən ki, sazı da bundan ötrü sifariş eləyirəm?

Cəmilin sir-sifəti ciddi bir ifadə aldı, qaşlarının arasını düyünləndi və o, dostunun könlünə toxunacağından ehtiyat edib, söhbətin mövzusunı dəyişdi:

– Sabahdan texniki minimum dərsləri başlanır. Bu gün səhər mədənin kontorunda elan asıblarmış. Mənə də yolda Biləndər dedi.

– O nə üçündür?

– Necə nə üçün? Bəs bir yerdə ayaq döyüb durmayacağıq ki? Mən üç-dörd günə imtahan verib dərəcəmi artırmaq istəyirəm.

– Elə isə yaxşıdır. Kim siyahı düzəldir?

– Nə siyahı? Özün getməsən də, onlar səni axtarıb tapacaqlar.

Bu söhbətdən Tahir başa düşdü ki, Cəmil “İrəli getmək adamın özündən asılıdır” deyəndə mübaliğə etməmiş: “Oxuyacağam, mən də elə bundan ötrü Bakıya gəlmişəm”.

– Yaxşı, – deyə yenə üzünü Cəmilə tutdu, – nə vaxt işləyib, nə vaxt dərəcə gedəcəyik?

– Boş vaxtımızda... – Cəmil əsnədi. – Yaman yorğumam. Yataq, yuxudan qalxanda hamısını başa sallam.

Aralığa sükut çökdü. Bu anda uzun bir fit səsi eşidildi. Tahir:

– Bu nədir? – deyə təəccüblə soruşdu.

– Paraxoddur! Hər gün bu vaxt Həştərxana yola düşür.

– Amma limanda yaman çox paraxod var ha! Bəs onlar hara gedir?

– Onların çoxusu tankerdir. Neft daşıyır.

– Buruqdan çıxan kimi?

– Yox, canım, sən nə danışırsan?

Cəmil dostunun naşılığını onun özünə hiss etdirməsə də, Tahir bunu dərhal anlayıb, lap pul kimi qızardı və bir də belə suallar verməməyi kəsdi.

– Qaraşəhərdə neftayıran zavodlar var. Biz ora veririk, onlar da ayırıb hazırlayandan sonra o biri şəhərlərimizə göndərir. Bizim quyulardan çıxan neftdən azı yüz otuz qədər maddə alınır.

– Əşi nə danışırsan? – deyə Tahir qeyri-ixtiyari yerindən dikəlib Cəmilə baxdı.

– Daha niyə təəccüb eləyirsən? Bizi aparıb o zavodları göstərəndə bir nəfər mühəndis deyirdi. Hələ son zamanlarda təzə maddələr də tapıblar. Bakı neftinə neft çatmaz. Qara qızıl nədir, burada çıxan neft brilyantdan da bahadır. Yoxsa Bakıya bu qədər göz dikən olmazdı ki! Yataq, yataq, gözümdən yuxu tökülür. Usta həmişə deyir ki, Hitlerin belini sındıran Bakı oldu.

Cəmil susdu. Birdən nəyi isə xatırlamış kimi, yerindən dirsəkləndi: – Buranın teatrını görmüsən?

– Yox, necə bəyəm?

– Sabah gedək, baxaq.

– Hansına? Mənim musiqili komediyadan xoşum gəlir.

– Eh, orada yüngül şeylər oynayırlar. “Xanlar”ı görmüsənmi?

– Rayon teatrında onu oynayırlar ki?

– Mən burda bir dəfə baxmışam, çox xoşuma gəlib.

– Elə isə əvvəlcə ona gedək, – deyə Tahir razılaşıdı və bu andan sonra dostlar gözlərindən tökülən yuxunun qucağında xumarlanıb bir daha dinmədilər.

* * *

Mehdi Hüseyn XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında kiçik hekayə ustası, görkəmli dramaturq, gözəl povest və romanlar müəllifi kimi tanınmışdır. O, həm də ədəbi tənqidlə məşğul olmuş, bədii əsərin məzmununu, mahiyyəti və dilinə dair bir sıra qiymətli fikirlər söyləmişdir. *Ədib dilə, onun incəliklərinə həmişə böyük tələbkərlik və həssaslıqla yanaşmışdır*. Bunun nəticəsidir ki, M.Hüseynin əsərləri aydın ideyaya, oxunaqlı və kamil bədii dilə malikdir. Ədibin tarixi mövzuda yazdığı “Nizami” və “Cavanşir”, “Alov” pyeslərində dialoqlar təbii səhnə nitqi ilə zəngindir. “*Fərhad*” povestində müharibə dövrü əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsini mükəmməl bədii dil nümunəsi kimi qiymətləndirmək olar. Ədib “Daşqın”, “Tərən”, “Səhər”, “Qara daşlar”, “Yeraltı çaylar dənizə axır” əsərlərində böyük həyat lövhələrini təsvir etməklə Azərbaycan sovet roman üslubunu daha da zənginləşdirdi, roman dili M.Hüseyn yaradıcılığında öz inkişaf mərhələsini davam etdirdi.

“*Abşeron*” romanı Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı dinc quruculuq illərində Bakı neft sənayesində gənclərin bir neftçi kimi yetişməsi və özünəməxsus təlim-tərbiyə məktəbi keçməsi, müxtəlif nəsillərin fəhlələrlə texnik-mühəndislərin, trest rəhbərlərinin birgə fəaliyyəti, onların neft uğrunda mübarizəsinin bədii təsvirinə həsr olunmuşdur.

Yazıcının bu əsəri dil və üslub xüsusiyyətləri cəhətdən səciyyəvi xarakter daşıyır. Romanın dilində çoxmənalılıq xüsusi

yer tutur. Məsələn, “baş”, “göz”, “yol” və s. isimlərin, “boş”, “dərin”, “çiy”, “yüngül” və s. sifətlərin, “soyumaq”, “satmaq”, “yanmaq” və s. feillərin çoxmənalılığına rast gəlirik.

Əsərin mövzusu istehsalatla bağlı olduğundan çoxlu miqdarda terminlərə rast gəlirik. Yazıçı belə terminlər vasitəsilə neft sənayesindən, fəhlələrin həyat və məişətindən, mədən rəhbərlərinin iş üslubundan, gənclərin təlim-tərbiyəsindən real həyat lövhələri verə bilmişdir. Maraqlıdır ki, bu terminləri ədib müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə etməklə əsərin dilinə gətirmişdir.

Romandan verilmiş parçalar üzərində lingvistik təhlil apararkən aşağıdakı tapşırıqları yerinə yetirin:

1. Sözlərin çoxmənalılığını nəzərdən keçirin və eyni sözün həqiqi və məcazi mənada işlənməsinə dair faktlar seçin.
2. Sözlərin mənşə tərkibinə görə faizini hesablayın.
3. Mürəkkəb sözləri seçin və onların hansı vasitə ilə əmələ gəlməsini izah edin.
4. Eyni bir sözün müxtəlif nitq hissəsi kimi işlənməsinə aid dil faktlarını seçin və bu əsasda nitq hissələrində keçid prosesini izah edin.
5. Terminoloji leksikonu seçin. Neft təsərrüfatı ilə bağlı terminləri mənşəcə təhlil edin.
6. Cümlədə sözlər arasında əlaqəni izləyin və xarakterik halları qeyd edin.
7. Yazıçının fərdi dil və üslub xüsusiyyətlərini faktlar əsasında müəyyənləşdirin. Xüsusilə ədibin dilinə məxsus publisist üslubu aşkar edin.

SON SÖZ

Dil tarixinin istər struktural, istərsə də funksional baxımdan tədqiq olunmasında bədii ədəbiyyat əvəzsiz mənbədir. Bədii mətn ən qədim dövrlərdən mövcud olan dil hadisələrini özündə mühafizə edərək günümüzdə qədər çatdırmaqda xüsusi mötəbərliyə malikdir. Buna görə də hər növ dil hadisəsinin tarixi, xarakter və xüsusiyyətlərinin açıqlanması üçün xronoloji linqvistik prinsipə əsaslanaraq bədii ədəbiyyatın mətni təhlilə, araşdırmaya cəlb edilərək nəticələr əldə olunur.

Dilimizin inkişaf tarixinin aydınlaşdırılması yolunda tədqiqatçılar tərəfindən bədii ədəbiyyata müxtəlif məqsədlərlə zaman-zaman müraciət edilmişdir. Lakin bu o demək deyildir ki, belə bir prosesə son qoyulmuş, hər şey elmi süzgəcdən keçirilib qurtarmışdır. Əksinə, bədii ədəbiyyat sonsuzluğu xatırladan güclü mənbədir, mühüm linqvistik hadisə və qanunların tədqiqi prosesində ondan hələ çox-çox istifadə olunacaqdır.

Bədii mətn üzərində linqvistik axtarışların qarşısında duran vəzifələr müasir dilçiliyin indiki mərhələsində və eləcə də gələcəkdə öz aktuallığını itirməyərək zərurət təşkil edəcəkdir.

BİBLİOQRAFIYA

1. Afad Qurbanov. S.Vurğun bədii əsərlərin dili və üslubu haqqında. Bakı, 1961.
2. Afad Qurbanov. Xalq şairi S.Vurğun dil haqqında. "Azərbaycan məktəbi", № 4, Bakı, 1959.
3. Afad Qurbanov. S.Vurğun "Vaqif" pyesinin dili üzərində necə işləmişdir. Bakı, 1960.
4. Afad Qurbanov. S.Vurğun bədii əsərlərin dili haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi" (məcmuə), I buraxılış, Bakı, 1961.
5. Afad Qurbanov. S.Vurğunun "Vaqif" pyesinin frazeoloji tərkibi. API-nin əsərləri, XIX cild, Bakı, 1961.
6. Afad Qurbanov. "Bədii mətnin linqvistik təhlili" fənninin elmi əsaslarının təşkili. "Azərbaycan müəllimi", № 11, 5 fevral 1986.
7. Ağamusa Axundov. Şer sənəti və dil. "Yazıcı" nəşriyyatı, Bakı, 1980.
8. Aidə Salahova. İ.Əfəndiyevin bədii əsərlərində neologizmlər. "Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi", № 1, Bakı, 1981.
9. Azad Məmmədov. Mətnin yaranmasında forma əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı, 2001.
10. Bəhlul Abdullayev. M.F.Axundovun komediyalarının sinonimikası. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, ict. elm. seriyası, № 10, Bakı, 1962.
11. Buta Sadıqov. Bədii sözün qüdrəti. Bakı, 1978.
12. Elməddin Əlibəyzadə. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı, 1982.
13. Əbdürrəhman Cavadov. Mətn və cümlədə sözlərin sırası. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, №4, 1978.
14. Əzəl Dəmirçizadə. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. Bakı, 1941.
15. Əzəl Dəmirçizadə. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962.

16. Firuzə Məmmədova. Y.B.Çəmənşəminlinin tarixi romanlarında arxaik sözlər. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərləri", № 6, Bakı, 1978.
17. Hadi Mirzəzadə. "Poçt qutusu" hekayəsinin dili. "Azərbaycan məktəbi", №1, Bakı, 1945.
18. Həmidə Abbasova. Cəfər Cabbarlı dramaturgiyasında söz. "Yazıçı" nəşriyyatı", Bakı, 1983.
19. Hüseynqulu Məmmədov. Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1982.
20. Yusif Seyidov. C.Məmmədquluzadə və dilimiz. ADU-nun "Elmi əsərləri", №2, Bakı, 1967.
21. Yusif Seyidov. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. "Gənclik" nəşriyyatı, Bakı, 1977.
22. Kamal Abdullayev. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.
23. Kamil Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, 1981.
24. Qəzənfər Kazımov. Nəsrimizdə komik şişirtmə. "Ulduz", № 9, Bakı, 1980.
25. Qızqayıt Dadaşova. Sabit Rəhmanın komediyalarında adların üslubi imkanları və onun tədrisi. API-nin "Elmi əsərləri", № 5, Bakı, 1974.
26. Qızqayıt Mustafayeva. Nəsr əsərlərində xüsusi adların üslubi funksiyası. Azərbaycan SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin "Elmi əsərləri", № 6, Bakı, 1976.
27. Quşdan Bağirov. Bədii əsərlərdə danışiq dilinin qrammatik xüsusiyyətləri. Bakı, 1978.
28. Məmmədəğa Şirəliyev. Sabirin dili haqqında bəzi qeydlər. "Azərbaycan", №3, Bakı, 1963.
29. Məmmədcəfər Cəfərov. Ədəbi düşüncələr. Azərnəşr, Bakı, 1958.
30. Minayə Cavadova. Şah İsmayıl Xətəinin leksikası. "Elm" nəşriyyatı", Bakı, 1977.
31. Mir Calal. Bədii dil xüsusiyyətləri. "Füzuli sənətkarlığı". "Elm" nəşriyyatı", Bakı, 1958.
32. Muradxan Cahangirov. Dil məsələləri haqqında. M.F.Axundovun fikirləri. "Azərbaycan", № 4, Bakı, 1953.

33. Muradxan Cahangirov. Axundov dram əsərlərinin dili üzərində necə işləmişdir. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1962.
34. Musa Adilov. M.F.Axundovun dili və dram sənətkarlığı haqqında bəzi qeydlər. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, ict. elm. seriyası, № 10, Bakı, 1962.
35. Müseyib Məmmədov. "Bahadır və Sona" romanının dili üzərində şagirdlərlə apardığım iş təcrübəsində. "Azərbaycan məktəbi", № 10, Bakı, 1960.
36. Mütəllib Rzazadə. Vəqifin qoşmalarında bəzi leksik xüsusiyyətlər. APİ-nin "Elmi əsərləri", IX cild, Bakı, 1958.
37. Nadir Namazov. Füzuli dilinin tədqiqi tarixinə dair. APİ-nin "Elmi əsərləri", № 1, Bakı, 1963.
38. Nizami Xudiyev. Abdulla Şaiq və onun dili. "Azərbaycan məktəbi", № 8, Bakı, 1977.
39. Nizami Xudiyev. A.Şaiqin nəsr əsərlərinin dilinin frazeoloji təhlili. APİ-nin "Elmi əsərləri", № 6, Bakı, 1975.
40. Nuridə Novruzova. Mətn sintaksisi. Bakı, 2002.
41. Rasim Həsənov. Y.B.Çəmənşəminli öz hekayələrinin dili üzərində necə işləmişdir. APİ-nin "Elmi əsərləri", № 2, Bakı, 1964.
42. Rasim Həsənov. Y.B.Çəmənşəminlinin hekayələrindəki antonimlərin üslubi xüsusiyyətləri. APİ-nin "Elmi əsərləri", № 5, Bakı, 1964.
43. Sadiq Murtuzayev. M.F.Axundov komediyalarının frazeologiyası. Azərbaycan SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1958.
44. Sadiq Murtuzayev. M.F.Axundovun komediyalarının dil və üslubi xüsusiyyətləri. Azərnəşr, Bakı, 1962.
45. Soltanpaşa Vəliyev. C.Məmmədquluzadənin hekayələrində dialektizmlər. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (ict. elm. seriyası), № 4, Bakı, 1960.
46. Tofiq Hacıyev. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, 1979.
47. Zabit Məmmədov. Sözüün hikməti. "Ulduz" jurnalı, №6, Bakı, 1975.

MÜNDƏRİCAT

İLK SÖZ	5
GİRİŞ	7
1. "Bədii mətnin linqvistik təhlili"nin obyektı və onun tədris fənni kimi formalaşması	7
2. "Bədii mətnin linqvistik təhlili"nin dilçilik fənləri sistemində yeri və onlarla əlaqəsi	11
3. "Bədii mətnin linqvistik təhlili" fənninin məqsəd və vəzifələri	14
I BÖLMƏ. BƏDİİ MƏTNİN LİŖVİSTİK TƏHLİLİNİN NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ	17
I FƏSİL. BƏDİİ MƏTN (ƏSƏR) VƏ ONUN DİLİ	18
1.01. BƏDİİ ƏSƏRDƏ DİLİN ROLU	18
1.02. BƏDİİ ƏSƏRLƏRİN DİLİ	20
1.03. ŞEİR DİLİNİN ƏLAMƏTDAR CƏHƏTLƏRİ	29
1.04. NƏSR DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	34
1.05. BƏDİİ ƏSƏR ÜMUMXALQ DİLİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİNİ ÖYRƏNMƏKDƏ MÖTƏBƏR MƏNBƏ KİMİ	37
II FƏSİL. LİŖVİSTİK TƏHLİL	40
2.01. LİŖVİSTİK TƏHLİL VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ	40
2.02. LİŖVİSTİK TƏHLİLİN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ TƏHLİLİ İLƏ QARŞILIQLI MÜNASİBƏTİ	43
2.03. DİLİN BÜTÜN SİSTEMİNƏ AİD LİŖVİSTİK TƏHLİL APARILMASI	45

III FƏSİL.	LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN KONKRET PRİNSİPLƏRİ	47
	3.01. TARİXİLİK PRİNSİPİ	47
	3.02. ARDICILLIQ PRİNSİPİ	48
	3.03. DƏQİQLİK PRİNSİPİ	49
	3.04. ƏSƏRİN İDEYA VƏ MƏZMUNU İLƏ ONUN DİLİNİN VƏHDƏTDƏ GÖTÜRÜLMƏSİ PRİNSİPİ	50
	3.05. MƏTNİN JANR XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI PRİNSİPİ	52
	3.06. MƏTNDƏ DİL FAKTİNİN ÜMUMXALQ VƏ YA YAZIÇIYA AİD OLDUĞUNU MÜƏYYƏN ETMƏK PRİNSİPİ	54
IV FƏSİL.	LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN ÜSUL VƏ METODLARI	55
	4.01. BƏDİİ MƏTNİN TƏHLİLİNDƏ KONKRET DİLÇİLİK METODLARINDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ	55
	4.02. LİŖQVİSTİK ELMİ MÜŞAHİDƏ ÜSULU	57
	4.03. ÜSLUBİ EKSPERİMENT ÜSULU	57
	4.04. ƏSƏRİN VARIANTLARINI MÜQAYİSƏ ETMƏK ÜSULU	58
	4.05. YAZIÇININ DİL HAQQINDA MÜLAHİZƏLƏRİNİN NƏZƏRƏ ALINMASI ÜSULU	61
	4.06. NƏZƏRİ LÜĞƏTLƏRƏ İSTİNAD ETMƏK ÜSULU	62
V FƏSİL.	LİŖQVİSTİK TƏHLİLİN TEXNİKASI	63
	5.01. MƏTNİN OXUNMASININ TƏŞKİLİ	64
	5.02. LİŖQVİSTİK VƏ MƏDƏNİ-TARİXİ KOMMENTARİYA VERMƏK	66
	5.03. ƏSƏRİN İDEYA-MƏZMUNU HAQQINDA MƏLUMAT VERİLMƏSİ	69
	5.04. KOMPOZİSİYANIN TƏHLİLİ	72
	5.05. NİTQ QURULUŞUNUN TƏHLİLİ	73
	5.06. FƏRDİ VƏ FRONTAL TƏHLİLDƏN İSTİFADƏ OLUNMASI	79

VI FƏSİL.	BƏDİİ MƏTNİN LİNGVİSTİK TƏHLİLİ	82
	6.01. BƏDİİ ƏSƏRİN MÜƏYYƏN HİSSƏSİNİN	
	TƏHLİLİ	82
	6.02. BÜTÖV ƏSƏRİN KOMPLEKS TƏHLİLİ	87

II BÖLMƏ. LİNGVİSTİK TƏHLİL ÜÇÜN MƏTNLƏR VƏ QEYDLƏR **117**

İzzəddin Həsənoğlu	
Apardı könlümü	118

İmadəddin Nəsimi	
Bəndə sığar iki cahan	120
Ağrımaz	123

Şah İsmayıl Xətai	
Dəhnamə	125

Məhəmməd Füzuli	
Məni candan usandırdı	131
Padişahi-mülk	132
Leyli və Məcnun	134

Molla Vəli Vidadi	
Durnalar	147

Molla Pənah Vəqif	
Hayıf ki, yoxdur	149
Pəri	152
Bax	153
Görmədim	155

Qasım bəy Zakir	
Tərslər və elçilər	159
Aslan, qurd və çaqqal	167
Tülkü və qurd	170
Tülkü və şir	172

Mirzə Fətəli Axundov	
Hacı Qara	184

Seyid Əzim Şirvani

Qafqaz müsəlmanlarına xitab	201
Köpəyə ehsan	206
Müctəhidin təhsildən qayıtması	209

Nəcəf bəy Vəzirov

Müsibəti-Fəxrəddin	214
Təzə əsrin ibtidası	230
Pəhlivani-zəmanə	236

Aşıq Ələsgər

Güllü	254
Kəhlik	257
Telli	259
Ceyran	261
Dağlar	262
Maral	264
Görmədim	266

Cəlil Məmmədquluzadə

Poçt qutusu	268
Usta Zeynal	278
Qurbanəli bəy	284
Ölülər	291

Mirzə Ələkbər Sabir

Səbr eylə	304
Əkinçi	307
Beynəlmiləl	310
Nə yazım?!	312

Nəriman Nərimanov

Nadanlıq	315
Bahadır və Sona	323
Nadir şah	331

Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev

Dağılan tifaq	341
Odabaşının hekayəsi	350

Cəfər Cabbarlı	
Almaz	356
1905-ci ildə	378
Süleyman Rüstəm	
Ələmdən nəşəyə	396
Ana və poçtalyon	399
Hüseyn Cavid	
Azər	403
Şeyx Sənan	412
Səməd Vurğun	
Vaqif	438
Muğan	473
Məmməd Səid Ordubadi	
Dumanlı Təbriz	486
Abdulla Şaiq	
Araz	502
Süleyman Rəhimov	
Mehman	515
Mehdi Hüseyn	
Abşeron	526
SON SÖZ	542
BİBLİOQRAFİYA	543

Afad Qurbanov
Bədii mətnin linqvistik təhlili

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 34.5 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab “İmak” (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

